

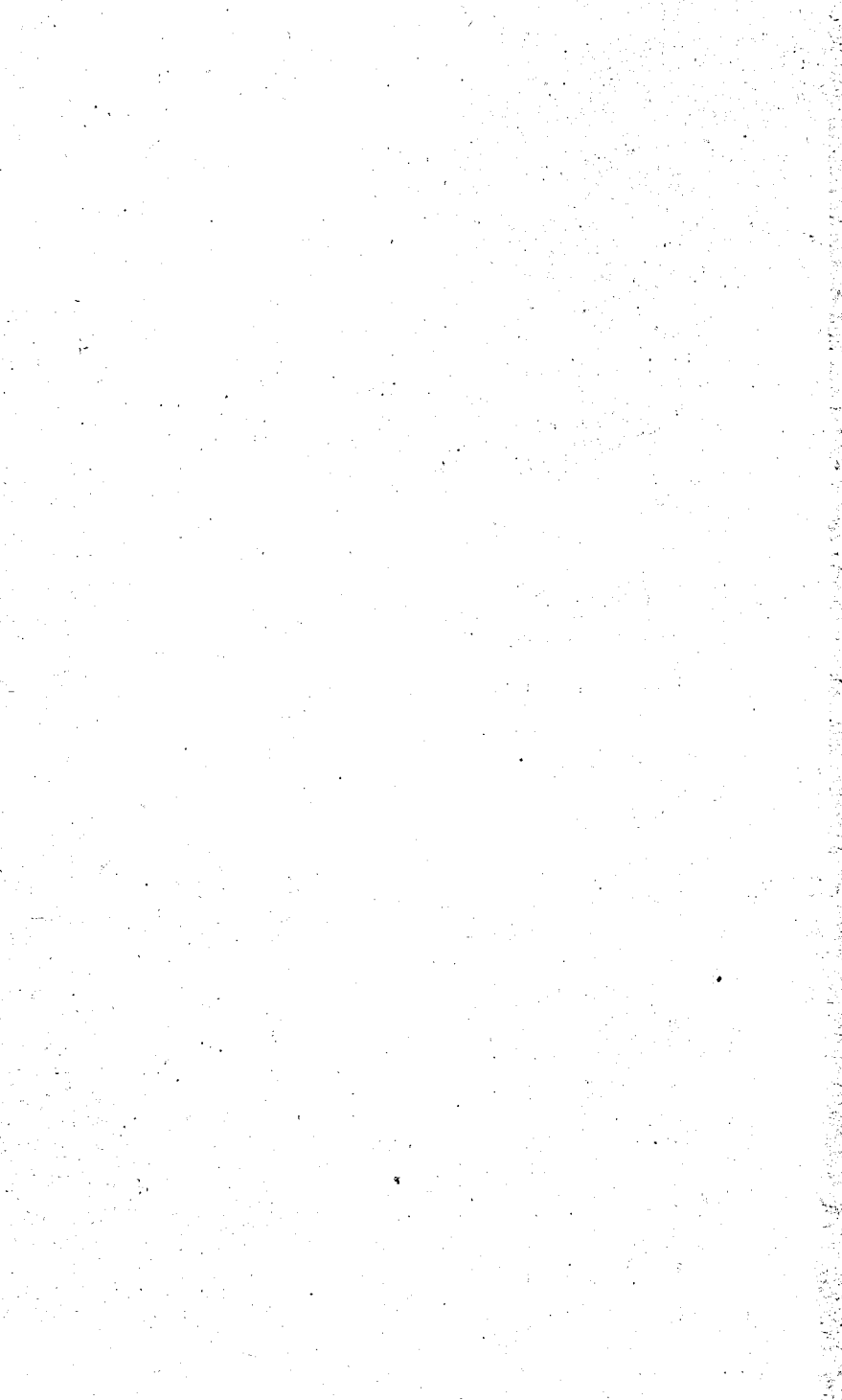
Юрый Лабынцаў

ПАЧАТАЕ
СКАРЫНАМ

Юрый Лабынцаў

ПАЧАТАЕ
СКАРЫНАМ

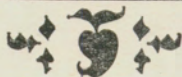

Юрый Лабынцаў

ПАЧАТАК СКАРЫНАМ

Беларуская
друкаваная
літаратура
эпохі
Рэнесансу

Мінск
«Мастацкая літаратура»
1990

Пераклад з рускамоўнага арыгінала
С. Шупы

Рэцэнзент
член-карэспандэнт АН БССР
А. А. Лойка

В книге впервые подробно рассказывается о белорусской печатной литературе эпохи Репессапса, основоположником которой был известный гуманист, писатель и просветитель Ф. Скорина.

Автор повествует о многих малоизвестных и совершенно неизвестных белорусских литераторах скоринского века, убедительно показывает ведущую роль белорусской печатной литературы XVI в. среди литератур ряда европейских стран. Большое внимание уделено проблемам международного литературного общения, прежде всего межславянского.

Л 4603020102—154—90—90
М302(03)—90

ISBN 5-340-00490-2

© Ю. А. Лабынцаў. 1990
© Пераклад С. Шупы. 1990

*Памяці маіх продкаў —
беларускіх сялян вёскі Саматэвічы,
што на Магілёўшчыне, знядоленых самай
страшнаю катастрофай нашых дзён —
чарнобыльскай*

Повязь часоў

Сказала бы всякіе речі с часоў старосьць, коли бы учинки людские, которые ж с прирочения своего конец маюг, через листы не были увечены и годным сведетством ку пришлои ведомости не были приведены...

З привілея вялікага князя Аляксандра «месту Полоцкому на право Магдеборское и иншие волности» 1498 г.

Партрэту, што адкрывае гэтую кнігу, ужо амаль паўтысячы гадоў. На пас, а дакладней — крыху ўбок, глядзіць мужны чалавек са спакойным, трохі задумешным тварам. Ён працуе, стварае, напружана шукае тое новае і вечнае, што спрадвеку звалася ісцінай. Магера выкананша, чыста мастацкае вырашэнне гравюры выдаюць у аўтары майстра эпохі Рэнесансу, а ў абліччы партрэта-вапага ўгадваецца вучоны і асветнік, які давярае патаемныя свае думкі паперы, праз пісьмовае слова пераказвае іх сучаснікам і наступнікам. Доктарская магтыя, неадмешныя прыналежнасці працоўні мысліцеля Адраджэння, урэшце, суплёты з лісця, каланіада з некняю разьбою ды шмат што іншае кажа пра тое, што перад намі еўрапейскі гуманіст з памежжа XV і XVI стст. І гэта сапраўды так. Вельмі падобныя партрэты даўно і добра вядомыя. Такі графічны твор славутага Ганса Бургмаера, на якім паказаны знакаміты паэт-гуманіст Конрад Цэльтыс (1507), або створаны вялікім немцам Альбрэхтам Дзюрэрам партрэт Эразма Ратэрдамскага (1526). Колькі ў іх агульнага,

падобнага — ад духу часу, адзінства ідэі, пошукаў незвычайнай у сваім значэнні для лёсу чалавецтва эпохі. Усе яны першаадкрывальнікі, творцы новае этыкі, новае маралі, стваральнікі і вешчушы тае рэвалюцыйнае эстэтычнае ідэалогіі, якой было пакапавана зрабіць поўны пераварот у мастацтве і літаратурах амаль усіх народаў Еўропы. Праз дзесяцігоддзе пасля гравюры Г. Бургмаера і за дзесяць гадоў да з'яўлення працы А. Дзюрэра быў створаны наш партрэт. У самай верхняй яго частцы пазначана дата — 1517 г. Пададзена яна праз лічбавыя знакі кірыліцы — азбукі і пісьма ўсходніх і паўднёвых славян, а таксама некаторых іншых народаў паўднёва-ўсходняй Еўропы. У ніжняй частцы гравюры, дакладна насупраць даты, ёсць і надпіс, таксама зроблены кірыліцай, а дакладней — кірылічнай вяззю з малюнкам літар, які нагадвае скораніс старабеларускіх грамад і іншых афіцыйных дакументаў Вялікага княства Літоўскага, Рускага і Жамойцкага, адной з паймаладзейшых і паймацнейшых на той час дзяржаў каптыпента, дзе старабеларускае («рускае») пісьмо, кірылічнае ў аснове, і старабеларуская мова сталіся дзяржаўнымі. Якраз гэтая асаблівасць гравюры — наяўнасць загадкавых для заходнееўрапейца надпісаў кірыліцай — адразу ж выдзяляюць яе з шэрагу іншых, зрэшты, не гэтак ужо і шматлікіх падобных твораў таго часу. Гэтым яна пазраўнава ўнікальная, адзіная ў сваім родзе. Мастак, паказаўшы гэтак гуманіста, пібы ўклаў яму ў вусны не лаціну — сродак міжнародных зносін шэрагу культурнагістарычных эпох да Асветніцтва ўключна, а блізкае, зразумелае і не вучопым людзям Слова, родную мову яго народа.

«Доктор Франциск Скорина» — чытаецца надпіс вяззю. Вы даўно ўжо пазналі яго на партрэце, што публікуецца даволі часта. Гэтак жа як М. В. Ламаносаў і А. С. Пушкін для рускай, Т. Шаўчэнка і І. Франко для ўкраінскай, Франциск Скарына стаўся своеасаблівым сімвалам культуры беларускай — старажытнай, вельмі багатай культуры, у якой былі і свае тытапы Адраджэння і Рэфармацыі, што стаялі побач з тымі славытымі асобамі эпохі, чые імёны, пісанья лацінкаю, ужо не адно стагоддзе ўспрымаюцца як найярчэйшыя светачы ў гісторыі ўсяго чалавецтва. Пры ўсёй, як здаецца на першы погляд, «каспапалітычнасці» партрэт Францыска Скарыны глыбока нацыянальны. Галоўнае — у рашучым і цалкам унікальным уводзе ў выяву роднага пісьма. Еўрапейскі гуманіст, пры ўсёй

глыбіні і складанасці думак і пачуццяў, блізкіх у сутнасці сваёй найгалоўпейшым яго пабрацімам — духоўным правадыром эпохі, гаворыць на мове свайго народа — беларускага, які даў яму жыццё. Якраз гэта і дазваляе слухна зразумець гэты твор. Францыск Скарына — не толькі новаеўрапеец-гуманіст, але сын і спадкаемца вялікай славянскай культуры, прадаўжальнік справы першаасветнікаў Кірыла і Мяфодзія, непахісны змагар за раўнапраўе дасягненняў роднага пісьменства ў шэрагу іншых абсалютных сусветных духоўных каштоўнасцяў. Хто ведае, можа быць, сонца і месяц на гравюры — знакі ўсяго існага на зямлі, — што займаюць ці не цэнтральнае месца ў кампазіцыі, якая стваралася, вядома ж, паводле агульнай задумы самога Францыска Скарыны, уяўляюць сабой нейкі дынамічны вобраз Сусвету, вобраз жыцця, жывога, яго росту, руху, магічнай, зашыфраванай у гэтай формуле першапрычыны быцця. І вось формула гэтая малюецца, падаецца на фоне абруса-ручніка з беларускім пародным арпаментарам. Угледзьцеся ў яго, у гэты арпамент, ён і праўдзе беларускі, а значыць, формула быцця, усяго існага, формула жыцця чалавецтва на фоне беларускага ручніка незвычайна глыбока сімвалічная, гуманістычная: — Усе мы, людзі, — адзіныя, раўнапраўныя, і я — пасланец свайго, бясконца дарагога мне народа — адзін з вас. Зразумецьсэнс твора можна і інакш, але і тады бяспрэчным і пязнешным застанецца падкрэсліванне Ф. Скарынам сваёй актыўнай далучанасці да лёсу роднага народа, яго культуры, літаратуры, жыцця роднага Слова.

У агульнаеўрапейскім кантэксце менавіта з гэтага боку ён — з'ява незвычайная, можа, у нечым нават непаўторная. Пад уплывам традыцыі мы не спяшаемся параўноўваць дзеячаў усходнеславянскіх культур старадаўняе пары з іх заходнееўрапейскімі пабрацімамі, унутрапа баімся і знешне сцеражэмся гэтага, і, напэўна, вельмі і вельмі дарма. Без гэтых параўнанняў вельмі цяжка вызначыць значнасць асобы, яе ўклад у развіццё культуры, сусветнай і пацыянальнай, выявіць сваё асаблівае ў агульначалавечым, пачуць сапраўдны голас продкаў сярод мноства іншых галасоў, злітых у адзіны сусветны хор, якія ўтвараюць гукавы лабірынт агульначалавечае культуры. Ф. Скарына, напрыклад, пачынаў сваю дзейнасць адначасова з Марцінам Лютэрам — рэфарматарам нямецкага духу, мовы і літаратуры. Іх дзеі цалкам паддаюцца супастаўленню, у пэўнай ступені яны нават падобныя, але калі

апошняму аддаецца найвялікшая даніна павагі і ўдзячнасці не толькі нямецкім народам, але і ва ўсім свеце, — пра што засведчылі хоць бы ўрачыстасці з нагоды 500-годдзя з дня нараджэння М. Лютэра, шырока адзначаныя ў 1983 г. і ў нашай краіне, дык пра беларускага гуманіста і асветніка Ф. Скарыну вядома непараўнальна меней не толькі за мяжою, але і нашым суайчынікам. Пра яго яшчэ даволі рэдка пішуць, асабліва ў папулярных, масавых выдавнях, і ўжо ж, вядома, не параўноўваюць з найбольш значнымі і вядомымі яго сучаснікамі-еўрапейцамі. Усё гэта прыводзіць, напрыклад, да таго, што адна дасведчаная і ўдумлівая нямецкая журналістка, якая прыехала ў юбілейны лютэраўскі год у СССР, каб напісаць серыю падрабязных нарысаў пра наступнікаў М. Лютэра сярод усходніх славян, а гэтым яна лічыла перадусім Івана Фёдарова з яго вядомай Астрожскай бібліяй (1581), была вельмі ўражаная, што і ў нас тым самым часам быў свой беларускі «Лютэр», які шмат у чым пават аспрэдзіў славу тага заснавальніка новай нямецкай літаратуры, стваральніка, паводле слоў Ф. Энгельса, «сучаснае нямецкае прозы»¹.

Хто ж вінаваты, што Ф. Скарына ўсё яшчэ так мала вядомы і ў нас, і тым болей на Захадзе? Перадусім гэта правіна павукоўцаў, але і не толькі іх. Вінаватыя Скарыну ўсе мы — яго нашчадкі. Задача даследчыкаў, пісьменнікаў, мастакоў — наблізіць яго творчасць, яго вобраз і ідэі да народа, даць магчымасць прыслухацца да Скарыпавага Слова, зразумець яго, спасцігнуць праз Слова той далёкі час у гісторыі роднага краю, пачуць біццё пульсу новай народнай культуры, літаратуры — беларускай, што ўстала, дзякуючы свайму тытану, пароўні са старажытнымі і сучаснымі еўрапейскімі.

На вялікі жаль, пра Ф. Скарыну гавораць і пішуць у нас амаль выключна як пра выдаўца. Прысвечаны яму вечар, які адбыўся ў канцы 1986 г. у галоўным пісьменніцкім доме краіны — Цэнтральным доме літаратараў у Маскве, называўся даволі красамоўна «Францыск Скарына — заснавальнік кнігадрукавання на Беларусі і Літве». Усяго толькі заснавальнік кнігадрукавання, і ўсё. Скарына-пісьменнік і падалей застаецца мала вядомы нават у павуковых колах, не кажучы ўжо пра шырэйшую аўдыторыю. Галоўных слоў пра літаратурны талент вялікага беларуса яшчэ не сказана, яны яшчэ толькі маюць быць сказаныя. Бо ён жа быў і не абы-якім паэтам, і выдатным гімнаграфам, чые творы жылі ў сэрцах людзей цэлыя ста-

годдзі, дасведчаным перакладчыкам пайаўтарытэтпейшай на той час літаратуры на блізкую роднаму пароду мову, пачынальнікам беларускай прозы, выдатным тэкстолагам і эдытарам, урэшце, цудоўным майстрам септэнцый і афарызмаў, якія і сёння чытаюцца з вялікай асалодай...

Ці лічыў сябе Ф. Скарына пісьменнікам? Вядома ж, лічыў. У гэтым пераконвае ўся яго творчасць, уся яго дзейнасць — варта толькі ўважліва прачытаць напісанае ім, паспрабаваць прааналізаваць, параўнаць са старажытнай і новай для тых часоў літаратурнай традыцыяй Захаду і Усходу. І вось што дзіўна, проста незвычайна: Францыск Скарына — пісьменнік, які гадаваўся адразу ва ўлонні дзвюх вялікіх культур чалавецтва, спадкаемца дзвюх пай-старажытнейшых культурных традыцый, якія мы называем часта грэка-візантыйскай і рымскай, гэта значыць усходняй і заходняй. Менавіта ён стаўся тым першым, хто гэтак іптэсіўна пачаў працэс збліжэння літаратур славянскага Усходу з заходнееўрапейскімі, пакінуў на сабе творы, што на стагоддзі сталіся ўзорамі, аб'явіліся сёння Словам, асаблівую нацыянальную і агульначалавечую каштоўнасць якога мы ўсё больш пачынаем разумець.

Ф. Скарына шмат у чым першы не толькі ў культурах усходніх славян — беларусаў, рускіх, украінцаў, але і ва ўсёй нашай краіне, пават Усходняй і Паўднёвай Еўропе. За ім стаіць цэлы літаратурны — і шырэі — культурны напрамак, распачаты і ўзначалены ім. Напрамак гэты, глыбока нацыянальны, народны ў сваёй сутнасці, паспяхова развіваны яшчэ цэлае стагоддзе пасля смерці Ф. Скарыны, паступова страчвае пазіцыі і пад канец XVIII стагоддзя амаль «замірае» ў беларускай культуры, каб яшчэ праз сто гадоў з незвычайнай, чыста рэнесанснай, скарынаўскай сілаю адрадзіцца нанова з попелу. На мове беларускага парода, мадыфікаванай кірыліцай і лацінкай, пішацца з кожным годам усё больш і больш самых разнастайных твораў, нарэшце, узнікае і свой друк. Беларускі парод, які першы на цяперашняй тэрыторыі нашай краіны каля пяцісот гадоў таму надрукаваў кнігі і пры гэтым кнігі на роднай мове, быццам зноў займеў сваё ўласнае пісьменства, сваю ўласную друкаваную літаратуру, ля самых вытокаў якое стаяў доктар Францыск Скарына — пісьменнік, асветнік, вучоны, выдавец. Яго жывому Слову, а таксама літаратурнай творчасці яго паступнікаў, спадкаемцаў, стваральнікаў беларускае друкаванае літаратуры першага, скарынаўскага яе стагоддзя прысвячаецца гэтая кніга.

Пытанні, узяттыя і вырашаныя ў ёй, не простыя. Яны датычаць не толькі літаратурнае мінуўшчыны беларускага народа, гісторыі літаратурнага працэсу на беларускіх землях, але, і гэта аўтару вельмі важна, уплыву беларускае літаратуры ў часы яе незвычайна плённага развіцця на літаратуры шмат якіх іншых народаў, перадусім рускага і ўкраінскага, а таксама ўзаемных кантактаў, сувязяў паміж імі. Не толькі за мяжою, але і ў нашай краіне беларуская літаратура ўспрымаецца часта як зусім маладая, узніклая ледзь не на пустым месцы. Можна, гэткае меркаванне ў нечым і слушнае, але толькі ў нечым, вельмі пекрэсленым і адносным. Беларуская літаратура, адзіная, агульная, уключаючы і творы нашых дзён, мае свае ўласныя глыбінныя карані, магутныя, трывалыя. Гісторыя яе разам з літаратурамі рускай і ўкраінскай налічвае цэлае тысячагоддзе. Ужо ў часы Кіеўскае Русі, калыскі культур і літаратур трох братніх народаў — беларускага, рускага і ўкраінскага, на беларускіх землях тварылі шмат якія геніяльныя пісьменнікі, у тым ліку і «другі Златавуст», гонар усіх старажытнарускіх і славянскіх земляў Кірыл Тураўскі. У XI — XII стст. літаратурнае жыццё ў Полацку, Тураве, Пінску і некаторых іншых гарадах Беларусі было такое інтэнсіўнае і багатае, што, верагодна, тут складалася некалькі своеасаблівых літаратурна-кніжных школ-цэнтраў, пра значнасць якіх мы можам меркаваць з пасабных, што дайшлі да нас, твораў, а таксама, магчыма, некаторых ацалелых рукапісаў. Адным словам, і Скарыпава справа ўзнікла не на пустым месцы. І ён гэтакі ж спадкаемца, як і мы, але не тысячагадовай, а пяцісотгадовай жывой літаратурнай традыцыі свайго народа, што існавала і развівалася на працягу пяці стагоддзяў да яго нараджэння. Ці варта здзіўляцца, улічваючы усё гэта, асабліваму гонару доктара Скарыны за свой народ, яго культуру і літаратуру. Ці можна не заўважаць тую сілу, якую ён чэрпаў са свядомасці свайёй далучанасці да лёсу роднае культуры. Мабыць, ва ўсе часы, з розніцай хіба што ў адценнях, любоў да Радзімы і народа, пачуццё гонару за яго і патрыятызм — святыя. Так было і пяцісотгадоў таму пры Ф. Скарыне, і цяпер, нашымі днямі. Святасць гэтая, любоў гэтая перадаецца ў спадчыну, і найперш праз Слова, пісьмовае або вуснае, праз зрокавы вобраз, праз гістарычную свядомасць, праз тое, што мы называем памяццю народнай, бессмяротнай і самай свяшчэннай памяццю, у якой перахоўваецца ўсё найлепшае, най-

сапраўднейшае, найгалоўнейшае, што толькі дапамагае жыць, змагацца, ісці наперад, адольваць часам пeverагодныя цяжкасці, выжываць у часіны сапраўдных пацыянальных катастроф. У найцяжэйшыя часы, як гэта было і ў эпоху Скарыпы, і задоўга да і пасля яго, парод чэрпае сілу ў сваім мінулым досведзе, у сваёй культуры, у той дарагой святой патаемнасці, якая захоўвае, сцеражэ, бароніць, злучае і аб'ядноўвае яго быццам пябачна, нематэрыяльна, але часам значна больш трывала, чым што-небудзь іншае. Думаю, усё гэта вельмі добра адчуваў і разумеў і сам Ф. Скарыпа, магчыма, амаль гэтаксама, як цяпер разумеем гэта мы. Апошнімі гадамі і палітыкі, і навукоўцы, і пісьменнікі, і людзі іншых прафесій пачалі пезвычайна шмат, шчыра і натхнёна гаварыць пра гэта з самых розных трыбун і на старонках самых розных выдашняў. Усе мы ўсвядомілі, пачалі выразна разумець, што і мінуўшчына, нават назвычай далёкая, застаецца заўсёды важная і актуальная для нашага часу, што гэтая мінуўшчына прысутнічае і ў сённяшнім дні. Яна ва ўсіх нас, і чым мы лепей яе ведаем, тым болей любім сваю Радзіму, свой парод, выразней адчуваем значнасць, своеасаблівасць, пенаўторнасць роднае культуры, гапарымся сваёй гісторыі, верым у будучыню сваёй краіны, якая прайшла складаны, часам драматычны шлях развіцця, вытрывала ў пезвычайна цяжкіх бітвах, абараніла сваю пезалежнасць, сваё спрадвечнае права на жыццё, на будучыню. Напэўна, цяпер ужо і не знойдзецца чалавека, які б сумняваўся ў важнасці ведаў аб мінуўшчыне для нашага сучасніка. Дый сам ён, наш сучаснік, вельмі цікавіцца сваёй гісторыяй і культурай. І нават болей — захапленне гэтае з кожным годам усё больш пабывае характар аматарскага даследавання. Людзей ужо не могуць задаволіць гістарычныя раманы, яны звяртаюцца да спецыяльнай літаратуры, да аўтэнтчных дакументаў і сведчанняў. Паасобныя навуковыя публікацыі, папрыклад, выданні арыгінальных тэкстаў беларускіх летапісаў цэняцца ў чытацкім асяроддзі значна болей, чым гістарычныя распавяданні вядомых пісьменнікаў. Наш сучаснік вучыцца сам адкрываць для сябе мінуўшчыну роднага парода, сваю гісторыю, сваю культуру, мову і літаратуру. Мне здаецца, адна з галоўных задач навукоўцаў-гуманітарыяў — як мага больш дзейсна дапамагаць яму ў гэтым. Бо роля філолага або гісторыка зводзіцца ў рэшце рэшт да таго, каб яго адкрыцці сталіся дасягненнямі не толькі навукі як гэтакай, але і

ўсяе роднае культуры, а значыць, яго народа. Менавіта гэтая простая думка, даволі цяжкая ў сваім увасабленні, сталася для аўтара адным з неадменных, абавязковых арыенціраў над час стварэння гэтай кнігі. Ён пісаў яе не толькі для навукоўцаў, хоць ім найперш яна адрасавана, але і для ўсіх тых, каму дарагі лёс беларускай культуры, для тых, хто хацеў бы разабрацца ў найскладанейшых перыштых літаратурнага развіцця народа, які стварыў у XVI ст. найбольш значную з усіх усходне- і паўднёва-славянскіх друкаваных літаратур. Так, беларуская друкаваная літаратура была адной з найбольш перадавых у тыя, смарынаўскія часы. Тады гэта была найбольш прадстаўнічая, найбагацейшая колькасца з друкаваных літаратур народаў Усходу і Поўдні Еўропы, і ёй наканавана было зрабіць заўважальны ўплыў на іх далейшае развіццё.

Гісторыя нашых старажытных літаратур пакуль што мала вядомая пават навукоўцам, якія працуюць у гэтай галіне. Пра асобных пісьменнікаў, дастаткова буйных і цікавых, невядома практычна нічога. Мы ведаем толькі іх імёны. Вось і ўсё. І цэлыя перыяды — гады і дзесяцігоддзі — своеасаблівы песпазнаны край, белая пляма на літаратуразнаўчых картах. Асабліва мала вывучана старабеларуская літаратура, тут лік вядзецца часам цэлымі стагоддзямі, напрамкамі, школамі. Нягледзячы на пезвычайнае багацце: моўнае, жанравае, відавое — старабеларуская літаратура нібы губляецца сярод іншых, раствараецца ў іх. Навідавоку толькі найбольш выдатныя адзінаквыя яе помнікі, якія некалі амаль выпадкова ўдалося разгледзець. Ці даўно быў адкрыты для беларускай літаратуры такі выдатны повалацінскі паэт, як Мікола Гусоўскі з яго «Песняй пра зубра»? Бадай пейкіх дваццаць гадоў таму, хоць у сусветным літаратуразнаўстве, перадусім у польскім, ён быў добра вядомы яшчэ ў мінулым стагоддзі і неаднаразова выдаваўся ў арыгінале і перакладах. Моўнае шматгалоссе старажытнай і новай беларускай літаратуры, з'ява цалкам пенаўторная, застаецца практычна песпазнаным. Навукоўцы вымушаны з вялікім жалем капітаваць, што, напрыклад, лацінамоўная і польскамоўная літаратура Беларусі, якая пачала сваё развіццё яшчэ ў XV ст., а магчыма, і рапей, — велізарнае белое поле, абрысы якога толькі няясна ўгадваюцца. Зрэшты, зусім не проста і з літаратурай і кніжнасцю, створаных на царкоўнаславянскай і старабеларускай мовах, яны так-

сама вядомыя толькі часткова, нібы выбарачна. Дагэтуль не існуе не толькі зводнага каталога старажытных беларускіх рукапісаў, хоць бы тых, што спісаныя кірыліцай, але нават больш ці менш кароткага іх спісу, у якім папярэдне былі б улічаны старажытныя духоўныя скарбы народа. Становішча ўскладняецца яшчэ і тым, што цяпер на тэрыторыі рэспублікі амаль німа старажытных помнікаў не літаратуры. Знаходзяцца яны далёка ад беларускай зямлі, адкуль у розныя часы паасобна або цэлымі комплексамі іх вывозілі ў Пецярбург, Маскву, Варшаву, Кракаў і іншыя гарады. Вялізная колькасць рукапісаў і старадрукаваных кніг была разрабаваная нямецкімі акупантамі або загінула ў агні другой сусветнай вайны. Тыя рэшткі, што засталіся да сённяшняга дня на Беларусі, ні ў якой меры не даюць уяўлення пра колішняе багацце не старажытнай духоўнай культуры. Неабходна правесці велізарную папярэднюю працу, сабраць самыя разнастайныя крыніцы, каб стварыць тую дакументальную аснову, якая ёсць самай галоўнай і неадменнай умовай кожнага гістарычнага або гісторыка-філалагічнага даследавання. Такая папярэдняя праца заняла ў аўтара каля дваццаці гадоў. За гэты час у архівах, музеях, бібліятэках СССР і за мяжою былі прагледжаны тысячы асобнікаў старадрукаў, сотні архіўных спраў, рукапісаў, незлічоная колькасць паасобных актаў, запісаў і іншых дакументальных сведчанняў старадаўніх часоў. Рабіліся адпаведныя выпіскі, копіі, ствараліся адмысловыя картатэкі і каталогі, асноўная мэта якіх — фармаваць базы, падмурка для гэтай кнігі. Увесь велізарны назапашаны матэрыял, публікацыя якога заняла б цэлыя гады, а сам ён змясціўся б толькі ў шматлікіх тамах, у рэшце рэшт, пасля яго ўважлівага апалізу, асэнсавання і супастаўлення, заняў даволі сціслае месца ў кнізе. Дзеля недастатковага аб'ёму прыйшлося адмовіцца ад уключэння ў не мноства цікавых фактаў, скараціць раздзелы, прапусціць паасобныя думкі, меркаванні. І ўсё ж, нягледзячы на суровы рэжым эканоміі, аўтар не палічыў магчымым цалкам адмовіцца ад «апталагічнай» часткі кнігі. Частка гэтая ўключае шэраг найбольш характэрных арыгінальных тэкстаў старабеларускай друкаванай літаратуры. Яны наўмысна даюцца без перакладу, бо адна з задач кнігі — даць чытачу магчымасць самому, амаль без старонняе дапамогі, адчуць прыгажосць і адметнасць першадрукаванай літаратуры беларусаў, услухацца ў літаратурную мову тых часоў, пачуць

жывыя галасы пісьменнікаў і паэтаў, што тварылі на беларускай зямлі ў скарынаўскую эпоху.

Эпоха гэтая была незвычайна важная ў развіцці ўсяе беларускае культуры. Галоўная яе адзнака і асаблівасць — з'яўленне кнігадрукавання, уласнай друкаванай літаратуры, якой і цяпер, калі прамінула больш за чатыры стагоддзі, кожны беларус можа справядліва ганарыцца. У Вільні — сталіцы Вялікага княства Літоўскага, а пасля і ў іншых месцах узнікаюць адна за адной беларускія друкарні, што друкавалі кірыліцай, лацінкай і грэчаскім шрыфтам на некалькіх мовах, якія служылі сродкам літаратурных зносін — царкоўнаславянскай, старабеларускай, польскай, лацінскай, італьянскай, грэчаскай. Гістарычныя ўмовы, што склаліся на беларускіх землях на момант з'яўлення тут кнігадрукавання, узнікненне якога Ф. Энгельс лічыў «найбольш бліскучай старонкай» у аналах вялікіх адкрыццяў эпохі Адраджэння², характарызаваліся дастатковай ускладнёнасцю ўзаемадчыненняў у новай дзяржаве — Вялікім княстве Літоўскім. Створанае ў XII — XIII стст. у выніку аб'яднання літоўскіх, старажытнарускіх і некаторых іншых земляў, да XV ст. яно дасягнула значнай сілы і сталася адной з наймагутнейшых дзяржаў Еўропы. Вялікае княства Літоўскае ў значнай ступені скарыстала культурныя дасягненні беларускага народа і нават зрабіла сваёй дзяржаўнай мовай старабеларускую.

Беларуская культура шмат у чым вызначала ўзровень развіцця ва ўсіх галінах жыцця княства. Характэрна, што старадаўняе беларускае пісьменства сталася мацярынскім улоннем і для літоўскай літаратуры, якая ўзнікла і пачала развівацца пад непасрэдным уплывам старабеларускай. У XV ст. на беларускіх землях існаваў цэлы шэраг дастаткова буйных культурных і літаратурных асяродкаў, пачалі ўзнікаць повяы, у тым ліку і на самых заходніх ускраінах, дзе, напрыклад, узнік такі наймагутнейшы фарпост беларускай культуры ўсяго феадальнага перыяду, як Супрасль. Сёння беларускіх юнакоў з самых розных сем'яў і прыклад гэтаму — сам Ф. Скарына, едуць вучыцца ва універсітэты Еўропы, дзе ўшаноўваюцца найвышэйшымі вучонымі ступенямі. З цягам часу ўзнікае універсітэт і ў самой Вільні — каталіцкі, антырэфармацкі, а прадстаўнікі беларускіх прыхільнікаў рэфармацыі, як і дагэтуль, пасылаюць сваіх дзяцей у навучальныя ўстановы, блізкія іх духу і перакананням. Падтрымліваюць яны і

цесныя зносіны з пайбліжэйшай з іх — Кёнігсбергскім універсітэтам, адкрытым у сярэдзіне XVI ст. І ці варта здзіўляцца таму факту, што першым прафесарам тут быў іх суайчыннік, выхадзец з Вялікага княства Літоўскага — С. Рапалёніс³.

Складаная карціна культурнага развіцця ў княстве і на беларускіх землях, што ў яго ўваходзілі, у пайзначнейшай ступені карэліравалася не толькі ўнутранымі прычынамі і ўмовамі, але і знешнімі. Беларусь у XV — XVI стст. і ў пазнейшыя дні у ранейшыя часы з'яўлялася своеасаблівай міжкультурнай мяжой, граніцай Захаду і Усходу, да якой іх уплывы, іх ідэі даходзілі адносна свабодна, а далей затухалі, трансфармаваліся або, сустрэўшы адпор, часцей за ўсё адкочваліся назад. Беларусь, з прычыны свайго геаграфічнага становішча, свайго ўзмежнасці, стала той дзіўнаю мясцінай, тым вялікім скрыжаваннем, дзе ў рэшце рэшт сышліся дзве найгалоўнейшыя еўрапейскія культурныя традыцыі — заходняя і ўсходняя, да якой спрадведу хіліўся і беларускі народ. Вынесшы разам з рускімі і ўкраінцамі асновы свайго культуры з Кіеўскае Русі, меўшы з імі адзіную літаратурную мову — царкоўнаславянскую — і агульны корпус літаратурных твораў, агульную літургічную кніжнасць, ён у XVI ст. зрабіў паймагутнейшы скачок у сваім развіцці. Адбыліся сур'ёзныя змены, з'явіліся важныя дасягненні ў розных галінах жыцця, у тым ліку і культурнай. Сусветныя сацыяльна-палітычныя рухі паўплывалі тут практычна на ўсё. Стагоддзе прайшло пад знакам вельмі значных канфесійных размежаванняў, утварэння своеасаблівых сацыяльных партый, як паводле мерак таго часу. Следам за адраджэпскімі ідэямі, якія на Беларусі пусцілі даволі глыбокія, хоць і не такія магутныя карані, на арэну еўрапейскага жыцця выступіла Рэфармацыя ва ўсіх яе разнастайных праявах. Для Беларусі гэты рух і яго аптыпод — контр-рэфармацыя — сталіся вызначальнымі на доўгія гады. З таго часу ў беларускім грамадстве, побач з ужо дастаткова звычайным і ўзаконеным каталіцызмам і яго прыхільнікамі, з'явіліся тыя, хто надта заўзята і актыўна выступаў супраць, часам нават гуртуючыся дзеля гэтага з праваслаўнымі. Рэфармацыя так моцна скалыхнула Беларусь, пакінула ў яе гісторыі такі значны след, што беларусаў можна было б назваць пародам трох галоўных веравызнанняў — праваслаўнага, каталіцкага і пратэстанцкага, з улікам іх разгалінаванняў. Сіла ўздзеяння ідэй

Рэфармацыі, наяўнасць на Беларусі значных рэфармацыйных асяродкаў, у тым ліку і кніжных, са славымі друкарнямі ў Бярэці, Нясвіжы, Заслаўі, Лоску, добра вядомымі і ў Еўропе, прымусіла моцны тут дагэтуль каталіцызм шукаць новых шляхоў і спосабаў барацьбы з іпшаверцамі. Католікі з пенасрэднай падтрымкай царкоўных іерархаў, а таксама каралеўскай і велікакняскай улады павялі сапраўдны масіраваны наступ не толькі на рэфармацыйны рух, да якога далучыліся галоўным чынам прадстаўнікі класа феадалаў, сярэднія, дробныя і вышэйшыя, але і на асноўную частку пасельніцтва, што вызнавала праваслаўе. Католікам удалося радыкальна змяніць сістэму адукацыі ў Вялікім княстве Літоўскім, ад якога ў 1569 г. адышлі шмат якія землі, у тым ліку і ўкраінскія, якія зрабіліся часткаю Польшчы. Складанасці ў праваслаўнай царкве, якія ўзніклі з самых розных прычын, агульны яе незадавальняючы стан спрыялі таму, што ў 1596 г. ў Бярэці, якое яшчэ зусім пядаўна лічылася апорай праваслаўя і рэфармацыі, была абвешчана унія праваслаўнай царквы і каталіцкай. Распачаўся новы, складаны і адказны перыяд у сацыяльна-культурным жыцці беларускага народа.

Амаль адразу на гэтыя змены, а пасля на працяглую і зацятую канфесійна-палітычную барацьбу, што часта перарастала ва ўзброеныя выступленні, адгукнулася беларуская літаратура, дзесяткі палемічных твораў якой чыталіся і ў замках магнатаў, і на брацкіх сходах мяшчан-рамеснікаў, і нават на цвінтарах сельскіх царкваў. Беларускі народ уступаў у новы перыяд сваёй гісторыі, перыяд шматлікіх культурных страт, калі, напрыклад, у літаратуры адбылася амаль паўсюдная замена пісьма і мовы са старабеларускай на польскую і лацінскую, а ў 1697 г. гэтая старажытная мова афіцыйна перастала быць дзяржаўнай у Вялікім княстве Літоўскім, яе выцесніла польская.

Зрэшты, тое, што адбылося ў канцы XVII ст., рыхтавалася паступова, спакваля, і напачатку здавалася, што знаёмства найбольш перадавых, на-еўрапейску адукаваных беларусаў з лацінскай і польскай мовамі, на якіх яны пісалі свае творы, для развіцця роднай культуры ніякай небяспекі не нясе. Наадварот, яны ўзвышалі, праслаўлялі сваю Беларусь у «асвечанай Еўропе», якая гаварыла і пісала па-латыні. З цягам часу сітуацыя, аднак, склалася такім чынам, што ў неабвешчанай вайне спачатку за прыярытэт, а пасля і за выжыванне перамаглі лацінская

і польская мовы, на якіх, у рэшце рэшт, свабодна пісала і гаварыла нават праваслаўнае духавенства і манаства, якое ў большасці сваёй практычна не ведала мовы царкоўнаславянскай. За нейкія паўтара-два стагоддзі, калі весці адлік з памежжа XV і XVI стст., сітуацыя на беларускім Парнасе так рэзка змянілася, што даводзіцца капстатаваць адмову пераважнае большасці пісьменнікаў і паэтаў не толькі ад царкоўнаславянскай і старабеларускай моў, але і адыход ад дастаткова традыцыйных перад тым вобразаў і сюжэтаў, моцную еўрапеізацыю, а дакладней, палатэізацыю і лацінізацыю беларускай літаратуры. Найцісьлейшы непасрэдны кантакт з польскай культурай і яе шматгадовы ўплыў прыводзяць нават да таго, што пекаторыя гістарычныя асобы часоў Кіеўскае Русі бачацца праз прызму польскамоўных хронік⁴, якія атрымалі на Беларусі XVI — XVIII стст. падзвычай шырокае распаўсюджанне, а не старажытнарускіх, старабеларускіх летапісаў, якія дайшлі да нас, на жаль, у адзінакавых спісках. Тое самае можна сказаць і пра героў беларускіх «жыццяў», створаных у значнай ступені дзякуючы польскім і заходнеўрапейскім крыніцам⁵, часцяком і на польскай мове.

Паводле ўсіх прыкмет, у беларускай літаратуры таго часу інтэнсіўна адбываецца пераацэнка вартасцяў, ідзе працэс значнага звужэння ўплыву духоўнай і эстэтычнай спадчыны Старажытнае Русі. Мала якім беларускім асяродкам удаецца захаваць істотную частку з таго, што яшчэ зусім пярэдня, у XIV, XV дый XVI стст., складала пэўную аснову пісьмовае культуры. Першынтство ў гэтым палезыць таму самаму Супраслю, што быў да першае трэці XIX ст. найгалоўнейшым бастыёнам усяе беларускае культуры, адзіным месцам, дзе яшчэ і праз два з лішкам стагоддзі пасля смерці Ф. Скарышы беларусы друкавалі і перанісвалі свае кнігі кірыліцай на «славенскай» і старабеларускай мовах. Старажытная спадчына, старабеларускія традыцыі трывалі тут і падалей, і не дзіўна, што менавіта ў супрасльскім кнігазборы, гэтай дзівоснай скарбніцы беларускага народа, адзіп з першых яго навукоўцаў-гуманітарыяў пnovых часоў, прафесар М. Баброўскі знайшоў на пачатку XIX ст. мпства цудоўных помнікаў стараславянскай літаратуры і пісьменства. Сярод іх Супрасльскі рукапіс XI ст., адна з першых славянскіх кніг, для вывучэння якой цяпер збіраюцца міжнародныя кангрэсы⁶.

Несправядліва мала вядомы цяпер, М. Баброўскі быў,

як удалося выявіць, і першым беларускім скарыпзнаўцам. Знаёмства яго з кнігамі Ф. Скарышы адбылося зноў жа ў супрасьлскім кнігазборы, а пасля працягвалася доўгія гады, да самай смерці ў 1848 г. у мястэчку Шарашова каля Пружанаў. Гэтаксама, як і нас цяпер, М. Баброўскага хваляваў фэпомеп Скарышы. Прафесар і сам атрымаў цудоўную адукацыю, свабодна пісаў і гаварыў па-польску і па-латышні, выдатна ведаў пекалькі іншых моў — старажытных і новых. Сын сельскага уніяцкага святара — беларуса з Падляшша, — ён з маленства чуў мову роднага народа, якая захавалася амаль выключна ў вуснах прыгонных сялян. Заўсёды і паўсюль — пад час шматгадовага падарожжа па Заходняй Еўропе, дзе ён падзіва плённа працаваў і пасябраваў з выдатнымі сусветнымі павукоўцамі, на універсітэцкай кафедры ў Вільні — М. Баброўскі памятаў пра родную гісторыю, культуру, пра роднае слова. Дасягнуўшы, гэтак жа, як і Ф. Скарына, найвышэйшых вучоных ступеняў — магістра, а пасля і доктара, прафесар М. Баброўскі, без перабольшання, аддаў усе сілы па захаванне, збераганне старажытнай культуры беларусаў і ўсяго славянства. Яго працы, яго дзейнасць — самыя вытокі сусветнага славяназнаўства. І, бадай, як ніхто да таго часу, М. Баброўскі спрыяў узнікненню асобнага напрамку ў гуманітарных навукх — беларусазнаўства, абуджэнню сярод еўрапейскіх навукоўцаў цікаўнасці да гістарычнага лёсу яго роднага народа. Можна без перабольшання пазваць М. Баброўскага і адным з твораў беларускага нацыянальнага адраджэння, сцяг якога пераможна ўзняўся толькі ў сярэдзіне XIX ст. Менавіта яму, прафесару М. Баброўскаму, выпала адкрыць панова для беларускай і еўрапейскай навукі імя і справу Ф. Скарыны, звесткі пра якога, збірання на працягу ўсяго жыцця даследчыка, увайшлі ў так і не надрукаваную «Гісторыю славянскіх друкарняў у Літве»⁷.

Таленавіты вучоны-патрыёт, М. Баброўскі, відаць, адчуў тое сапраўды нацыянальнае, а галоўнае — стратэгічна адпаведнае для паспяховага развіцця роднай культуры, што пакінуў нам у спадчыну, даў у рукі Ф. Скарына, які на заранку Адраджэння абвясціў старабеларускую мову і парод цалкам раўнапраўнымі сярод іншых еўрапейскіх моў і народаў.

Слова, роднае Слова — вуснае, пісьмовае, друкаванае — заўсёды было і застанецца найгалоўнейшай асновай кожнай нацыянальнай культуры. Сімвалічна, што і ў

самога Ф. Скарыны слова «язык» ужываецца не толькі ў сэнсе «мова», але і «парод». Гэтыя папярці ўжо ў глыбокай старажытнасці сталіся для славян цалкам непадзельнымі, неадлучнымі адно ад аднаго. Ф. Скарына пібы ўгадаў з паасобных прыкмет таго, што адбывалася тады на Беларусі, будучы працэс згасання «славена-» і беларускамоўнай культуры. Не выключана, што ён нават хацеў неяк скіраваць гэты працэс у бок усё большага асапсавання яе каштоўнасцяў, пра што сведчыць і яго выключная спроба «беларусізацыі» царкоўнаславянскай мовы — сродка літаратурных зносінаў паміж якіх пародаў Еўропы...

Пачатак Скарынам было забыта да часоў М. Баброўскага, гэта значыць на тры стагоддзі. Беларускае культура запыла незвычайныя метамарфозы. «Шляхетнае панства» гаварыла і пісала па-польску, па-французску, па-нямецку і па-руску, зрэдку ўжывала лаціну, якая з часам траціла значэнне. Толькі са сваімі падданымі — «простым пародам» — некаторыя з паноў маглі зносіцца на мове беларускай, якая нейкім цудам захавалася і развівалася, прыглядзячы на ўсе нягоды, амаль выключна ў сялянскім асяроддзі. Зрэшты, пісьмовае і друкаванае беларускае, дакладней, старабеларускае, Слова жыло і ў зацішныя кнігазбораў і архіваў — дзяржаўных і прыватных сховішчах, у мапастырах і цэрквах. Менавіта адтуль, з гэтых скарбніц, дзе перахоўваліся і кнігі Ф. Скарыны, з дапамогаю такіх дзеячаў, як прафесар М. Баброўскі, пачало гэтае Слова шлях свайго адраджэння. Ужо, здавалася б, цалкам страчанае, пачало ўваскрасаць, а галоўнае — жывіць ледзь набухлыя і пераскрытыя покаўкі новай літаратуры на беларускай мове, саграваць яе сваім жыццядайным упутраным цяплом, так і не згаслым у самай глыбіні стагоддзяў.

Наш цяперашні час ставіць перад культурай мінуўшчыны свае асаблівыя патрабаванні і імкнецца адшукаць у ёй тыя абсалютныя каштоўнасці і дадатныя з'явы, якія дапамаглі захаваць і развіць пацыянальную самабытнасць, асаблівасць, непаўторнасць, зберагчы сапраўдныя народныя пачаткі сучаснай роднай культуры, такія блізкія і дарагія як у далёкай мінуўшчыне, так і цяпер. У розных краінах, найперш у самых развітых, як, зрэшты, і ва ўсім свеце, падзвычай востра паўстала праблема захавання народных, пацыянальных культур. Урады і грамадскасць устрывожаны тым, што літаральна на вачах адбываюцца велізарныя змены, з катастрафічнай хуткасцю страчваецца культурнае аблічча не толькі таго або іншага

народа, што палічвае ўсяго некалькі тысяч чалавек, але і шматмільённых нацый. Апошнімі гадамі з'явілася нямала павуковых і агульных міжнародных праграм, пакірава-ных па вывучэнне, захаванне і папулярызацыю розных нацыянальных культур, усёй сусветнай культурнай спадчыны⁸. Узнік і адмысловы праект ЮНЕСКО дзеля даследавання і папулярызацыі славянскіх культур, была арганізаваная Міжнародная асацыяцыя вывучэння і распаўсюджвання славянскіх культур (МАИРСК), адна з першых павуковых сесій якое адбылася ў 1982 г. у Мінску⁹. Зусім п'ядаўна з ініцыятывы шэрагу краін узнікла ідэя правядзення Сусветнага дзесяцігоддзя развіцця культуры (1988—1997), якое будзе ажыццяўляцца пад эгідай ААН і ЮНЕСКО. Пачынаючы гэтае, відаць, — адна з пай-больш маштабных прагрэсіўных гуманітарных праграм, што аб'ядноўваюць усё чалавецтва. Хочацца верыць, што яна станеца якраз тою асновай, якая дапаможа згуртаваць народы ў іх адвечным імкненні да ідэалаў добра і міру, будзе спрыяць лепшаму спазнанню самых розных культур, тысячагадовых і зусім маладых, больш глыбокаму разуменню таго, якое унікальнае багацце ёсць кожная з іх.

Усе народы, усе нацыі, усё чалавецтва — не могуць жыць па-за культурай, па-за пэўным прыродным, матэрыяльным і духоўным асяроддзем, — сёння мы як ніколі, паасабліваму, усведамляем гэта. Культура сёння ўспрымаецца, разумееца як неаспрэчная ўмова самога жыцця, магчымасці нашага існавання. Велізарны, без перабольшання, уклад у гэткае асноватворнае разуменне ўнеслі нашы сучаснікі. Ва ўсіх па вуснах імя У. І. Вярнадскага з яго вучэннем пра поасферу, усё часцей мы згадваем і пра Пакт М. К. Рэрыха, пра ідэі і прапановы іншых нашых сучаснікаў. І ўсё ж найважнейшае адкрыццё гэтае палежыць не толькі гэтаму стагоддзю. Ёсць ва ўсім гэтым і ўклад выдатных асоб мінулых часоў, якім быў і ці не галоўны герой нашай кнігі — беларус Францыск Скарына. У далёкім 1519 г. ён пісаў: «Попеже от прирожения звери, ходящие в пустыни, знают ямы своя; птицы, летающие по въздуху, ведают гнезда своя; рыбы, плывающие по морю и в реках, чувють виры своя; пчелы и тым подобная боронять ульев своих, — тако ж и люди, игде зродилися и ускармлиены суть по бозе, к тому месту великую ласку имають»¹⁰. У іншай мясціне вялікі беларус запісаў іншыя, гэтак сугучныя нашым сённяшнім думкам словы: «Закоп прироженный в том наболей соблюдаем бывает: то

чынны іным всем, што самому любі ест от пных всех, и того не чынны іным, чего сам не хочеш и от пных имети... Сей закон прироженный написан ест в серци единого кажного человека...»¹¹. «Да совершен будет человек...» — правяшчае Скарына¹². Задоўга да генія сусветнае літаратуры Л. М. Талстога ён даверыў паперы такія глыбокія, выпакутаваныя свае думкі, чытанія цяпер як нейкая абсалютная, завершаная формула духоўнага развіцця чалавека: «...ест павышшая мудрость розмышленне смерти и познание самого себе...»¹³; «Наиболее любовь ко всем да соблудает, еже ест совершенна над все иные дарования, без нея же ничто проспешно ест»¹⁴.

Сродкам прапаганды гэтай зямной, усялюдскай Любаві гуманіст Скарына выбраў Кнігу, друкаваную кнігу, даступную, дзякуючы добра зразумелай, блізкай да народнай мове і значным тыражам, так дарагому яго сэрцу «люду рускаго языка». «И всякому человеку потребна чести, понеже ест зеркало жития нашего, лекарство душевное, потеха всем смутным, наболей тым, они же суть в бедах и в немощах положены, надежа истинная...»¹⁵ І як завет усім стваральнікам Кнігі, пісьменнікам будучыні і самому сабе: «Тако ж и мы, братия, не можем ли во великих послужити посполитому люду рускаго языка, сие малые книжки праца наше приносимо им»¹⁶. Надзвычай вялікая роля Слова — «умети язык свой справовати: от него же все злые и добрые речи походят»¹⁷, значыць «не толико словом, але и делом»¹⁸ служыць «людем простым посполитым к пожитку и ко размножению добрых обычаев...»¹⁹. Вось чаму гэтак важная менавіта друкаваная кніга, якая хутка разыходзіцца ў народзе ў адрозненне ад рукапісаў, у сотнях і тысячах ідэнтычных асобнікаў. Пра гэтую выдатную ролю друкаванае кнігі, яе асаблівае значэнне ў развіцці ўсходнеславянскіх культур, ва ўзмацненні іх міжнароднага ўплыву праз паўтара стагоддзя выдатна скажа іншы беларус — Сімяон Полацкі.

Россия славу расширяет
 Не мечем токмо, по и скоротечным типом,
 Через книги суцим многовечным²⁰.

Думкі Скарыны, яго памкненні і ідэалы аказаліся незвычайна жыццяздольнымі. Апярэдзіўшы свой час, ён і цяпер становіцца дарагі і блізкі людзям, якія знаёмяцца з яго творчасцю, удумліва чытаюць яго творы. Створанае ім неабходна зрабіць усеагульным набыткам. Навукоўцам

і пісьменнікам, мастакам і артыстам прыйдзеца яшчэ вельмі і вельмі шмат папрацаваць, каб імя і справа Ф. Скарыны — святыні і сімвала беларускага народа, яго культуры — адкрылі для сябе ў розных краінах свету. Не паглыбляючы нашыя веды пра Скарыну, мала апавядаючы пра яго творчую спадчыну, мы абкрадаем не толькі сябе, сваю культуру, але і ствараем меркаванне пра сваю краіну, пра яе людзей як пра прыблудаў без роду і племені. Менавіта ад такога стаўлення да культуры мінуўнічынны перасцерагаў пас У. І. Ленін. Ён пісаў: «Пралетарская культура не выскачыла певядома адкуль, яна не выдумка людзей, якія пазываюць сябе спецыялістамі па пралетарскай культуры. Усё гэта суцэльная лухта. Пралетарская культура павінна стацца заканамерным развіццём тых запасаў ведаў, якія чалавецтва выпрацавала пад прыгнётам кашталістычнага грамадства, памешчыцкага грамадства, чыпоўніцкага грамадства»²¹. Разам з тым У. І. Ленін аптымістычна адзначаў, што «якія б пі былі разбурэнні культуры — яе выкрасліць з гістарычнага жыцця нельга, яе цяжка будзе аднавіць, але ніколі ніякае разбурэнне не даведзе да таго, каб гэтая культура знікла цалкам»²².

Пачатае Скарынам і працягнутае яго паступішкімі, якія стварылі разам з ім у XVI стагоддзі вельмі багатую літаратуру — састаўную частку сусветнае культурнае спадчыны — цалкам неабходна зрабіць агульначалавечым здабыткам. Так паказвае абавязак перад нашай айчынай культурай, гісторыяй народа, Радзімы, заўсёдная неабходнасць навочна паказаць усяму свету тых непрамінальных матэрыяльных і духоўных каштоўнасці, якімі мы зараз валодаем. Менавіта пра гэтую, надта складаную,

а для некага і нечакаваю задачу ўвесь час памятаў

аўтар, калі працаваў над кнігай. Яна — пра

беларускую друкаваную літаратуру Рэнесансу, усё яшчэ як след не ацэпеную,

заслужаны гонар беларусаў,

пра якую дагэтуль мы за-

надта мала ведаем.

Вобраз яго эпохі

...без мудрости и без добрых
обычаев не ест мощно почести-
ве жити людем посполите на
земли.

Францыск Скарына

Гуманізм, Рэнесанс, Рэфармацыя

Пад канец XV ст. у большасці еўрапей-скіх дзяржаў наступіў новы перыяд у развіцці іх гісторыі і культуры, які прыйшоў на змену Сярэднявеччу. Эпоху тую сталі называць Адраджэннем, або Рэнесансам. Гэта быў, наводле слоў Ф. Энгельса, «пайвялікшы прагрэсіўны пераварот з усіх, перажытых да таго часу чалавецтвам»¹. Ва ўсіх галінах жыцця грамадства адбыліся надзвычай буйныя, часам нават рэвалюцыйныя змены, колькасць і якасць характар якіх быў дастаткова добра заўважны і ў сацыяльна-эканамічнай і культурнай сферах. У розных краінах, у той або іншай форме, з неадполькавай інтэнсіўнасцю праходзіў працэс зараджэння новых, капіталістычных дачыненняў і ламання старых — феадальных. Узмацнялася буржуазная праслойка грамадства, узрасталая роля гарадоў, надзвычай хутка развівалася і новая, буржуазная ў сваёй сутнасці ідэалогія. Непасрэдным вынікам гэтага сталася развіццё нацыянальных моў, крытыка царквы і перабудова былых рэлігійных вучэнняў². Храналагічныя межы Адраджэння праходзяць: ніжняя — недзе ў сярэдзіне XIV ст. (для Італіі), верхняя — у канцы XVI ст. або нават на самым пачатку XVII ст., калі гаворка ідзе пра

краіны ўсходняга рэгіёна Еўропы. «З Адраджэннем, або Рэнесансам, цесна звязаны, але зусім не тоесны гуманізм, вядучая ідэйная плынь эпохі, якая складае ідэалагічную аснову яе прагрэсіўнай культуры, яе літаратуры і мастацтва»³.

Гуманізм — з'ява вельмі складаная, далёка не аднародная, зусім не антыхрысціянская, незвычайна спецыфічная ў розных краінах.

Адраджэнню і гуманізму прысвечана абшырная доследная літаратура, якая палічвае за мяжой тысячы спецыяльных прац. Аднак эпоха гэтая, якая прыцягвае да сябе ўвагу вучоных ужо не адно стагоддзе, шмат у чым яшчэ застаецца для нас загадкавай, а некаторыя яе з'явы ўспрымаюцца і адэньваюцца абсалютна супрацьлеглым чынам, хоць агульны тэзіс пра тое, што культура Адраджэння «ўпершыню раскрывае ўвесь унутраны свет чалавека і заклікае яго да повага жыцця», сфармуляваны ў XIX ст. Я. Буркхардтам⁴, спрэчак не выклікае. Савецкія даследчыкі апошнімі гадамі выяўляюць павышаную цікаўнасць да ўсяго, што звязана з Рэнесансам. У Навуковым савеце па гісторыі сусветнай культуры Акадэміі навук СССР утворапа пават спецыяльная Камісія па праблемах культуры эпохі Адраджэння, яе сусветны аўтарытэт з кожным годам расце. Пад грыфам Камісіі выдадзены шэраг калектыўных зборнікаў, ёю паладжваюцца канферэнцыі, па якіх разглядаюцца разнастайныя пытанні, звязаныя з гісторыяй заходнееўрапейскага Адраджэння.

Рэнесансным з'явам у культурах народаў нашай краіны надаецца значна меней увагі. Пра Рэнесанс ва ўсходніх славян пачалі пісаць зусім нядаўна і часта з вялікімі засцярогамі. Бадай, найбольш уражальная яго карціна, хоць і не без прыкрых недакладнасцяў, упершыню была намаляваная І. М. Галяпіншчавым-Кутузавым у яго слаўным дакладзе на V Міжнародным з'ездзе славістаў «Гуманізм ва ўсходніх славян (Украіна і Беларусь)»⁵. Значны ўклад у даследаванне адлюстравання ідэй Рэнесансу ў культуры Беларусі ўнеслі беларускія філосафы. Ім удалося па багатым нацыянальным матэрыяле паказаць усе аспоўныя фазісы і з'явы той эпохі ў роднай культуры⁶. Зробленае імі — істотны ўклад і ў агульны навуковы патэнцыял нашых ведаў пра ўсходнеславянскія культуры часоў Адраджэння, бо культуры гэтыя былі заўсёды цесна ўзаемазвязаны і змены, што адбываліся ў адной з іх, амаль заўсёды знаходзілі водгалас у другой.

Неабходна адзначыць, што Рэнесанс уласцівы не толькі еўрапейскім краінам, як пра гэта дагэтуль піша шмат хто на Захадзе, дый у нас, ён «быў літаральна ўсюды, у розныя эпохі, з розным зместам, хоць далёка не заўсёды перавышаў сваёй культурай культуры сярэднявечча і адраджэнскай Італіі»⁷. Гэткая заўвага важная таму, што для Беларусі былі ўласцівыя ўплывы і распаўсюджванне на яе тэрыторыі ідэй як класічнага заходняга (італьянскага), гэтак і Паўночнага Адраджэння. Усходнія ўплывы, Усходні Рэнесанс прапікалі апасродкавана праз заходне-еўрапейскі⁸, а таксама і непасрэдна праз тыя традыцыйныя каналы распаўсюджвання старой візантыйскай культуры, якія захоўвалі сваё значэнне для паўднёвых і ўсходніх славян да XVIII ст. Усходне- і паўднёваславянскія народы спарадзяла агульная літаратурная мова — царкоўнаславянская, якую з поўным правам называюць мовай-пасрэдніцай, апалагічнай лаціне на тыя часы; агульнымі былі і сотні літаратурных твораў, цэлы іх корпус, часта пазываны літаратурай-пасрэдніцай, а таксама ідэі, ідэалы, эстэтычныя і этычныя ўзоры. Усё гэта было не толькі адзіным, агульным набыткам, але і ўяўляла сабою падзвычай дынамічную і ўстойлівую, хоць і да пэўнай ступені замкнёную сістэму, у якую позневізантыйскія, грэчаскія, гэта значыць і ўсходнія павевы маглі дастаткова хутка і адносна бесперашкодна трапіць, наступова цалкам яе ўсю запаўняючы. Існавалі і іншыя, магчыма, больш відавочныя праваднікі Усходняга Рэнесансу ў славянскія культуры: грэчаскія абшчыны, грэчаская царкоўная іерархія і вандроўныя манахі-грэкі. Амаль напэўна ў гэтым працэсе дзейная роля належала і пайбольш адукаваным прадстаўнікам армянскага народа з ліку тых, хто жыў і на славянскіх землях. У цэлым жа, неаспрэчны факт таго, «што дасягненні Усходу былі перададзены заходняму свету праз народы і краіны на поўдні Усходу і праз візантыйска-каўказскі культурны свет»⁹. Бясспрэчна таксама, «што культура Усходу стала адной з крыніц культур абуджанага да адраджэння Захаду, калі апошні, праз узнікненне новых сацыяльна-экапанічных дачыненняў, аказваецца падрыхтаваным да ўтварэння новага этапу ўсеагульнай культуры»¹⁰. На думку акадэміка М. І. Копрادا, для эпохі сусветнага Рэнесансу найважнейшымі і вызначальнымі былі тры акалічнасці. Першая — амаль касмаганічнае, аднолькавае пачуццё чалавечнасці. Другая — вызваленне розуму ад догмаў. Трэцяя — апора на старажытныя

аўтарытэты, аўтарытэты эпохі антычнасці¹¹. Антычнасці палежыць сапраўды выключная роля ў развіцці рэнесанснай культуры. Спадчына антычнасці была той асноваю, на якую і абасіраліся дзеячы Адраджэння. Яна была пэўнай супрацьвагою аўтарытэту Святога пісання, якое, зрэшты, шмат хто з іх глыбока шанавалі. Сама «антычнасць ператварылася ў рэлігію»¹².

З цягам часу і на поўдні, і ў цэнтры, і на поўначы Еўропы гуманістычныя ідэалы і прадказанні антычных і новых аўтараў аб наступленні «залатога» веку мусілі сагнуць месца больш цвярозым, часам пават жорсткім поглядам на жыццё і магчымасць яго ажыццяўлення. Марам пра еўрапейскую рэспубліку вучоных, ідэям Томаса Мора давалася вытрымаць цяжкае выпрабаванне і ў рэшце рэшт быць забытымі. Разам з тым гуманізм як ідэйная плынь эпохі не страціў сябе, а, мяняючы свае знешнія формы і сам характар выяўлення, працягваў развівацца. Менавіта гуманістычныя ідэі, гуманістычны рух стаў адной з крыніц Рэфармацыі.

Гуманісты пралажылі дарогу, перш за ўсё дзякуючы падрыванню аўтарытэту каталіцкай царквы, першым змагарам Рэфармацыі, якія шырока выкарыстоўвалі іх дасягненні ў сцверджанні слушнасці сваіх поглядаў. Вялікае значэнне для Рэфармацыі і яе ідэолагаў мелі крытычныя штудыі тэкстаў Старога і Новага заветаў, выкананыя выдатнымі гуманістамі¹³. Гуманістычная філалогія, асабліва біблістыка зрабілі істотны ўплыў і на развіццё самога рэфармацыйнага вучэння, усіх яго напрамкаў ад пярэкоўных да радыкальных. Прынцыпы гуманістычнай крытыкі біблейскіх тэкстаў аказаліся не толькі вельмі жывучымі ў рэфармацыйным асяроддзі, але і былі незвычайна шырока развіты шэрагам вучоных рэфармацыйнага кірунку, у тым ліку і такім буйным дзеячам Рэфармацыі ўсходнееўрапейскага рэгіёна, якім быў Сымон Будны. У сувязі з гэтым надзвычай цікавы тэзіс вядомага савецкага філосафа і гісторыка культуры А. Х. Гарфункеля, які пісаў, што, як ён разумее, гуманізм — гэта «філалогія, што выступае ў ролі ідэалогіі»¹⁴. Нягледзячы на даволі прасталінейнае трактаванне такой складанай і шматаспартнай з'явы, як гуманізм тае пары, неабходна прызнаць, што яно надзвычай дакладнае ў вызначэнні яго агульных асаблівасцяў, уласцівых практычна ўсім краінам і, што для нас асабліва важна, бадай, больш за ўсё краінам усходнееўрапейскага рэгіёна, перадусім Вялікаму княству

Літоўскаму. Разам з тым, і гэта прызнаюць шматлікія навукоўцы, «гуманізм і Рэфармацыя — з'явы не толькі пероднасныя сваім зместам, але радыкальна чужыя і варожыя адна да адной»¹⁵.

У сваёй сутнасці Рэфармацыя была ў большай ступені ўсяго толькі рэлігійным рухам, гуманізм жа меў заўсёды выключна свецкі характар, агульначалавечую накіраванасць. Часам адзначаецца нават пэўнае падабенства ролі як Рэфармацыі, гэтак і контррэфармацыі ў іх узаемадзячыннях з гуманістычнай спадчынай, калі мець на ўвазе найгалоўнейшыя ідэі класічнага гуманізму¹⁶. Пытанне гэтак не такое простае, і наўрад ці ў гэтым выпадку можна мераць усё адною меркай. Тут важны і канкрэтны лёс, канкрэтная ідэя, ідэал, час і месца. Адзінае, з чым можна бяспрэчна пагадзіцца, і гэта таксама вельмі важна для нашай тэмы, што, «страціўшы сваё ідэалагічнае значэнне, гуманізм ператвараецца ў тэхніку, у галіну гуманітарных ведаў»¹⁷, ды і толькі. Зрэшты, апошняе характэрна хутчэй для лёсу гуманізму ў асяроддзі контррэфармацыі і позняй Рэфармацыі, канкрэтней, напрыклад, для езуіцкай літаратуры і ўвогуле ўсяго таго, што прынесла з сабою езуіцкая культурніцкая дзейнасць.

Гуманістычныя напевы ва ўсходніх славян, у іх культуры адчуваліся не толькі ў эпоху Рэнесансу, але і пазней, але гэта не значыць, што «Адраджэнне для ўсходнеславянскіх краін аб'ектыўна з'явілася толькі першым штуршком да стварэння літаратуры і мастацтва повага тыпу, пачаткам працяглага пераходнага перыяду ад сярэднявечча да новых часоў, які завяршыўся ўжо ў XVII—XVIII стст.»¹⁸. Справа ў тым, што ўсходнія славяне, якія пісалі на лацінскай, польскай і іншых мовах, зрабілі пямала і для развіцця агульнаеўрапейскай рэнесанснай культуры, у тым ліку літаратуры, творы якой, створаныя і беларусамі і ўкраінцамі не ў родных мовах, усё ж нельга зусім выключыць з агульнага літаратурнага працэсу, што адбываўся ў нашых літаратурах. Дый пават, відаць, справядліва было б гаварыць пра пэйкую шматмернасць культурнай сітуацыі ў пародаў Вялікага княства Літоўскага, мпожнасці слаёў іх культур, кожны з якіх даволі цесна ўзаемадзейнічаў з усімі іншымі. Калі падзел гэты праводзіць паводле моўнага прынцыпу, хоць гэта і не абсалютна, амаль адразу ж станеца відавочным, што вялікая колькасць твораў, мноства пісьменнікаў, рапэй бяспрэчна залічаных толькі да польскай культуры, на самай справе ў

аднолькавай, калі не ў большай ступені палежаць беларускай, украінскай і літоўскай літаратурам, той агульнай культуры народаў Вялікага княства Літоўскага і Польшчы, пра якую нам ужо неаднаразова даводзілася гаварыць¹⁹. І справа тут не толькі ў паходжанні і кроўнай прыпалежнасці да беларускага, украінскага або літоўскага народаў, а ў тым, што польская мова дакладна гэтак жа, як і лацінская, але ў значна шырэйшых маштабах, была для іх своеасаблівай жывой мовай-пасрэдняй, якая захоўвала выключнае значэнне аж да XX ст. Гісторыя польскай мовы ў беларусаў, украінцаў і літоўцаў яшчэ не папісана, але, бясспрэчна, яе з'яўленне сталася б адным з самых захавалічых апавяданняў пра лёс культур народаў свету, апавяданняў драматычных і вельмі павучальных. Не варта здзіўляцца, што з цягам часу паступовая падмена — мова-народ, народ-мова — прыводзіла, пайперш у асяроддзі магнатаў і шляхты, да нежадання, а часам і немагчымасці заліцаць, лічыць сябе, свой род прыпалежным не да польскага, а да іншага народа — беларускага, украінскага, літоўскага. Узятая на хвалюх копртрэфармацыі «новая каталізацыя», гэта значыць мадэрнізаваная рэстаўрацыя каталіцызму ў яе вузка каланізацыйным варыянце з агульным дэвізам «шляхціц — католік», у рэшце рэшт прывяла да таго, што і ў Кароне і ў Княстве значная частка фэадалаў адчувала сябе «адзіным народам» не толькі паводле класавых, але і моўных, агульнакультурных прыкмет. У гэтым сэнсе тэзіс-нажаданне Люблінскай уніі 1569 г. аб «адзіным народзе». Польшчы і Вялікага княства Літоўскага можна лічыць часткова ажыццёўленым.

Цалкам супрацьлеглую карціну, хоць і падобную ўсё ж у паасобных дэталях, мы назіраем ужо за паўстагоддзя да прышчэпа Люблінскай уніі ў развіцці гуманістычных плыняў. Адзіства «рэспублікі вучоных», якое выспела толькі ў думках і марах саміх гуманістаў, распалася, як толькі пачаліся першыя веравызнаўчыя спрэчкі, пачала больш ці менш выразна афармляцца Рэфармацыя. Нават учарашнія яе папярэднікі-гуманісты пакштальт Эразма Ратэрдамскага, якія так пмат зрабілі для ўзнікнення своеасаблівага «хрысціянскага гуманізму», сурьялі хутчэйшаму і паспяховаму яе поступу, церабілі ёй шлях, аказаліся зацятымі ворагамі Марціна Лютэра і яго прыхільнікаў²⁰. Гуманізм нібы разыпоўся, расцёкся па розных веравызнаўчых каналах, і часта пры гэтым колішнія сябры і аднадумцы стапавіліся супраціўнікамі. Агульныя

ідэі і ідэалы былі пакладзены ў ахвяру канфесійным інтарэсам, і гэтыя інтарэсы вызначалі цяпер увесь сэнс і змест дзейнасці шматлікіх учарашніх гуманістаў і іх пазнейшых наступнікаў, для каго гуманізм усё болей пабываў значэнне адно пейкай своеасаблівай metodyкі або прыдатнай афарбоўкі, колеру, а не самога святла, пад знакам якога яшчэ зусім нядаўна жыло XV ст.

У вочым, XVI ст., калі галоўныя грамадска-палітычныя і нацыянальныя праблемы выступілі ў форме рэлігійных канфліктаў усеагульнага парадку, учарашнім гуманістам заставалася толькі выбіраць канкрэтны канфесійны лагер, і толькі некаторыя з іх змаглі ў той ці іншай меры працягваць пекалі выбраны шлях, часцей — на выгнанні²¹. З вучэннем гэтых апошніх, як і з самімі выгнаннікамі, мы неаднаразова сустракаемся, перачытваючы аналы гісторыі Вялікага княства Літоўскага, у якім і настаўнікі, і вучні, і іх ідэі знаходзяць падзейшы, хоць і часовы, як, зрэшты, і паўсюль, прытулак. Ледзь заўважная ў пісаннях Францыска Скарыны талерантнасць у пытаннях веры, уласцівыя еўрапейскім гуманістам ідэі «ўсеагульнай рэлігіі», пейкая іх пазаканфесійнасць, адсутнасць канкрэтных і выразных акцэнтаў, якія б паказвалі на тую, а не на іншую канфесійную прыналежнасць, што і было ўласціва найвышэйшаму, класічнаму гуманізму, — ва ўсім гэтым будучь вінаваціць яго пазней найбольш выдатныя прадстаўнікі і праваслаўя, і каталіцтва. Чыста народны, нацыянальны пафас твораў Скарыны амаль не прымаўся ў разлік, а менавіта ён тады і цяпер з'яўляецца найгалоўпейшым, а можа, і адзіным ключом для разумення гэтай асобы. Зрэшты, існуюць дадзеныя аб тым, што гэткае разуменне ў колах яго сучаснікаў не было абсалютнае. Знайдзеныя нядаўна матэрыялы, пра што падрабязней гаворка пойдзе ў наступных раздзелах, дазваляюць меркаваць, што пад канец скарынаўскага стагоддзя яго ўласную пісьменніцкую спадчыну пачалі ўспрымаць не толькі як набытак менавіта роднае культуры, але і выкарыстоўваць у якасці дзейснай зброі ў змаганні з іншакультурнай экспансіяй і пават, магчыма, з царкоўнай уніяй.

Як бачым, гуманізм і ідэі класічнага адраджэння жывуць на беларускай зямлі ў XVI ст. сваім асобным, у пэчым сходным з агульнаеўрапейскім, але ў нейкай ступені і адрозным жыццём, падлягаючы шматлікім зменам, не паміраюць, не канцэнтруюцца, а кропля за кропляй расцякаюцца па агульнай роўніцы культурнага развіцця.

Еўропа, Расія, Польшча, Вялікае княства Літоўскае

Напярэдадні нараджэння Францыска Скарыпы, у другой палове XV ст., як на захадзе, так і на ўсходзе ад яго роднага горада Полацка адбываліся важныя сацыяльныя і палітычныя падзеі. З развіццём прадукцыйных сіл у прамысловасці і ў сельскай гаспадарцы, утварэннем сістэмы таварна-грашовых дачыненняў назіралася стапаўленне працэсу першапачатковага накаплення, паступова ўсталяваўся капіталістычны спосаб вытворчасці, з'яўляліся мануфактуры, фарміраваліся два новыя класы — буржуазія і пралетарыят, якія сталі галоўнымі праваднікамі новых формаў ідэалогіі, глыбока ўкаранёных у пануючую форму ідэалогіі феадальнага грамадства — рэлігійную дактрыну каталіцызму, пасьбітам якой выступала каталіцкая царква. З гэтымі новымі формамі ідэалогіі, якія выявіліся выключна ў рэлігійных вучэннях, звязана і першая спроба буржуазнай рэвалюцыі, якая скопчылася няўдачай. Гэта адбылося ў Германіі на пачатку XVI ст. У ходзе нямецкай Рэфармацыі і Вялікай сялянскай вайны выявіліся ўсе пай больш слабыя бакі новых сацыяльных рухаў, а паражэнне дэмакратычных сіл і амаль поўная здрада ім з боку галоўных ідэолагаў і дзеячаў лютэранскай Рэфармацыі паказалі утанічнасць і ілюзорнасць уяўленняў аб магчымасці заваявання ў тыя часы плебсам хоць нейкіх свабод. Народны кіраўнік нямецкай Рэфармацыі, у фарміраванні якога чысны ўдзел бралі прадстаўнікі дэмакратычных ерэтычных сектаў з іх асаблівым выяўленнем сацыяльнага пратэсту — тлумачэннем Святога пісання, знайшло сваё пай больш поўнае рэвалюцыйнае выяўленне ў пэўнай «праграме». «Нападкі на прыватную ўласнасць, патрабаванне агульнасці маёмасці непазбежна мусілі вырадзіцца ў прымітыўную арганізацыю дабрачынасці; няпэўная хрысціянская роўнасць магла, як найболей, выліцца ў буржуазную «роўнасць перад законам»; зліквідаванне ўсякіх улад ператваралася ў рэшце рэшт ва ўсталяванне рэспубліканскіх урадаў, абраных народам. Прадугадванне камунізму ў фантазіі станавілася ў сапраўднасці прадугадваннем сучасных буржуазных дачыненняў», — пісаў Ф. Энгельс²². Пасля здушэння народных выступленняў у Германіі заўважна ўзмацняецца княская ўлада, арганізацыяна афармляецца і новая царква — лютэранская,

якая абвяшчала ў «Аўгсбургскім вызнанні веры» аб тым, што адгэтуль яе галава — князь, а не папа рымскі. Надзеі і спадзяванні прыгнечаных — гарадскога плебсу і сялянства — працягвалі жыць у вучэннях анабаптыстаў і прадстаўнікоў іншых радыкальных рэлігійных плыняў, найвышэйшай праяваю чаго была, бяспрэчна, жорстка разгромленая Мюнстэрская камуна — цэнтр «Царства бога».

Іншы вынік мела Нідэрландская буржуазная рэвалюцыя 1566—1609 гг., якая пабыла характар вайны за пезалежнасць ад іспанскага ўладарання. У выніку яе перамогі была створана першая буржуазная рэспубліка Злучаных правінцый. Тым часам у найбольш развітых эканамічна краінах, напрыклад у Англіі і Францыі, узнікае абсалютная манархія, абсалютызм. Амаль адначасова ў гэтых краінах, у выніку тэрытарыяльнага згуртавання і ўзмацнення эканамічных сувязяў, фарміравання агульнай культуры, актыўна ідзе працэс узнікнення нацый. Крыху рапэй адбываецца п'ябачанае дагэтуль пашырэнне межаў зямнога свету — вялікія геаграфічныя адкрыцці. На картах еўрапейцаў з'яўляюцца цэлыя новыя кантыненты, адбываюцца кругасветныя падарожжы, пачынаецца калапіяльны захоп новых земляў, утвараецца калапіяльная сістэма. Усё гэта, і ў першую чаргу пашырэнне сусветнага рынку, наводле слоў К. Маркса, «істотным чынам садзейнічала разбуранню феадальных рамак вытворчасці»²³.

Яшчэ больш уражлівыя дасягненні ў свеце навукі і мастацтваў, у тым чыстым свеце Рэнесансу, дзе пераважна папуе прыгожае — думка, мара, асаблівае бачанне, увазлюбленае ў словы, фарбах або дзівосных формах. Суграмадзянамі Францыска Скарыны ў гэтым свеце былі шматлікія яго сучаснікі і пават калегі з універсітэцкіх лаў — італьянцы Леанарда да Вінчы (1452—1519) і Мікеланджэла Буанароці (1475—1564), галандзец Эразм Ратэрдамскі (1466—1536), пемец Альбрэхт Дзюрэр (1471—1528), паляк Мікалай Капернік (1473—1543) і шмат, шмат хто іншы, стваральнікі вялікай гуманістычнай культуры, якою мы захапляемся і дагэтуль. Мяняецца характар жыванісу, архітэктуры, слоўных мастацтваў, значных вышыняў дасягае філасофія і сацыяльныя навукі. У 1516 г. з'яўляецца ў свет слаўная «Утопія» англійскага гуманіста Томаса Мора, а ў канцы стагоддзя пачынаецца дзейнасць выдатнага італьянскага мысліцеля Тамаза Кампанелы, стваральніка «Горада Сонца».

Следам за Германіі Рэфармацыі ахоплівае і іншыя краіны — Швейцарыю, Швецыю, Данію. Найбольшага развіцця яна дасягае ў швейцарскіх кантонах, дзе з 1516 г. яе ідэі пачаў прапаведваць Ульрых Цвінглі. Гэты сялянскі сын, які стаў каталіцкім святаром, пачаў сваю рэфармацыйную дзейнасць нават крыху раней за Лютэра і пайшоў у сваім вучэнні значна далей за яго. У арганізацыю цвінгліянскай царквы быў пакладзены рэспубліканскі прышчып, а сама рэфармацыя Цвінглі стала бюргерска-рэспубліканскай у адрозненне ад княскай рэфармацыі Лютэра. Што да ідэалагічнага абгрунтавання свайго вучэння, якое, як і ўсё падобнае ў тэя часы ў лагеры рэфарматараў, абапіралася на Святое пісанне, дык шмат якія выстаўлены Цвінглі палажэнні збліжаюцца з поглядамі Францыска Скарыны. Іх спарадныя і паходжапы, а таксама тое асяроддзе, у якім яны дзейнічалі — гарадское, мяшчачскае, купецкае, бюргерскае. Абодва яны цалкам ігнаруюць працы схаластычных тэолагаў і афіцыйныя дакументы той або іншай сучаснай ім царквы. Па сутнасці, і Цвінглі і Скарына выступаюць за свецкую прапаведзь, у значнай ступені абапіраюцца ў сваёй практычнай дзейнасці на гарадскі магістрат. Асабліва збліжае іх прапаведванне чысціні, прастаты і самаўдасканалення.

Цвінгліянскай рэфармацыі, у ажыццяўленні якой істотна дапамагалі анабаптысты — прыхільнікі пайбольш радыкальнай праграмы сацыяльна-палітычнай і рэлігійнай перабудовы, за якімі ішлі найбяднейшыя слаі грамадства, у хуткім часе было супрацьпастаўлена новае вучэнне, якое прапаведваў з сярэдзіны 1530-х гг. у Швейцарыі Жан Кальвін. Бліскучы літаратар і палеміст, які стаяў на пазіцыях значна больш памяркоўных, чым Цвінглі, ён аказаўся той асобай, якая здолела знайсці нейкі асаблівы, сярэдні шлях у Рэфармацыі. Кальвінава вучэнне, адметнае перш за ўсё сваёй дзейнасцю, аказалася падзвычай жыццяздольным і ў хуткім часе дасягнула межаў Усходняй Еўропы, дзе пайбольш паспяхова яно развіталася ў Вялікім княстве Літоўскім. Ф. Энгельс пісаў пра Кальвіна: «Яго вучэнне пра наканаванне было рэлігійным выяўленнем таго факта, што ў свеце гандлю і канкурэнцыі ўдача або банкруцтва залежаць не ад дзейнасці або ўмельства пэўных асоб, а ад абставін, ад іх незалежных. Вызначае не воля або дзеянне нейкага асобнага чалавека, а літасць магутных, але невядомых эканамічных сіл. І гэта было асабліва слушна ў часы эканамічнага перавароту, калі ўсе

старыя гандлёвыя шляхі і гандлёвыя асяродкі выцясняліся новымі, калі былі адкрытыя Амерыка і Індыя, калі нават найсвяцейшы эканамічны сімвал веры — кошт золата або срэбра — пахіснуўся і пацярпеў крушэнне»²⁴. У рэшце рэшт усё вучэнне Жана Кальвіна, развітае далей яго вучнямі, сталася выключна утылітарным і разам з тым даволі дэмакратычным. Створаная Кальвінам царква таксама будавалася на рэспубліканскім грунце, у процівагу манархічнаму прынцыпу, уласціваму каталіцкай царкве. Кальвінісцкую суполку ўзначальваў прэсвітэр, выбраны сярод найбольш паважаных свецкіх асоб; святароў не было зусім, часткова іх ролю выконвалі прапаведнікі — міністры, галоўным абавязкам якіх было прамаўленне казанняў на сходах суполкі. Сам Кальвін жорстка праследаваў анабаптыстаў і ў гэтым ледзь не пераўзышоў германскую адміністрацыю, якая паставіла ў 1529 г. караць смерцю кожнага з іх. У 1553 г. на патрабаванні Кальвіна ў Жэневе быў спалены на вогнішчы выдатны вучопы-гуманіст Мігель Сэрвет, які гэтаксама, як і Томас Мюнцэр, актыўна супрацоўнічаў з анабаптыстамі.

Вынікі рэфармацыйнага руху ў Еўропе, які ў той ці іншай ступені ахапіў большасць краін, былі ўражальныя. Феадалізму быў нанесены магутны ўдар. Пад кальвінісцкімі сцягамі Рэфармацыі перамагла Нідэрландская буржуазная рэвалюцыя, а пазней і Англіійская. Зварухнуліся ўсе класы, усе слаі тагачаснага грамадства. Рэфармацыя пдзе не была аднародная, яе ідэалагічнаю зброяй карысталіся самыя розныя палітычныя і сацыяльныя колы, ад крайне прагрэсіўных да абсалютна рэакцыйных, у тым ліку і феадальная апазіцыя. Сваім галоўным вастрыём Рэфармацыя была скіравана супраць сярэднявечнай каталіцкай царквы і яе ідэалогіі як «найбольш агульнага сінтэзу і найбольш агульнай санкцыі наяўнага феадальнага ладу»²⁵, няздольнай здзейсніць асноўную задуму сярэднявечнай рэлігійнай культуры — стварыць на зямлі жыццё, папярэдняе ўваходу ў «царства нябеснае». Перагляд Рэфармацыяй дагматаў каталіцызму прывёў да ўзнікнення ў сусветным хрысціянстве повага напрамку — пратэстантызму. Мэтаю Рэфармацыі быў зварот да першапачатковага хрысціянства яго апостальскіх часоў. Рэфармацыя абвясціла галоўным сваім прынцыпам асабістую адказнасць чалавека перад Богам без пасрэдніцтва царкоўнай іерархіі. Абапіраючыся выключна на аўтарытэт Святога пісання, які пратэстанты супрацьпастаўлялі аўтарытэту царквы, яны

карэнным чынам рэвізавалі хрысціянства і яго ўсталяваны культ у бок спрашчэння.

З поступам Рэфармацыі ў вышкі рэлігійных войнаў у шэрагу краін усталяваліся рэлігійныя і палітычныя свабоды, аўтарытэт царквы быў заменены на аўтарытэт дзяржавы, рэлігія сталася інструментам дзяржаўнай улады. Быў пават абвешчаны прыцып «Чыя ўлада, таго і вера», які дазваляў звярнуць гэтай улады вызначачь веру сваіх падпачаленых.

Больш за тры дзесяцігоддзі пасля пачатку Рэфармацыі каталіцызм быў у стапе амаль поўпай разгубленасці і не мог даць рады рэфармацыйнаму руху. Да сярэдзіны XVI ст. рэарганізацыя каталіцкай царквы, яе з'яднане з феадаламі і манархіяй, спад напалу рэфармацыйнай барацьбы дазволілі каталіцызму перайсці ў добра падрыхтаваны, хоць і даволі павольны ў сваім развіцці паступ, пазываны контррэфармацыяй. Адным з найгалоўнейшых праваднікоў контррэфармацыі стаўся Ордэн езуітаў, афіцыйна заснаваны ў 1540 г. Стваральнік і першы генерал ордэна Ігнацы Лаёла здолеў надаць новаму ордэну шмат рыс, амаль зусім не ўласцівых ранейшым каталіцкім манаскім ордэнам, і гэта павысіла іх жыццядзейнасць як прапаведніцкіх, місіянерскіх і актыўна наступальных арганізацый каталіцызму. Браты ордэна знаходзіліся ў віры грамадскага жыцця, былі надзвычай адукаванымі людзьмі, нярэдка пават буйнымі вучонымі, таленавітымі пісьменнікамі. За вельмі кароткі тэрмін яны здолелі стварыць у розных краінах, што ўваходзілі паводле іх падзелу ў тэя ці іншыя правінцыі, цэлую сетку школ ад пачатковых да вышэйшых і ў значнай ступені ўзяць у свае рукі сферу адукацыі ў Еўропе, а пасля і ў свеце. Нават першая ўсходнеславянская вышэйшая навучальная ўстанова — Кіева-Магілянская акадэмія была створана ў першай палове XVII ст. на ўзор езуіцкіх калегій²⁶.

Рэфармацыя сталася штуршком для ажыццяўлення паасобных унутраных рэформаў каталіцкай царквы, неабходнасць якіх выспела ўжо даўно. Для барацьбы з ерасямі быў створаны інквізіцыйны трыбунал, заведзены індэкс забароненых кніг, упарадкаваны вельмі вострыя дагматычныя пытанні. Апафеозам пачатковага этапу контррэфармацыі стаўся шматгадовы Трыдэнскі сабор (1545—1563), асабліва апошняя, трэцяя, яго сесія (1562—1563), якая вызначыла палітыку каталіцкай царквы па стагоддзі паперад. Пасля сабора барацьба каталіцтва з пратэ-

станцкімі цэрквамі і іншымі канфесіямі значна ўзмацнілася на ўсіх узроўнях. Дзеля гэтага выкарыстоўваліся ўсе магчымыя сродкі: вуснае прапаведванне, агульная выхаваная і адукацыйная сістэма, літаратура, разнастайныя віды прымусу і нават фізічная расправа, пра што сведчаць хоць бы падзеі ўсім вядомай Варфаламееўскай ночы 1572 г., калі ў Парыжы і іншых гарадах Францыі католікі знішчылі да трыццаці тысяч кальвіністаў. Адным з напрамкаў каталіцкай экспансіі быў і праваслаўны Усход, і найперш беларускія, украінскія і рускія землі, якія Ватыкану не ўдалося падпарадкаваць свайму ўплыву ў выніку колішняй уніі 1439 г. — Фларэнційскай. Актыўнымі прыхільнікамі і саюзнікамі контррэформацыі былі шматлікія манархі, напрыклад кароль Польшчы (1587—1632), вялікі князь Вялікага княства Літоўскага (1587—1632), кароль Швецыі (1592—1599) Жыгімонт III Ваза, які быў заўзятым прыхільнікам каталіцызму, за што ў рэшце рэшт і быў пазбаўлены трона ў пратэстанцкай Швецыі. Менавіта ў часы Жыгімонта III была прынятая і Брэсцкая царкоўная унія 1596 г., з якой распачаўся асаблівы этап у гісторыі Беларусі.

У бурлівую эпоху Адраджэння культурнае развіццё шмат якіх краін Еўропы сягнула далёка наперад, прагрэсіўныя павевы Рэнесансу данесліся нават да самых ускраінных земляў кантынента. Адным з найгалоўнейшых дасягненняў культуры еўрапейскага Адраджэння з'явілася гуманістычная літаратура, найціснейшым чынам звязаная з фарміраваннем і развіццём агульнанародных моў. На радзіме класічнага Адраджэння, у Італіі, у гэтым працэсе, які скончыўся на самым пачатку XVII ст. выдатным вялікага слоўніка італьянскай мовы, удзельнічалі сотні паэтаў і пісьменнікаў, пачынаючы з вялікага Дантэ, Петраркі і Бакаччо. У літаратуры Італіі склалася пэкалькі напрамкаў, асабліваю вядомасць набыла паэзія. Яна адкрывала Высокае Адраджэнне, ёй было наканавана падвесці вышні развіццё гуманістычных традыцый у нацыянальнай літаратуры. Адзін з прыкладаў таму — славуная паэма Тарквата Таса «Вызвалены Іерусалім» (1593), якая адлюстравала крызіс гуманізму.

У краінах Паўночнага Адраджэння, перадусім у Германіі, развіццё адзінай народнай мовы, гэтаксама як і ў Італіі, праходзіла адначасова з імклівым ростам нацыянальнай самасвядомасці, адзіная нямецкая мова сталася тут ледзь не найбольш дзейснай зброяй Рэфармацыі — з

дапамогай друкарскага варштата на гэтай мове выдаецца вялізная колькасць прапагандысцкай і іншай літаратуры. Пераклад Лютэрам Бібліі на нямецкую мову стаўся адной з найважнейшых падзей у гісторыі нямецкага народа. У нямецкай літаратуры XVI ст. развіваюцца новыя жанры, з'яўляецца вялізная колькасць памфлетаў, якія адлюстравалі асаблівасць тых бурлівых часоў, сапраўды народнай робіцца паэзія, найбуйнейшым прадстаўніком якой быў нюрнбергскі бюргер Ганс Сакс (1494—1576). Аж да самага пачатку чацвёртага дзесяцігоддзя XVI ст. тут надалей захоўвае сваё значэнне і ўласна гуманістычная літаратура, найбольшы поспех якой прыпадае на канец XV ст. — 1520-я гг. Яна мае разнастайныя жанры, прычым вельмі значнае месца сярод іх займаюць жанры паэтычныя, не выключваючы і сатыру, прыкладам таму славыты «Рэйнке-Ліс» Себасцьяна Бранта. Сярод нямецкіх паэтаў-гуманістаў неабходна прыгадаць імя падзвычай таленавітага Копрда Цэльтыса (1459—1508), кіраўніка кракаўскага гуманістычнага гуртка ў канцы XV ст., з ідэямі якога без сумнення быў знаёмы і Ф. Скарына. Цэльтыс, як і ўвогуле ўсе гуманісты другой паловы XV ст., быў гарачым прыхільнікам кнігадрукавання, друкаванай кнігі, якія ён усяляк пранагандаваў і праслаўляў²⁷. Ён пісаў, што немцы, выпайшаўшы кнігадрук, дзякуючы гэтаму адкрылі цэлы свет, неба і зямлю, і цяпер вядома, «што робіцца ў чатырох частках свету»²⁸. Вялікі след у нямецкай літаратуры, дый ва ўсёй гуманістычнай літаратуры Еўропы, пакінуў галандзец Эразм Ратэрдамскі, шматлікія думкі якога збліжаюцца з поглядамі Ф. Скарыны; напрыклад, пра шляхі маральнага дасканалення. Застаўшыся да канца католікам, не прыняўшы нават памяркоўнай Лютэравай рэфармацыі, Эразм, тым не менш, як мала хто ў яго часы, аказаўся ці не самым паслядоўным гуманістам, які пі ў чым не здрадзіў сваім перакананням. На радзіме Эразма ў Нідэрландах галоўнай ідэянаю сілай сталіся гэтак званыя рытарычныя таварыствы, сетка якіх ахапіла не толькі гарады, але і шмат якія сельскія паселішчы. У гэтых таварыствах гуртаваліся аматары літаратуры і мастацтваў, яны ладзілі разнастайныя сходы, спрэчкі, спектаклі. Таварыствы гэтыя печым пагадвалі нашыя ўсходнеславянскія, перадусім украінскія і беларускія, царкоўныя брацтвы; і не дзіўна, што таварыствы гэтыя сталіся важнымі асяродкамі рэфармацыйнай барацьбы, бо іх згуртаванасць і арганізаванасць пагадвала партыйную. Эразм Ратэрдамскі быў

звязапы і з англійскімі гуманістамі, перадусім з іх оксфардскім асяродкам, да якога пейкі час палежаў і ён сам. Гуманістычная літаратура Англіі мела выразную палітычную афарбоўку, шмат якія яе творы прысвячаліся вырашэнню сацыяльна-этычных праблем. З яе прадстаўнікоў XVI ст. дастаткова пазваць два імя: аўтара «Утопіі», пакаранага смерцю лорда-капцлера Томаса Мора (1478—1535) і Уільяма Шэкспіра (1564—1616), чым улюбёным жанрам была гістарычная драма, якую ён ствараў заўсёды на падставе друкаваных хронік, якія пабылі незвычайную папулярнасць у Англіі ў апошняй чвэрці стагоддзя, калі ў вялікай ступені павысілася цікаўнасць народа да мінуўшчыны сваёй краіны. Той далёкай парою, як і ў любыя іншыя часы, такі інтарэс да роднай гісторыі сведчыў пра значны рост пацыянальнай свядомасці, якая імкнулася праз мінуўшчыну разгледзець і знайсці сябе ў сучаснасці. Гэты працэс гістарызацыі грамадскай свядомасці быў тады ўласцівы не толькі Англіі, але і шэрагу іншых краін. Не застаўся ўбаку ад яго Вялікае княства Літоўскае і Польшча, дзе была напісана і выдадзена вялікая колькасць уласных хронік, напрыклад, вядомая ва ўсёй Еўропе, у тым ліку і на Маскоўскай Русі²⁹, «Хроніка польская, літоўская, жмудская і ўсяе Русі» Мацея Стрыйкоўскага (Кёнігсберг, 1582), ствараемая на падставе найбагацейшых матэрыялаў, у тым ліку не менш чым пятнаццаці летапісаў, напісаных кірыліцай, у асноўным, відаць, беларускага паходжання³⁰. Рукапісныя беларускія летапісы на землях Вялікага княства Літоўскага ў гэты перыяд і пазней былі вельмі шырока распаўсюджаны, прычым іх уладальнікамі былі і зусім простыя людзі, як пра гэта сведчаць запісы на адзіным ілюстраваным старажытнаўсходнеславянскім летапісе — Радзівілаўскім³¹.

На самай усходняй ускраіне Еўропы — у Маскоўскай Русі, якую ўсё часцей пачынаюць называць Расіяй, таксама адбываюцца важныя знешне- і ўнутрыпалітычныя падзеі — расце і мацее адзіная Расійская дзяржава. У ёй фарміруецца новая іерархія феадальных уладароў, у якой найвышэйшыя рангі занялі пашчадкі рурыкавічаў і выйшлых з Вялікага княства Літоўскага гедымінавічаў. Палітычным ладам Расіі сталася самаўладства з Баярскаю думай — стала дзейным органам знаці пры вялікім князі маскоўскім. У кіраванні значная ўлада належала прыказам, а таксама царкве з яе адмысловай духоўнай іерархіяй. Значных поспехаў дасягнула маладая дзяржава і ў знешняй

палітыцы. Зрынуўшы зусім пядаўна, у 1480 г., ненавіснае татара-мангольскае ярмо і здабыўшы самастойнасць, Расія хутка і нечакапа перамяпілася. Паводле слоў К. Маркса, «здзіўленая Еўропа, якая на пачатку царавання Івана ледзь заўважала існаванне Масковіі, заціснутай між татарамі і літоўцамі, была агаломшана раптоўным з'яўленнем каласальнай імперыі на яе ўсходніх межах»³². Нават сам «султан Баязет, перад якім трымцела Еўропа, упершыню пачуў панышлівыя словы маскавіта»³³. Расія інтэнсіўна пашырае сваю тэрыторыю, далучае Северскія, Смаленскія, Пскоўскія, Рязанскія і іншыя землі, Казанскае і Астраханскае ханствы і, урэшце, Сібір. На працягу ўсяго XVI ст. вядуцца войны з Вялікім княствам Літоўскім, якое становіцца для Расіі асаблівым супернікам на міжнароднай арэне. Люблінская унія, у выніку якой была створана дзяржаўная федэрацыя — Рэч Паспалітая, яшчэ больш абцяжарыла становішча. «У другой палове XVI стагоддзя на тэрыторыі Усходняй Еўропы склалася своеасаблівая сітуацыя: адзін аднаму супрацьстаялі два магутныя палітычныя арганізмы — Расія і Рэч Паспалітая, кожны з якіх прэтэндаваў на аб'яднанне пад сваёй уладай усяго ўсходнеславянскага рэгіёна, але не меў дастаткова сілы, каб дамагчыся вырашальнай перамогі над супраціўнікам»³⁴. У гэтых умовах парадзілася нямала палітычных праектаў, шэраг якіх прадугледжваў нават выбранне на трон абедзвюх дзяржаў агульнага мацарха, якім мог быць і маскоўскі цар, і кароль польскі, і вялікі князь літоўскі. Жадаючы капчаткова пазбавіцца ад знешняга дыктату ў галіне царкоўнай палітыкі і здабыць капчатковую самастойнасць у капфесійнай сферы, у тым ліку і з фармальнага боку, Расія ў 1589 г. дамагаецца ўсталявання патрыяршства, што сталася адным з найважнейшых дасягненняў яе свецкай і царкоўнай дыпламатыі. Адначасова гэтая акалічнасць значна павышала ролю і значэнне Расіі ў лёсе праваслаўя Кіеўскай мітраполіі, у склад якой уваходзілі беларускія і ўкраінскія землі. Актыўнае непрыманне пунктаў Фларэнцінскай уніі 1439 г., што прадугледжвалі ўвядзенне догматаў каталіцкага веравызнання, абвяшчэнне тэзіса пра «Маскву — трэці Рым», як сведчання богавыбранасці Расіі, які падта доўга жыву у думках духоўных іерархаў, — сталіся падвалінамі знешняй царкоўнай палітыкі, і перадусім у дачыненні да праваслаўных народаў Вялікага княства Літоўскага.

Незвычайна інтэнсіўнае палітычнае і эканамічнае раз-

віццё Расіі падрыхтавала і новыя вялікія поспехі ў галіне культуры. У гэты перыяд хуткімі тэмпамі ішоў працэс фарміравання велікарускай народнасці, які закончыўся ў канцы XVI ст. Склалася руская мова, у 1564 г. у Маскве была надрукавана першая датаваная руская кніга, у сталіцы шырока распачалося мураванае будаўніцтва. Асабліва развіцця дасягнуў манументальны і стапковы жывапіс, кніжкая мініяцюра.

Міжнародныя культурныя сувязі адзначаны такімі выдатнымі супольнымі пачынаннямі, як будаўніцтва Маскоўскага Крамля, якое вялося ў значнай ступені пад кіраўніцтвам славутых дзеячаў італьянскага Адраджэння: Арыстоцеля Фіёраванці, П'етра Антонія Салары, Марка Руфа, Алевіза Міланца і іншых. Пры данамозе ўплываў звонку, у прыватнасці з боку Вялікага княства Літоўскага, у рускую грамадскую думку і літаратуру пранікала пямала новых ідэй і поглядаў, якія пасля ў сацыяльным кантэксце нярэдка афармляліся ў выглядзе ерасяў, няшчадна праследаваных дзяржаваю і царквой. Няма ніякіх сумненняў, што менавіта з Вялікага княства Літоўскага, «з Літвы», прыйшлі ў Ноўгарад першыя прапаведнікі ерасі «жыдоўствующих» на чале з «жыдовінам Схарыям». Гэты рух цалкам нагадваў ерэтычныя выступленні ў заходнееўрапейскіх гарадах, душой якога было ніжэйшае духавенства³⁵. Ерэтычныя, а таксама новыя, адрозныя ад асвятчоных устаялай традыцыяй ідэі і погляды праніклі пават у Маскоўскі Крамль, пра што сведчыць, напрыклад, дзейнасць маскоўскага гуртка ератыкоў на чале з блізкай асобай цара Івана III Фёдарам Курыцыным, вакол якога сабралася пямала перадавых і таленавітых людзей, у тым ліку і Іван Чорны, стваральнік славутага «Елінскага летапісца».

У 1518 г. у Расію прыязджае Максім Грэк, якому выпала адкрыць цэлую эпоху ў рускай літаратуры, хоць значэнне яго твораў выходзіць за межы Расійскай дзяржавы і распаўсюджваецца на землі суседніх народаў, у тым ліку беларускага і ўкраінскага. Грэк па нацыянальнасці, з выдатнай адукацыяй, атрыманай у італьянскіх універсітэтах, сябар шмат каго з выдатных дзеячаў італьянскага Адраджэння, ён аказаўся незвычайным змагаром за распаўсюджванне візантыйскай культуры, якая, па яго думку, знайшла найбольш надзейную апору ў Расіі. Адпаведна з ідэямі раняга Рэнэсансу Максім Грэк у сваіх творах, якія шырока распаўсюджваліся не толькі ў Расіі, але і ў Вялікім княстве Літоўскім, дзе іх пават неаднаразова пера-

друкоўвалі³⁶, імкнуўся спалучыць антычную спадчыну з хрысціянскім вучэннем. Упершыню ў рускай літаратуры Максім Грэк вылучыў ідэю асвечанага абсалютызму, да якой яшчэ вернуцца пісьменнікі XVIII дый XIX стст. Палечнік Піка дэла Мірандалы, для якога ён перакладаў грэчаскіх аўтараў, і Альда Мануцыя, славітага заходне-еўрапейскага друкара і выдаўца, які на доўгія гады заляжыў асновы сусветнага кнігадрукавання, Максім Грэк аказаўся ў Расіі тым яркім прапаведнікам ідэалаў Адрэджэпія, якія пасля жылі ў рускай літаратуры, у тым ліку і друкаванай, на працягу стагоддзяў, аж да самага пачатку XX ст.³⁷ Вучнем Максіма Грэка быў і рускі князь-пісьменнік Андрэй Курбскі, які пасля ўцёк у Вялікае княства Літоўскае і які шмат зрабіў для рускай, украінскай і беларускай літаратур. Бясспрэчна, што і Максім спрыяў яго неўтаймаванаму зацікаўленню да заходне-еўрапейскай адукаванасці, якую Курбскі імкнуўся максімальна выкарыстаць у справе абароны ўсходнеславянскіх культур ад падкопаў «латыншчыкаў», ад яе дэнацыяналізацыі. Заходне-еўрапейскія наравы пранікалі ў рускую літаратуру і грамадскую думку і дзякуючы карэннаму жыхару Вялікага княства Літоўскага, выйшламу з яго, І. Перасветава — аднаму з найвыдатнейшых філосафаў эпохі, чые ідэі часткова перагукваюцца з рэфармацыйным рухам і познім еўрапейскім гуманізмам. Воіц, які доўгі час служыў розным каралям — польскаму, чэшскаму і венгерскаму, І. Перасветаў у Расіі пакінуў вялікую літаратурную спадчыну, якая доўгі час аспрэчвалася ў асноўным у сувязі з неабгрунтаванымі сумненнямі шэрагу навукоўцаў у рэальным існаванні самога аўтара³⁸.

Непасрэдным сучаснікам І. Перасветава быў і адзін з паслядоўнікаў вучэння Ніла Сорскага — ігумен Троіца-Сергіева манастыра старац Арцёмій, які гэтаксама, як і А. Курбскі, уцёк у Вялікае княства Літоўскае. Тут яму выпала ўзначаліць асобную партыю ў праваслаўі, стварыць сабе такі неаспрэчны аўтарытэт, што пават Іван Фёдараў у пасляслоўі да першыцца ўкраінскага кнігадрукавання — львоўскага Апостала 1574 г. называе яго «неким богоизбранным мужем»³⁹. Погляды Арцёмія зрабілі вялікі ўплыў не толькі на Івана Фёдарава, але і на шматлікіх іншых рускіх, украінскіх і беларускіх яго сучаснікаў.

У сярэдзіне XVI ст. у Расіі пачынае распаўсюджвацца ерась Феадосія Касога і яго паслядоўнікаў, частка якіх на чале са сваім настаўнікам таксама ўцякла ў Вялікае кня-

ства Літоўскае, магчыма, адначасова са старцам Арцэміем. На беларускіх землях яны разгарнулі шырокую вусную і пісьмовую прапаведніцкую дзейнасць, вышкі якой выразна адбіліся на развіцці грамадскай думкі на Беларусі. Сваёю арыгінальнасцю і павізнай, а галоўнае, радыкальнасцю погляды рускіх ерэтыкоў часам сягалі далей за ідзі самых перадавых заходнеёўрапейскіх ідэолагаў з рэфармацыйных і гуманістычных колаў. Рускія радыкалы прапаведвалі ў другой палове XVI ст. нават у Польшчы, гэтым, напрыклад, займаўся «маскавіт» поп Ісая, які трапіў у Люблін.

Як бачым, на працягу ўсяго разглядамага перыяду паміж усходнеславянскімі літаратурамі адбываецца актыўны абмен не толькі паасобнымі творамі і ідэямі, але і пісьменнікамі, друкарамі і выдаўцамі, як, напрыклад, у выпадку з Іванам Фёдаравым і іншымі. Іх творчасць належыць ужо не нейкаму аднаму ўсходнеславянскаму народу, а адразу ўсім тром або, прынамсі, двум з іх. У лік такіх дзеячаў трапляе вельмі шмат асоб, выйшлых з самых розных сацыяльных слаёў — ад простага селяніна і да князя. У Вялікім княстве Літоўскім сярод беларусаў і ўкраінцаў выхадцы з Расіі адчувалі сябе быццам у роднай этнаканфесійнай стыхіі, самабытнасць і чысціню якой яны імкнуліся ўсімі сіламі бараць, прысвяціўшы гэтаму ўсё сваё жыццё.

З часоў Гарадзельскай уніі 1413 г. ва ўсіх сферах пачынаецца паступовае збліжэнне Вялікага княства Літоўскага са сваім заходнім суседам — каталіцкай Польшчай, адной з паймацнейшых еўрапейскіх дзяржаў. Другая палова XV ст. і ўсё XVI ст. былі часамі ўсё больш імклівага развіцця палітычнай і эканамічнай магутнасці краіны. Ад перамогі 1410 г. пад крыжакамі ў бітве пад Грушвальдам, у якой бралі ўдзел аб'яднаныя польска-літоўска-ўсходнеславянскія сілы, бадай, найбольшую карысць атрымала Польшча. Паспяховай для яе была і Трынаццацігадовая вайна (1454—1466), у вышкі якой Польшчы дасталіся паморскія землі. У далейшым паватвораная Пруская дзяржава, што вяла свой радавод ад ордэна крыжаносцаў, трапіла нават у ленную залежнасць ад Польшчы, а першы прускі князь Альбрэхт у 1525 г. нават быў вымушаны падкрэсліць гэтую акалічнасць у спецыяльным рытуале.

Значна менш паспяховай, хоць і абнадзейлівай, была ўсходняя палітыка, ідэалам якой было далучэнне да Кароны Вялікага княства Літоўскага. На гэта дазвалялі спа-

дзявацца дынастычныя сувязі абедзвюх дзяржаў, асабліва акрэсленыя з пачаткам праўлення Ягелонаў. Намінальнае аб'яднанне, але ні ў якім разе не далучэнне, абедзвюх краін адбылося толькі ў 1569 г., калі ў вышкі Люблінскай уніі яны ўтварылі федэрацыю, у якой ім гарантавалася амаль поўная самастойнасць.

У разглядапы перыяд Польшча праводзіла даволі экспансіўную палітыку і ўвесь час пашырала сваю тэрыторыю за кошт земляў іншых народаў. У 1569 г. да яе адышлі ўкраінскія землі і Падляшша, заселенае беларусамі і часткова ўкраінцамі.

Эканоміка Польшчы XV—XVI стст., уся яе гаспадарка інтэнсіўна развіваліся (аж да другой паловы XVI ст., калі працэс гэты рэзка аслабляецца). Асабліва гэта заўважна на прыкладзе развіцця гарадоў і рамеснай вытворчасці ў іх, што было ўвогуле характэрна для Еўропы, а таксама ў сельскай гаспадарцы, дзе атрымала развіццё фальваркавая сістэма. У галоўных гарадах, такіх, як Кракаў — сталіца Польшчы, да 18 сакавіка 1596 г. налічвалася да дваццаці тысяч жыхароў, а ў Варшаве і Любліне іх было каля дзесяці тысяч. У гарадах квітнеў гандаль, рамяство, яны рабіліся пайважнейшым звяном у фарміраванні новай культуры, культуры Адраджэння, Рэфармацыі і гуманізму. Ім палежала і пемалая роля ў правядзенні контррэфармацыі. Гарады, асабліва буйныя, былі сапраўднымі інтэрнацыянальнымі асяродкамі, у якіх стала або доўгі час жылі выхадцы са шмат якіх земляў, перш за ўсё немцы і італьянцы, а таксама беларусы, украінцы і рускія. Усе яны гаварылі ў сваім гарадскім асяроддзі на родных мовах, але агульнымі для ўсіх былі нямецкая, лацінская і часткова польская. У XVI ст. паланізацыя гарадоў набірае моц і ў асобных выпадках нават іх пераважна нямецкі патрыцыят пачынае ўсё часцей карыстацца польскаю мовай.

Арганізаваныя ў цэхі рамеснікі паступова пачынаюць парушаць сярэднявечныя цэхавыя прадпісанні, назіраюцца прыкметы з'яўлення рапскапіталістычнай мануфактуры, якая паспяхова сцвердзіла сябе ў друкарскай і папяровай вытворчасці, горнай справе і іншых. Асабліва ўсім гэтым праславіліся кракаўскія купцы, якія ўкладалі ў новыя вытворчасці значныя капіталы. Папяровая прадукцыя ішла ў асноўным па ўнутраны рынак, а таксама вывозілася ў Вялікае княства Літоўскае і часткова ў Расію. Спажывуцамі паперы былі не толькі нешматлікія напачатку друкарні, але і дзяржаўныя і царкоўныя канцылярыі, гарадскія ма-

гістраты, суды і шматлікія іншыя аргапізацыі, якія так або інакш пешта фіксавалі пры дапамозе пісьмовага слова. Часткова на польскай паперы вялася і славутая Літоўская метрыка — дзяржаўны архіў Вялікага княства Літоўскага.

У сацыяльнай сферы ўсё большую ўладу і значэнне павывае сярэдняя шляхта, што, у сваю чаргу, уплывае на ўсе іншыя слаі грамадства і на ўнутрыпалітычнае аблічча ўсёй дзяржавы ў цэлым. На поўны ход ідзе запрыгоненне сялянства, якое, паводле свайго становішча, у другой палове XVI ст. ужо цалкам адпавядае статусу прыгонных. Адначасова назіраецца небывалы працэс перасялення шляхты ў гарады, дзе яна пачынае займацца гандлем і пават рамяством. У далейшым гэта рэзка мяняе сацыяльную карціну ў гарадах, якія і без таго ўяўлялі сабой даволі складаны грамадска-класавы кангламерат. Зрэшты, працэс гэты ў рэшце рэшт быў прыпынены — шляхце было забаронена займацца гарадскімі рамёствамі. Адрэтуль папаяцці «мешчапіш», «мяшчанства» звязваліся толькі з горадам, за межамі якога яго жыхарам не дазвалялася мець уласнасць; шляхта ж магла, як правіла, валодаць зямлёю толькі па-за горадам.

Усе гэтыя і шмат якія іншыя сацыяльныя, палітычныя і эканамічныя ўмовы развіцця Польшчы самым істотным чынам уплывалі на змены ў яе культуры. Еўрапейскі рэфармацыйны рух знайшоў тут спрыяльную глебу. Польшча сталася той краінай, якая следам за Чэхіяй успрыняла рэфармацыйныя ідэі прафесара Яна Гуса, спаленага ў 1415 г. на саборы ў Канстанцыі за сваю «ерась». Традыцыйны гусізму доўгі час жылі ў Польшчы, «чэшскія браты» жылі і прапаведвалі тут яшчэ ў XVII ст., і таму няма нічога дзіўнага ў тым, што выступленне Лютэра і рэфармацыя ў Германіі ў хуткім часе мелі свой розгалас і ў гэтай краіне. Перадусім гэта адбылося ў гарадах, значны пласт якіх складалі этнічныя немцы. Услед за лютэранствам на польскіх землях пачаў распаўсюджвацца кальвінізм, які збольшага вызнавалі шляхта і магнаты. Кальвінізм знайшоў значна большую колькасць прыхільнікаў, пазней да рэфармацыйных сацыяльна-рэлігійных напрамкаў дадаўся анабаптызм, правадпікамі якога часткова выступалі «чэшскія браты» і ў пекаторай меры выхадцы з Германіі. Сваімі поглядамі анабаптысты былі незвычайнымі на той час радыкаламі. Шмат хто з іх вызнаваў вучэнне, блізкае да утапічнага сацыялізму, і «чэшскія браты» ў Польшчы

ўтварылі пават штосьці накшталт асобнай воласці, дзе дзейнічалі камуністычныя законы. Цалкам зразумела таму, што апабаптыстамі былі амаль выключна пайбяднейшыя гараджане, а таксама дробная шляхта і часткова сяляне. З часам у Польшчы ўтварыўся свой асобны папрамак паслядоўнікаў гэтых вучэнняў — іх называлі «польскімі братамі», або арыянамі. Арыяне выступалі супраць прыгошняй залежнасці, супраць вайны, змагаліся за ўсеагульную і раўнапраўную працу, шмат хто з іх адмаўляў неабходнасць існавання дзяржавы.

Усё гэта самым істотным чынам адбілася на развіцці ўсіх галін культуры, а найболей у літаратуры і выдавецкай справе. Рэфармацыйныя рухі незвычайна ажывілі літаратурны працэс, з'явіліся не толькі новыя жанры, але і напрамкі. У шмат разоў узрасла сацыяльная роля пісьменніка. Спелае жыццё твора пісьменства цяпер пачыналася адразу пасля яго параджэння, адлік часу ішоў ужо не па гады і дзесяцігоддзі, а па месяцы і нават дні. Неверагоднай у параўнанні з сярэдневеччам стала і чытацкая актыўнасць. У літаратуры аддавалася перавага тэмам сацыяльным, палітычным або рэлігійна-сацыяльным. Писалася аб праблемах дзяржаўнага ладу, пра дачыненні паміж класамі, пра свабоду чалавека, пра веру, пра нацыянальную мову.

Польская мова перажывае ледзь не самыя ярковыя перыяды свайго развіцця — з трыумфам уваходзіць у літаратурны ўжытак, робіцца сапраўды нацыянальнай. М. Рэй і Я. Кахановікі робяць яе галоўным будаўнічым матэрыялам усёй польскай мастацкай літаратуры, ім з'яўляецца яна і ў палемічных пісаннях, у публіцыстыцы, у гістарычным дзеіпісанні. Лацінская мова няўхільна выпяцняецца ў галіну выказвання чыста навуковых тэорый і пабудов, хоць часам, але ўжо як відавочны анахранізм, яе можна сустрэць і ў мастацкай літаратуры, напрыклад у паэзіі канца XVI ст. Польская літаратура, створаная на народнай мове, становілася агульнанацыянальнай, спрыяла абуджэнню і развіццю нацыянальнай самасвядомасці, што, у сваю чаргу, уплывала на агульны працэс развіцця культуры на польскіх землях, у прыватнасці на ўзмацненне ўнутранага адпору інашаземным уплывам, перш за ўсё пямецкім.

Ва ўсё шырэйшым працэсе паланізацыі культуры выдатная роля паложыла кнізе, прычым кнізе друкаванай. Яна была і галоўным звяном у сістэме перадачы інтэлек-

туальных каштоўнасцяў эпохі, служыла ўсім сляям грамадства, была чаканай госцяй і ва універсітэцкіх колах, і ў асяроддзі шляхты, мяшчанства, часткова і заможнага сялянства. Менавіта з моманту з'яўлення друкарскага варштата на кнігу пачалі глядзець як на аператыўную крыніцу самай разнастайнай інфармацыі — сацыяльнай, палітычнай, эканамічнай, побытавай, культурнай. І хоць паралелізм і нават адзінства — сярэднявечная кніга і універсітэт — не страціла свайго значэння і ў эпоху Адраджэння, усё ж назіраецца вельмі шырокі выхад кнігі за гэтыя «універсітэцкія» межы. Яна ў літаральным сэнсе ідзе ў народ, робіцца сапраўдным фактарам яго сацыяльнага і культурнага развіцця. Натуральна, сама па сабе сувязь кнігі з універсітэцкімі коламі ўсё больш умацоўваецца, а магчымасць надрукаваць кнігу ў шматлікіх і не такіх дарагіх асобніках робіць яе даступнай не толькі выкладчыкам і багатым школярам, але і параўнаўча бедным.

Невышадкова менавіта ў гэты перыяд польская павука перажывае сваё найвышэйшае развіццё, што заўважаецца перадусім па прыкладзе дзейнасці Кракаўскай акадэміі і яе вучоных. Заснаваная ў 1364 г., акадэмія дасягае росквіту менавіта ў другой палове XV і на пачатку XVI стст. Як першакласны універсітэт, яна карыстаецца еўрапейскай вядомасцю. З яе выходзяць такія выдатныя дзеячы польскай культуры, як М. Капернік, А. Фрыч Маджэўскі, Я. Кахапоўскі і шмат хто іншы. Тут павучаецца вялікая колькасць іншаземцаў, прыбылых з усіх канцоў Еўропы. Сярод польскага студэнцтва, а таксама выхадцаў з іншых земляў, у тым ліку беларускіх, украінскіх і літоўскіх, большасць належыць да розных слаёў гарадскога насельніцтва, мяшчанства.

У Кракаве — сталіцы дзяржавы, а адначасова і галоўным яе культурным цэнтрам, ва універсітэцкім асяроддзі, найбольш адчувальным да ўсіх новых паведаў, ледзь не ўпершыню нараджаецца і сама ідэя кнігадрукавання для ўсходніх славян, ідэя стварэння ўсходнеславянскай друкаванай літаратуры. Рэалізаваць яе выпала Швайпольту Фіёлю, кракаўскаму майстру пямецкага паходжання, за спінай якога стаялі пэўныя невядомыя нам усходнеславянскія нацыянальныя сілы, якія выдатна арыентаваліся ў тагачаснай эканамічнай, палітычнай і чыста рэлігійнай сітуацыі. Першыя кнігі, пабраныя кірыліцай, пабачылі свет неўзабаве пасля параджэння Ф. Скарыны — на самым па-

чатку 1490-х гг. Менавіта гэты самы час — пралог новай эпохі ў культуры Польшчы — Адраджэння. Яна адрознівалася тут шматлікімі сваімі асаблівасцямі не толькі ад класічнай італьянскай мадэлі, але і ад іншых еўрапейскіх яе варыяцый. У Польшчы не было такіх буйных гарадоў, такога сацыяльна і эканамічна моцнага мяшчанства. Асноўная роля ва ўсіх пераменах, уключаючы і культурныя, належала сярэдняй шляхце, якая стала асноўнай палітычнай сілай у краіне. Разам з тым польскае Адраджэнне ў значнай меры набыло чыста італьянскую афарбоўку. Дасягалася гэта перадусім непасрэднай трансплантацыяй ідэй італьянскіх гуманістаў у Польшчы. Адным з першых доўгатэрміновых праваднікоў іх быў Філіп Буанакорсі (1437—1496), што ўцёк у Польшчу з Рыма, — выдатны італьянскі гуманіст, паэт і гісторык, званы Калімахам. Ідэй італьянскага Адраджэння распаўсюджваліся ў Польшчы і тымі, хто выехаў з яе набываць веды ва універсітэты Італіі — такіх, асабліва сярод прадстаўнікоў забяспечанай моладзі, было нямала.

Нямецкія рысы ў польскім Адраджэнні выявіліся дзякуючы прапаведванню лютэранства, якое пачало пранікаць сюды ўжо ў першай чвэрці XVI ст., а таксама непасрэдным кантактам з германскімі гуманістамі, сярод якіх ледзь не галоўнае месца належыць сыну селяніна Конраду Цэльтысу — чалавеку выдатна адукаванаму, паэту і выдаўцу, стваральніку ў Кракаве своеасаблівай малой гуманістычнай акадэміі — таварыства, якое згуртавала аднадумцаў з усёй Еўропы, у тым ліку і з Італіі, не выключаючы і Калімаха — аднаго з актыўных інспіратараў стварэння такога таварыства гуманістаў.

Выдатная роля ў развіцці польскага Адраджэння, як зрэшты і ўсяго Паўночнага Ренесансу, належала Эразму Ратэрдамскаму. Ён быў добра вядомы ў самых розных польскіх колах, перадусім універсітэцкіх, прыдворных, магнацкіх і мяшчанскіх. З ім перапісваліся, вялі працяглыя гутаркі многія палякі — пра гэта сведчыць вялікая колькасць матэрыялаў. Некаторым польскім сябрам Эразм прысвячаў выданні сваіх кніг, а яны запрашалі яго выкладаць у Кракаўскі універсітэт, які ім вельмі хацелася рэфарміраваць у гуманістычным духу. Нават бібліятэка Эразма трапіла ў Польшчу — яе купіў у 1525 г. Я. Ласкі і прывёз з Базеля А. Фрыч Маджэўскі. З іроніі лёсу польскімі прыхільнікамі Эразма былі прадстаўнікі не толькі самых розных сацыяльных слаёў, але і палітычных і рэ-

лігійных лагераў, нават С. Гозій (1504—1579) — адзін з правадыроў усходнеёўрапейскай контррэфармацыі.

Зрэшты, як гэта ні парадасальна, канфесійная прыналежнасць вельмі слаба выяўляецца ў творах вядучых польскіх пісьменнікаў эпохі Адраджэння — кальвініста М. Рэя, лютэраніна, а пазней католіка Я. Каханоўскага і некаторых іншых. Яшчэ ў большай ступені такая асаблівасць характэрная літаратарам чыста гуманістычнага кола, дзе, як правіла, не толькі не прапаведваецца рэлігійная выключнасць, але квітнее прапаганда агульнага чалавечага братэрства ў межах Еўропы. Менавіта такія самыя погляды, відаць, былі ўласцівыя і Ф. Скарыну, у творах якога няма і намёку пра кашчкрэтную канфесійную дамінанту.

Рэнесансная літаратура Польшчы сталася абсалютна повай дзівоснай з'явай — пічога падобнага польская культура яшчэ не ведала. На змецу даволі традыцыйнай лацінамоўнай кніжнасці, змест якой вымяраўся, як правіла, далёка не поўным выкладам некаторых асноў сярэднявечнай хрысціянскай ідэалогіі, прыйшла абшырная разнастайная літаратура, у тым ліку чыста мастацкая, на народнай мове — польскай. Са старой кніжнасці сваё месца захавалі толькі рэлігійныя спевы, а таксама комплекс, звязаны з літургічнай практыкай, актыўна выдаюцца сярэднявечная еўрапейская аповесць і раманы на польскай мове, з'яўляецца новая дэмакратычная літаратура, дакладней, літаратурная школа «савіжжалаў» — адзіная літаратурная школа ў старапольскім пісьменстве; фарміруецца повалацінская паэзія, якой было наканавана зрабіць значны ўплыў на развіццё большасці ўсходнеславянскіх літаратур аж да сярэдзіны XVI ст. Вяршыня польскай літаратурнай эпохі Адраджэння — творчасць Я. Каханоўскага (1530—1584). Заслужана ўшанаваны ўжо сваімі сучаснікамі, Я. Каханоўскі, як ніхто да яго, зрабіў польскае слова бесмяротным. Ён даў узоры паэзіі ўсяму славянскаму свету, які надараў яго шчырым шанаваннем. Ідэі і вобразы Я. Каханоўскага ўвайшлі і ў беларускую, і ва ўкраінскую, і ў рускую літаратуры⁴⁰. Не варта забывацца, што з Беларуссю ў жыцці і творчасці Я. Каханоўскага, відаць, звязана вельмі многае. Пра гэта сведчаць яго творы, прысвечаныя Радзівілам, а таксама паэтычныя замалёўкі, зробленыя на беларускай зямлі.

Вялікае княства Літоўскае Рускае і Жамойцкае

З 1323 г. сталіцай гэтае дзяржавы, у якой, паводле слоў Ф. Энгельса, «Белая Русь і Малая Русь знайшлі сабе абарону ад азіяцкага нашэсця»⁴¹, стала Вільня. Увогуле ж новая дзяржава напачатку была слабацэнтралізаваная. Шмат якім яе землям пры ўваходжанні ў склад Вялікага княства была нават гарантаваная аўтаномія, захаванне колішніх правоў і свабод. У канцы XIV ст. асноўную частку Вялікага княства складалі ўсходнеславянскія землі, этнічна яно было зусім неаднародным, пераважная большасць яе жыхароў была славянамі — беларусамі, украінцамі і рускімі. Крэўская унія 1385 г. паклала пачатак амаль двухсотгадоваму працэсу аб'яднання княства з Польшчай, які закончыўся Люблінскай уніяй. У Крэве вялікі князь літоўскі Ягайла даў пісьменнае абавязацельства польскім паслам, што, ўзяўшы шлюб з польскай каралевай Ядвігай і заняўшы польскі пасад, ён назаўсёды далучыць да каралеўства землі Вялікага княства. Умова гэтая фактычна выканана не была, але ўсе далейшыя уніі паслядоўна замацоўвалі такі саюз. У 1413 г. у выніку Гардзельскай уніі амаль пяцьдзсят родаў феадалаў-католікаў Вялікага княства былі прынятыя ў польскія геральдычныя саюзы і атрымалі аднаведныя гербы. Тады ў княстве быў уведзены і падзел на кашталініі і ваяводства. Цэнтральная частка Вялікага княства Літоўскага была падзеленая на два ваяводства: Віленскае, куды ўваходзілі землі ўсходняй Літвы, цэнтральнай і ўсходняй Беларусі, і Троцкае, дзе знаходзіліся заходнелітоўскія і заходнебеларускія землі. Называная рапэй Вялікім княствам Літоўскім і Рускім дзяржава ў сярэдзіне XV ст. пачала іменавацца Вялікім княствам Літоўскім, Рускім і Жамойцкім, у ім утварылася Рада паноў, паны-рада, — напачатку дарадчы, а крыху пазней і найвышэйшы орган дзяржаўнай улады, у склад якога ўваходзілі вяльможы, біскупы, буйнейшыя магнаты. Шэраг адмысловых дакументаў, зацверджаных у канцы XV — пачатку XVI стст., прадугледжваў, што найважнейшыя справы краіны вялікі князь абавязаны вырашаць толькі супольна з Радай. Тады ж, у канцы XV ст., узнік сейм — саслоўна-прадстаўнічы орган улады, прыцып дзеяння якога ажыццяўляўся яшчэ ў часы старажытнарускіх вечавых сходаў. Усе гэтыя з'явы характа-

рызавалі не толькі ўмацаванне ўнутраных пазіцый Вялікага княства, яго палітычную і эканамічную кансалідацыю, але і пезвычайна шырокае развіццё правоў і прывілеяў класа фэадалаў, перадусім буйных, з якімі сярэднія і дробныя фэадалы вялі працяглую і небеспаспяховую барацьбу, якая ў рэшце рэшт адбілася не толькі на пашырэнні правамоцнасці апошніх, але і на прыяцці такога сур'ёзнага ў палітычнай гісторыі Усходняй Еўропы рашэння, як заключэнне Люблінскай уніі.

Складванне дзяржаўных інстытутаў у Вялікім княстве Літоўскім практычна з самага пачатку абапіралася на развітую традыцыю старажытнарускай дзяржаўнасці, якая захавала сваё значэнне ў шэрагу беларускіх земляў. У значнай ступені гэткай пераемнасці спрыяла і славянская кірылічная пісьменнасць, што панавала ў княстве ў перыяд усёй яго гісторыі аж да XVII ст. Лацінская мова займае куды больш сціплае месца не толькі ва ўжытку дзяржаўных устаноў, але нават шмат каго з адукаваных католікаў — мясцовых ураджэнцаў. Польская ж мова пачынае актыўна прапікаць сюды не раней за другую палову XVI ст., а яшчэ дакладней — пасля Люблінскай уніі 1569 г., якая аб'яднала Польшчу і Вялікае княства Літоўскае. Літоўскія фэадалы, якія складалі разам з фэадаламі славянскага паходжання, у асноўным нашчадкамі старажытнарускіх князёў, верхавіну грамадства, цалкам і поўнасцю засвойвалі не толькі старабеларускую мову, але і звычаі, культуру. Літоўскія магнаты і князі нават прымаюць праваслаўе, у літоўскую мову наступова ўваходзяць шматлікія славянскія словы, якія маюць дачыненне да сацыяльнай, налітычнай, эканамічнай і іншых сфер дзейнасці. Сып вялікага князя літоўскага Міндоўга Войшалк прымае пострыг у праваслаўным манастыры, а на пейкі час усходнеславянская пісьменнасць і нават літаратура становяцца часткаю новай літоўскай культуры, дакладней, той яе часткі, якая ў асноўным абслугоўвала запатрабаванні фэадальнага класа. На думку некаторых даследчыкаў, такі прыярытэт у Вялікім княстве Літоўскім усходнеславянскіх культур, іх папуючае становішча ў дачыненні да менш развітай культуры літоўскага народа, з фэадальных вярхоў якога, як правіла, выбіраўся і сам вялікі князь, або гаспадар, выклікаў узнікненне ў асяроддзі знатных літоўцаў легенды пра іх паходжанне ад італьянцаў, ад «крыві італьянскай»⁴². Легенда нарадзілася яшчэ ў XV ст. і бяспрэчна была даволі дзейснай зброяй у адстойванні

літоўскім пародам, дакладней, яго феадальнай верхавінай не толькі сваіх правоў і прывілеяў унутры дзяржавы, але і па-за ёй, напрыклад у адносінах да польскай шляхты. У пэўнай меры гэтая тэорыя пра «рымскае» паходжанне літоўскага парода зрабіла ўплыў, а можа, і інспіравала з'яўленне ў 1570-х гг. з польскага боку ідэалогіі «сарматызму», якая мела ў далейшым нейкае агульнае значэнне для шляхты абедзвюх дзяржаў. З цягам часу «сарматызм» стаўся яшчэ і стылем жыцця, нейкай асновай у развіцці культуры на працягу XVII і XVIII стст., моцна паўплываў на польскіх рамантыкаў. Легенда пра сармацкае паходжанне польскай шляхты быццам «пакладалася» на «рымскую» легенду літоўскіх феадалаў і поўнасьцю «закрывала» яе. І гэта тым больш дзіўна, што ўсходнія сарматы павішны былі б выглядаць значна менш прывабна, чым заходнія рымляне. Атрымалася наадварот, улічваючы літоўскі досвед, палякі распрацавалі такую складную і прадуманую тэорыю «сарматызму» з яе адвечнымі ідэямі пра выключнасць ролі шляхты, пават яе месіянізм, што тэорыю гэту ў рэшце рэшт прынялі на ўзбраенне і самі літоўцы, а таксама беларуская і ўкраінская шляхта.

Да сярэдзіны XVI ст. тэрыторыя Вялікага княства не толькі падзялялася на ваяводстваў, яна складалася і з земляў, якія ўяўлялі сабой былыя ўдзельныя княствы, што захавалі свае пекаторыя былыя асаблівасці ў кіраванні і свабоды. Неабходная была адміністрацыйна-палітычная рэформа, якая б паклала капец аўтаноміі земляў, што нагадвала хутчэй за ўсё феадальную раздробленасць. У поўнай меры такая рэформа ажыццявілася ў 1564—1566 гг. непасрэдна перад заключэннем Люблінскай уніі. Тэрыторыя княства поўнасьцю была падзеленая на ваяводстваў, паветы і воласці.

Цэнтралізацыя ўлады ў Вялікім княстве Літоўскім, рост яго магутнасці, захады да саюзу з Польшчай выклікалі заўсёды пенакой у найбліжэйшага суседа — Расіі, з якой вяліся даволі частыя войны. Расія прыпынула адваёўвала ў Вялікага княства ўсходнія землі ад Вазьмы на ўсходзе, да Смаленска па захадзе. Пад час працяглай і крывавай Лівонскай вайны (1558—1583) беларускія землі пераходзілі з рук у рукі, у гэты перыяд, нягледзячы на ваенныя нягоды і амаль поўную няўдачу Расіі, ажыццяўляецца незвычайна ажыўлены культурны абмен паміж «Руссю Маскоўскай» і «Руссю Літоўскай», як называлі дзве краіны і іх народы сучаснікі. Шматлікія беларусы трапляюць у

Расію і доўга жывуць там, на жыхарства на Беларусь прыбываюць такія вядомыя рускія дзеячы, як старац Арцёмій, князь-пісьменнік Андрэй Курбскі, рускі першадрукар Іван Фёдараў і іншыя. Актыўнаму культурнаму, эканамічнаму і гандлёваму абмену асабліва моцна спрыяюць гарады, што хутка развіваюцца гэтымі часамі ў Расіі і Вялікім княстве Літоўскім. Асноўную масу жыхароў у беларускіх гарадах складалі беларусы, як правіла, нядаўнія сяляне. Нязначны працэнт гараджан прыходзіўся на перасяленцаў з Украіны, Расіі, Літвы, Польшчы, а таксама на пемцаў, яўрэяў, татар і іншых. Жыхары гарадоў займаліся ў асноўным рамяством і гандлем, хоць іх сувязь з зямлёй у той або іншай меры захоўвалася і падалей. Рамеснікі шматлікіх беларускіх гарадоў былі аб'яднаны больш чым у сто розных цэхаў, што былі ў горадзе значнай сілай. Гандлёвае насельніцтва горада, які быў, як правіла, асяродкам гандлю, адыгрывала ў яго жыцці яшчэ больш значную ролю. У Вялікім княстве Літоўскім склаўся адзіны ўнутраны рынак, які ажыццяўляў таксама вельмі інтэнсіўныя знешнегандлёвыя аперацыі з Расіяй, Польшчай, Венгрыяй і шмат якімі іншымі краінамі і землямі. Усё гэта паступова рабіла купецкую частку пасельніцтва гарадоў найбольш заможнай, да яе прылягала рамесніцкая вярхушка, пасля ішлі сярэднія слаі рамеснікаў-майстроў і гандляроў, а далей асноўная маса, бядзейшая частка жыхароў — дробныя рамеснікі і гандляры, чалднікі і вучні, партачы-рамеснікі, якія не ўваходзілі ў цэхі. У гарадах жылі таксама феодалы і духавенства, значную частку жыхароў складалі чорпаробчыя і падзёпнікі. Феодалы ў гарадах часта валодалі даволі значнымі тэрыторыямі, што стаялі па-за ўсялякімі юрыдычнымі санкцыямі з боку гарадскіх улад. Гэта спрыяла абвастрэнню працяглай барацьбы паміж гарадамі і феодаламі, якія ўвесь час імкнуліся «выкарыстаць поспехі гарадоў для ператварэння іх у дадатковую крыніцу сваіх прыбыткаў»⁴³. Каб спыніць феодалскую сваволю, у пэўнай меры абмежаваць уладу вялікага князя, магнатаў і царквы, якім належалі гарады, гарадскія абшчыны ўжо ў XIV ст. пачынаюць змагацца за самакіраванне, імкнуцца атрымаць магдэбургскае права. Набыццё гэткага права тым або іншым горадам — паказчык яго эканамічнай магутнасці, што змушала вялікага князя або караля вызваляць гарадское насельніцтва ад улады сваіх намеснікаў і судоў, даваць гараджанам новыя правы і прывілеі. З гэтага часу для кіравання го-

радам выбіралася рада на чале з двума бурмістрамі, якая засядала разам з судовымі выканаўцамі ў магістраце, які стаўся асноўным органам гарадскога самакіравання. Ужо ў канцы XV ст. гарады Беларусі былі і значнай палітычнай сілай, у іх асяроддзі фарміраваліся пайбольш яскравыя і істотныя ў жыцці краіны сацыяльна-палітычныя рухі, яны рабілі значны ўплыў на ўвесь культурны працэс у дзяржаве, вылучылі шматлікіх актыўных дзеячаў, якія спрыялі канчатковаму фарміраванню беларускай народнасці.

У вышкі распаўсюджвання фальваркавай сістэмы землеўладання ў Вялікім княстве Літоўскім значна палепшылася сельскагаспадарчая вытворчасць, якая пастаўляла на ўнутраны і знешні рынкі вялікую колькасць разнастайных прадуктаў. Адначасова рэзка ўзмацнілася эксплуатацыя сялян, што прывяло да іх канчатковага запрыгоплення феадаламі. Каб упарадкаваць усю сістэму землеўладання ў Вялікім княстве Літоўскім, у сярэдзіне XVI ст. была праведзеная адмысловая рэформа — «валочная памера», у вышкі якой уласнікамі зямлі сталі толькі вялікі князь і шляхта, якая атрымала ў дзяржаве незвычайна шырокія правы і сталася адзіным пануючым саслоўем. Статут Вялікага княства Літоўскага 1566 г. абвясціў шляхту ўладальнікамі і сялян, што жылі на яе зямлі, вызваліў яе ад мыта за вывазныя на знешні рынак тавары, вырабленыя ў маёнтках. Усё гэта давала шляхецкаму саслоўю вялікія эканамічныя, сацыяльныя і палітычныя перавагі, спрыяла яго істотнаму ўзвышэнню ў дзяржаве, што часта прыводзіла да канфронтацыі з вялікакняскай уладай. Шляхта сталася менавіта той сілай, якая, змагаючыся з магнатамі за свае правы, пайшла на заключэнне Люблінскай уніі 1569 г., якая гарантавала ёй атрыманне адвольных прывілеяў з польскімі феадаламі. Заключэнне «Люблінскай уніі паміж Каралеўствам Польскім і Вялікім княствам Літоўскім было найважнейшай падзеяй у гісторыі Усходняй Еўропы XVI ст., і перш за ўсё ў гісторыі дачыненняў паміж роднаснымі ўсходнеславянскімі народамі. Прыняцце уніі азначала канчатковую адаптацыю пануючым класам Украіны і Беларусі не толькі польскай мадэлі дзяржаўнага ладу, рэзка адрознай ад велікарускай (што ўжо само па сабе абумоўлівала розны гістарычны лёс рускага дваранства і беларуска-украінскай шляхты), але і канцэнцыі палітычнага развіцця, якая вызначала польскім феадалам галоўную кіраўнічую ролю ва ўсходнееўрапей-

скім рэгіёне»⁴⁴. Цяпер, пры захаванні аўтаноміі, Польшча і Вялікае княства Літоўскае стапавіліся адзінаю дзяржавай, што паступова адкрывала найшырэйшыя магчымасці для непасрэднага пранікнення на беларускія землі польскай культуры, перадусім мовы і літаратуры. Абвясненне адзінай дзяржавы — Рэчы Паспалітай — сталася паваротным момантам у гісторыі шматвекавой экспансіі каталіцкай царквы на праваслаўныя ўсходнеславянскія землі, а таксама пачаткам укарапення шырокамаштабнай контррэфармацыі, закліканай умацаваць пазіцыі польскага каталіцызму на Беларусі, Літве і Украіне. Непасрэдна перад прыняццем Люблінскай уніі згодна з рашэннем сейма і караля Жыгімонта Аўгуста ў склад Польшчы ўключалася значная частка земляў Вялікага княства Літоўскага, а менавіта Украіна і Падляшша. Разам з тым, асноўныя палажэнні праекта уніі, прывезеныя на Люблінскі сейм прадстаўнікамі Вялікага княства Літоўскага, якія перш за ўсё гарантавалі яго аўтаномію і самастойнасць, былі прынятыя, нягледзячы на відавочнае пезадавальненне большасцю з іх польскім бокам. Больш таго, пажаданы і нават патрабаваны, выказаны апошнім і прыняты сеймам, аб уключэнні адпаведных артыкулаў, якія б адлюстроўвалі новыя асаблівасці дзяржаўнага ладу, у Статут Вялікага княства фактычна так і не былі сюды ўключаныя. Трэці Статут Вялікага княства Літоўскага, яго капстытуцыя, «не толькі не адмаўляўся ад традыцый Літоўска-Рускай дзяржавы, але імкнуўся паставіць нават новыя перашкоды, скіраваныя супраць палітычнага і пароднага зліцця з Польшчай»⁴⁵. Славуты знаўца гісторыі Вялікага княства Літоўскага XVI ст. і яго Статутаў І. І. Лапо пісаў: «...параўнаўшы нават невялікай часткі артыкулаў Трэцяга Статута з пастаповамі Люблінскага сейма і адпаведнымі артыкуламі Статута 1566 года непазбежна «прыводзіць» да высновы, што пры складанні Статута 1588 г. Вялікае княства Літоўскае абсалютна не лічылася з Люблінскай уніяй і сеймам 1569 г. Трэці Літоўскі статут быў складзены выключна для задавальнення патрэб Вялікага княства Літоўскага як самастойнай і паўнапраўнай дзяржавы»⁴⁶. Такім чынам, поўнага зліцця абедзвюх дзяржаў, да якога так імкнуўся польскі бок, не адбылося. Нават у сферы судаводства Вялікае княства Літоўскае дамаглося для сябе на сейме 1581 г. уласнага «Галоўнага суда трыбунальскага» — найвышэйшай судовай інстанцыі, які выбіраўся на паятовых сейміках з яго грамадзян.

І пасля адарвання ад Вялікага княства Літоўскага ў 1569 г. усёй Украіны і Падляшша пераважнаю часткай яго насельніцтва і надалей застаюцца ўсходнія славяне, у асноўным беларусы, якія пераважалі і сярод жыхароў сталіцы краіны — Вільні. Уласна беларускія гарады, такія, як Полацк, Магілёў, Віцебск, Бярэсце, Пінск, Мінск, Слуцк і іншыя, якія палічвалі больш чым дзесяць тысяч жыхароў, былі заселеныя амаль выключна беларусамі. Увогуле, на думку шэрагу даследчыкаў, на Беларусі XVI ст. роля гарадоў незвычайна ўзрасла, пра што сведчыць хоць бы агульная колькасць беларускіх мяшчач — каля чатырохсот тысяч, альбо больш за шаспаццаць працэнтаў усяго насельніцтва⁴⁷. Такім чынам, пасля 1569 г., гэта значыць у перыяд аднаўлення і пайбольшай інтэнсіфікацыі кнігадрукавання ў Вялікім княстве Літоўскім, стварэння ўласнай друкаванай літаратуры, яно па сутнасці сталася толькі дзяржавай беларусаў і літоўцаў, бо землі іншых народаў, што ў ім жылі, нерайшлі да Польшчы і Расіі. Жадаючы як мага надзейней закрыць доступ у сваю краіну — Вялікае княства Літоўскае — усім «замежнікам», якімі перш за ўсё лічыліся палякі, паводле дзяржаўных законаў аж да 1569 г. забараняецца набываць тут зямлю. Пасля 1569 г. права гэтае вельмі абмежавана і амаль пазбаўляе новых уладальнікаў якіх-небудзь прывілеяў, звычайных для карэнных жыхароў — «родзічаў» Вялікага княства Літоўскага. Паводле Статута 1588 г. такія нядаўнія «замежнікі» не маюць нават права выбірацца на павятовыя пасады, не кажучы ўжо пра вышэйшыя⁴⁸.

У артыкуле 1-м IV раздзела Статута 1588 г., азагалоўленым «О вольном обираиью вряду земского, судий, подсудков и писаров, в каждой земли и повете», гаворыцца, што займаць усе гэтыя пасады можа толькі мясцовая шляхта, якою права лічыць толькі «родичов того паньства Великого князства и в том повете не ново, не змышлене оселых», гэта значыць тых, хто жыве там здаўна, спрад-веку⁴⁹. Асаблівую цікавасць для нас мае тая акалічнасць, што галоўны звод законаў Вялікага княства Літоўскага — Статут — увесь час падкрэслівае абавязковасць добрага ведання ўсімі службоўцамі старабеларускай мовы і пісьма, тады дзяржаўных, як неадменную ўмову ў іх працы. У артыкуле 37-м IV раздзела, названым «О установенью через воевод, старост судовых, вридников их судовых гродских и о довоженью з ними справедливости», чытаем: «Уставуем, иж воеводове и старостове судовые мають зо-

собна кождый з них па вярде сваём выбрати и па суд засадити наместніка альбо подстаростега, судью замкового и писара, людей добрых, цнотливых, годных, в праве и писма руского умеетных шляхтичов, в том же повете оселых и родичов того папштва Великога княства Литовскога...»⁵⁰. Тым не менш, пярэглядзячы на тое, што старабеларуская мова і пісьмо не толькі падалей застаюцца агульнадзяржаўнымі, але і з'яўляюцца найбольш універсальным сродкам зносін у краіне, а ў пэўнай ступені і за яе межамі, напрыклад у дыпламатычных зносінах з Расіяй⁵¹, у 1570-я гг. пачынаецца даволі хуткі і інтэнсіўны працэс засвойвання польскай мовы і культуры ў цэлым, які напачатку меў безумоўна пазітыўнае значэнне. Да таго ж польская мова тымі часамі засвойваецца амаль выключна «самастойна», як універсальны сродак міжнародных зносін, здольны дапамагчы адаптацыі шмат якіх культурных і навуковых дасягненняў Заходняй Еўропы. Разам з лацінскай мовай, у асноўным для крыху ранейшага перыяду, польская робіцца тады другой, а дакладней кажучы, трэцяй, асноўнай мовай беларускага пісьменства і ўсёй культуры. Асабліва вялікія поспехі ў такой, праўда, даволі самастойнай паланізацыі, «спальшчэнні», робіць перадусім беларуска-літоўская шляхта, якая толькі што зраўнялася ў правах са сваімі польскімі братамі па класе.

Варта яшчэ раз падкрэсліць, зрабіць спецыяльны акцэнт на тым, што ў гэты пачатковы перыяд «паланізацыі» польская мова прапікала на тэрыторыю Беларусі і Літвы нібы сама па сабе, без асаблівай дапамогі з боку палякаў, якія лічыліся «іншаземцамі» і не маглі дастаткова свабодна сяліцца на землях Вялікага княства Літоўскага, дзе іх правы былі рэзка абмежаваныя. Польская мова і культура, засвоеная беларускай і літоўскай шляхтай і магнатамі з такой хуткасцю, «увозіліся» ў княства самімі «родічамі» «того папштва», а не іх новымі суграмадзянамі па Рэчы Паспалітай — палякамі. У гэтым галоўная асаблівасць і карэннае адрозненне «паланізацыі» пачатковага перыяду, які працягваўся, прынамсі, да пачатку XVII ст., што дазваляе разглядаць практычна ўсю польскамоўную, а тым болей лацінамоўную пісьменнасць і літаратуру, створаную на тэрыторыі Вялікага княства Літоўскага, не толькі ў якасці польскай, а дакладней, нават не столькі ў якасці польскай, а як беларускую і літоўскую. У справядлівасці такога падыходу пераконвае і тая акалічнасць, што з 1569 г. дзяржаўнай мовай Рэчы

Паспалітаі фактычна стаповіцца польская, і цалкам натуральна — усё большая колькасць літаратурных твораў па беларускіх і літоўскіх землях пішацца па ёй, адпак гэта ні ў якой меры не можа служыць доказам выключнай іх прыпалежнасці польскай культуры, хутчэй наадварот. Пачынаючы з 1569 г. — часу, калі польская дыпламатыя дамагаецца пайбольшага поспеху ў сваёй палітыцы ў дачыненні да Вялікага княства, Польшча ў значнай меры праводзіць карысныя ёй палітычныя і сацыяльныя мерапрыемствы па Беларусі і Літве толькі праз каралеўскую капцылярыю і вальны сейм, бо не мае там амаль ніякай упутрапай падтрымкі. Першым важным крокам умацавання ўпутраных пазіцый Каралеўства Польскага па Беларусі і Літве была контррэформацыя, якая пасаджалася польскім каталіцкім духавенствам ва ўмовах значнай стракатасці веравызнаўчай карты Вялікага княства Літоўскага, на той час безумоўна вельмі талерантнай дзяржавы.

Зрэшты, канфесійная сітуацыя ў Вялікім княстве Літоўскім была даволі складаная ўжо на самым пачатку яго ўзнікнення. Як вядома, аж да самага 1387 г. — часу афіцыйнага ўвядзення хрысціянства сярод літоўцаў — усе яны ў асноўным былі язычнікамі. Няма сумнення ў тым, што хрысціянізацыя карэпнай Літвы праходзіла надзвычай марудна і расцягнулася літаральна на стагоддзі, бо з элементамі традыцыйнай рэлігіі сярод сельскіх жыхароў тут можна было сустрэцца яшчэ зусім пядаўна. Ёсць нават падставы называць старажытную Літву «паганскай дзяржавай»⁵², хоць такое сцверджанне і патрабуе вельмі сур'ёзных карэктываў. У Вялікім княстве Літоўскім да прыняцця літоўцамі каталіцтва хрысціянства ўжо вызнавалася большасцю яго насельніцтва — усходнімі славянамі, афіцыйна ахрышчанымі за чатырыста гадоў да таго — у 988 г.

У вышэйшых, а часткова і сярэдніх слаях старажытна-рускага грамадства хрысціянства, прынятае ў Кіеўскай Русі паводле праваслаўнага абраду, пусціла даволі глыбокія карані, яшчэ мацней звязала нашых продкаў з агульнаеўрапейскім жыццём, еўрапейскім культурным працэсам. Зрабіўшыся дзяржавай хрысціянскага свету, Старажытная Русь і яе народы нібы выбралі капкрэтны шлях культурнага развіцця, адзначаны хуткім развіццём пісьма і пісьменства, мовы і ўласнай літаратуры. Усё інтэлектуальнае багацце Міжземнамор'я з гэтага моманту было і нашым здабыткам, тою асновай, якая паспрыяла хуткаму

і надзвычай яскраваму росквіту ўласнай культуры Старажытнай Русі. Гэтая старажытнаруская культура ў значнай ступені паўплывала на развіццё ўсіх бакоў жыцця лютэранскай Літвы. Ужо гаварылася, што шматлікія значныя літоўцы, нават князі, прымалі праваслаўе пад уплывам сваіх суайчыннікаў — усходніх славян. Ёсць усе падставы сцвярджаць, што з'ява гэтая была больш масавая і глыбокая⁵³. Аж да самага канца XVI ст., заключэння Брэсцкай царкоўнай уніі, праваслаўе застаецца ў Вялікім княстве Літоўскім самым распаўсюджаным, значным і фактычна галоўным веравызнаннем, нягледзячы на ўсе перашкоды, чыненыя вышэйшымі, мясцовымі і іншымі ўладамі. Пазіцыі каталіцтва ў Літве не былі трывалыя да самай перамогі контррэфармацыі. Першая спроба яго ўвядзення пры Міндоўгу ў 1251 г. скончылася поўным правалам і была паноўленая толькі пры вялікім літоўскім князі і будучым польскім каралі Ягайлу ў 1387 г., калі хрысцілася значная частка арыстакратыі. На працягу наступных стагоддзяў поспехі ў распаўсюджванні каталіцызму ў Вялікім княстве Літоўскім былі пасрэднымі. У другой палове XVI ст. у дзяржаве было як найменей адзінаццаць тысяч праваслаўных прыходаў⁵⁴ і ўсяго толькі каля сямісот каталіцкіх парафій⁵⁵, прыблізна гэтулькі, колькі ў адным паваградскім ваяводстве праваслаўных цэркваў. Разам з тым у каталіцызм пераходзілі і праваслаўныя. Асабліва паспяхова ў гэтым кірунку дзейнічалі магнакі дамініканскага і францысканскага ордэнаў, пачынаючы з XIV ст. У 1350 г. нават зацвяджаецца першая каталіцкая епархія ў Вялікім княстве Літоўскім — у Кіеве, і толькі амаль праз сорок гадоў у Вільні. На Беларусі і Украіне каталікаў сярод карэннага насельніцтва ў агульнай масе было не так ужо і шмат. Напрыклад, у Кіеўскай епархіі ў XV ст. было менш за дзесяць касцёлаў⁵⁶. Аднак яны ўсё ж былі і з часам іх рабілася болей. Вялікі маскоўскі князь Іван Васільевіч меў усе падставы прамовіць са злосцю, напрыклад, такія словы пра сітуацыю ў Полацку ў самым канцы XV ст., гэта значыць тымі часамі, калі парадзіўся Ф. Скарына: «А пыне учинил еще повое насилне Руси (гэта пра вялікага князя літоўскага Аляксандра. — Ю. Л.), какогo прежде при его отце и предках не бывало: сколько повелел он поставитъ божницъ римского закона в русских городах — Полоцке и других! Да жен от мужей отнимать, детей от родителей и сплюю окрепцивать в римский закон: так-то ли он не пудит Руси к рим-

скому закону»⁵⁷. Як бачым, нават гэты невялікі фрагмент сведчыць пра незвычайную складанасць рэлігійнай сітуацыі ў Вялікім княстве Літоўскім на той час. І велікакняская, і каралеўская канцылярыі, практычна ўвесь дзяржаўны апарат і сама каталіцкая царква без сумнення рабілі вельмі істотны ўплыў на ўсе канфесійныя працэсы ў краіне, імкнуліся ўсяляк стварыць умовы пайбольшага срыяння для пранікнення каталіцызму ў праваслаўнае асяроддзе.

Ці варта здзіўляцца, што ўжо ў XIV ст. частка карэнага пасельніцтва беларускіх і ўкраінскіх земляў вызнавала каталіцызм, у XV ст. католікаў тут значна пабольшала, а ў XVI ст. на пазіцыі каталіцызму сапраўды масавым парадкам пачынае пераходзіць мясцовая шляхта, ажыццяўляючы пэпахісны прынып польскай коштррэфармацыі: «шляхціц — католік». Каб спрасціць працэдуру пераходу праваслаўных хрысціян Вялікага княства Літоўскага ў каталіцтва, папа рымскі 10 верасня 1501 г. падпісвае адмысловы дэкрэт пра тое, што тыя, хто жыве ў землях віленскай, кіеўскай, луцкай, жмудскай і іншых, могуць лічыцца нованаверненымі без перахрышчвання, гэта значыць адразу, прычым іх былая славянская царкоўная абраднасць захоўваецца⁵⁸. Пра тое, што колькасць католікаў сярод мясцовых жыхароў была асабліва значная ў гарадах, сведчыць хоць бы факт роўнага прадстаўніцтва гараджап-праваслаўных і гараджан-католікаў у апарате гарадскога самакіравання, што прадугледжвалася адпаведнымі актамі. Менавіта такіх суадносін патрабавала, напрыклад, грамата дадзеная ў 1510 г. Полацку⁵⁹ або ў 1511 г. Навагрудку⁶⁰. У сельскай мясцовасці колькасць католікаў беларусаў і ўкраінцаў была значна меншая, але яны ўсё ж былі, з кожным годам іх становілася нават болей, нягледзячы на відавочныя поспехі прапаганды праваслаўя ў Вялікім княстве Літоўскім у першай палове XVI ст., калі колькасць адных толькі праваслаўных манастыроў тут амаль падвоілася⁶¹. Нават у сталіцы дзяржавы — Вільні — гэтым часам будуюцца новыя праваслаўныя святыні, якіх агулам было каля дваццаці — значна болей, чым каталіцкіх⁶².

Тады ж агульная рэлігійная сітуацыя ў краіне і пачала рэзка мяняцца. Да сярэдзіны XVI ст. пратэстанцкія рухі набралі тут новую сілу. Першаначатковая прапаганда пратэстантызму ў выглядзе лютэранства мела адносны поспех толькі сярод пязначнай часткі гарадскога пасель-

ніцтва — нямецкай, а таксама сярод карэнных літоўцаў. У суседняй Усходняй Прусіі, дзе лютэранства сталася дзяржаўнай рэлігіяй, быў заснаваны Кёнігсбергскі універсітэт — сапраўдная кузня прапаведнікаў пратэстантызму ў Літве, першы асяродак літоўскай пісьменнасці і літаратуры, з дзейнасцю якога звязаны нават пачатак літоўскага кнігадрукавання, а можа, і ўсёй уласнай пісьмовай культуры літоўцаў. Менавіта лютэранства, а не каталіцызм, Рэфармацыя ў цэлым спрыяла з'яўленню першых літоўскамоўных кніг, якія мелі, вядома ж, выключна рэлігійны характар: «Катэхізіс», выдадзены ў 1547 г. у Кёнігсбергу пратэстанцкім святаром Марцінасам Мажвідасам, зборнік царкоўных спеваў, таксама ім выдрукаваны ў 1549 г., які да нас не дайшоў.

Дзякуючы поспехам прапаганды свайго веравызнання на роднай літоўцам мове, лютэране паўплывалі і на з'яўленне першых літоўскамоўных каталіцкіх кніг⁶³, якія пачылі свет толькі ў самым канцы XVI ст. — у поўні контррэфармацыі. Іх было ўсяго дзве: «Катэхізіс» 1595 г. і «Пасціла» 1599 г. Падрыхтаваныя і перакладзеныя ксяндзом-літоўцам Мікалоюсам Даукшам, яны друкаваліся ў Вільні ў друкарні Езуіцкай акадэміі, дзе з таго часу надаецца самая пільная ўвага вывучэнню, навучанню і развіццю літоўскай мовы, што была да той пары ў поўным запядаванні з боку каталіцкага духавенства. Сваёй гуманістычнай скіраванасцю погляды М. Даукшы і Ф. Скарыны ў печым перагукуюцца, спарадняюцца. Вось, напрыклад, што піша М. Даукша пра мову: «Мова — повязь усеагульнае любові, маці адзінства, бацька грамадства, дзорца дзяржавы. Скасаваць мову — значыць скасаваць згоду і дабро паспалітае. Скасаваць мову — усё адно як загасіць сонца»⁶⁴. Амаль як у Скарыны гучаць Даукшавы словы: «Прымі ж, Вялікае княства, гэтую малую працу маю, выкананую з вялікае ласкі да цябе»⁶⁵.

Такая падобнасць у думках і пачуццях беларуса і літоўца не здзіўляе. Жыццяпіс М. Даукшы пам мала вядомы, але калі прыгадаць яго старэйшых землякоў-літоўцаў, такіх, як Абрамас Кульвеціс, Марцінас Мажвідас і Станіслаvas Рапалёніс, зробіцца зразумелым, што вытокі такой аднамыснасці ў значнай агульнасці гістарычнага лёсу абодвух народаў, які складаўся і з жыццяпісаў паасобных іх прадстаўнікоў. Усе яны не толькі належалі да адной эпохі, але і разам вучыліся ва універсітэтах, разам змагаліся за ідэі гуманізму, за распаўсюджванне родных моў,

стварэнне на іх уласнай літаратуры. Яны былі і філосафамі, і педагогамі, і пісьменнікамі, і перакладчыкамі. Тыя з іх, хто выкарыстоўваў дзеля гэтых мэт друкарскі варштат, сталіся сапраўды бессмяротнымі. Разышоўшыся па ўсім свеце, кнігі Ф. Скарыны і М. Мажвідаса разнеслі паўсюль вестку і пра іх родныя старажытныя культуры — беларускую і літоўскую, і пра іх саміх — яе рупліўцаў і творцаў.

Гэтак жа, як і Ф. Скарыпа, дзякуючы няспыннай працы, дасягнуў еўрапейскай вядомасці і С. Рапалёніс — першы прафесар Кёнігсбергскага універсітэта. У 1542 г. ён, нядаўні кракаўскі бакалаўр, стаповіцца доктарам у Вітэнбергу, дзе збліжаецца з Марцінам Лютэрам і Філіпам Меланхтанам. Бліскучы прамоўца і палеміст, С. Рапалёніс становіцца адным з тых выдатных дзеячаў Рэфармацыі ва Усходняй Еўропе⁶⁶, якія працавалі на карысць адразу некалькіх культур — літоўскай, пямецкай, беларускай, украінскай і польскай. У значнай ступені гэта было магчыма дзякуючы таму, што гэтка ж праца ішла ў найбуйнейшых культурных асяродках, якія гуртавалі прадстаўнікоў шмат якіх краін і народаў. У іх нараджалася не толькі літоўскае пісьменства, але і фарміраваліся карапі новаеўрапейскіх культур заходніх і ўсходніх славян.

Крыху пазней за лютэранства, бліжэй да сярэдзіны XVI ст., у Вялікім княстве Літоўскім пачаў распаўсюджвацца кальвінізм. Часам ён выступаў як непасрэдны саюзнік праваслаўя ў барацьбе з каталіцызмам, які меў моцную падтрымку з боку дзяржавы, але пасля ўрэшце стаўся адным з самых зацятых яго супраціўнікаў. На Беларусі кальвінізм у хуткім часе глыбока ўкараніўся. На працягу 1550—1560-х гг. у кальвінізм перайшла большасць беларускіх і літоўскіх магнатаў і значная частка шляхты. Спыніць гэты лавінападобны працэс здолела толькі контрэфармацыя, актыўная прапаганда каталіцызму, а часам і сапраўдная барацьба за яго, весці якую асабліва паспяхова каталіцкая царква пачала пасля заключэння Люблінскай уніі і з'яўлення на Беларусі і Літве езуітаў.

Да Люблінскай уніі, у 1563 г., кальвіністы зраўноўваюцца ў правах з прадстаўнікамі іншых канфесій у дзяржаве: з праваслаўнымі і католікамі. Параўнаўча нешматлікая і адносна слабая і ў Літве і на Беларусі каталіцкая царква амаль адразу страціла многія свае пазіцыі. Паводле назіранняў некаторых сучаснікаў, колькасць каталіцкіх парафій зменшылася напалову. Вось што на гэты конт паведамляў у Рым Бенедыкт Война: «...касцёлаў мала і

яны стаяць вельмі далёка адзін ад аднаго... раней тут было прыблізна 600 касцёлаў, а цяпер іх засталася толькі 300»⁶⁷. Часта касцёлы, асабліва тыя, што былі пад патрапатам магнатаў, ператвараліся ў пратэстанцкія зборы, якіх у канцы XVI ст. на Беларусі і Літве было больш за дзвесце⁶⁸.

Асаблівая роля ў распаўсюджванні кальвінізму ў Вялікім княстве Літоўскім і перадусім на Беларусі палезыць Мікалаю Радзівілу Чорпаму, буйному магнату, капцлеру і віленскаму ваяводу, які апошнія гады свайго жыцця цалкам прысвяціў гэтай справе. Яму ўдалося прыцягнуць для гэтага лепшыя прапагандысцкія сілы, стварыць шэраг пратэстанцкіх культурных асяродкаў, сярод якіх сваім значэннем асабліва вылучаліся Бярэсце і Нясвіж, дзе былі заснаваны і ўласныя друкарні.

Гісторыя кальвінізму і, шырэй, Рэфармацыі на Беларусі яшчэ не напісана. У розных працах яна атрымала далёка не адпаведнае асвятленне і пельга не пагадзіцца з адным сучасным беларускім гісторыкам, які піша: «Агульныя вышкі даследавання рэфармацыйнага руху на Беларусі XVI — першай палове XVII стагоддзя пельга назваць пі вычарпальнымі, ні бяспрэчнымі па шмат якіх палажэннях. Адна сучасная манаграфія (С. А. Падокшына⁶⁹), ненасрэдна прысвечаная паасобным праблемам тэмы, гадоўным чынам ідэяна-філасофскім, і некалькі іншых буйных прац (І. Лукашэвіча⁷⁰, М. Космана⁷¹, І. Лукшайце⁷²) закранаюць некаторыя цікавыя нам пытанні»⁷³.

Нам застаецца дадаць, што надзвычай слаба, асабліва ў адносінах да тэрыторыі сучаснай Беларусі, даследавана кнігавыдавецкая дзейнасць пратэстаўтаў, асаўныя друкарні якіх ва Усходняй Еўропе знаходзіліся, не лічачы Кёнігсберга, менавіта на беларускай зямлі.

Раптоўная смерць Мікалая Радзівіла Чорпага, якая наступіла 28 мая 1565 г., у значнай ступені паспрыяла пачатку шырокага наступу контррэфармацыйных сіл. Са стратай аднаго з самых палымяных прыхільнікаў пратэстантызму, гэтага некаранаванага караля ў Вялікім княстве, чыё слова і жаданне было амаль законам, пачалі хутка паглыбляцца ўнутраныя супярэчнасці сярод пратэстаўтаў. Узніклі паасобныя групоўкі, адбыўся раскол, які таксама ў сваю чаргу паспрыяў поспеху наступлення каталіцызму.

Амаль адразу пасля смерці Мікалая Радзівіла віленскі біскуп Валерыян Пратасевіч купляе ў Вільні дом, дзе раз-

мяшчае першых езуітаў, якія меліся распачаць контррэфармацыю. Першай і пайбуйнейшай яе акцыяй было педанушчэнне адкрыцця ў Вільні вышэйшай навучальнай установы кальвіністаў пакштальт той, якую адкрылі лютэране ў Кёнігсбергу. Кароль Жыгімонт Аўгуст не даў на гэта дазволу і пагадзіўся на стварэнне езуітамі ў 1570 г. у Вільні ўласнага калегіума, які крыху пазней стаўся акадэміяй⁷⁴. Умелая прапаганда езуітаў, напачатку выключна індывідуальная, пачала хутка прыносіць плён. Асабліва гэта заўважна на прыкладзе сына Мікалая Радзівіла Чорнага Мікалая Крыштофа Радзівіла, які прыняў у 1567 г. пад уплывам Пятра Скаргі каталіцтва. Ён не толькі цалкам адмаўляецца ад усіх рэлігійных пачынанняў бацькі, але і дзейсна змагаецца з імі, стае на чале контррэфармацыі на Беларусі і Літве⁷⁵. Менавіта Мікалай Крыштоф пачынае будаўніцтва Езуіцкай калегіі ў Нясвіжы, робіць вялікія ахвяраванні на Віленскую акадэмію, дорыць ёй сваю друкарню — першую, якая друкавала ў Вільні кнігі на польскай і лацінскай мовах.

Стварэнне Віленскай акадэміі ў 1579 г. — адна з найбуйнейшых перамог у гісторыі ўсёй еўрапейскай контррэфармацыі. Акадэмія сталася першым езуіцкім універсітэтам у свеце, за дзейнасцю якога пачалі ўважліва сачыць і ў Рыме, спадзеючыся зрабіць Вільню надзейным плацдармам для распаўсюджвання і ўмацавання каталіцызму не толькі ў Вялікім княстве Літоўскім, але і яшчэ далей па Усход. Надзеі гэтыя асабліва ўзраслі пасля відавочных перамог каталіцкай царквы ў 1570 і 1580-я гг., а таксама размоў пра магчымасць заключэння новай царкоўнай уніі паміж праваслаўем і каталіцызмам. Ад таго часу пытаўся пра такую царкоўную унію становіцца адным з найгалоўнейшых, калі не самым галоўным, у сферы ўнутранай, а часткова і знешняй палітыкі Рэчы Паспалітай. Бо ж, паводле слоў папскага нунцыя Бернарда Буанджавані, якога цяжка западозрыць у сімпатыях да праваслаўя, у гэтыя гады «большая частка» простага народа сярод жыхароў Вялікага княства Літоўскага «палезыць да грэчаскага абраду»⁷⁶. Гэтая акалічнасць ва ўмовах амаль няспынных канфрантацый паміж Расіяй і Вялікім княствам Літоўскім, а пазней Рэччу Паспалітай мела самае сур'ёзнае значэнне, якое асабліва ўзмоцнілася пасля ўвядзення на Маскоўскай Русі патрыяршаства ў 1589 г. Ад гэтага часу, згодна з царкоўнай іерархіяй, самастойная руская царква на чале з патрыярхам знаходзілася нібы над старажытнай

Кіеўскай праваслаўнай мітраполіяй, якая цяпер, здавалася, мусіла б схіляцца не да далёкага канстанцінопальскага патрыярха, а да самага блзкага, суседняга — маскоўскага. Нагуральна, што гэтая перспектыва ў дзяржаве, дзе большасць жыхароў вызнавала праваслаўе, зусім не задавальвала ні яго цывільную, ні царкоўную адміністрацыю, не выключаючы і некаторай часткі праваслаўных іерархаў.

Даўняя ідэя уніі паміж усходняй і заходняй царквамі, якую Рым паставаў на працягу стагоддзюў, пачала знаходзіць сваіх прыхільнікаў у самых розных лагерах. Аднасна спакойнае стаўленне да ідэі склікання аднаведнага сабора і магчымасці прыняцця уніі часткова тлумачыліся нядаўняй гісторыяй феноменальна хуткага і амаль бязбольнага распаўсюджвання пратэстантызму сярод магнатаў і шляхты. Нядаўнія праваслаўныя, прадстаўнікі старажытных праваслаўных радоў, якія амаль пагалоўна зрабіліся на працягу кароткага часу пратэстантамі-кальвіністамі, аптытрынітарыямі, лютэрапамі — і асабліва іх дзеці глядзелі на магчымасць перайсці ў іншую канфэсію як на цалкам рэальную і агулам прымалі каталіцызм, тым часам як іх сяляне і падалей вызнавалі бацькоўскую веру — праваслаўе.

Здарылася так, што да 1596 г. практычна ўсе беларускія і ўкраінскія магнаты, за выключэннем аднаго К. Астрожскага, апынуліся па-за праваслаўнай царквой, перайшлі ў каталіцтва або пратэстанцтва. Пазбаўленая падтрымкі, падточаная ўпутранымі звадамі, падлеглая значнаму ўплыву з боку дзяржавы праваслаўная царква ва ўмовах пачатку экспансіі каталіцызму апынулася ў вельмі цяжкім становішчы. Ледзь не адзінай падзейнай яе апораю заставаліся толькі царкоўныя брацтвы — гарадскія пацыянальна-рэлігійныя аб'яднанні, большая частка якіх знаходзілася ў Вільні, дзе, дарэчы сказаць, амаль увесь час прабываў і праваслаўны мітрапаліт, названы паводле старажытнай традыцыі Кіеўскім.

Брацтвы ва ўсходняй Беларусі — Мсціслаўскае і Магілёўскае, якія знаходзіліся на землях, дзе праваслаўе ў меншай ступені страціла свае пазіцыі, а католікаў і пават пратэстантаў было зусім мала, таксама адыгрывалі актыўную ролю ў распачатым нябачаным дагэтуль працэсе адпору іншакультурнай і іншаканфэсійнай экспансіі.

Усе праваслаўныя, зрэшты, як і прадстаўнікі іншых некаталіцкіх веравызнанняў, надзвычай актыўна выступі-

лі з прычыны непрымапня повага, грэгарыянскага календара, уведзенага ў Рэчы Паспалітай згодна з указам караля Стэфана Баторыя ў 1582 г. Незадавальненне праваслаўных, якое дзе-нідзе перайшло ў адкрытыя сутычкі з католікамі, прымусіла караля ў 1585 г. падпісаць новую грамату, дзе абвясчалася, што пытанне пра ўвядзенне повага календара пакуль застаецца адкрытым і будзе вырашана толькі пасля кампраміснага пагаднення з боку рымскага папы і грэчаскіх патрыярхаў. Заступніцтва караля, а таксама патэщыяльная сіла праваслаўя ў некаторых беларускіх гарадах спрыялі таму, што, напрыклад, у Полацку праваслаўныя пачалі прымушаць католікаў прытрымлівацца старога календара, гэта значыць, па сутнасці, ісці супраць распараджэння папы⁷⁷. Гэта быў адзін з вострых момантаў у гісторыі перадуніяцкага перыяду, калі побач з вельмі актыўнай прапагандай езуітаў на чале з Пятром Скаргам — тагачасным (да 1584 г.) рэктарам Віленскай акадэміі, а пазней каралеўскім прапаведнікам, пачаў пазначацца відавочны раскол у асяроддзі самой праваслаўнай царквы, найвышэйшыя іерархі якой у рэшце рэшт не толькі прынялі ідэю уніі, але і пачалі вельмі актыўна рыхтаваць яе.

Кіеўскі мітрапаліт Міхал Рагоза, епіскапы Іпацый Пацей, Кірыл Тарлецкі і іншыя сталіся непасрэднымі ажыццяўляльнікамі галоўнай ідэі П. Скаргі — «аб адзінстве царквы»⁷⁸. Ім удалося схіліць на свой бок частку духавенства і на пачатку 1595 г. Львоўскі памесны сабор прыняў настапову пра неабходнасць заключэння уніі і канкрэтныя захады, неабходныя для гэтага.

У кастрычніку 1596 г. у Бярэці сабраўся спецыяльны сабор, на якім вырашаўся лёс уніі. Ужо ў першы дзень, гэта значыць 6 кастрычніка, сабор пібы падзяліўся на дзве часткі: прыхільнікаў уніі і яе супраціўнікаў, якіх усяляк спрабавалі аддаліць ад актыўнага ўдзелу будучыя уніяты⁷⁹. У чацвёрты, вырашальны дзень сабора, гэта значыць 9 кастрычніка, амаль пры поўнай адсутнасці супраціўнікаў уніі была ўрачыста праведзена адмысловая цырымонія — прысяга на вернасць Рыму, прынятая праваслаўнымі іерархамі на чале з мітрапалітам у прысутнасці папскіх і каралеўскіх паслоў. Супраціўнікі уніі сярод епіскапаў, святароў і манахаў усіх рангаў былі аддадзеныя анафеме, пазбаўленыя дастойнасці і адлучаныя ад сваіх былых епіскапій, прыходаў і манастыроў, якія павінны былі перайсці да прыхільнікаў уніі⁸⁰.

Нібы паралельны сабор супраціўнікаў уніі, праўда, значна менш прадстаўнічы, у сваю чаргу таксама выкліў адступнікаў ад бацькоўскай веры і апублікаваў мемарандум, звернуты да караля, з патрабаваннем звяржэння уніяцкіх уладыкаў і прызначэння новага мітрапаліта і епіскапаў. У дакументах, у прыватнасці, гаварылася наступнае: «Мы пратэстуем супраць усіх гэтых асоб і іх несправядлівых дзеянняў і абяцаем не толькі не падпарадкоўвацца, але, з Божаю дапамогай, усімі сіламі супраціўляцца ім, а пашую пастанову, учыненую супраць іх, будзем умацоўваць і свярджаць усімі магчымымі сродкамі»⁸¹. «Усімі сіламі супраціўляцца ім» — і сталася па доўгія гады лейтматывам той зацятай сацыяльна-рэлігійнай барацьбы, якая выбухнула пасля Брэсцкага сабора ў Вялікім княстве Літоўскім і Польшчы. Барацьба гэтая ўскалыхнула ўсе сілы, напачатку асабліва моцна літаратурныя, часам набывала ўзброены характар і, урэшце, у значнай меры адбілася на характары нацыянальна-вызваленчай вайны ўкраінскага і беларускага пародаў 1648—1654 гг.

Ні для кога цяпер не сакрэт, што прыняцце Брэсцкай уніі было перадусім справай палітычнай. «Новае пакаленне польска-літоўскіх палітыкаў, фарміраванне поглядаў якога адбывалася ва ўмовах росту контррэфармацыі, адышло ад палітычных пабудов папярэдняга перыяду, схіляючыся да таго, каб лічыць найважнейшай гараптыяй дзяржаўнага адзінства, у адпаведнасці з выказваннямі П. Скаргі, не толькі адзінства сацыяльна-палітычных інстытутаў, але не ў меншай меры адзінства веравызнання. І з гэтай новай арыентацыі выцеклі спробы прымусіць праваслаўнае насельніцтва Рэчы Паспалітай прызнаць уладу рымскага папы, што знайшло сваё адлюстраванне і ў абвяшчэнні Брэсцкай уніі 1596 г., і ў наступным праследаванні праваслаўных, якія не прызналі уніі. Для гэтых палітыкаў усходнееўрапейская федэрацыя была неўяляльная без узнікнення перспектывы па дасягненне такога рэлігійнага адзінства хоць бы ў будучыні»⁸².

Прыняцце Брэсцкай царкоўнай уніі сталася водападзельным момантам у гісторыі беларускай духоўнай культуры, пачаткам новага, вельмі цяжкага перыяду ў яе развіцці: 1596 г. яшчэ больш размежаваў і ўсю беларускую літаратуру, падзяліў яе самую значную частку падвое: на уніяцкую і антыуніяцкую, стварыў умовы для з'яўлення надзвычай багатай публіцыстыкі, велізарнай колькасці

палемічных твораў, адным словам, стаў трамплінам для новага і падзвычайна плённага этапу ў яе руху, які з гэтага часу, праўда, усё больш і больш скіроўваўся ў польскамоўнае рэчышча.

Беларусы і беларуская культура ў Вялікім княстве Літоўскім і Рэчы Паспалітай

Найгалоўнейшым сведчаннем і адначасова гарантам асаблівай значнасці дасягненняў беларускай культуры ў развіцці ўсіх сфер жыцця Вялікага княства Літоўскага, дый Рэчы Паспалітай у цэлым, з'яўляецца тое, што дзяржаўнай моваю княства была старабеларуская. Бясспрэчна, мову гэтую было б слушней з лінгвістычнага гледзішча назваць беларуска-ўкраінскай, але далучэнне ў 1569 г. украінскіх земляў да Польшчы дазваляе ў дачыненні практычна да ўсіх кірылічных помнікаў друкаванай літаратуры, выдадзеных у Вялікім княстве Літоўскім, а ў выпадку з Ф. Скарынам і ў іншых месцах, гаварыць, што яны былі напісаныя або на царкоўнаславянскай мове, або на старабеларускай ці на мяшапай. Гэтаксама можна гаварыць пра старабеларускую мову і ў дачыненні да справаводства Вялікага княства Літоўскага, пачынаючы з капаца 1569 г., якое, дарэчы, прымушала шмат якіх польскіх службоўцаў і пават самога караля ў пэўнай меры ведаць беларускую мову тых часоў і трымаць у сваёй канцылярый дасатковы штат асоб, якія цудоўна валодалі старабеларускай мовай і выдатна пісалі кірыліцай, у тым ліку і славытым беларускім дзелавым скоранісам — высокамастацкім пісьмом, якое зрабіла немалы ўплыў на пісьмо шмат якіх славянскіх і неславянскіх народаў, у тым ліку рускага, украінскага, малдаўскага, сербскага, балгарскага і іншых. На старабеларускай мове ў Вялікім княстве Літоўскім рыхтаваліся ўсе дакументы, вялася перапіска, складаліся акты, вялося справаводства ў судах, урэшце, былі выдадзены ўсе яго зводны законы, уключаючы і старажытны Судзепік⁸³. У артыкуле 1-м IV раздзела Статута 1588 г. ёсць такія, часта цытаваныя словы, што кажуць

пра абсалютнасць старабеларускай мовы і пісьма для Вялікага княства Літоўскага на працягу стагоддзяў: «А писар земский маеть по-руску литерами и словы рускими вси листы, выписы и поэвы писати, а не иншим езыком и сло-вы»⁸⁴.

Дзеля справядлівасці варта заўважыць, што да канца XVI ст. парадак гэты наступова пачынае парушацца нават у справаводстве. У жыццёвую практыку ўсё больш уваходзіць польская мова, якую незвычайна хутка засвоілі «магнатэрыя» і шляхта. Дзеля гэтай масавай паланізацыі давялося нават прыдумаць цікавую форму запісу розных дакументаў у адпаведныя актавыя кнігі. Як правіла, сам запіс вёўся па-польску лацінкай, але яму напярэднічаў суцэнт — уступ на старабеларускай мове, зроблены кірыліцай. Тым самым шчы выкопвалася пастанова Статута і адначасова дакумент рабіўся ўсім зразумелы. Прыкладаў таму многія тысячы, дастаткова прагледзець любую актавую кнігу тых часоў. Завяршаліся такія запісы таксама, як правіла, адной-двума фразамі, напісанымі «па-руску». Каб не быць галаслоўным, усё ж прывяду адзін вельмі цікавы прыклад. 9 сакавіка 1611 г. у актавую кнігу Упіцкага гродскага суда быў упісаны тэстамент дачкі славутага пісьменніка-князя Андрэя Курбскага Марыны Андрэўны, якая прасіла пахаваць яе ў царкве брацтва св. Духу ў Вільні. Напісаны гэты тэстамент дачкі нястомнага змагара з іншакультурнай экспансіяй па польскай мове, скарапісныя кірылічныя суцэнты толькі пачынаюць і канчаюць яго, але зроблены яны, вядома ж, не Марынай Андрэўнай, а судовым пісарам, спрактыкаваным у іх напісанні. «Тэстамент княжны Марыны Курбскай Ярославской под печатью и с подписом руки ея милости власной» — падзвычай цікавы дакумент, які паведамляе нам падрабязнасці пра жыццё роду Курбскіх і пра лёс часткі духоўнай і матэрыяльнай спадчыны самога князя Андрэя, у прыватнасці яго кніг, перададзеных дачкой віленскаму брацтву. Здаецца амаль неверагодным, што польскамоўны тэкст мог быць напісаны дачкою «таго самага Курбскага», які выходзіўся ў глыбокай любові да бацькоўскай культуры, а значыць, і пісьма⁸⁵.

Кантраст паміж тым, што было ўсяго два-тры дзесяцігоддзі назад і сталася на пачатку XVII ст., яшчэ больш узмацняецца, калі прыгадаць вядомыя словы канцлера Льва Сапегі, сучасніка Марыны Андрэўны: «А естли которому пароду встыд прав своих не умети, поготовю нам,

которые не обчым яким езыком, але своим власным права спсашыс масм п каждого часу, чого пам потреба ку отьпору всякое кривды, ведати можем»⁸⁶. Таму наўрад ці варта здзіўляцца, што ўжо ў 1614 г. і сам Статут 1588 г. быў выдадзены ў польскім перакладзе⁸⁷. І справа тут не толькі ў неабходнасці «даць у рукі палякам» яго тэкст «на цалкам зразумелай» ім мове⁸⁸, а і ў тым, што польскамоўны варыянт кодэкса-канстытуцыі мог быць выкарыстаны значна большай колькасцю адукаваных асоб і ў самім Вялікім княстве Літоўскім. Бо ж менавіта тымі часамі, а ў паасобных выпадках яшчэ і рапэй, гэта значыць у канцы XVI ст., з'яўляюцца своеасаблівыя польскамоўныя глосы — назвы артыкулаў па палях шмат якіх асобнікаў Статута 1588 г., прызначаючы дапамагчы хутка знайсці той ці іншы артыкул, чаму спрыялі таксама і спецыяльныя рукапісныя алфавітныя рэестры па польскай мове, змешчаныя ў канцы кнігі.

У Статуце 1588 г. дзяржаўная мова і пісьменнасць Вялікага княства Літоўскага названыя «рускімі»; гэтаксама мы знойдзем гэтакія слова і ў Скарыны: «Я Францішек Скоринин сын с Полоцка... повелел есми Псалтырю тиспути рускими словами и словеским языком»⁸⁹. Вызначэнне патрабуе кароткага тлумачэння. Усе ўсходнія славяне — рускія, украінцы і беларусы — з часоў Кіеўскай Русі працягвалі традыцыйна называць сябе «рускімі», што аўтаматычна перапасілася і на іх літаратурныя мовы і пісьменнасць, значна адрозныя ўжо ў тэя часы шэрагам асаблівасцяў. Адрозненні гэтыя выяўляліся і падкрэсліваліся пры параўнанні, якое ўзнікала, напрыклад, у дыяламатычнай практыцы, але ў штодзённым побыце, у канкрэтным кантэксце той або іншай культуры і пісьменнасці і мова працягвалі называцца гэтаксама як і ў суседзяў — «рускімі». І там і там называлі «рускім» і свой народ. Вось, напрыклад, што казаў народжаны ў Вялікім княстве Літоўскім іерадыякап Іаакім Івану Грознаму і Баярскай думе ў 1582 г.: «...а хотя у царя... от его царския книгохранительница испросити библию по нашему языку русскому словескому па списъ слово в слово, и в нашем государстве христианском русском Великом княжестве Литовском выдати тиспешнем печатным нашему народу христианскому русскому литовскому да п русскому московскому»⁹⁰. Такім чынам, акрэсленне «рускі» было па тэя часы паводле значэння не абавязкова тым, чым яно ёсць цяпер. «Рускімі» называлі сябе тады і цяперашнія рускія, і ўкра-

інцы, і беларусы, нават царкоўнаславянскую мову яны менавалі, як бачым, «нашим языком русским словенским», што яшчэ раз сведчыць пра яго агульную пасрэдніцкую місію і пра тое, што ўсімі ўсходнеславянскімі народамі бяспрэчна адчувалася спрадвечнае культурнае адзіства, вышеставанае ў перыяд іх супольнай дзяржаўнасці на працягу некалькіх стагоддзяў гісторыі Кіеўскай Русі.

Мова «руская славенская», а пасля і проста «руская», гэта значыць старабеларуская, сталася першай пісьменнай моваю і карэшных літоўцаў. Літоўскія феодалы валодалі ёю дасканалы, відаць, ці не гэтак жа, як і феодалы беларускія. Уласнае літоўскае пісьменства і літаратура на роднай мове пачалі развівацца ў XVI ст., бо неабходна было перапесці ўвесь агонь канфесійнай прапаганды ў самую гучную простага народа, пародных мас, якія не ведалі ніякай іншай мовы, апроч сваёй. Менавіта просты літоўскі народ стаўся тым творцам і захавальшчам бяспэчнай бацькоўскай культуры, які на працягу стагоддзяў зберагаў і прымнажаў самае галоўнае яе багацце. Зрэшты, і шмат хто з літоўскіх феодалаў не забываўся роднае гаворкі. Вось адно сведчанне таму, знойдзенае Э. Кіяўнам у дакументах Літоўскай метрыкі, якія адносяцца да XVI ст. У адзін з вельмі адказных і нават драматычных момантаў такі феодал «почал... гаворити по-литовски... и просил...: «...не выдайте мя, а што есьми вам обецал, то дам»⁹¹.

Пераважна «рускі» характар свайго федэральнага пабраціма ўвесь час адчувалі і палякі, пра што сведчыць мпства прыкладаў з галіны ўнутрапай і знешняй палітыкі, прапаганды і г. д. Герадыякан Іаакім меў таму ўсе падставы называць сваю радзіму «нашим государством христианским руским, Великим княжеством Литовским». Суседзі княства на поўначы і поўдні, відаць, таксама ў большай ступені лічылі яго такім. У вачах сярэднявечных еўрапейскіх дыпламатаў і палітыкаў рэлігійная супольнасць Расіі і Вялікага княства Літоўскага шмат у чым вызначала іх лёс, была тым падмуркам, які ў любы момант мог стацца асновай для іх аб'яднання, а значыць, заўсёды разглядаўся як адзін з самых істотных фактараў у справе палітычна-тэрытарыяльнага развіцця ўсходу кантынента. Пасля Люблінскай уніі 1569 г. «руская» частка Вялікага княства ўжо складалася амаль выключна з беларусаў. Дзяржава зрабілася беларуска-літоўскай. Прычым уласна літоўцаў было прыблізна дваццаць працэнтаў, тым часам як беларусаў у тры разы болей. Астатнюю частку насель-

ніцтва складалі рускія, украінцы, яўрэі, латышы, татары, пемцы і палякі⁹².

Сталіца Вялікага княства Літоўскага Вільня таксама, відаць, была вельмі доўгі час горадам з пераважна беларускім насельніцтвам. Як Кіеў старажытных часоў усход-пеславянскай дзяржаўнасці быў для будучых рускіх, украінцаў і беларусаў найгалоўнейшым іх культурным цэнтрам, так і Вільня, пачынаючы з XV ст., зрабілася для беларусаў сталіцаю іх культуры на некалькі стагоддзяў. Цікава, што нават на пачатку XX ст. адразу ж пасля свабод 1905 г. большасць беларускіх выдавецтваў арганізавалася менавіта ў Вільні, якая зрабілася літаратурнаю Меккай для патрыятычна настроенай інтэлігенцыі і вучняў.

У XVI ст. горад быў самым сапраўдным скрыжаваннем розных культурных традыцый, перадусім праваслаўнага Усходу і каталіцкага Захаду. Экапамічныя, палітычныя і культурныя павязі злучалі Вільню з усімі гарадамі Беларусі, а таксама з Польшчай, Расіяй і іншымі краінамі Еўропы. Вільня ўвайшла ў гісторыю культур шмат якіх народаў, зрабілася цэнтрам іх узаемапрапінкнення і ўзаемаўзбагачэння. Бадай, менавіта Вільню варта пазваць тым цэнтральным пунктам складання пэўнай «адзінай» культуры Вялікага княства Літоўскага, пра якую ўжо згадвалася. Усё гэта пытанні яшчэ далёка не вырашаныя, толькі панярэдне асэнсаваныя, а часам усяго толькі настаўленыя ці зусім пядаўна ўзніклыя. Аднак усе яны цяпер настолькі важныя, што, на нашу думку, могуць вызначыць развіццё шэрагу напрамкаў гуманітарных навук на шмат гадоў наперад, а галоўнае рашэнне іх у рэшце рэшт дапаможа адкрыць новую неспазнаную пакуль айчынную культуру, інтэрнацыяналізм якой відавочна выяўляецца і ў яе надзвычай цесных узаемасувязях з рэгіянальнымі традыцыямі і агульнаеўрапейскімі і сусветнымі мастацкімі рухамі. Гэта дазволіла б таксама паўней вызначыць ролю Вільні не толькі ў культурным лёсе беларусаў, але і літоўцаў, украінцаў, палякаў, рускіх, яўрэяў і шмат якіх іншых народаў, жыццё якіх працякала ў гэтым горадзе і Вялікім княстве Літоўскім.

Вільня як гістарычна вельмі старажытны феномен інтэрнацыяналізацыі амаль дзесяці надзвычай багатых культур павінна быць даследавана як мага хутчэй. Шматмоўны горад гэты, дзе і цяпер шмат хто з гараджан абавязкова гаворыць хоць бы на трох мовах — літоўскай,

польскай і рускай, павінеп увайсці ў апалы гісторыі сусветнай літаратуры як дзівосная майстэрня, у якой на працягу стагоддзяў, аж да нашых дзён, ажыццяўлялася вялікая гуманістычная справа збліжэння народаў і нацый з дапамогаю культурнага абмену — моўнага, літаратурнага, фальклорнага.

Ужо ў XVI ст., пра якое і ідзе гаворка ў гэтай кнізе, Вільня была свайго роду літаратурным Вавілонам. Гэта быў цэнтр многіх культур і разам з тым асяродак пэўнай «адзінай» культуры, якая ўзнікла і паспяхова развівалася ў Вялікім княстве Літоўскім. Тут былі вядомыя творы пісьменнікаў шмат якіх краін Еўропы ад аптычнасці і да сучаснасці, народаў Усходу, развівалася ўласная літаратура нават тых мешчансцяў, якія былі вельмі пешматлікія. Няма сумнення ў тым, што некаторыя з гэтых мешчансцяў праз сваіх суродзічаў за межамі дзяржавы або ў метраполі маглі знаёміцца з культурным жыццём самых розных куткоў Еўропы, часам нават актыўна ўдзельнічаць у літаратурным працэсе, стрыжань якога знаходзіўся за межамі Вялікага княства Літоўскага. Гэта можна сказаць пра туркаў, армян, татар, немцаў і асабліва яўрэяў, якія знайшлі ў княстве і яго сталіцы самы падзейны прытулак.

З цягам часу Вільня зрабілася ледзь не найгалоўнейшым асяродкам яўрэйскага кнігадрукавання капанічных тэкстаў. У XVI ст., аднак, яўрэйская грамада мела тут значна сціплейшыя магчымасці, неадменна барапіла правы некаторых сваіх членаў, гэтаксама, як гэта рабілі, напрыклад, «туркове, татарове, армянове, москвичи и прочие гости...», якія «в том месте пашом Виленском всякими куплами и товарами своими добровольше торгуют»⁹³. Усе гэтыя меншасці і групы іназемных купцоў-гасцей у той або іншай меры, знаходзячыся ў сталым каштакце з карэпнымі жыхарамі Вялікага княства Літоўскага, рабілі на іх пэўны ўплыў, служылі пэўным злучальным звяном у перадачы культурных каштоўнасцяў свайго народа, у прыватнасці літаратурных. Як пабачым у далейшым, такія ўплывы заўважаюцца ў беларускай літаратуры XVI ст. Разам з тым і беларуская культура істотна ўплывае на духоўнае жыццё і побыт усіх гэтых народаў. Не маючы магчымасці падрабязна гаварыць пра ўсё гэта, бо тэма гэтая асабліва, яна мае да нашай кнігі вельмі адноснае дачыненне, абмяжуемся ўсяго толькі адным прыкладам, дастаткова добра вядомым у навуковых колах. На тэрыторыі Беларусі ў феадальны перыяд арабскім пісьмом, але на

беларускай мове, пісаліся шматлікія кнігі — кітабы, змест якіх быў самы разнастайны. Кнігі гэтыя ствараліся татарамі, якія з'явіліся на Беларусі ў XIV ст., паступова забыліся роднае мовы і засвоілі беларускую прастанародную гаворку. Мова кітабаў таму і адрозніваецца ад мовы старабеларускіх помнікаў пісьменнасці і заключае ў сабе шмат штодзённых размоўных элементаў тых часоў. Такі феномен не адзіны, але, бадай, найбольш цікавы, калі да таго ж улічыць, што пэчасрэдны беларускі ўплыў выявіўся тут не толькі ў мове кніг, але часткова і ў іх змесце⁹⁴.

Няма патрэбы казаць, што аж да трэцяй чвэрці XVI ст. у Вільні, як і ва ўсёй дзяржаве, пераважала кірылічная кніжнасць. «Рускія» кнігі былі і ў бібліятэках польскіх каралёў і буйных польскіх і літоўскіх магнатаў, якія выўлялі відавочнае зацікаўленне да ўсходнеславянскай культуры. Прыкладаў таму проста неабсяжнае мноства, і таму прыгадаем толькі захапленне помнікамі ўсходнеславянскага пісьменства такой вядомай гістарычнай асобы, як канцлер Альбрэхт Гаштольд, чыя бібліятэка, прынамсі, па трэць была складзена з «рускіх» кніг⁹⁵. Пра польскіх гісторыкаў, якія актыўна выкарыстоўвалі ўсходнеславянскія летапісы для стварэння сваіх прац, а значыць, выдатна разбіралі, чыталі нашы старажытныя тэксты, спецыяльных даследаванняў пакуль няма. Гэта дастаткова аб'ёмны раздзел у мапаграфіі вядомага гісторыка Беларусі М. М. Улашчыка, прысвечанай хроніцы М. Стрыйкоўскага⁹⁶, а таксама раздзелы кнігі Ю. А. Лімонава «Культурныя сувязі Расіі з еўрапейскімі краінамі ў XV — XVII стст.»⁹⁷, у якіх гаворыцца пра творы Яна Длугаша, Мацея Мяхоўскага і пекаторых іншых.

Пра суадносіны моў і літаратур тых або іншых пародаў у культурным працэсе Вялікага княства Літоўскага і Польшчы яскрава сведчыць сама гісторыя кнігадрукавання. Так за ўсё XVI ст. у княстве, гэта значыць з моманту пачатку тут кнігадрукавання, беларусамі было выдадзена кірыліцай больш за восемдзсят выданняў⁹⁸, тым часам як па-літоўску ўсяго толькі тры⁹⁹. Гэткія суадносіны захоўваюцца і ў далейшым, праўда, усё больш у друкаванай прадукцыі расце доля кніг на польскай мове, якая была разам з лацінскай сродкам міжнародных зносін у межах Рэчы Паспалітай, а крыху пазней часткова і ўсяго цэнтра Усходняй Еўропы¹⁰⁰.

Шмат пра што гаворыць і факт стварэння ў пару нараджэння Ф. Скарыны ў сталіцы Польшчы — Кракаве —

першай у свеце друкарні, якая паладзіла выпуск кірылічных выдашняў. Друкарня Ш. Фіёля — і адна з першых ластавак друкарскай справы ў Польшчы ўвогуле, прычым пра яе мы ведаем значна болей, чым пра іншых яе польскіх сучасніц. Няма сумнення ў тым, што дзейнасць Фіёлевай друкарні была звязана з ініцыятывай менавіта выхадцаў з Вялікага княства Літоўскага, пра што ў свой час пісаў такі сусветна вядомы славіст, як А. Брукнер¹⁰¹.

Яўна «дамінуе» ў гарадах Вялікага княства Літоўскага беларуская мяшчанская культура. Менавіта яна складае тут, не выключаючы і Вільні, асноўны культурны фон амаль да канца XVI ст. Яскравыя прыклады, звязаныя ў асноўным з прапагандай сярод іншых народаў лютэранства, кальвінізму і дзейнасцю коштэрэфарматараў, якія карысталіся польскай і лацінскай мовамі, ці ў якім разе не могуць заслапіць абсалютна ясную карціну пераважаючых ў гарадах усяго княства беларускай культурнай традыцыі, што абапіралася ў сваёй аснове на візантыйскую і старажытнарускую. Дарэчы, агульнасць традыцый, а таксама дастатковая камунікабельнасць гарадоў Вялікага княства Літоўскага і Расіі ў значнай меры абумоўлівалі паспяховыя шматгадовыя культурныя кантакты двух народаў, у развіцці якіх мяшчанскаму купецкаму асяроддзю ў XVI ст. палезла бяспрэчна значна большая роля, чым, напрыклад, манастырам. Адзін ганцлёвы дом Мамопічаў зрабіў для развіцця гэтых сувязяў так шмат, што без сумнення заслугоўвае на грунтоўную манаграфічную ацэнку як, зрэшты, і дзейнасць прадстаўнічага і важнага органа абедзвюх дзяржаў — дыпламатычнай службы з усімі яе кашчэлярыямі, перакладчыкамі і пават простымі агентамі.

Пры гэтых суадносінах усіх магчымых сацыяльных фактараў у Вялікім княстве Літоўскім, пачынаючы з агульнай колькасці яго жыхароў-беларусаў, якая складала шэсцьдзесят і болей працэнтаў, высокага ўзроўню беларускай культуры, цалкам можна было чакаць, што ўсё гэта аднаведным чынам праявіцца і ў жыцці іншых, пераважна суседніх дзяржаў, перадусім Польшчы і часткова Расіі. І сапраўды, беларускі струмень у гісторыі культур гэтых дзвюх краін вельмі заўважны, хоць і амаль не даследаваны. На наш погляд, дастаткова слушнае ўяўленне пра тое, чым была Беларусь і яе культура для суседніх народаў у крыху пазнейшыя часы, дае толькі адна праца С. К. Багаяўленскага¹⁰², прысвечаная параўнаўча вузкаму

пытанню, але распрацаванаму з надзвычайнай пільнасцю.

У Польшчы цэнтрам беларускай культуры, калі не лічыць Падляшша, далучаюцца да яе ў 1569 г., у XVI ст. падалей заставаўся Кракаў. Тут справедку, яшчэ з часоў першых Ягелонаў, шмат хто пры двары быў знаёмы з «рускай» мовай, уключаючы і каралёў. У Кракаве падоўгу жыўць і беларускія магнаты, якія маюць тут уласныя дамы і падвор'і, што былі свайго роду ачагамі іх роднай культуры. Беларускія купцы не толькі ездзяць з таварамі па ўсім каралеўстве, але і стала ганцлююць у тым або іншым месцы, утвараючы ў буйных населеных пунктах уласныя абшчыны. Пра сацыяльна-культурную значнасць гэтай катэгорыі беларускага насельніцтва гаворыць хоць бы той факт, што менавіта для іх — шматлікіх беларускіх купцоў-гараджан прызначаў свае кнігі і Ф. Скарына.

Кракаўскі ўніверсітэт не толькі прыцягваў беларускіх юнакоў, якія атрымлівалі тут адукацыю, але і быў месцам узаемапрапіння, раснаўсюджвання, ацэнкі і прызнання розных культур. Беларусам ва ўсім гэтым палежала значная роля. На жаль, нашыя гісторыкі пакуль што падвялі на гэты конт толькі самыя папярэднія вынікі¹⁰³. Усё яшчэ няма вартых прац пра ролю Кракаўскага ўніверсітэта ў жыцці ўсходнеславянскіх народаў, якія маюць, напрыклад, венгры¹⁰⁴. Тым не меней пастулат пра значнасць Кракаўскага ўніверсітэта і яго беларускіх студэнтаў, бакалаўраў, магістраў і дактароў для лёсу розных культур наўрад ці будзе абвергнуты. У пэўнай меры сказанае стаўсца і да ўніверсітэтаў іншых еўрапейскіх краін, дзе навучаліся беларускія студэнты — Пражскага, Кёнігсбергскага, Лейпцыгскага, Цюбінгенскага, Вітэнбергскага і іншых¹⁰⁵. Нітка гэтых сувязяў намі пават пакуль не праглядаецца, мы ідзем тут ва ўсім следам за польскімі навукоўцамі, якія ўжо вельмі даўно і паспяхова вывучаюць гісторыю культурных узаемаадносін сваёй краіны з сярэднявечнай Еўропай, у чым неацэнную дапамогу аказваюць спецыяльныя польскія навукова-даследчыя групы і інстытуты за мяжою.

Пасля 1569 г. і аж да нашых дзён цэлым рэгіёнам беларускай культуры ў Польшчы падалей застаецца Падляшша. У XVI ст. роля Падляшша ў агульнабеларускім культурным працэсе, асабліва што да захавання старажытных традыцый, робіцца выдатнай. Значэнне яе асабліва павялічваецца ў XVII і XVIII стст., калі ў Супраслі працуе найбуйнейшая беларуская друкарня дарэвалюцый-

пага перыяду, якая выпусціла агулам каля шасцісот выданшяў¹⁰⁶, гэта значыць непараўнальна больш, чым любая іншая. Гэта складае прыблізна дзесятую частку ўсёй друкаванай прадукцыі дакастрычніцкай Беларусі, зарэгістраванай у пядаўна выдадзеным яе каталогу¹⁰⁷.

Як бачым, і паводле колькасці жыхароў, і паводле ўзроўню культуры, шырыні яе распаўсюджаншя, статусу мовы — дзяржаўнай мовы Вялікага княства Літоўскага беларусы займалі ў XVI ст. вядучае становішча ў краіне. Беларуская культура ў межах Польшчы таго часу — з'ява звычайная, больш таго, пераважную частку яе насельніцтва па ўсходзе, у Падляшшы, складаюць беларусы, якія маюць тут вядомыя ў славянскім свеце культурныя асяродкі.

Беларусы ў Рэчы Паспалітай скарынінскага стагоддзя — гэта перадавы народ, што складае асноўную масу пасельніцтва адной з дзвюх дзяржаў федэрацыі, якая здолела не толькі адстаяць свой суверэнітэт, але і ўмацаваць самастойнасць уласнай краіны, замацаваць дасягнутае ў заканадаўчым парадку. Беларуская культура ў Рэчы Паспалітай — адна з трох асноўных культур, побач з польскай і ўкраінскай, якая мела ў вачах палякаў таго часу шмат агульных рыс, але разам з тым і адрозная ад апошняй з-за яе асаблівага статусу, дзякуючы пражыванню беларусаў у аўтаномнай дзяржаве.

Становішча беларускай культуры ў XVI ст. як вядучай у межах Вялікага княства Літоўскага і адной з асноўных у складзе Рэчы Паспалітай было, такім чынам, у цэлым вельмі стабільнае. Толькі пад канец стагоддзя ва ўмовах контррэфармацыі назіраецца пэўнае згасанне некаторых формаў і праяў уласна старажытнай, класічнай, правільнай, старажытнарускай яе традыцыі, што вяла сваю гісторыю ад часоў Старажытнай, Кіеўскай, Русі. Аднак увогуле гэта не мяняе сітуацыі — беларуская культура і надалей захоўвае лідэрства. Больш таго, з прычыны сваёй універсальнасці, дастатковай адкрытасці, моўнага шматгалосся, талерантнасці ў дачыненні да іншых культур і іх дасягненняў, яна няспынна ўзбагачаецца і ў печым дасягае нават вышэйшага ўзроўню. Амаль парадаксальна, але гэта адбывалася відавочна за кошт паступовай страты пацыянальнага аблічча, якая выявілася напачатку ў з'яўленні пэўнага саслоўна-культурнага плюралізму ў беларускім асяроддзі, пасля ў знікненні моўнага адзінства і адзінства пісьма і, урэшце, у канфесійным расколе культуры, які

асабліва выразна абазначыўся пасля 1596 г. Ад гэтага водападзелу ўсё большую сілу ў беларускай культуры набывае чыста заходняя, правільней, каталіцкая традыцыя, якая пэпасрэдна і вельмі апасродкавана выцясняе старажытнарускую нават у царкоўным жыцці. Гэта не значыць, што класічная культурная спадчына Старажытнай Русі адразу ж забываецца, зусім не. Яна працягвае сваё жыццё і не толькі ва ўлонні праваслаўнай царквы, але і ўсё маццейшай уніяцкай, якая ў рэшце рэшт да канца XVII ст. амаль выцясняе першую. Праз стагоддзе пасля прыняцця Брэсцкай уніі старажытнаруская культурная традыцыя захоўваецца толькі ў некаторых асяродках беларускай культуры, такіх, напрыклад, як Супрасль. У іншых месцах для яе існавання надыходзяць самыя неспрыяльныя часіны, кажучы проста — яна памірае амаль паўсюдна, знікае толькі да ўзроўню літургічнай практыкі, калі, як сказана ў вядомым супрасльскім «славена»-польскім Лексікопе 1722 г.¹⁰⁸, паўрад ці хоць бы кожны соты святар разумее, што ён чытае пад час службы¹⁰⁹. У перадскарыпаўскія, скарыпаўскія часы і амаль цэлае стагоддзе пазней старажытнаруская традыцыя ў беларускай культуры відавочна даміруе. Больш таго, менавіта яна, як ніякая іншая, у капчатковым вышкі спрыяе фарміраванню яе сучаснай пацыянальнай своеасабліваасці і з'яўляецца побач з пароднай, язычніцкай у сваёй стыхіі, той безумоўнай, старажытнай, класічнай эстэтычна-філасофскай асновай беларускае літаратуры, якая, на жаль, пакуль толькі вельмі нясмела пачынае вывучацца ў дачыненні да ўсходнеславянскіх культур¹¹⁰.

Спадчына Старажытнай Русі

Псалтыр, пакрытую пажорсткай бурай кожай,
Я ўзяў і срэбныя засцёжкі адамкнуў,
Перачытаў радкі кірыліцы прыгожай...

.....

І бачу я ў кашцы пяхітрую прыпіску,
Што «кнігу гэтую раб божы, дзяк Гапоц,
Дзеля душы спісаў у месце Ваўкавыску
У рок сем тысяч сто васьмы з пачатку дзён».

Максім Багдановіч

Для беларусаў, рускіх і ўкраінцаў Старажытная Русь з цэнтрам у Кіеве — калыска іх культур. У аднолькавай ступені, як блізныя, яны былі ўскормлены, першапачаткова надзелены адзінай пісьменнасцю, якую слухней, менавіта і варта было б назваць старажытнарускай, у адрозненне ад старарускай, старабеларускай і стараўкраінскай літаратуры, якія развіваліся ўжо пасля распаду Кіеўскай Русі з пачаткам фарміравання трох братніх усходнеславянскіх народаў. Старажытнаруская спадчына, заклаўшы асновы развіцця культур усходніх славян, у вырашальнай ступені вызначыла і іх своеасаблівасць, і роднасасць ў дачыненні адна да адной¹.

«Раздзяленне старажытнарускай літаратуры на літаратуру ўласна старажытнарускую, — піша акадэмік Д. С. Ліхачоў, — і заходнерускую (пакуль яшчэ без выразных межаў паміж Украінай і Беларуссю) пачынае адчувацца толькі педзе ў канцы XIII і ў XIV стст., але і пазней яны цесна звязаны між сабою адзінымі літаратурнымі традыцыямі, жывымі зносінамі, агульнымі пісьменнікам і шматлікімі агульнымі творами»².

Калі мы звернемся да меркавання саміх старабеларускіх пісьменнікаў, дык убачым, што старажытнаруускае было для іх сапраўдным матчыным улоннем, падмуркам іх культуры, крыніцаю натхнення. Гэта датычыць і тых, хто вызпаваў каталіцтва і ўвогуле схіляўся да заходне-еўрапейскай вучонасці, папрыклад Міколы Гусоўскага і іншых. Нельга не пагадзіцца з меркаваннем сучасных беларускіх літаратуразнаўцаў, якія падкрэслівалі ў сваім дакладзе на IX Міжнародным з'ездзе славістаў у Кіеве (1983), што «літаратура Старажытнай Русі была для беларускага народа не чужою, невядомаю спадчынай, якую неабходна было папоў сазнаваць і засвойваць, а сваёй краўна роднай і жывою традыцыяй. Гэта тлумачыцца агульнасцю паходжання ўсходнеславянскіх народаў, агульнасцю культурна-гістарычных вытокаў іх мовы, літаратуры і культуры... Нават павярхоўнае знаёмства з тым фондам пісьменства, які бытаваў на беларускіх землях у XIV—XVI стст., у перыяд станаўлення ўласна беларускай літаратуры, і часткова захаваўся да нашага часу, няўхільна сведчыць, наколькі ён быў традыцыйны ў сваёй аснове... Пісьмовая спадчына Старажытнай Русі доўга жыла на беларускіх землях, актыўна служачы задавальненню ідэйна-выхаваўчых патрэб, пазнавальных інтарэсаў і эстэтычных густаў нашых продкаў»³. Прызнаваючы асноватворнае значэнне культурнай спадчыны Старажытнай Русі для беларускай літаратуры, тыя самыя даследчыкі разам з тым адзначаюць, што, «нягледзячы на бясспрэчныя поспехі маладога беларускага літаратуразнаўства ў вывучэнні багатай творчай спадчыны беларускага народа, шмат якія важныя пытанні і праблемы гісторыі беларускай дакастрычніцкай літаратуры яшчэ чакаюць сваіх даследчыкаў»⁴. Да іх, бясспрэчна, палежаць і праблемы, звязаныя са спадчынай Старажытнай Русі, пра якую мала паведамляецца ў акадэмічных гісторыях беларускай літаратуры⁵.

У гэтай галіне яшчэ вельмі многае давядзецца зрабіць, пачынаючы са збору першапачатковага матэрыялу — выўлення і апісання рукапісаў — і канчаючы аналітычнымі абагульненнямі. Навуку ўжо не могуць задаволіць тыя недасканалыя спісы помнікаў старабеларускага пісьменства пераважна традыцыйнага складу, якія, часам вельмі недакладна, толькі паводле друкаваных каталогаў, складалі навукоўцы ў XIX і на пачатку XX стст.⁶ Нават вядомая кампілятыўная праца акадэміка В. Ю. Ластоўскага «Гісторыя беларускай (крыўскай) кнігі» (Коўна, 1926)⁷,

у якой сабраны надзвычай багаты і унікальны матэрыял па гісторыі беларускай культуры, частка якога зафіксавана толькі тут, ні ў якой меры не аднавідае сучасным запросам і патрабаванням. Гэта датычыць і прыцыпаў апісання рукапісаў, і дакладнасці іх датавання, і шмат чаго іншага, чаго, на жаль, з тых або іншых прычын нашыя папярэднікі зрабіць не маглі і што нам у першую чаргу неабходна цяпер рабіць самім з той і нават большай руплівасцю, чым гэта ўзята за звычай у сучасных апісаннях рукапісаў⁸.

Стварэнне зводнага каталога беларускіх кірылічных рукапісаў — справа цалкам рэальная. Па сутнасці, па працягу ўжо многіх гадоў ён і ствараецца аўтарам, які не ставіў перад сабой мэты выканаць гэтую дастаткова спецыяльную задачу за кароткі тэрмін і сіламі ўсяго толькі аднаго чалавека. Значна хутчэй яе магло б вырашыць адно з павуковых падраздзяленняў АН БССР у садружнасці з іншымі арганізацыямі, якія б кааперавалі свае намаганні, стварылі б вельмі неабходны на ўсіх этапах працы пэўны адзіны фонд копій помнікаў старабеларускага пісьменства і літаратуры, пра што намі ўжо не раз гаварылася⁹. Часткова гэты фонд ужо існуе ў Інстытуце мовазнаўства імя Якуба Коласа АН БССР. Ён актыўна выкарыстоўваецца беларускімі лінгвістамі ў іх даследаваннях, з'яўляецца той асноўнай крыніцай, без якое яны былі б проста неўжывальныя. Калі б у Інстытуце адсутнічаў гэты фонд, паўрад ці стаў бы выходзіць у свет і шматтамовы «Гістарычны слоўнік беларускай мовы», у першым выпуску якога (Мн., 1982) на с. 45—49 прыводзіцца кароткі спіс рукапісных і старадрукаваных помнікаў, што леглі ў яго аснову, большасць якіх у копіях і пазнейшых друкаваных выданнях захоўваецца ў Інстытуце.

Зводны каталог беларускіх кірылічных рукапісаў — значна паўнейшы колькасна. Ён павінен стаць цалкам самастойным у сваім значэнні выданнем, якое б раскрывала самыя вытокі беларускай духоўнай культуры і было б яе найпадрабязнейшай энцыклапедыяй. Адным словам, без з'яўлення такога каталога немагчыма сабе ўявіць развіццё шмат якіх напрамкаў у славяназнаўчай медыявістыцы, у тым ліку і ў літаратуразнаўстве.

Цяпер яшчэ рапа гаварыць пра тое, колькі ж беларускіх кірылічных рукапісаў захавалася да нашых дзён. Сапраўдная лічба высветліцца ў самым канцы працы над каталогам. Вядома ж, іх не 116, як лічыў Я. Ф. Карскі¹⁰, а

значна болей, і першыя з іх адносяцца не да канца XIII ст., а да значна ранейшых часоў. Гістарычны парадокс заключаецца ў тым, што ў сучаснай Беларусі беларускіх рукапісаў амаль няма. Большая іх частка захоўваецца ў дзяржаўных зборах Вільнюса, Ленінграда, Масквы, Кіева і іншых гарадоў Савецкага Саюза, а таксама за мяжою, перадусім у Польшчы, дзе знаходзіцца некалькі выдатных сваёй старажытнасцю і гісторыка-культурным значэннем кодэксаў. Яны трапілі ў гэтыя кнігасховішчы ў розныя часы, але пай больш у XIX ст., калі культурныя скарбы беларускага народа ў масавым парадку вывозіліся з распараджэння царскай і царкоўнай адміністрацыі.

Пра лёс багацейшых беларускіх бібліятэк, іх унікамы і рарытэты можна было б напісаць не адно спецыяльнае даследаванне, не адно пэвясёлае апавяданне, аповесць і нават раман, тым больш што горкія для беларускай культуры «прыгоды» гэтыя працягваліся і ў далейшым часе, а ў гады другой сусветнай вайны кніжнаму фонду Беларусі былі панесены, як вядома, непапраўныя страты. Ці варта пасля ўсяго сказанага дзівіцца, што ў самой Беларусі цяпер так мала беларускіх кірылічных рукапісаў; хоць сёе-тое захавалася і тут, напрыклад у рэспубліканскай бібліятэцы імя У. І. Леніна ў Мінску¹¹. Увогуле ж дагэтуль мы вельмі дрэнна ведаем пра лёс беларускіх бібліятэк — а гэта ж цэлыя раздзелы ў агульнай гісторыі і беларускай і еўрапейскай культур¹². Знаёмства з імі дапамагло б і правесці дэтальны падлік страт беларускага пісьменства, спрыяла б знаходжанню новых важкіх аргументаў па карысць вырашэння такога істотнага і вельмі далікатнага пытання, як вяртанне беларускіх культурных каштоўнасцяў да сябе на Радзіму — на Беларусь, пра што толькі самым апошнім часам пачалі на ўвесь голас гаварыць у рэспубліцы найбольш дальнабачныя і неаб'яковыя яе грамадзяне¹³.

Калі перагледзець нават тыя старабеларускія дакументы, якія былі выдадзеныя ў XIX—XX стст., а таксама архіўныя фонды толькі найбуйнейшых магнатскіх родаў Беларусі і ацалелыя запісы на старажытных кодэксах, можна скласці даволі выразнае ўяўленне пра тое, наколькі шырока бытавалі кірылічныя рукапісы ў беларускім асяроддзі XIV—XVI стст. Гэта былі літургічныя кнігі, летапісы, зборнікі самага разнастайнага зместу, куды часта ўключаліся словы Кірыла Тураўскага і шмат чаго іншага. Беларусь выступала ў гэтым не толькі як непасрэдная

спадчыніца Старажытнай Русі, але і Візантыі, Старажытнай Грэцыі. Часам у беларускіх бібліятэках было ўжо тое, што лічылася найважнейшым, перадавым у коле краін візантыйскай традыцыі, чаго яшчэ або не было ні ў Расіі, ні на Украіне, або было, але ў педаскапалых і шпюўных перакладах.

Напрыклад, пасля ўзяцця войскамі Стэфана Баторыя ў жніўні 1579 г. Полацка была захоплена і вывезена ў Польшчу падзвычай багатая бібліятэка Сафійскага сабора. «У вачах адукаваных людзей бібліятэка мела не меншую каштоўнасць, чым усё астатняе з захопленняга. Апроч хропкік тут было шмат твораў грэчаскіх айцоў царквы, у тым ліку творы Дыянісія Арэапагіта пра нябеспую і царкоўную іерархію»¹⁴. Трэба меркаваць, што гэта быў даволі поўны звод твораў Дыянісія Арэапагіта, вельмі добра вядомых у колах еўрапейскіх гуманістаў і пакуль яшчэ вельмі рэдкіх на самым усходзе Еўропы. Нездарма сучаснік і гістарыёграф аблогі Полацка выдзяляе сярод захопленых багаццяў менавіта кнігі Дыянісія Арэапагіта. Пераклад яго твораў на царкоўнаславянскую мову сучасныя даследчыкі лічаць «адной з найважнейшых падзей культурнага жыцця славян XIV ст.»¹⁵, бо ён «адкрываў славу таму ў гісторыі сусветнай культуры і філасофіі корпусу твораў апошняю, што заставалася яму педаступнай, вобласць хрысціянскай айкумены — славянскія краіны»¹⁶.

Мы можам з пэўнасцю сцвярджаць, што на беларускіх землях з ідэямі, а значыць, і кнігамі Дыянісія Арэапагіта былі добра знаёмыя і значна рапей, амаль адразу ж пасля перакладу іх з грэчаскай мовы ў 1371 г. У гэтым пераконваюць шматлікія факты, у прыватнасці тое, што ўжо ў XV ст. такая важная тэма, як «Премудрость созда себе дом», развітая Дыянісіем Арэапагітам, знаходзіць такое бліскучае вырашэнне ў беларускім выяўленчым мастацтве, прыкладам чаму служыць творчасць выдатнага піскага майстра Анапіі, класічныя працы якога захоўваюцца ў Рускім музеі ў Ленінградзе¹⁷.

Можна здацца парадоксам, але ці не самыя праўдзівыя словы пра тое, што мы ведаем пра беларускую рукапісную традыцыю, гэта значыць ведаем капкрэтна да крыўднага мала, палежаць польскай даследчыцы М. Б. Тапольскай, якой, па ўсім відаць, пра кірылічныя рукапісы вядома толькі з чужых слоў¹⁸. У колькасных адносінах яна так характарызуе сітуацыю: «Беларуская грамадскасць была ў гэтым сэнсе ў лепшым становішчы, маючы ў першай па-

лове XVII ст. некалькі соцень тысяч рукапісных і друкаваных кніг, сярод якіх апошнія складалі каля 200 тысяч¹⁹. Неабходна ўлічваць, што М. Б. Тапольска мае па ўвазе толькі кірылічныя рукапісы і выданні, а калі да гэтага дадаць і беларускія іншамоўныя выданні, перадусім польска- і лацінскамоўныя, дык агульная лічба павялічваецца ў некалькі разоў. Гэткая печакавая колькасць якраз найбольш дакладна характарызуе стан беларускай кніжнасці і літаратуры, адлюстроўвае як поліфанію і ўсю складанасць працэсаў, што тады тут адбываліся. Гэтая лічба дазваляе з усёй пераканаўчасцю сцвярджаць, што кніжнасць Беларусі ў зазначаныя часы значна перавышала і ў колькасных, і ў жанравых, і ў відавых, і ў тэматычных адносінах рукапісныя і друкаваныя літаратуры шмат каго з суседніх народаў, у тым ліку і рускага, у якога, напрыклад, друкаваных кніг за ўсё XVI — пачатак XVII стст. (прыблізна да 1614 г.) было выдадзена больш за 30 тысяч²⁰. Ці варта ў такім выпадку здзіўляцца, што распачаты ўжо ў першай палове XVII ст. «экспарт» дзеячаў літаратуры ў Расію звязаны з Беларуссю і братняй яе культурай, яе кніжнасцю.

Неяк так атрымалася, што ў поле зроку павукоўцаў дагэтуль траплялі толькі наасобныя беларускія літаратурныя помнікі, што склаліся амаль выключна ў рэчышчы старажытнарускай традыцыі. Кампетэнтных прац пра ўсю беларускую кірылічную рукапісную кніжнасць не існуе, не ідзе ў разлік і класічная шматтамовая манаграфія Я. Ф. Карскага «Беларусы»²¹, якая таксама ўлічвае толькі пампогі старабеларускія рукапісы, хоць толькі менавіта яна і дае пра іх тое больш ці менш праўдзівае літаратурна-тыпалагічнае ўяўленне, поўны сэнс якога цудоўна выказаны ў словах старажытнага кніжніка: «Суть убо списующих словеса по великому Максиму образы различные. 1. Памяти ради своея. 2-же. Ползы ради иных. 3-же. Послушания ради списующии, им же множайшая от писания сложена быша, их же смиренне взыскавшим слово. А еже ко благоугодню и славе, и за еже видетися добродетелем его словеса списуяй...»²².

«О велией ползе чтения и слышания словес»²³ у сярэднявечнай Беларусі «не требе много zde писати»²⁴, ды гэта і не наша асноўная задача. Наша мэта — паспрабаваць прывесці ў гэтым пэвялікім раздзеле мінімум яркавых прыкладаў, якія падкрэслівалі б абсалютную значнасць старажытнарускай літаратурнай спадчыны для культуры

Беларусі да XVI ст. уключна. Немагчымасць ахапіць абсалютна ўсё прымушае абмежаваць гаворку толькі да расказу пра галоўныя асяродкі беларускай пісьменнай культуры і пайважнейшыя з'явы, што ў іх тады адбываліся. Такімі асяродкамі былі перадусім гарады, манастыры, магнацкія двары, дзе развівалася арыгінальная беларуская літаратура, якая ўваходзіла як раўнапраўная складовая частка ў агульную сістэму стараславянскіх літаратур. Ужо ў часы Старажытнай Русі ў такім вядомым тады ў Еўропе горадзе, як Тураў, фарміруецца буйны культурны цэнтр, дзе тварыў славы Кірыл, епіскап Тураўскі, які праславіў і да сёння праслаўляе нашыя ўсходнеславянскія літаратуры. Яго творы не толькі супараўнальныя, папрыклад, з пісанямі вядучых візантыйскіх гімнографу²⁵, але сваёй глыбінёй і дзівоснай лірычнасцю перавышаюць многія з іх. Сучаснікі пісалі, што Кірыл-пісьменнік «пам в Руси паче всем вьсиа»²⁶, больш за ўсіх зазіяў, праславіўся на Русі. У далейшым слава яго перайшла межы, стала сусветнай. Неяк не стасуецца да ўсяго гэтага сказанае буйным рускім лінгвістам, акадэмікам А. І. Сабалеўскім у канцы XIX ст. пра беларускую культуру X—XIII стст.: «Заходняя Русь у дамангольскую эпоху не вызначалася сваёй адукавапасцю. Мы не ведаем піводнага рукапісу, які быў бы напісаны ў яе межах да нашэсця татар»²⁷.

Невыпадкова, што менавіта з Турава паходзіць адна з найстарэйшых славянскіх кніг—Тураўскае евангелле XI ст., вывезенае з мясцовай царквы ў Вільню ў 1865 г. Яно захоўваецца цяпер у Цэнтральнай бібліятэцы Акадэміі навук Літоўскай ССР. Гэты рукапіс — гопар усяго славянскага свету, сведчанне асаблівай старажытнасці нашых культур, пісьменства і мастацтва.

Цалкам абвяргае сказанае А. І. Сабалеўскім і гісторыя Полацка, аднаго з найстарэйшых славянскіх гарадоў, які часам саборнічаў у сваім сацыяльна-палітычным і эканамічным значэнні пават з Кіевам, не кажучы ўжо пра старажытны Ноўгарад. Тут, па радзіме Ф. Скарыны, узніклі першыя асяродкі старажытнарускай пісьменнасці, перапісвала рукапісы і стварала свае ўласныя творы першая на Русі жанчына-пісьменніца — Ефрасіппа Полацкая (памерла 23 мая 1173 г.)²⁸. Адукавапасць яе была проста дзівосная, яна ўражвала не толькі сучаснікаў-суайчыннікаў, але і іпшаземцаў²⁹. У далейшым старажытнаруская рукапісная традыцыя набывае ў Полацку незвычайнае развіццё і, трансфармуючыся, у значнай ступені ўплывае на такую,

папрыклад, самабытную, ужо ўласна беларускую з'яву да-скарыпаўскага часу, як мясцовая дзелавае пісьмешасць з яе гэтак славытымі цяпер полацкімі граматамі³⁰, традыцыя стварэння якіх вядзе нас да вядомага падпісу Ефрасіні Полацкай па крыжы майстра Лазара Богшы³¹ і яшчэ далей у глыбіню стагоддзяў, да першых берасцяных грамат.

Такое яскравае жыццё старажытнарускай літаратурнай традыцыі, само яе развіццё і перастварэнне ўжо на ўласна старабеларускай аснове адбывалася, натуральна, не толькі ў Полацку і Тураве, цяпер зусім маленькім, дзівосным драўляным мястэчку, дзе, дарэчы, узнікла адна з першых па Русі епіскапій³², але і ў шмат якіх іншых гарадах Беларусі, якіх толькі старажытнарускія летапісы пазываюць больш за трыццаць, перш за ўсё ў Бярэці, Віцебску, Ваўкавыску, Гародне, Друцку, Мсціславе, Пінску, Слуцку.

Велізарнае значэнне для ўсіх усходнеславянскіх культур, асабліва старажытнай пары, мелі манастыры. Не будзе лішне ў сувязі з гэтым падаць словы акадэміка Д. С. Ліхачова: «У нас існуе меркаванне, пібыта манастыры былі расаднікамі цемрашальства. Але хто ж перапісваў кнігі? Хто ўводзіў новыя сістэмы гаспадарання, як, скажам, па Салаўках? Хто выводзіў новыя гатункі садавіны? Праблемамі генетыкі і селекцыі менавіта ў манастырах займаліся яшчэ ў Старажытнай Русі! Бо было ж вядома каля трохсот гатункаў яблыкаў! Я ўжо не кажу пра эстэтыку — эстэтыку царкоўных спеваў, эстэтыку царкоўнага слова, жывапісу, архітэктуры, якою мы цяпер захапляемся і якая заўсёды была на незвычайна высокім узроўні. На ўсё гэта пельга заплюшчваць вочы»³³. Сказанае датычыць не толькі рускіх манастыроў, юбілеям пайважнейшых з якіх свае спецыяльныя нарысы прысвячае цяпер нават «Літаратурная газета»³⁴, а ўсёй старажытнарускай культурнай традыцыі, гэта значыць і манастыроў беларускіх, якія ўвайшлі ў гісторыю разам са славытымі Салаўкамі і Троіца-Сергіевай лаўрай.

Троіцкі і Салавецкі манастыры — гонар рускай культуры. Але ж ёсць чым ганарыцца, нават раўнавацца з імі і культуры беларускай. Паводле колькасці ацалелых помнікаў і паводле значэння на першае месца тут павінен быць, без сумнення, пастаўлены ўсё той жа Супрасль, вядучая роля якога ў гісторыі беларускай культуры феадалнага перыяду, толькі пачынае высвятляцца. Заснаваны ў 1498 годзе ў велізарнай Блудаўскай пушчы (цяпер гэта ў Беластоцкім ваяводстве, па самым усходзе Польшчы)

Аляксандрам Хадкевічам, маршалкам Вялікага княства Літоўскага, наваградскім ваяводам і берасцейскім старастам супольна з епіскапам смаленскім Іосіфам Солтанам, манастыр хутка адбудаваўся і адразу ж стаў адным з найбуйнейшых у княстве. Праз тры дзесяцігоддзі ён ужо «пачаў пасіць пазву лаўры, а яго архімандрыты на мітрапаліцкіх саборах падпісваліся адразу за архімандрытамі Кіева-Пячэрскага манастыра»³⁵. У першай палове XVI ст. манастыр робіцца буйным праваслаўным культурным цэнтрам, ахвяравапі і які, у тым ліку і кніжныя, сцякаюцца пават «с Торопца места з Москвы»³⁶. Мяркуючы па запісах у Памяшніку Супрасльскага манастыра, у гэтыя гады і пасля памінальных запісы рабіліся многімі жыхарамі Маскоўскай дзяржавы, сярод іх «род Афанасія Глебова з земле Резапської», «род Памва псковитина»³⁷. Звесткі пра славу манастыр пачынаюць з'яўляцца і ў рускіх рукапісах³⁸. Мацнеюць сувязі манастыра не толькі з усходнеславянскімі, але і паўднёваславянскімі культурамі, у прыватнасці сербскай. Яго сабор распісвае група майстроў па чале з «сербіном Нектаріем малером»³⁹. Крыху пазней манастыр стаўся сховішчам фамільных папер сям'і Хадкевічаў⁴⁰, сярод якіх, відаць, знаходзіліся і дакументы, што тычыліся працы Івана Фёдарова і Пятра Меціслаўца ў суседнім Заблудаве.

Манастыр пязменна спрыяе асвеце ў краі: дае чытаць кнігі пават свецкім асобам⁴¹, будзе школу для навучання «рускай» грамаце⁴². За яго мурамі актыўна перапісваюцца кірылічныя рукапісы, у распаўсюджванні якіх на беларускіх і ўкраінскіх землях манастыру належыць выдатная роля. Ацалелыя да нашых часоў архіўныя матэрыялы і рукапісы, створаныя ў Супраслі, даюць магчымасць лічыць Супрасльскі манастыр найбуйнейшым кнігапісным цэнтрам Беларусі і адным з найбольш значных ва Усходняй і Паўднёвай Еўропе ўвогуле⁴³. Тут перапісваліся шматлікія помнікі візантыйскай, старажытнарускай, балгарскай і сербскай літаратуры⁴⁴, выданні Францыска Скарыны⁴⁵, помнікі музычнай культуры⁴⁶ і шмат што іншае, часта ўпершыню; былі напісаны повныя літаратурныя творы. Адным з тых, каго, відаць, можна назваць у шэрагу выдатных кніжнікаў у Супраслі, быў святазаконнік манастыра Яўстафій, які перапісаў у 1580 г. зборнік палемічных і павучальных артыкулаў, у склад якога, дарэчы, уваходзіць і адзін з двух ацалелых асобнікаў Евангелля В. Цяпінскага з рукапіснай прадмовай⁴⁷. Не абы-якім кніжнікам быў

і Багдан Анісімовіч — «спевак родом с Пипска», які пакінуў нам выдатны помнік усходнеславянскай музычнай культуры — старажытны ноталінейны рукапіс⁴⁸.

Сваім багаццем манастырская бібліятэка на той час мела мала сабе роўных на ўсходнеславянскіх землях⁴⁹. І колькасцю кніг і іх разнастайнасцю яна ўжо на пачатку свайго існавання апырэджвала пават кнігазборы маскоўскіх вялікіх князёў, а ў трэцяй чвэрці XVI ст. была амаль удвая большая за славутую бібліятэку цара Івана Грознага⁵⁰. Ацалелыя вопісы Супрасльскай бібліятэкі дазваляюць сённяшнім даследчыкам выказаць сваё захапленне з прычыны яе колькасных і зместавых характарыстык⁵¹. Гэтыя самыя вопісы даюць магчымасць такому знаўцу славянскай кніжнасці, як Я. М. Шчапаў, зрабіць выснову «пра шырокае распаўсюджанне кніжнай культуры ў Вялікім княстве Літоўскім XV—XVI стст., якая мае глыбокія карані ў старажытнарускай культуры і культуры феадальных княстваў XIII—XIV стст., узбагаціла іх і ўключыла пямала твораў, распаўсюджаных у заходніх славян»⁵². Пра выдатную ролю і значэнне Супрасля выразнага меркавання прытрымліваўся і акадэмік А. І. Сабалеўскі, які лічыў, што манастыр бласпрэчна «славіўся вучонасцю браціі»⁵³.

Праз трыццаць гадоў пасля заснавання манастыра яго бібліятэка мела больш за сто трыццаць кніг, у тым ліку «кніг бітых», гэта значыць друкаваных — пяць. Былі ў бібліятэцы і кнігі Ф. Скарыны, якія чыталіся тут на працягу стагоддзяў⁵⁴. Вопіс 1557 г. фіксуе ўжо 209 кніг, у тым ліку на грэчаскай і лацінскай мовах. Колькасць «бітых» кніг вырасла да сямі — гэта без сумнення былі выданні Ф. Скарыны і Ш. Фіёля. У далейшым бібліятэка пяспынна расла, у ёй з'яўляліся новыя рукапісы і друкаваныя кнігі Івана Фёдарова і Пятра Мсціслаўца, Васіля Цяпінскага і іншых выдаўцоў, агульная колькасць кніг на розных мовах склала некалькі соцень. І ў XVII ст. Супрасльская бібліятэка падалей застаецца адной з найбуйнейшых на Беларусі, пры гэтым фонд яе кірылічных кніг дазваляе гаварыць пра Супрасль і як пра адзін з буйных цэнтраў кірылічнай кніжнасці не толькі беларускіх, але і ўсіх усходнеславянскіх земляў увогуле⁵⁵. Апроч ужо згаданага помніка кніжнасці сусветнага значэння, гэтак званая Супрасльскага рукапісу XVI ст., тут былі і не менш вядомыя, пісанія ў Супраслі, Кіеўскі і Наўгародскі летапісы, а таксама Супрасльскі спіс беларуска-літоўскага ле-

тапісу 1519 г.⁵⁶. Усе гэтыя помнікі, выдадзеныя ў XIX і XX стст., маюць першараднае значэнне для гісторыі і культуры не толькі беларускага, але і ўсіх славянскіх народаў у цэлым. Апроч гэтых рукапісаў неабходна адзначыць шэраг кніг, звязаных з традыцыямі ўсходнеславянскай музычнай культуры, перадусім найстаражытнейшыя з тых, што дайшлі да нас, кірылічны рукапіс поталіпейнага пісьма — супрасльскі Ірмалагіён 1598—1601 гг., а таксама значную частку спеўных рукапісаў і кніг, у тым ліку і маскоўскага паходжання. Таму пяма дзіва, што менавіта ў Супраслі друкуецца ў канцы XVII ст. і першае ў славян кірылічнае поталіпейнае выданне запісанага музычнага твора⁵⁷, а пазней і вядомыя зборнікі кантычак.

Сярод першых кніг бібліятэкі хацелася б адзначыць асабліва старажытныя пергаментныя рукапісы, у тым ліку «евангеліе паркгаменное сребром оправеное с позолотою»⁵⁸, зборнікі «Измарагд» і «Златая цепь», корпус твораў Дыянісія Арэапагіта, «книгу царственник с летописцем».

Апроч гэтай асноўнай бібліятэкі былі ў манастыры і бібліятэкі ў паасобных келлях. Удалося знайсці толькі некалькі кніг з такіх бібліятэк. Напрыклад, фрагмент пергаментнага Евангелля апракос XIII—XIV стст., якое знаходзіцца цяпер у зборах Бібліятэкі АН СССР у Ленінградзе. На першым аркушы гэтага ўрыўка чытаецца запіс: «Евстафий архидиакон монастыря Супрасльского»⁵⁹, які сведчыць пра тое, што кніга гэтая была ў складзе келейнай бібліятэкі супрасльскага архідыякапа Яўстафія. Захаваліся звесткі і пра келейную бібліятэку аднаго з архімандрятаў — Сімяона Кіпрыяновіча⁶⁰.

Кнігі, што былі ў манастыры, не ляжалі мёртвым грузам, яны актыўна чыталіся, перапісваліся, мігравалі. Манастыр даваў іх у розныя цэрквы⁶¹, а таксама на працяганне свецкім асобам, напрыклад прадстаўнікам магпацкага роду Радзівілаў⁶², у тым ліку і вядомаму князю Япушу, будучаму ўладальніку так званага Радзівілаўскага, або Кёнігсбергскага, летапісу беларускага паходжання, які з'яўляецца адной з асноўных крыніц па гісторыі ўсходніх славян і адзінай ілюстраванай з нашых айчынных хронік⁶³.

Сваю надзвычай цікавую манаграфію пра перакладныя помнікі старарускай літаратуры вядомы савецкі медыявіст Г. М. Прохараў пачаў такімі словамі: «Мы дрэнна ведаем кнігі, якія чыталі пісьменнікі Старажытнай Русі. Не па

пазвах, а па змесце. І гэта вядзе да перазумення саміх арыгінальных старажытнарускіх твораў, ды і да педаагэгікі ўзроўню культуры Старажытнай Русі»⁶⁴. Гэтая фразыца цалкам можа стасавацца і да нашых ведаў айчыннага пісьменства, пабытых праз прызму гісторыі бібліятэк, лёс якіх мы яшчэ надзвычай дрэнна ведаем. Асабліва мала, проста мізэрна мала нам вядома пра бібліятэкі старабеларускія. Тут і па пазвах вядома далёка не ўсё, не кажучы ўжо пра больш глыбішны бок. Працы даследчыкаў мінуўшчыны і сённяшніх стракацяць па гэтыя кошт самымі разнастайнымі памылкамі, тыражаванымі пасля журналістамі ў шматлікіх выдашнях. Не пазбег гэтых прыкрых хібаў пават такі выдатны савецкі павуковец-археограф, як М. М. Розаў. Ен, напрыклад, пісаў: «У 1406 г. у Супрасльскім манастыры быў напісаны Пралог»⁶⁵, відаць, зусім забыўшыся, што манастыра ў тых часы яшчэ не іспавала.

Разам з тым паступовае ўважлівае прачытанне — вывучэнне ўсіх ацалелых рукапісаў з той або іншай старажытнай бібліятэкі, а ў гэтых адносінах захаванасць супрасльскага кнігазбору проста цудоўная, дае магчымасць убачыць такія грані літаратурнага працэсу, пра якія немагчыма было і падазраваць. Выяўленыя сёння ў розных зборах свету супрасльскія рукапісы даюць магчымасць значна дапоўніць саму гісторыю беларускай літаратуры. Нам становяцца вядомымі дзесяткі новых аўтараў, сотні твораў, раскрываюцца далягляды ўзаемасувязяў беларускай культуры з культурамі іншых народаў Еўропы.

Высвятляецца, напрыклад, паколькі значныя былі ў тых часы непасрэдняя кантакты з грэчаскай, візантыйскай культурамі. Беларуская кніжасць, дзякуючы Супраслю, трапіла па Афону, а грэчаская, візантыйская — па Беларусь⁶⁶. Таму цяма пічога дзіўнага ў тым, што сам кіеўскі мітрапаліт Пётр Магіла так паважна выказваўся пра ролю Супрасльскага манастыра як захавальніка класічнай старажытнаруускай культурнай традыцыі⁶⁷. А Супрасль жа быў і сапраўдным інтэрпацыянальным культурным цэнтрам, у тым ліку кніжным, дзе рукапісы ствараліся і куды яны прывозіліся не толькі беларусамі, але і рускімі, і ўкраінцамі⁶⁸. Увогуле знаёмства з працаю супрасльскіх кніжнікаў, іх творамі дазваляе зрабіць даволі нечаканую выснову пра тое, паколькі шырокія былі тады кантакты паміж трыма ўсходнеславянскімі народамі. Агульная культурная традыцыя, мова-пасрэдніца і літаратура-пасрэдніца рабілі неістотнымі дзяржаўныя і іншыя межы, часам спрыялі

складванню пэўнага адзінства, корпуса рукапісных помнікаў, калі тая або іншая кніга стваралася на Беларусі рускімі або ўкраінцамі, але, бясспрэчна, была больш беларускай паводле сваіх асаблівасцяў, у тым ліку тэксталагічных і кодыкалагічных. Яскравы прыклад таму Супрасльскі зборнік 1507 г., перанісчык якога Мацей Дзесяты, рускі паходжаннем, распавёў нам не толькі гісторыю стварэння рукапісу, але і каротка раскажаў пра сваю сям'ю, якая паходзіла з «града Торопца» і была цяспейшым чынам звязана шмат з якімі рускімі, беларускімі і ўкраінскімі гарадамі, такімі, як Ноўгарад, Полацк, Кіеў, а таксама са сталічным горадам Вялікага княства Літоўскага — Вільняй⁶⁹. Дарэчы, Зборнік 1507 г.— яшчэ адна ілюстрацыя няпростага лёсу беларускіх помнікаў кніжнасці. «Набыты каля 1859 года архімандрытам Паўлам Дабрахотавым у Літве»⁷⁰, рукапіс надоўга знік з поля зроку павукоўцаў, пакуль, нарэшце, не быў знойдзены сярод рукапісаў асабістай калекцыі вядомага славіста І. І. Сразнеўскага пад № 75, якая захоўваецца цяпер у Бібліятэцы АН СССР у Ленінградзе⁷¹.

Шматгадовае дэтальнае знаёмства з лёсам Супрасльскай бібліятэкі і ўсіх яе ацалелых кніг дае права сцвярджаць, што і ў сярэдзіне XVI ст., калі ў ёй было больш за дзвесце амаль выключна рукапісных кніг⁷², і ў першай палове XVII ст., калі колькасць кніг вырасла да шасцісот⁷³, і значна пазней⁷⁴ аснову гэтага выдатнага кнігазбору, яго ядро складалі ўсё тыя ж дзвесце кірылічных рукапісаў, якія былі тут ужо ў першай палове XVI ст. і пасля праславілі Супрасль і ўсю беларускую культуру ў вучопай Еўропе. Асноватворчае значэнне гэтай часткі Супрасльскай бібліятэкі асабліва добра заўважна на прыкладзе выкарыстання тэкстаў старажытных рукапісаў Супрасля ў кнігавыдавецкай практыцы Супрасльскай друкарні — найбуйнейшай беларускай друкарні дарэвалюцыйнага перыяду⁷⁵. Усе гэтыя факты разам узятыя неабвержна даказваюць, паколькі важная была культурная спадчына Старажытнай Русі і для станаўлення ўласна беларускай культуры, уласна беларускай кніжнасці. Яна сталася і сапраўдным падмуркам і ў развіцці ўсёй беларускай літаратуры, часам нават у тых выпадках, калі беларускія аўтары пішуць на іншых мовах і ўжо, відаць, пэнасрэдна не могуць чытаць старадаўнія кірылічныя рукапісы⁷⁶.

У любым падручніку беларускай літаратуры і адпаведным артыкуле энцыклапедыі можна прачытаць, што «пер-

пшы старонкі новай беларускай літаратуры» на народнай мове адкрывае творчасць В. Душіна-Марцішкавіча (1807—1884)⁷⁷. А ці былі ў яго папярэднікі? Ці былі тыя, хто зрабіў магчымым такое? Так, былі. На самым пачатку XIX ст. з доўгага забыцця старажытныя беларускія рукапісы пачыпаюць вяртаць такія выдатныя вучопныя-патрыёты, як прафесары М. Баброўскі і І. Дашэловіч⁷⁸. Яны не толькі збіраюць, зберагаюць для свайго народа неацэнныя помнікі яго пісьменнай культуры, але і прапагандуюць ва ўсім свеце незвычайна багатую спадчыну беларускай нацыянальнай культуры, якая ў першую чаргу дзякуючы ім пачынае пабываць правы грамадзянства ў коле іншых еўрапейскіх культур. На жаль, гэты бок дзейнасці беларускіх павукоўцаў-археографоў, якія ў значнай ступені падрыхтавалі грамадскасць Еўропы да ўспрымання арыгінальнай беларускай культуры, да адкрыцця яе поўнай аўтапоміі, самастойнасці і магчымасці стварэння новых арыгінальных твораў на народнай мове, дагэтуль пават не была заўважана, нягледзячы на сваю прышчыповую важнасць у гісторыі павукі і літаратуры. Праз гэта старабеларуская кніжнасць, а значыць, і пісьменная спадчына Старажытнай Русі павінны ацэньвацца з новых пазіцый і ў дачыненні да эпохі адраджэння беларускай літаратуры на народнай мове, гэта значыць і для XIX ст. Што датычыць рапейшых часоў, пра якія і ідзе гаворка ў гэтай кнізе — для XV і XVI стст., роля старажытнарускай пісьменнай спадчыны ўяўляецца абсалютна бласпрэчнай і доказаў таму пададзена цалкам дастаткова. Шэраг іх, натуральна, можна працягваць яшчэ вельмі доўга, выкарыстоўваючы, напрыклад, звесткі і ацалелыя рукапісы з бібліятэкі аднаго з пайстарэйшых беларускіх манастыроў — Слуцкага Трайчанскага, які, дарэчы, заўсёды заставаўся праваслаўным⁷⁹. Сярод прыкладаў варта было б згадаць і пра старажытны Лаўрышаўскі манастыр, які знаходзіўся педальёка ад Наваградка, славуты тым, што ім увесь час апекаваліся літоўскія князі, якія пераходзілі ў праваслаўе з язычніцтва або пават пакідалі дзеля гэтага каталіцкую веру, як, напрыклад, зрабіў сын Міноўга Войшалк, пастрыгшыся ў праваслаўныя манахі. Старажытныя напылетанісы і еўрапейскія хронікі літаральна стракацяць звесткамі пра гэты і шматлікія іншыя выпадкі⁸⁰. Шмат падобных звестак дае і актывы матэрыял⁸¹, з якога, у прыватнасці, вядома пра тое, што літоўскія князі заспоўвалі манастыры пават на самым усходзе Беларусі — напрыклад,

Пустынскі Успенскі каля Мсціслава, што ствараўся пад патранатам Альгердавага сына Сімяона⁸². У гэтых манастырах перапісваліся і кнігі, самая вядомая з якіх — Лаўрышаўскае евангелле, якое дайшло да нас і захоўваецца цяпер у Зборах імя Чартарыйскіх у Кракаве⁸³.

Аж да самага XVI ст. старажытнаруская пісьменная снадчына адыгрывала значную ролю і ў развіцці беларускай культуры ў магнацкім асяроддзі, пры дварах магнатаў і ўвогуле буйных феадалаў. Прыкладаў таму таксама вельмі шмат — слущкія князі Алелькавічы, Хадкевічы, Солтаны і іншыя. Вядома, напрыклад, як высока ацэньваў «рускую» частку іх кніжных збораў М. Стрыйкоўскі, «Хроніка» якога паўрад ці выйшла б такая змястоўная, калі б ён не выкарыстаў усіх багаццяў гэтых беларускіх магнацкіх бібліятэк⁸⁴. Усяго адна ацалелая кніга, датаваная некаторымі навукоўцамі першай паловай XIV ст. — пергаментнае Друцкае евангелле⁸⁵ — жывы сведка і адзіны дакумент, які паведамляе нам пра час заснавання горада Друцка ў X ст. і яго сабора — аднаго з самых першых на Русі. Не выключана, што і гэтая кніга ў далёкім XIV ст. была перапісана на магнацкім двары, магчыма, нават у певялікай кнігапіснай майстэрні ў рэзідэнцыі князёў Друцкіх, пра што ўскосна паведамляюць запісы, што на ёй захаваліся⁸⁶. Пра існаванне такіх скрыпторыяў пры магнацкіх дварах у пазнейшыя часы можна гаварыць з абсалютнай пэўнасцю. Немагчымасць распаўсюджваць рукапісным спосабам кнігі ў дастатковай колькасці прыводзіць магнатаў да думкі пра неабходнасць заснавання нават уласных друкарняў. Так зрабілі Радзівілы, так зрабілі Хадкевічы. «Во отчизном имению пана виленьского, гетмана наивышшаго Великаго князьства Литовскаго, старосты городеньскаго и могилевскаго, его милости пана Григория Александровича Ходкевича, в месте, зововом Заблудовью»⁸⁷, Іванам Фёдаравым і Пятром Мсціслаўцам было ў 1569 г. адпоўлепа і само беларускае кірылічнае кнігадрукаванне, традыцыя якога з часоў Ф. Скарыны перарвалася амаль на паўстагоддзя. Магнат «не пощадах от богодарованных... сокровищ на сие дело дати», «повелел» запрошаным ім у маёнтак рускім першадрукарам, «учинивши варстат друкарский... выдруковать сию книгу...»⁸⁸. Часта, не маючы ўласных майстроў-кнігапісцаў, магнаты шукаюць іх у іншым месцы. Так, напрыклад, робіць «маршалок литовский» Аляксандр Солтан, на заказ якога дзякап Званка «родом с Турова» перапісвае ў 1488 г. Мінею (май — чэрвень),

што захоўваецца цяпер у Цэнтральным дзяржаўным архіве старажытных актаў у Маскве⁸⁹.

Старажытнаруская пісьменная спадчына ў пэўнай ступені выявілася і ў творчасці тых аўтараў, якія пісалі і ў Вялікім княстве Літоўскім і нават у Польшчы на іншых мовах. Пра польскіх майстроў гістарычнага дзеяння, храпістаў і летапісцаў, такіх, як Ян Длугаш, Мацей Мяхоўскі, Марцін Бельскі і Мацей Стрыйкоўскі, ужо часткова гаварылася. Відаць, усе яны не толькі пяблага ведалі стараславянскую мову, але і дастаткова добра чыталі як кірылічныя ўстаў і паўустаў, так і скоропіс, не кажучы ўжо пра веданне асабліва сцяў культуры і побыту ўсходніх славян, якія яны часам даволі падрабязна апісваюць.

У галіне чыста мастацкай літаратуры можна назваць некалькіх аўтараў, для якіх спадчына Старажытнай Русі была важная. Гэта перш за ўсё Себастыян Фабіян Клановіч, аўтар славунай паэмы «Раксаланія»⁹⁰, у якой апяваецца «Русь славна», шматлікія яе гарады і вёскі, у тым ліку і певялікае сёння беларускае палескае сяло Гарадная — цэнтр народнага ганчарства, калісьці ўмацаванае мястэчка. З вялікай доляй верагоднасці можна меркаваць, што і ў пісьменніцкім лёсе найбуйнейшага славянскага паэта старажытнай пары Яна Каханюўскага гэтая спадчына адыграла пэўную ролю, а Беларусь і яе культура былі яму добра вядомыя не толькі з чужых слоў, пра што сведчаць шматлікія прысвячэнні яго твораў Радзівілам, факт прыжыццёвай публікацыі ў беларускіх друкарнях яго твораў, а таксама і сама іх тэматыка.

Пра важнасць пісьменнай спадчыны Старажытнай Русі для беларускай культуры сведчыць і тое, што першыя кнігадрукаванні былі выдадзены тут не лацінкаю, а кірыліцай на тэкстах, што складаюць аснову гэтай спадчыны. Варта яшчэ раз прыгадаць і выданні Ш. Фіёля, якія былі вельмі шырока распаўсюджаныя на Беларусі⁹¹. Зусім нечаканым шмат каму ўяўляецца факт хуткага праікнення на беларускія землі дафёдараўскіх маскоўскіх друкаваных выданняў, гэтак званых ананімных, на самым першым з якіх найбольш ранні запіс, зроблены адразу ж пасля выхаду кнігі ў свет — беларускі⁹². Нечаканасць гэтая ўяўная, на самой справе ўсё тут абсалютна заканамерна, як зусім зразумела і патуральна тое, што гэтак званая «маскоўская арнаментыка» віленскіх выданняў Пятра Мсціслаўца мае аднаведныя апалагі ў беларускіх рукапісах XVI ст.⁹³ і, такім чынам, з'яўляецца звычайнай і для старабеларускай

рукапіснай градыцыі, пакуль абсалютна нявывучанай, што вядзе да вельмі прыкрых памылак і памылковых сцверджанняў.

Размова пра старажытнарускую пісьменную спадчыну не будзе поўная, калі хоць бы коратка не закрануць пытаньня пра змяшчэньне ролі стараславянскай мовы на працягу XIV—XVI стст. У цэлым стаўленне да класічных помнікаў, пісаных ёю, заставалася пязьменнае — гэта была свята, нацыянальны скарб, варты пільнага зберажэньня не толькі сярод праваслаўных, але пазпей і сярод упіятаў. Аднак, робячыся ўсё больш незразумелай, стараславянская мова патрабавала замены, збліжэньня з народнай размоўнай моваю, што напачатку знайшло сваё адлюстраванне ў пэўным прамежкавым варыянце — новай літаратурнай мове, пазыванай «рускаю», на якой пісалі і беларусы, і ўкраінцы. У далейшым працэс дэмакратызацыі літаратурнай мовы прывёў да з'яўленьня гэтак званай «простай» мовы, цудоўна зразумелай у любым сацыяльным асяроддзі, і яшчэ большага забыцця стараславянскай мовы. У 1616 г. сучаснік ужо вымушаў падкрэсліваць: «...теперь зась пренезнаемость и пеумеетность языка словеского многих», якая прымушае перакладаць з гэтага «языка», бо ён «мало потребен», на «язык наш простый руский, якобы з мертвых воскрешен»⁹⁴. Такое стаўленне да стараславянскай мовы складалася, натуральна ж, паступова, і калі пават дапусціць, што акадэмік Я. Ф. Карскі крыху перабольшваў, гаворачы пра большую лёгкасць у знаходжанні на беларускіх землях у XVI ст. знаўцаў лацінскай і польскай моў, чым царкоўнаславянскай⁹⁵, дык агульная тэндэнцыя была менавіта такая. Прыгадаем словы Грыгорыя Хадкевіча, напісаных ім у 1568 г. у Заблудаве і надрукаваныя там праз год: «Помыслил же был есми и се, иже бы сию книгу [Евангелле вучыцельнае.— Ю. Л.], выразумления ради простых людей, преложити на простую молву, и имел есми о том попечение великое, и совеща ми люди мудрые, в том писме ученые, иже прекладашием з давних пословиц на новые, помылка чинится немалая, якоже и ныне обретается в книгах поваго переводу, того ради сию книгу, яко здавна писаюю, велел есми ее выдруковать»⁹⁶.

Адначасова з забываннем стараславянскай мовы ўзрастала роля беларускіх моўных элементаў, старабеларускай літаратурнай мовы, на якую ўсё больш перакладаецца класічных помнікаў літаратуры Старажытнай Русі, а таксама некалі перакладзеных з грэчаскай твораў традыцыйнай

кніжнасці. Асаблівым правадніком у гэтым працэсе з'яўляецца дзелавае пісьменнасць, на яе прыкладзе найбольш пэнасрэдна і поўна выяўляецца станаўленне ўласна беларускай мовы, пязменнае ўмацаванне яе ролі ў развіцці пісьменнай культуры ў Вялікім княстве Літоўскім⁹⁷. Незвычайны ўзлёт перакладчыцкай дзейнасці са стараславянскай мовы на «простую» пазіраецца пасля прыняцця Брэсцкай уніі, калі і праваслаўныя, і уніяты вымушаны былі ўсё часцей звяртацца да вытокаў роднай пісьменнай культуры, да традыцыйных яе помнікаў. Гэты зварот да спадчыны Старажытнай Русі спрыяў з'яўленню вельмі багатай палемічнай літаратуры на пекалькіх мовах, прычым і той і другі бок чэрпалі свае доказы і аргументы, і з дастаткам знаходзілі іх менавіта ў ёй⁹⁸. Гэта быў ужо іншы, новы ў параўнанні з XVI ст. час, калі культурны арсенал Старажытнай Русі стаўся «захоплены» адразу двума супраціўнымі бакамі, кожны з якіх лічыў сябе паўнапраўным, а з боку праваслаўных і адзіным спадкаемцам. Менавіта тады і парадзіліся вершы, напісаныя ў Супраслі Афанасіем Сялецкім, якія сталіся гімнам і ўпутрапай малітвай шмат каго з беларускіх пісьменнікаў далейшых часоў:

Утверди нас, господи, у веры стояти,
а от востока к западу не отступати.
Мы есмо твои рабы убоги,
бо вже ся прельстили христане многи.
Отцы и братиа, сию святую книгу почитайте,
а мене в молитвах не забывайте⁹⁹.

У далейшым паступова адбывалася і больш глыбокае, часам амаль поўнае размежаванне розных напрамкаў і плыняў у беларускай літаратуры, якая развівалася, прыпамсі, да канца XV, а часткова і сярэдзіны XVI стст. у рэчышчы адзінай старажытнарусускай традыцыі. Для літаратуры настаюць сапраўды новыя часы, прадчуванне якіх ужо выразна адчуваецца ў творах пісьменнікаў першай паловы — сярэдзіны XVII ст.¹⁰⁰. Тады ж з усёй відавочнасцю робіцца заўважнай і ідэйна-тэматычная пэаднароднасць, унутрапая складанасць шматмоўнай беларускай літаратуры, дзівоснае, часам амаль фантастычнае перапляценне ліній яе развіцця. Вытокі ўсяго гэтага ляжалі ў XVI ст., менавіта там, тады або крыху раней нарадзілася гэтая незвычайная шматстайнасць, якая часам, здавалася б, выключае магчымасць існавання ў межах адной культуры. Шматстайнасць гэтая ў цэлым была незразуметая

навукоўцамі XIX і пачатку XX стст., якія ўпершыню пачалі даследаваць беларускую літаратуру. Амаль заўсёды з ліку беларускіх імі выключаліся польска- і лацінскамоўныя творы, што вяло да збыднення ўяўленняў пра беларускую культуру і цалкам памылковага тлумачэння яе гісторыі, якая пібыта запышлася на стагоддзі.

У тым якраз і справа, што беларускі Парнас не быў адной гарою з адзінаю вяршыняй. Гэта быў значны масіў, у якім палічвалася пямала вышыняў і некалькі галоўных хрыбтоў. Масіў гэты ўтвараўся наступова, і, не разгледзеўшы яго хоць бы ў самых агульных рысах, немагчыма зразумець своеасаблівасці ўсяе беларускае культуры да XX ст. уключна. Папярэдняе знаёмства са старабеларускім літаратурным асяроддзем, з беларускім Парнасам неабходнае і пам для правільнага ўяўлення пра тагачасны літаратурны працэс.

Беларускі Парнас

...не только жив ест человек
хлебом или лекарством, но бо-
ле всяким словом...

Францыск Скарына

Нашы сучасныя літаратурныя энцыклапеды, у тым ліку і пядаўна выдадзеная «Энцыклапедыя літаратуры і мастацтва Беларусі»¹, абыходзяць маўчацзем такое паняцце, як «пісьменнік». Тысячы пісьменніцкіх імёнаў пералічана ў іх, але простага і зразумелага адказу на пытанне, хто ж такі пісьменнік, літаратар, — не даецца. Парадокс? Безумоўна. І, разам з тым, усё значна складаней. Справа ў тым, што і дагэтуль сусветная літаратуразнаўчая павука не здатная высветліць шмат якія абставіны, факты і нават з'явы ў гісторыі, у прыватнасці, з дастатковай пэўнасцю разабрацца з такім феноменам, як пісьменніцтва, літаратурная праца, даць, урэшце, выразнае акрэсленне гэтай катэгорыі ў сваіх пабудовах.

Тым не менш пэўныя агульныя ўяўленні пра пісьменніцтва ў літаратуразнаўстве склаліся. З аднаго боку, мы лічым пісьменнікамі ўсіх, хто некалі нешта пісаў — гэта знайшло сваё адлюстраванне ў мнстве сучасных прац вядомых вучоных², з другога — прытрымліваемся прыблізна такога акрэслення: «Літаратар, пісьменнік — асоба, якая прафесійна займаецца пісьменніцкай працай. З'яўленне сацыяльнай групы літаратараў прыпадае ў Еўропе на XVIII стагоддзе і звязваецца з развіццём кніжнага гандлю

і выдаваннем часопісаў, а таксама распаўсюджаннем чытацтва, галоўным чынам у колах экапамічна і інтэлектуальна незалежнага мяшчанства»³. Кожнае з падобных меркаванняў мае права на іспаванне, з той істотнаю папраўкай, што да пацяцця гэтага неабходна падыходзіць строга гістарычна, канкрэтна. Слова «пісьменнік» позняга паходжання. У Старажытнай Русі, напрыклад, яно было певядомае. Не ведалі яго і на Беларусі, Украіне, у Расіі XVI ст. Амаль заўсёды яму адпавядала ў тых часы слова «кніжнік», што азначала таксама мудрэц, вучопы, зпаўца кніг, пісец або перапісчык⁴. Разам з тым ужывалі сучаснага слова «пісьменнік» цалкам дарэчнае і ў дачыненні да ўсходнеславянскіх сярэднявечных аўтараў. Д. С. Ліхачоў, напрыклад, лічыць, што тады ўжо сярод іх былі пазат «прафесійныя пісьменнікі-рамеснікі», якія з'явіліся ў XV ст.⁵ Складанасць, а часам і пачэўнасць нашага стаўлення да такога надзвычай важнага ў гісторыі літаратуры пацяцця, як «пісьменнік», выявілася і ў пазве пайноўшага фундаментальнага «Слоўніка кніжнікаў і кніжніцкі Старажытнай Русі»⁶, які можна лічыць плёнам усёй працы айчынных літаратуразнаўцаў-медывістаў. І ўсё ж, якія б супярэчныя пі былі на сённяшні дзень меркаванні пра пацяцце «пісьменнік», гістарычна яно склалася вельмі рапа і яму адпавядала шмат азначэнняў у розных мовах, перш за ўсё звязаных са словамі «пісьмо» і «кніга». Так было і ў нас, у тым ліку і на Беларусі XV—XVI стст.

У гэты перыяд тут з'яўляецца вялікая разнастайнасць пісьменніцкіх тыпаў, якой не ведалі раней не толькі на ўсходнеславянскіх землях, але і, магчыма, ва ўсёй Еўропе. Прычыны таму, умоў для гэтага было больш чым дастаткова. Па-першае, ускладненая культурна-моўная сітуацыя ў Вялікім княстве Літоўскім, збліжэнне і развіццё ў цесным узаемадзеянні дзвюх пайгалоўнейшых культурных традыцый: усходняй, візантыйскай, і заходняй, лаціна-рымскай; з'яўленне як пайменей чатырох пайважнейшых моўных стыхій: царкоўнаславянскай, якую можна было б назваць класічнай, старабеларускай, лацінскай і польскай. Па-другое, незвычайнае ўзрастанне сацыяльна-экапамічных, палітычных і канфесійных фактараў, якія прывялі ў пачасных выпадках да з'яўлення канкрэтных літаратурных школ і напрамкаў. Ва ўсіх сферах літаратуры пачаўся Беларусі ў XV—XVI стст. заўважаецца вельмі інтэнсіўны рост, прычым, напрыклад, у рукапіснай кніжнасці ўсе магчымыя колькасныя паказчыкі пачэтулькі значныя, што ў

шмат разоў апераджаюць аналагічныя ў суседніх краінах. Калі параўноўваць, напрыклад, беларускую рукапісную кніжнасць і польскую, дык усе дадзеныя сведчаць пра відавочны прыярытэт беларусаў, якія мелі надзвычай багатую літаратуру на розных мовах, перадусім «славянскай» і старабеларускай. Дзякуючы агульнай для славян мовенасрэдніцы і літаратуры-пасрэдніцы, гэтая беларуская рукапісная кніжнасць аднолькава добра ўспрымалася ва ўсіх кутках славянскага свету: ад сопечнай Адрыятыкі да халоднага рускага Беламор'я. Створаныя тады беларускія рукапісы працягвалі актыўна выкарыстоўвацца чытачамі яшчэ ў XIX і пават на пачатку XX стст., пра што сведчаць шматлікія паметы на іх аркушах. Гэтыя самыя рукапісы былі пакладзены ў аснову пазнейшых выдаўняў або сталіся арыгіналамі для пазнейшых спісаў, якія рабіліся на ўсіх славянскіх землях, у тым ліку і ў Расіі⁷. Такое стаповішча было цалкам пармальнае, заканамернае, шырока распаўсюджанае. Пад канец XVI — пачатак XVII стст. уплыў беларускай культуры на суседнія народы, асабліва ўкраінскі і рускі, незвычайна ўзмацніўся. Уплыў гэты прасочваецца ва ўсіх галінах, але перадусім у мастацтве і літаратуры. Справа даходзіць да таго, што славуная «Граматыка славенская» уніята Мялеція Смятрыцкага выдаецца ў 1648 г. у самой Маскве на Друкарскім двары, праўда, без згадкі пра імя аўтара⁸.

Пытанне пра літаратурную мову вельмі цікавіла славянскіх пісьменнікаў і ў XVI, і ў XVII стст. Прыгадаем хоць бы думкі на гэты кошт Юрыя Крыжаніча⁹. Значна складапейшай была сітуацыя на Беларусі XVI ст. З аднаго боку, традыцыйная царкоўнаславянская, або «славенская», мова зрабілася ўжо незразумелаю для шырокага чытача, што знайшло свой адбітак у перакладчыцкай дзейнасці, калі пераклады рабіліся на гэтак званую «рускую» мову, часам, магчыма, непасрэдна з яўрэйскай¹⁰, а пазней і на «простую» мову. З другога — статус старабеларускай мовы як дзяржаўнай у Вялікім княстве Літоўскім абавязваў практычна кожнага больш ці менш адукаванага чалавека, незалежна ад яго нацыянальнасці, валодаць ёю, што тлумачыць і шматлікія факты падрэшлага ведаўня беларускай пісьменнасці і літаратуры з боку прадстаўнікоў шэрагу суседніх народаў, а таксама выкарыстанне імі пры напісанні сваіх твораў старабеларускіх літаратурных крыніц.

«Славенская» і старабеларуская мовы знаходзяцца ў

тыя часы ў вельмі складаным узаемадзеянні, што відаць са шматлікіх прыкладаў¹¹. Прасочваецца гэта і ў творчасці Францыска Скарыны, і большасці яго паслядоўнікаў. Беларуская лексіка, беларуская мова, гэтак жа як і ўся беларуская культура ў цэлым, шырокім патокам пранікаюць у шмат якія суседнія краіны, уключаючы і Расію¹².

Адначасова з мовамі ўласна пацыяпальнай асновы ў беларускай літаратуры ўсё часцей пачыпаюць ужывацца яшчэ дзве: лацінская і польская, увогуле не такія ўжо і новыя для адукаваных беларусаў, але да XVI ст. шырока не распаўсюджаныя. Менавіта на гэтых мовах старапымі беларускіх пісьменнікаў пачынае стварацца вялізная колькасць твораў самых разнастайных жанраў, прычым ужо першыя з іх, як гэта было ў выпадку з М. Гусоўскім, заваёўваюць значнае на той час прызнанне¹³, а цяпер выклікаюць сапраўднае захапленне самых розных чытачоў. Зрэшты, пытанне пра мову літаратуры было для М. Гусоўскага і яго сучаснікаў далёка не простым і вырашалася пэадназначна. З абсалютнай пэўнасцю можна сказаць, што ў тыя часы яны яшчэ вельмі выразна адчувалі, усведамлялі сапраўдную моўную аснову сваёй культуры — пародную і «славенскую» мовы, ад якіх з цягам часу так моцна аддаліліся іх адукаваныя нашчадкі з XVII, XVIII і XIX стагоддзяў. Невыпадкова пачынае М. Гусоўскі сваю лацінскамоўную «Песню пра зубра» словамі:

Шмат пра даўнейшыя дзеі чытаў я у граматах рускіх,
Тых, чые словы грэцкім пісьмом запісаны,
Літары тыя калісьці народ запазычыў,
З гукамі роднымі ладам стасоўна злучыўшы¹⁴.

Да ягонага голасу далучаецца і не менш вядомы ўкраінскі пісьменнік С. Ажахоўскі (С. Арахоўскі Русін), гадаванец многіх еўрапейскіх універсітэтаў. У сваім лацінскамоўным аўтабіяграфічным лісце да Дж.-Ф. Камэндоні ад 10 снежня 1564 г. ён дае цэлую капцэпцыю развіцця айчышняй культуры¹⁵, падкрэслівае чужароднасць лацінскай мовы для Русі, яе гістарычную выпадковасць, вымушанасць.

Барацьба за мову, за вяртанне да народных вытокаў роднай культуры ў той або іншай ступені і форме праходзіць праз творчасць усіх беларускіх пісьменнікаў, не выключаючы і тых, якія, як мы бачым на прыкладзе М. Гусоўскага і іншых, пакінулі нам толькі іншамоўныя творы. Гэтая тэма, гэтая ідэя дамінуе не толькі ў такіх выдатных

беларусаў, як доктар Ф. Скарына, В. Цяпінскі, Л. Сапега, А. Рымша, але і сотняў пікому не вядомых кніжнікаў Беларусі, якія так шмат зрабілі дзеля таго, каб не згасла традыцыя іх роднай мовы, беларускай культуры.

Асабліва адчувальны ў сувязі з гэтым быў уклад Вільні, дзе старабеларуская мова абсалютна панавала аж да другой паловы XVI ст., а славу горада — цэнтра беларускай культуры сталіца Вялікага княства Літоўскага захоўвала і пазнейшымі часамі. Важныя і ярскія моманты ў гісторыі Вільні: утварэнне ў 1579 г. Езуіцкай акадэміі і з'яўленне ў 1580-х гг. некалькіх разпамоўных друкарняў да самага канца XVI ст. не рабілі па культурную сітуацыю ў горадзе такога заўважнага ўплыву, як пра тое часта пішучь гісторыкі. І ў апошняй чвэрці XVI ст. горад быў у большай ступені цэнтрам беларускай культуры, чым якой іншай. А старабеларуская мова была распаўсюджаная ў Вільні ў XVI ст. настолькі шырока, што нават ужывалася ў канцылярыі Віленскага каталіцкага «біскупства для вядзення гаспадарчых спраў»¹⁶. Ці варта яшчэ раз згадваць, што «мовай зносіў літоўскіх магнатаў... пераважна была беларуская мова»¹⁷, не кажучы ўжо пра іншыя сацыяльныя слаі, напрыклад пра мяшчан, ад якіх жыццё штодзённа патрабавала добрага ведання беларускай мовы і як дзяржаўнай, і як гутарковай. Не дзіўна таму, што Вільня XVI ст. для беларускай культуры была такой самай сталіцай, як Кіеў для ўсёй старажытнарускай. Вільня прываблівала пісьменнікаў і вучоных, тут дзейнічала найбольшая ў Вялікім княстве Літоўскім колькасць друкарняў, нарэшце ўтварыліся першыя беларускія брацтвы — буйныя і вельмі ўплывовыя нацыянальна-культурныя аб'яднанні, з асяроддзя якіх выйшла нямала літаратараў, арганізатараў уласных выдавецкіх цэнтраў, шматлікіх школ і вучылішчаў¹⁸.

У Вільні, бадай, як нідзе існавалі тады найбольш спрыяльныя ўмовы для працы беларускіх пісьменнікаў, творы якіх у пэўнай колькасці выпадкаў практычна нельга аднесці да капкрэтнай канфесійнай арыентацыі — яны знаходзяцца нібы за межамі веравызнаўчых устаповак, напісаны ў духу агульначалавечых, часта чыста гуманістычных памкненняў, уласцівых прадстаўнікам самых розных бакоў.

Зборны вобраз беларускага пісьменніка-вільняніна намаляваць немагчыма — было іх некалькі тыпаў, кожны з якіх у асноўным звязаны з капкрэтным унутрыгарадскім

асяроддзем: праваслаўным або каталіцкім манаствам і духавенствам, мяшчанствам, зноў жа праваслаўным або пратэстанцкім, каталіцкім, дзяржаўным службовым саслоўем або тымі, хто дзейнічаў пры дварах вялікага князя і караля або шматлікіх магнатаў. Са з'яўленнем у Вільні Езуіцкай акадэміі ў яе сцехах выгадоўваецца новае пакаленне пісьменнікаў, з'яўляецца своеасаблівая літаратурная школа, дзейнасць якой у нас пакуль зусім не вывучалася, ды і само пытанне пра гэта, на жаль, нават не ставілася. Разам з тым роля пісьменнікаў-гадаванцаў акадэміі ў літаратурным працэсе Беларусі надзвычай вялікая. Для XVII ст. яна становіцца, магчыма, вызначальнай, бо нельга назваць ніводнага буйнога беларускага пісьменніка тае пары, які б не адчуў уплыву гэтай школы, асабліва ў паэзіі.

Пісьменнікі належалі да самых розных сацыяльных слаёў. Былі сярод іх, відаць, нават выхадцы з сялян¹⁹, хоць, вядома ж, большасць складалі прадстаўнікі феадалаў і мяшчан. Адным з фарпостаў традыцыйнай беларускай культуры ў Вільні быў старажытны Троіцкі манастыр, пабудаваны, паводле падання, на месцы пакутніцкай смерці праваслаўных святых Антонія, Іаана і Яўстафія ў часы вялікага князя Альгерда. У манастыры вялася перапіска кніг, ствараліся шматлікія арыгінальныя творы ў рэчышчы літаратурных традыцый Старажытнай Русі, існавала вялікая бібліятэка, а пад канец XVI ст. працавала вядомая друкарня і вучылішча²⁰. Не менш значным асяродкам уласна беларускай культуры была дзяржаўная канцылярыя, якая выступала ў значнай ступені і як заканадаўца старабеларускай мовы. Цікава, што, паводле меркавання М. Стрыйкоўскага, у асобныя перыяды пісарамі тут у большасці служылі «маскоўскія людзі»²¹. У некаторай ступені гэтае сцверджанне дзіўнае, бо пра больш ці менш вядомых пісьменнікаў-канцылярыстаў рускага паходжання нічога не вядома. Тым не менш пра непасрэдныя літаратурныя сувязі з Масквой ёсць шмат сведчанняў. Узяць хоць бы вядомыя кантакты рускіх і беларускіх кніжнікаў, якія ажыццяўляліся ў асноўным па каналах дзяржаўных службаў. Згаданы ўжо прыклад з Ісаем Каманчанінам у гэтым сэнсе не адзінкавы, яму папярэднічаюць і яго працягваюць іншыя, хоць яны, праўда, і не атрымалі ў гісторыі культуры гэткага ж поўнага асвятлення.

У адрозненне ад канфесійных паводле свайго становішча і часткова паводле сутнасці цэнтраў беларускай куль-

туры ў Вільні — манастыроў і цэркваў, дзе папуе літаратурная творчасць у традыцыйных жанрах, дзяржаўная канцылярыя аб'ядноўвае аўтараў, якія пішуць у жанрах павых, свецкіх, а таксама перакладчыкаў, дзякуючы якім на Беларусь прашкаюць творы заходнеэўрапейскай прозы і паэзіі. Вельмі істотнае пытанне пра значэнне для беларускай культуры таго матэрыялу, які заўсёды адносілі толькі да дзелавой пісьменнасці і, тым самым, практычна выводзілі за межы літаратурнай з'явы. Наўрад ці гэта правамерна ўвогуле і асабліва што датычыць Беларусі, для культурнай гісторыі якой Літоўская метрыка, напрыклад, мае не меншае значэнне, чым для гісторыі палітычнай. Тое самае можна сказаць і пра шматлікія акты і граматы, якія адыгрывалі каласальную ролю ў станаўленні беларускай літаратурнай мовы, дый самой літаратуры. На працягу стагоддзяў Літоўская метрыка і канцылярыя былі найбольш надзейным іх сховішчам, і такую іх ролю, бясспрэчна, цяжка пераацаніць. Гэтаксама, як і «Статуты», дакументы Метрыкі можна і трэба разглядаць у якасці помнікаў старабеларускай пісьменнасці і літаратуры, якія складаюцца з твораў асаблівых жанраў чыста літаратурнай творчасці, якая ў большасці выпадкаў была калектыўная, складалася шматлікімі аўтарамі або некалькімі іх калепшымі.

Не трэба думаць, што паміж гэтымі асяродкамі беларускай літаратуры ў Вільні існавала адасобленасць. Наадварот, прадстаўнікі кожнага з іх часта ўтваралі супольныя літаратурныя групы, гурткі, куды ўваходзілі не толькі жыхары сталіцы, але і тыя, хто стала знаходзіўся ў правінцыі або нават за межамі княства. Прыклад таму — вядомая віленская літаратурная суполка, якая пакінула выразны след у гісторыі беларускай, рускай, украінскай і часткова літоўскай культур. Аб'ядноўвалася яна вакол багатых беларускіх родаў Мамопічаў і Зарэцкіх. Уваходзіла ў яе мноства ўдзельнікаў, сярод якіх былі Васіль Гарабурда, Андрэй Курбскі, Пётр Мсціславец — вядомыя пісьменнікі, выдаўцы і друкары. Такія літаратурныя аб'яднанні існавалі не толькі ў асяродзі праваслаўных беларусаў, але і ў беларускіх католікаў і пратэстантаў. Часам здаралася нават, што на пэўны час прадстаўнік адной канфесіі, не парываючы з ёй, як літаратар аказваўся ў аб'яднанні другой, што, напрыклад, сталася з вядомым беларускім вершатворцам-кальвіністам Андрэем Рымшам, які служыў магутным Радзівілам ²².

Віленскае беларускае мяшчанства, якое складалася з людзей самага рознага дастатку, адыграла ў гісторыі народа выдатную ролю. Яно вылучыла з свайго асяроддзя шматлікіх культурных дзеячаў, падтрымлівала пісьменнікаў, наладжвала друкарні і ўвогуле сталася тою значнаю сілай, на якую ў рэшце рэшт абапіраліся ў сусветнай канфесійнай барацьбе нават усяленскія патрыярхі, якія адрасоўвалі яму адмысловыя пасланні. Гэтая выдатная роля віленскага беларускага мяшчанства ў развіцці роднай культуры складалася паступова, гістарычна. Прыгадаем хоць бы віленскага мешчаніна Ф. Скарыну і беларусаў, што яму дапамагалі: «Богдана Онкова, сына радцы места віленскаго» і «почтывого мужа Якуба Бабіча, найстаршаго бурмістра славнаго и великаго места віленскаго». Дзякуючы сваім непасрэдным сувязям з усімі беларускімі землямі, шмат якімі замежнымі дзяржавамі, значнай мабільнасці і ўзроўню адукаванасці, мяшчанскае асяроддзе аказалася найбольш перадавой і адчувальнай да ўсіх змен, што адбываліся ў свеце. Гэта знайшло сваё адлюстраванне і ў своеасаблівай беларускай «мяшчанскай літаратуры», якая распаўсюджвалася напачатку ў рукапісных спісах і ўяўляла сабой «четын» («чытальныя») кнігі. Вільня была ў пэйкай ступені заканадаўцам, а часткова і дыктатарам літаратурнай моды і для правішчыйных беларускіх гарадоў, якія, зрэшты, не нашмат саступалі сталіцы: Магілёва, Полацка, Бярэся, Віцебска, Пінска. Сталіца ўплывала і на манастырскія цэнтры беларускай культуры, прычым пайбуйпейшыя з іх вельмі хутка і дакладна даведваліся пра ўсе павіны літаратурнага жыцця Вільні.

Магнацкія двары і рэзідэнцыя вялікага князя ў сталіцы таксама былі асяродкамі літаратараў. Шматмоўе, свабоднае валоданне хоць бы адной з трох аспоўных моў — старабеларускай, польскай або лацінскай рабіла магчымай прысутнасць тут самых розных пісьменнікаў, у тым ліку і іншаземных, якія часцей захапляліся праз меру пышнай папегірычнай літаратурай, складаннем самых разнастайных, паводле жанраў, усхваленняў вершам і прозай у гонар свайго патрона. Былі сярод такіх іншаземцаў і сур'ёзныя аўтары, якія пакінулі на сабе значную літаратурную спадчыну. З поўнай падставай да іх можа быць залічаны такі даскапалы майстар гістарычнага дзеяпісання і неблагі паэт, як М. Стрыйкоўскі²³, дзейнасць якога, праўда, была больш звязана з беларускай правішчыйяй, у прыватнасці Віцебскам і рэзідэнцыямі князёў Слуцкіх, вядомых бела-

рускіх літаратурных мецэнатаў, пры двары якіх вялося нават уласнае летапісанне²⁴. Пры двары такіх магутных магнатаў, як Радзівілы, з якіх шмат хто і сам быў неблагім літаратарам²⁵, пішучы і па-беларуску, і па-польску, і па-латыні, а таксама па-нямецку, стваралася значная шматмоўная літаратура, дзе было месца ўсім відам і жанрам, у тым ліку і старажытным, традыцыйным. Каго толькі не знаходзім мы сярод «прыдворных» паэтаў і пісьменнікаў Радзівілаў: тут і А. Рымша, і С. Рысіпскі, і шмат хто іншы²⁶. Тое самае было і пры двары Сапегаў, дзе можна было сустрэць як традыцыйных старажытнарускіх кніжнікаў, так і нашчадка чэшскіх гусітаў, паэта Яна Рыбу, і заўзятага палеміста Андрэя Волана. Буйны адміністратар і дзяржаўны дзеяч, канцлер Астафій Валовіч праславіўся і як апякуп «славенскіх» мастацтваў. Ён хіліўся і да беларускай літаратуры, а таксама да традыцыйнай славянскай кніжнасці, для распаўсюджвання якой на Беларусі ён прыклаў значныя намаганні. У 1560 г. нават звярнуўся праз пасланніка ў Маскве да І. М. Віскаватага з просьбай даслаць яму найноўшыя пераклады з грэчаскай, зробленыя пад кіраўніцтвам Максіма Грэка, якія, цалкам верагодна, па «Русі Літоўскай» хацелі адразу ж падрукаваць²⁷.

Блізкія і дальнія прадмесці Вільні таксама былі мясцінамі, дзе развівалася беларуская літаратура, стваралася ўласная кніжнасць, экспартаваная пасля ў глыб Беларусі або нават у іншыя землі і краіны. У Цэнтральнай бібліятэцы АН ЛітССР у фондзе славутага віленскага Беларускага музея, створанага з ініцыятывы І. Луцкевіча, сярод іншых захоўваецца цудоўна выкананы рукапісны Трэбнік фарматам in folio²⁸. На апошнім, 365-м аркушы яго чытаем падрабязны запіс перапісчыка, зроблены цынобрай (кіпаварам): «...написана сия книга... 1545 году... а писана... у дворе его милости Шешкинях подле места Виленского за рекою Велиею, а писал ее дяк именем Ярмола родом с Кремьянца сын Васильев, священника кременецкого. И дана была сия книга от пана Олександра в храм Пречистой владычицы богородицы в ыменьи его милости в Жировичох...» Гэты запіс паказвае, што пры двары Аляксандра Солтана ў Шашкінях (цяпер — Шэшкіняй, адзін з новых раёнаў Вільнюса) існаваў невялікі скрыпторый, у якім перапісваліся кнігі, што разыходзіліся пасля па цэрквах у маёнтках роду Солтанаў.

Увогуле звычайная перапіска кніг пры падтрымцы мецэната часта межавала з сапраўднай творчасцю, а нярэдка

ператваралася ў літаратурнае рамяство, калі падыходзіць да гэтага не з заходнімі, а з усходнеславянскімі меркамі. Прыгадвашы ўжо Мацей Дзесяты, які стварыў у Вільні і Супраслі славыты Зборнік 1502—1507 гг., так пісаў у заключным яго раздзеле пра свой занятак: «И в коего вельможы пребывах ему же имя Феадор, писарем бывый в Великом Княжестве Литовском, бе бо христолобец. И въ того испросих обрести от службы въпокою. Он же ми даде по моему усердию. И начах писати сию книгу... и кончах ю за пять лет...» Мацей, рускі па паходжанні, быў, такім чынам, па сутнасці, прафесійным літаратарам, які жыў па тое, што «даде» яму «по... усердию»-яго мецэнат. Як творчая асоба, Мацей, безумоўпа, вельмі індывідуальны, пепераймальны. Бадай, галоўная яго заслуга ў тым, што ён, паватар у галіне старых, традыцыйных жапраў, стварыў новы тып старажытнарускіх «четьих» зборнікаў, якія былі не толькі зводам выбраных, найбольш улюбёных і аўтарытэтных твораў, але і цэлай невялікай бібліятэкай, у якую складаліся устаўляў і свае ўласныя творы.

Практычна кожная буйная навучальная ўстава ў Вільні мела і сваіх пісьменнікаў. Беларусы былі амаль ва ўсіх з іх: праваслаўных, каталіцкіх, пратэстанцкіх. Натуральна, брацкія вучылішчы, дзе выходзіліся амаль выключна беларусы, а таксама ўкраінцы і рускія, былі апораю беларускай культуры, у сценах якіх, зрэшты, стваралася літаратура, прынамсі, на трох мовах — старабеларускай, польскай і лацінскай, якія мелі пад канец XVI ст. у праваслаўным літаратурным асяроддзі практычна адполькавыя правы, а таксама, але ў вельмі малой ступені, па царкоўнаславянскай мове. Аўтарамі тут былі ў асноўным выкладчыкі школ і некаторыя вучні. Амаль апалагічная была карціна і ў пратэстанцкіх вучылішчах, з той толькі розніцай, што ў іх займалася болей літоўцаў, а ў якасці выкладчыкаў часта выступалі і палякі. У 1567 г. кальвіністы на чале з Мікалаем Радзівілам зрабілі спробу заснаваць свой універсітэт, як гэта зрабілі за два дзесяцігоддзі да таго лютэране ў Кёнігсбергу, які стаўся Меккай для беларускіх, літоўскіх і польскіх пратэстантаў. Нягледзячы на ўсе памаганні і націск магутных Радзівілаў, замест пратэстанцкага універсітэта ў сталіцы Вялікага княства Літоўскага з'явілася зусім іншая вышэйшая навучальная ўстава, пакліканая стацца адной з апор контррэфармацыі ва Усходняй Еўропе — Езуіцкая акадэмія, датай заснавання якое звычайна лічыцца 1579 г. Праз

самы кароткі час акадэмія зрабілася найбуйнейшым культурным асяродкам Вільні, у ёй выкладалі дзесяткі выдатных павукоўцаў з усяго свету, павучаліся сотні маладых людзей: беларусы, літоўцы, украінцы, палякі. Літаратурны даробак яе выкладчыкаў і студэнтаў быў настолькі значны, што склаў вельмі істотную частку рэпертуару заспаванай пры акадэміі спецыяльнай друкарні²⁹, не лічачы выдадзенага за мяжою. Выкладчыкі і студэнты пісалі таксама п'есы і інтэрмеды, графія ў створапым тут жа тэатры, і шматлікія папегірыкі, павучанні і казані.

Неабходна аддаць палежнае і беларускай правішцы, з яе дзесяткамі вялікіх і малых гарадоў, манастыроў, сядзібамі соцень феадалаў, тысячамі цэркваў, пры якіх пярэдка былі даволі значныя бібліятэкі і дзе перапісваліся кнігі, як і ў Вільні. Правішцыя дала сваіх, не менш вядомых літаратарў, якія пісалі на старабеларускай, царкоўнаславянскай, польскай, лацінскай мовах. У адрозненне ад сталіцы тут выразней адчувалася нацыянальная своеасаблівасць беларускай культуры, што наклала яскравы адбітак на творчасць большасці пісьменнікаў, асабліва тых, хто пісаў у традыцыйнай старажытнаруускай манеры, на царкоўнаславянскай і старабеларускай мовах. Вельмі красамоўны прыклад таму вядомая «Прамова Івана Мялешкі», у аснове якой хутчэй за ўсё ляжаць сапраўдныя пататкі дэпутата Івана Мялешкі³⁰, які выступаў на варшаўскім сейме ў 1589 г. У актавай кнізе гродзенскага земскага суда за 1566 г., якая захоўваецца цяпер у Цэнтральным дзяржаўным гістарычным архіве БССР у Мінску, на аркушах 60—66 змешчаны «Выпіс з другіх гродскіх кніг у гэтыя пра адзін маёнтак пана Івана Фёдаравіча Мялешкі», якога лагічнай за ўсё было б атаясаміць з тым, што выступаў на сейме, а ў 1593 г. атрымаў прывілей на «столниковство Городепское».

Чыста адміністрацыйна і геаграфічна да беларускай літаратурнай правішцы належаць і такія буйныя культурныя асяродкі, як Супрасль, Заблудаў, Нясвіж, Бярэсце, Заслаўе і іншыя, якія сталіся вядомыя ва ўсёй Еўропе. Тут у асноўным працавалі пісьменнікі і перакладчыкі, што тварылі ў межах старой традыцыі, а таксама дзеячы рэфармацыйнага руху, уключаючы выдатных літаратараў-гуманістаў, сярод якіх было шмат аўтараў-іншаземцаў, што надзвычай шмат зрабілі для беларускай літаратуры. Сярод іх Ціпрыян Базілік, які пакінуў значную колькасць вершаваных твораў на польскай мове, прысвечаных Ра-

дзівілам, шматлікія пераклады з лацінскай, у тым ліку і пераклад славутага трактата А. Фрыча Маджэўскага «Пра выпраўленне Рэчы Паспалітай», выдадзены Я. Карцапам у беларусім мястэчку Лоск. Тое самае можна сказаць і пра аднаго з яго папярэднікаў — Б. Ваявудку, вучня Э. Ратэрдамскага, аўтара і перакладчыка шматлікіх твораў, які аднавіў пасля смерці Ф. Скарыны беларускае кнігадрукаванне на пачатку 1550-х гг. у Бярэці.

Было б няправільна не ўлічваць і даволі непасрэдных ўплыў на беларускую літаратуру тае пары прызнаных майстроў польскага мастацкага слова, такіх, як Я. Кахапоўскі або М. Стрыйкоўскі, якіх сучаснікі-беларусы лічылі пават сваімі нацыянальнымі аўтарамі, звязанымі з Беларуссю агульнымі тэмамі і непасрэднымі шматгадовымі кантактамі. Да гэтай групы славурых аўтараў цесна прылягалі шматлікія малавядомыя польскія літаратары, якія зрабілі беларускай літаратуры ў той або іншай форме шмат паслуг. Жывучы на Беларусі, яны выступалі як перакладчыкі, прапагандысты і папулярныя пэдагогі і жапраў еўрапейскай літаратуры, часта пісалі самі і друкавалі напісанае. Менавіта такі быў, напрыклад, Л. Гурціцкі, перакладчык, гісторык, паэт, стваральнік каралеўскай бібліятэкі ў Вільні, выдатны знаўца старабеларускай мовы, сябра Я. Кахапоўскага. Ад уласна польскіх паходжанні аўтараў неабходна адрозніваць тых беларускіх літаратараў, якія пераважна або выключна пісалі на польскай і лацінскай мовах. Колькасць іх вельмі значная, усе яны патрабуюць пэўнай нацыянальнай «рэабілітацыі», бо залічэнне іх у шэрагі дзеячаў выключна польскай культуры здаецца на меншай меры дзіўным. Да такіх літаратараў адносяцца ўрадженец Старой Волі, цяперашняга сяла пэдалёка ад Пружанаў, вядомы пісьменнік і першы ўсходне-еўрапейскі літаратуразнавец С. Старавольскі і яго старэйшы сучаснік С. Кулакоўскі, паэт, чые творы друкаваліся шмат у якіх беларускіх друкарнях, у тым ліку і славурых Мамошчаў. У беларускім літаратурным працэсе не менш чыны ўдзел, чым выхадцы з Захаду, прымалі прадстаўнікі Усходу, перадусім рускія, сярод якіх дастаткова згадаць Івана Фёдарова, які працаваў у Заблудаве разам з Пятром Мсціслаўцам, і Андрэя Курбекага. Іх творы не толькі распаўсюджваліся ў рукапісных спісах на Беларусі і за яе межамі, але і пэаднаразова друкаваліся. Большасць гэтых пісьменнікаў былі выдатнымі паватарамі, што ўнеслі ў класічную ўсходнеславянскую традыцыю тэмы і

ідэі, якіх рапэй у ёй не было. Некаторыя з гэтых пісьменнікаў, напрыклад Феадосій Касой, сваім радыкалізмам нават перавышалі заходнееўрапейскіх мысліцеляў, з якімі яны без цяжкасцяў знаходзілі агульную мову і нават, магчыма, рабілі па іх вельмі сур'ёзны ўплыў. Задоўга да актыўнага паступу каталіцызму па праваслаўе А. Курбскі прадпрыняў паспяховую спробу выкарыстаць сусветны літаратурны досвед у ідэйна-капфесійнай барацьбе. Ён стаў ініцыятарам своеасаблівага ўзбагачэння айчынай культуры праз пераклад найбольш выдатных твораў з лацінскай, грэчаскай і іншых моў, якія карысталіся пасля на Беларусі, Украіне і ў Расіі асаблівым попытам³¹.

Шматлікія замежныя універсітэты, дзе навучаліся выхадцы з Вялікага княства Літоўскага і ўтвараліся свайго роду беларускія зямляцтвы, таксама сталіся значнымі асяродкамі развіцця беларускай культуры. Не выключана, што ў некаторых з іх існавалі літаратурныя гурткі, якія аб'ядноўвалі беларусаў і тых, хто сімпатызаваў іх культуры, напрыклад у Кракаўскім, дзе адначасова знаходзіліся вядомы гуманіст паэт Павел Русін, або Павел з Кросна, яго вучань Ян з Вісліцы і сам Францыск Скарына.

У першае дзесяцігоддзе XVI ст. іншаземцы складалі абсалютную большасць навучэнцаў універсітэта. Праўда, выхадцы з Вялікага княства Літоўскага сярод іх не былі самай шматлікай групай. На першым месцы паводле колькасці заўсёды стаялі венгерскія студэнты, пасля тых, хто прыбыў з Сілезіі, Маравіі і іншых мясцін, не выключаючы нават тумапага Альбіёна. Да пачатку XVI ст. Кракаўскі універсітэт дасягнуў сваёй найвышэйшай вядомасці як адзін з найлепшых у Еўропе. У тых гады тут выкладалі сусветнаведомыя гуманісты, выхадцы з розных краін: італьянцы Ян Сільвіус Аматус, Канстанцін Кларэці дэ Капцэлерыс, швейцарцы Рудальф Агрыкала Малодшы, Вальяцін Эк, англічанін Леанард Кокс, іспанец Гарсія Ападрэс і шмат хто іншы. Універсітэт стаўся адной з самых надзейных апор гуманізму, а яго гадаванцы пасля данеслі ідэі гэтага руху да аддаленых куткоў Еўропы. Гуманістычныя павевы зрабілі ўплыў на універсітэцкае жыццё, у прыватнасці на праграмы факультэта «вольных мастацтваў», яшчэ ў паярэднім стагоддзі. У самым канцы яго ва універсітэцкіх колах узніклі першыя ва Усходняй Еўропе навукова-літаратурныя таварыствы, якія адыгралі каласальную ролю ў распаўсюджванні ідэі гуманізму. Ля вытокаў утварэння гэтых таварыстваў стаялі буйныя еўра-

пейскія гуманісты, італьянскі дыпламат Філіп Калімах і выдатны паэт Конрад Цэльтыс. Усё гэта вельмі заўважна адбілася і на развіцці ўсходнеславянскіх культур, іх літаратур і кніжнасці. Невыпадкова менавіта ў Кракаве ў тры гады ўзнікла ўсходнеславянскае кнігадрукаванне, адбылася падзея велізарнай важнасці, што пазначыла надыход новай эпохі ў гісторыі айчынай культуры, які, на думку аўтарытэтных вучоных, неабходна разглядаць у найцяжнейшай сувязі з польскім Адраджэннем³².

Пражскі універсітэт, што славіўся сваімі пацыянальнымі традыцыямі, прыцягваў многіх беларусаў. Аднаго часу тут нават іспавала калегія для выхадцаў з Вялікага княства Літоўскага, у якім здаўна жыла значная зацікаўленасць да вучэнняў рэктара універсітэта Яна Гуса і Ераніма Пражскага, якія выказваліся ў духу прыязнасці да праваслаўных. Гусіцтва, дарэчы, гістарычна з'яўлялася рухам не толькі абстрактна антыкаталіцкім, але і глыбока нацыянальным, славянскім, скіраваным супраць засілля немцаў, зусім у духу некаторых выказванняў І. Мясешкі, пададзеных у яго «Прамовы». Калісьці гусіты марылі аб'яднаць шмат каго са славян, у тым ліку і беларусаў, якія разам з украінцамі прымалі актыўны ўдзел у гусіцкім рэвалюцыйным руху. Справа дайшла ўжо да таго, што на чэшскі пасад запрашаўся вялікі князь літоўскі Вітаўт³³, а «агульнае палітычнае і эканамічнае становішча жыцця» з часам пачало вельмі спрыяць «магчымасцям культурнага кантакту» з Чэхіяй³⁴.

«У XV—XVI стст. усходнеславянскага кніжнага і чытацкага асяроддзі дасягнула павая хваля чэшскага літаратурнага ўплыву. У асноўным гэта закранула беларускае асяроддзе ў межах Вялікага княства Літоўскага»³⁵. Беларусам былі вельмі блізкія ідэі патхняльнікаў чэшскай Рэфармацыі, у тым ліку і тыя, што датычылі перакладу Святога пісання на народную мову. Імя Я. Гуса было заўсёды гэтак жа папулярнае на Беларусі, як і імёны М. Лютэра, Ж. Кальвіна і Э. Ратэрдамскага. Невыпадкова нават на вокладках кніг з беларускіх бібліятэк яго партрэт памянчаўся побач з ціснёнымі выявамі гэтых мысліцеляў. Творы Я. Гуса і гусітаў былі ў шмат каго з пісьменнікаў Беларусі, напрыклад у С. Буднага, ад якога частка з іх пасля трапіла ў Расію, у Маскву, дзе ёю валодаў вядомы рускі пісьменнік, вучань Сімяона Полацкага Сільвестр Мядзведзеў³⁶.

Уласна кажучы, у Празе ў 1517 г. пачынаецца бела-

рускае кнігадрукаванне, перакрыжоўваюцца шляхі шматлікіх вядомых пісьменнікаў, якія адыгралі выдатную ролю ў гісторыі беларускай культуры. Выгадаваныя ў духу гуманістычных ідэй, гэтыя пісьменнікі часам знаходзяцца ў супрацьлеглых лагерах, вызнаюць далёка не адназначныя погляды. Сын віленскага бурмістра паэт і палеміст С. Гозій, напрыклад, стаповіцца адным з пайактыўнейшых прапаведнікаў кантэррэфармацыі і ініцыятарам правядзення добра вядомага ў гісторыі каталіцкай царквы Трыдэнцкага сабора.

Апроч Кракава і Прагі вялікая колькасць юнакоў з Вялікага княства Літоўскага навучаецца ў Кёнігсбергскім лютэранскім універсітэце, адкрытым у 1544 г. Абстаноўка для іх тут была выключна спрыяльная, шмат хто з прафесараў быў земляком студэнтаў і мог гаварыць з імі не толькі на лацінскай, але і на родных мовах. У Кёнігсбергу ўпершыню былі надрукаваны некаторыя творы беларускіх, літоўскіх і польскіх аўтараў, сярод іх М. Мажвідас, Радзівілы, М. Стрыйкоўскі.

У іншых пратэстанцкіх універсітэтах Еўропы таксама навучалася пямала беларускай моладзі. Іх прыцягвалі Лейпцыг, Цюбінген, Вітэнберг, Інгальштадт і іншыя гарады. Католікі ў асноўным слалі сваіх дзяцей у Італію: у Падую, Балонью, Рым, у калегіях якіх рыхтаваліся будучыя выдатныя грамадскія дзеячы і пісьменнікі. Гэтая роля Рыма і Ватыкана яшчэ болей узрасла ў наступныя часы, калі тут вучыліся і працавалі выдатныя беларускія літаратары, як ужо прыгадвалі Іосіф Пяткевіч і іншыя.

Вядомы выпадкі, калі беларусы ехалі вучыцца не на Захад, а на праваслаўны Усход, дакладней, на поўдзень Еўропы. Мы бачым іх сярод асоб, блізкіх да ўсяленскіх патрыярхаў, адзіп з якіх пасылае ў складзе прадстаўпічай дэлегацыі беларуса — «спудея Феодора», які выконваў ролю перакладчыка і афіцыйнага пасланніка адначасова³⁷. Гэты Феадор быў, відаць, вельмі здольным вучнем і літаратарам-палемістам праваслаўнага напрамку, нездарма сам капітанціопальскі патрыярх у спецыяльных пасланнях Кіеўскаму мітрапаліту і «гражданом Вилни града» прасіў за яго. Апроч таго, Феадора на Русі цікавілі кнігі «внешних любомудрецов и ученых феоологов», якія ён хацеў бы купіць. Просячы аб дапамозе Феадору, патрыярх падкрэсліваў, што яна адлюціцца ў сто разоў, калі ён адпусціць да іх свайго вучня «и тамо им процветут учешия»³⁸.

Як бачым, вобраз беларускага пісьменніка эпохі Адраджэння незвычайна складаны, як складаная і разпастаная сама беларуская літаратура гэтага часу. Звесці тут усё да асобных, пэўна акрэсленых тыпаў і пабудавачь нейкую літаратурную іерархію немагчыма. Кожны, вялікі і малы, пісьменнік быў індывідуальнасцю, творчасць якога працавала ў рэчышчы пайгалоўнейшых літаратурных традыцый свету. Творы пісаліся тым самым літаратарам часта на некалькіх мовах, з якіх, прынамсі, тры можна лічыць на той час мовамі міжнацыянальных зносін — гэта агульнапрызнаная лацінская, польская і старабеларуская — дзяржаўная мова пародаў Вялікага княства Літоўскага. XVI ст. — час вялікіх перамен, незвычайных супярэчнасцяў, якія адбіліся на творчасці пісьменнікаў, паўплывалі на іх чалавечы лёс. Сацыяльна-канфесійныя ўзрушэнні эпохі, якія пайболейш выразна адчуваліся тады менавіта на Беларусі, пібы спецыяльна выбранай дзеля гэтага з земляў усяго кантынента, бадай, як пільна паўплывалі на агульны поступ беларускай гісторыі, развіццё культуры і літаратуры беларусаў. Беларускі Парнас таго часу ўяўляў сабою рэдкае багацце, адкрываць якое мы будзем яшчэ шмат і шмат гадоў. Масіў беларускай літаратуры і сапраўды быў тады велізарны, складаны, вельмі разгалінаваны, і пакуль нам толькі ўдаецца разгледзець толькі некаторыя галоўныя яго хрыбты і вяршыні.

Пісьмо і шрыфт

И всякому человеку потребна
чести...

Францыск Скарына

Пра значэнне з'яўлення кнігадрукавання напісана і сказана вельмі шмат. Практычна ўсе пагаджаюцца на адным — друкаваная кніга, тыражаваная ў сотнях і тысячах абсалютна ідэнтычных асобніках, зрабіла сапраўдную рэвалюцыю ў сусветнай гісторыі, паклала пачатак новай эпосе ў развіцці культуры. Так было ва ўсіх еўрапейскіх народаў, у тым ліку і ў нас, усходніх славян, дзе асабліва папулярныя імёны айчыннага першадрукара Францыска Скарыны і рускіх першадрукароў Івана Фёдарова і Пятра Цімафеевіча Мсціслаўца, ураджэнца беларускага горада Мсціслава. Вядомы пісьменнік і гісторык М. М. Карамзін нават лічыў, што «гісторыя розуму ўяўляе сабой дзве галоўныя эпохі: вынаходства літар і друкарняў; усе іншыя былі іх вынікам»¹. Амаль паўтарае за ім і наш сучаснік, філосаф і пісьменнік А. Гулыга: «...не столькі Герадот, колькі Гутэнберг — сапраўдны бацька гістарычнай свядомасці»². Думка М. М. Карамзіна сучасная і меркаванню вядомага савецкага лінгвіста-медывіста, прафесара Л. П. Жукоўскай, якая пісала пра два перыяды гісторыі развіцця спосабаў фіксацыі вуснага маўлення: 1) рукапісны і 2) перыяд кнігадрукавання³.

І сапраўды, з'явіўшыся ў нейкай краіне або групе краін, кнігадрукаванне паступова мяняла сістэму літаратур-

най і чытацкай прасторы, фарміравала, па сутнасці, новую камунікацыйную сістэму, сістэму зносін з дапамогай друкаванае кнігі, што ў сваю чаргу рабіла ўплыў на культурны працэс у цэлым. Выдатную ролю адыграла кнігадрукаванне ў гісторыі славянскіх культур⁴.

Прычым роля друкара на славянскім Усходзе ўяўляецца пекаторым павукоўцам значна важнейшай, чым на Захадзе⁵.

На думку акадэміка А. І. Сабалеўскага, па Беларусі XVI — пачатку XVII стст. «кнігадрукаванне... зрабіла такія поспехі, што рукапісы сталіся лішнімі»⁶. Гэтым ён, у прыватнасці, тлумачыў параўнаўчую пешматлікасць ацалелых беларускіх рукапісаў традыцыйнага зместу. Апошня заўвага ў дастатковай ступені, безумоўна, слухная, як слухная яна і ў дачыненні да аналагічных маскоўскіх выдаўняў, пакліканых службыць «ко очищению и исправлению ненаученых и в разуме непскусных книгописец»⁷ і «ко очищению и исправлению плодов правды»⁸. Істотная розніца заключаецца ў тым, што беларускае кнігадрукаванне першага яго стагоддзя, у адрозненне ад рускага, з самага пачатку было выключна прыватным прадпрыемствам. Гэтыя традыцыі вольнага прадпрымальніцтва ў галіне кнігадрукавання працягвалі развівацца па Беларусі і далей. Невыпадкова таму з цягам часу яны, дзякуючы такому буйному беларускаму і рускаму літаратару, як Сімяон Полацкі, у пэўнай ступені знайшлі сваё адлюстраванне і ў Расіі. З ініцыятывы Сімяона Полацкага і яго паплечнікаў у апошній чвэрці XVII ст. у Маскве была створана гэтак званая Верхняя друкарня, практычна свабодная ад дыктату іерархаў царквы, пакліканая перадусім друкаваць творы самога паэта, непасрэдна апекаванага царом, быць інструментам рэалізацыі такой прагрэсіўнай у гісторыі формулы: аўтарскі рукапіс — друкаваная кніга. Менавіта ёй, друкаванай кнізе, адгэтуль належала галоўная роля ва ўсіх культурных пачынаннях. Яна зрабілася пайважнейшым сродкам распаўсюджвання дасягненняў культуры, зброяй прапаганды і контрпрапаганды, якая можа шмат чаго змяніць у грамадстве, ва ўнутрысацыяльных і пават міжнародных дачыненнях. Вось чаму Сімяон Полацкі мог з поўным правам напісаць пра друкаваную кнігу словы пра тое, што «Россия славу расширяет не мечем токмо...»⁹.

Кнігадрукаванне прынесла ў Еўропу не проста новую форму фіксацыі тэксту, але і новую па сваёй сутнасці кні-

гу, абсалютна новую сістэму «кнігараблення», выдання кніг, карэпна адрозную ад старой, рукапіснай. Параўнаўча хутка ўтварылася гіганцкая друкавальная індустрыя, «Галактыка Гутэнберга», са сваімі складанымі законамі развіцця. І калі з пункту гледжання тэкстолога-прагматыка сутнасць выпаходкі можа быць акрэслена, напрыклад, наступнымі словамі акадэміка Д. С. Ліхачова: «...памылкі набору адрозніваюцца ад памылак пісьма. Памылкі набору звязаны з тэхнікай набору»¹⁰, дык у чыста філасофскім сэнсе друкаваны тэкст — гэта прынцыпова новае адзіства, вынік развіцця і ўзаемадзеяння ўсіх інтэлектуальна тэхнічных сіл чалавецтва тых часоў¹¹.

На змену яру прыйшла металічная літара і друкарскі варштат, вызначыўшы па стагоддзі тэхніку распаўсюджвання, а часткова і само развіццё сусветнай літаратуры. Нязменным застаўся толькі асноўны будаўнічы матэрыял пісьменнасці, кніжнасці: алфавіт, літары. Нават малюпак іх у рукапісе і ў друкаванай кнізе быў аднолькавы або амаль аднолькавы. Пісьмо і прыфт былі настолькі цесна звязаныя, так моцна ўплывалі адно на адно на працягу апошняга паўтысячагоддзя, што ўсё гэта патрабуе спецыяльнага разгляду, які мы, натуральна, абмяжоўваем рамкамі нашай тэмы — беларускай кніжнасцю XV—XVI стст. Тады на Беларусі ўжывалі як кірыліцу, так і лацінку. Няма сэнсу шукаць якія-небудзь істотныя працы нашых сучасных навукоўцаў або даследчыкаў мінулых часоў, дзе была б намалювана хоць бы самая прыблізная карціна развіцця той або іншай графічнай сістэмы ў беларускай пісьменнасці. Не лічачы паасобных кароткіх згадак акадэміка Я. Ф. Карскага ў яго «Славянскай кірылаўскай палеаграфіі» (Л., 1928) і раздзела «Асаблівасці пісьма захадперускіх твораў, пачынаючы са старажытных часоў (Палеаграфічны парыз)» у першым выпуску другога тома яго славутай кнігі «Беларусы» (Варшава, 1908), мы нічога не знойдзем. Прычым усё напісанае Я. Ф. Карскім датычыць толькі кірылічнага пісьма, што ж да лацінкі, дык пытаешце пра яе ў гэтай сувязі піколі нават не ставілася. Думаю, што і цяпер шмат каго, у тым ліку і сярод навукоўцаў-гуманітарыяў, здзівіць словазлучэнне: беларуская лацінская палеаграфія. А тым часам стварэнне адпаведных данаможнікаў па беларускай кірылічнай і лацінскай палеаграфіі сталася б істотнай падмогай для правядзення вялікай колькасці гістарычных і філалагічных даследаванняў на абсалютна новым узроўні. Здавалася б,

запоўніць прагалы ў сферы беларускай лацінскай палеаграфіі можна часткова абасіраючыся на польскі досвед. На жаль, гэтага зрабіць нельга: у Польшчы такіх прац вельмі мала і, бадай, усяго адна з іх мае істотнае практычнае значэнне ў дачыненні да Вялікага княства Літоўскага¹². У польскай павуцы заўсёды дамінаваў строга храналагічны падыход у палеаграфічных даследаваннях, свайго роду метаад храналагічнай класіфікацыі, што ўжо даўно выклікае пезадавальненне вядучых гісторыкаў гэтай краіны¹³. Зрэшты, нельга сказаць, што і ў іншых краінах Захаду і Усходу палеаграфія як навука перажывае росквіт¹⁴. Усё гэта, натуральна, яшчэ больш ускладняе вывучэнне гісторыі беларускай лацінскай палеаграфіі, асаблівасці якой нельга звесці ўсяго толькі да нейкага рэгіянальнага варыянта польскай.

Лацінскае пісьмо на Беларусі, развіццё яго індывідуальных асаблівасцяў было абумоўлена шэрагам унутраных і знешніх фактараў, што стаялі і за межамі польскага культурнага кантэксту, былі звязаны з Польшчай толькі апасродкавана, праз іншыя краіны і землі Еўропы, у прыватнасці нямецкія. Істотны ўплыў на лацінскае пісьмо на Беларусі зрабілі традыцыі паўсюдна распаўсюджанага тут з глыбокай старажытнасці кірылічнага пісьма, а таксама шматлікія капцылярыі, пачынаючы ад галоўнай — дзяржаўнай і канчаючы самымі пязначнымі — мясцовымі, у якіх на працягу дзесяцігоддзяў і стагоддзяў даводзілася весці перапіску лацінскай графікай на лацінскай, нямецкай і польскай мовах. Вядома нямала цікавых прыкладаў, калі ў XVI—XVII стст. і ўсходнеславянскія тэксты запісваліся лацінкай. Гэта датычыла не толькі чыста свецкіх твораў, такіх, напрыклад, як летапісы¹⁵, але і літургічных¹⁶. У пэўнай ступені можна гаварыць пра непасрэдную сувязь маштабаў распаўсюджання лацінскай графікі на Беларусі з інтэнсіўнасцю выкарыстання тут лацінскай і польскай моў як універсальных сродкаў міжнародных зносін, што, відаць, не было характэрна для XV ст., калі лацінскія словы і выразы часта запісваліся беларускім кірылічным пісьмом¹⁷, ды і увогуле кірылічная графіка, як і старабеларуская мова, абсалютна дамінавала ва ўсіх сферах жыцця Вялікага княства Літоўскага.

Палеографы розных часоў рабілі пэўныя павярхоўныя заўвагі пра магчымыя адрозненні ва ўсходнеславянскім кніжным пісьме — рускім, украінскім і беларускім, але практычна і да сённяшняга дня праблема гэтых застаюч-

ца нявырашаныя, бо такія прыкметы знойдзены толькі для скоранісу, ды і тое ў выпадку параўнання яго рускіх варыянтаў з беларускімі або ўкраінскімі. Пра пісьмо кніг традыцыйнага зместу дагэтуль існуе пямала памылковых тлумачэнняў, заснаваных не на пільным назіранні, а на домыслах, паасобным з якіх ідзе ўжо другая сотня гадоў. Чамусьці, калі гаворка заходзіць пра беларускае кніжнае пісьмо, адразу без дай прычыны ўзгадваюць пра беларускі скораніс, рысы якога незразумела чаму павінны абавязкова выяўляцца і ў гэтай сферы пісьмовай практыкі. Абсурднасць такога падыходу відавочная, яшчэ Я. Ф. Карскі падкрэсліваў, што «ў рукапісных кнігах тыповы суцэльны заходнерускі скораніс з'яўляецца, зрэшты, толькі ў канцы XVI і пачатку XVII стст.»¹⁸. Даючы павярхоўную ацэнку беларускаму скоранісу, ён, у прыватнасці, абсалютна слухна пісаў: «Заходнерускі скораніс, з якім пасля супаў і паўднёварускі, рэзка адрозніваецца ад скоранісу Паўночна-Усходняй Русі. Адрозненне паміж імі перш за ўсё ў самім характары пісьма, а ўжо тады ў адрозненні паасобных напісанняў. Розніца адбылася таму, што ў Літоўскай Русі давялося жыць асаблівым жыццём, у параўнанні з Масквой, паддавацца ўплыву заходняй культуры і ў выніку гэтага знаёміцца з лацінскім пісьмом. Часта даводзілася той самай асобе пісаць па-лацінску, па-польску і па-руску. А ў лаціна-польскай графіцы тады панавала гэтак званае гатычнае пісьмо; асаблівасць яго рэзка адбіваецца і па заходнерускім пісьме старажытнага скоранісу. Гэтая гатычная мадэра была прычынай таго, што найстаражытнейшыя скаранісныя заходнерускія абрысы літар увогуле блізкія да паўустаўных, тым часам як ва ўсходнерускім скоранісе яны маюць іншы малюнак... У пазнейшым заходнерускім скоранісе і гэтыя абрысы атрымалі асаблівае развіццё»¹⁹.

Вельмі адчувальны ўплыў на эвалюцыю беларускага лацінскага і асабліва кірылічнага пісьма зрабіла дзелавая пісьменнасць, пісьменнасць канцылярый. Такі выдатны знаўца кірылічнай палеаграфіі, як В. М. Шчэпкіп, увогуле лічыў старажытны варыянт беларускага скоранісу скоранісам «Літоўскай велікакняскай канцылярый XV—XVI стст.»²⁰ і называў яго «віленскім». На самай справе ў станаўленні гэтага віду кірылічнага пісьма прымала ўдзел, вядома ж, не толькі адна сталіца Вялікага княства Літоўскага, яго галоўная канцылярый, з не такімі ўжо і шматлікімі ў ёй пісарамі і пісцямі²¹. У немалой ступені

гэтану спрыяла таксама нават каралеўская канцылярыя ў Кракаве, дзе пісары і пісцы стваралі і капіравалі самыя розныя дакументы на старабеларускай мове. Дастаткова параўнаць дакументы каралеўскай канцылярыі таго часу, перапісаныя гэтак званай італікай, гэта значыць гуманістычным курсівам, з віленскімі, і падабенства адразу ж кінецца ў вочы²². Параўноўваючы пісьмо дакументаў дзяржаўных архіваў Вялікага княства Літоўскага і Польшчы — Літоўскай метрыкі і Кароннай, таксама прыходзіш да высновы, што паміж імі шмат агульнага²³. Гэтае падабенства працягваецца практычна па ўсім працягу гісторыі абодвух архіваў і сведчыць не пра аднабаковы ўплыў, а хутчэй пра ўзаемаўплыў. Прыкладам таму і так званае канцылярскае пісьмо, якое першапачаткова ўзнікла ў сярэдзіне XVI ст. у італьянскіх канцылярыях на аснове італікі і гатычнага купецкага пісьма. Пад канец стагоддзя яно распаўсюджваецца ўжо ў шмат якіх еўрапейскіх краінах, у тым ліку ў Польшчы і Вялікім княстве Літоўскім, дзе актыўна ўплывае на позні кірылічны скораніс, ад якога, у сваю чаргу, у паасобных выпадках сам трапляе ў залежнасць²⁴. Амаль не адстаюць у эвалюцыі пісьма і розныя царкоўныя канцылярыі Вялікага княства Літоўскага, пачынаючы ад вярхоўных і канчаючы епархіяльнымі. У Цэнтральным дзяржаўным гістарычным архіве СССР у Ленінградзе, дзе захоўваецца славыты Архіў заходперускіх уніяцкіх мітрапалітаў²⁵, і ў іншых сховішчах мы знойдзем гэтану нямала пацверджанняў.

Абсалютна адметная гісторыя ў беларускага кірылічнага кпіжнага пісьма. На думку Я. Ф. Карскага: «...і ў помніках XIV ст. (і часткова пачатку XV ст.) заходперускі ўстаў увогуле падобны да агульнарускага»²⁶; «XV стагоддзе ў творах пісьменства — панаванне паўустава: устаўныя помнікі (напр., гр. 1414 г.) — рэдкія выпадкі»²⁷. Тое самае назіраецца і ў наступным, і нават часткова XVII ст.²⁸. Беларускі паўустаў дамінуе ў рукапісных кнігах тае пары і ў цэлым «выяўляе нямала рыс падабенства... з усходнерускім», хоць мае ён і «істотныя адрозненні» ад яго²⁹. Я. Ф. Карскі раздзяляе яго на старэйшы (з канца XIV і да сярэдзіны XV стст.) і малодшы, які, на думку вучонага, «больш падобны да паўднёvasлавянскага паўустава (не тонкага), чым да рускага «велікарускага».

Ёсць, аднак, вельмі значная катэгорыя помнікаў традыцыйнага зместу, а менавіта Евангеллі, асабліва Евангеллі напрасвольныя, якія і ў Расіі, і на Беларусі пісаліся

вельмі і вельмі падобным, часам практычна тым самым паўустаўным кніжным пісьмом. Падобная, і гэта асабліва цікава, і мова такіх рукапісаў. «Большая іх частка, — сцвярджаў А. І. Сабалеўскі, — не адрозніваецца ў мове нічым ад маскоўскіх таго самага часу, апроч зрэдку мены ў — пу і іншых дробных асаблівасцяў»³⁰. Неабходна адзначыць, што падабенства гэтае распаўсюджваецца і на пісьмо шэрагу дакументальных помнікаў XVI ст., папрыклад маскоўскае судовае пісьмо, у якім мы знаходзім абрысы літар, вельмі падобных нават да шрыфтоў скарыпаўскіх кніг³¹, у аснове якіх, як лічыў Я. Ф. Карскі, «ляжыць заходнерускі паўустаў»³². Зрэшты, паасобныя літары са шрыфтоў скарыпаўскіх кніг маюць аналагі і ў пісьме цэлага шэрагу іншых помнікаў рускага паходжання, не выключачы, папрыклад, славутай Генадзьеўскай бібліі канца XV ст. Усе гэтыя факты сведчаць пра цесныя, а часам і вельмі цесныя руска-беларускія сувязі ў галіне кніжнай справы, у сферы кніжнага і канцылярскага пісьма, што ў пэўнай ступені прымушае з увагай паставіцца і да паведамлення М. Стрыйкоўскага пра пісараў з Масквы ў канцылярыях Вялікага княства Літоўскага³³. У сувязі з гэтым уяўляюць бяспрэчную цікавасць і шматлікія кніжныя каптакты Русі Літоўскай і Маскоўскай, прыезды ў Маскву спецыяльных місій з адною толькі мэтай: здабыць пайбольш аўтарытэтных спісы тых або іншых твораў, паасобныя з якіх нават прызначаліся для друкавання ў Вялікім княстве Літоўскім³⁴. Агульнавядомая ў гэтых каптактах і роля рускіх першадрукароў І. Фёдарова і П. Мсціслаўца, шляхі якіх пасля Заблудава разышліся, а разам з імі разышліся, распаўсюдзіліся па ўкраінскіх землях і ў Вялікім княстве Літоўскім кірылічныя шрыфты маскоўскага тыпу, а таксама арнаментыка маскоўскіх першадрукаваных кніг, якая сустракаецца ва ўкраінскіх і беларускіх выдашніх яшчэ і ў XVIII ст., прычым нават ва ушыяцкіх³⁵.

Я. Ф. Карскі лічыў, што шрыфты маскоўскіх першадрукаваных кніг супадаюць «па малюнку з усходнерускім паўуставам», менавіта гэтыя шрыфты ўжываюцца «пасля ў віленскай друкарні Мамопічаў і ў іншых заходнерускіх»³⁶. На першы погляд у такім сцвярджанні няма нічога супярэчлівага, усё здаецца слушным, хоць і крыху дзіўным. Чаму маскоўскія шрыфты атрымалі і на Беларусі і на Украіне такое шырокае распаўсюджанне? Бо была ж, здаецца, папрыклад, традыцыя скарыпаўскіх шрыфтоў? Па-

сля дэталёвага знаёмства з пісьмом кніг традыцыйнага зместу, перапісаных у Расіі, па Украіне і Беларусі, становіцца зразумелым, чаму малюнак шрыфтоў першых маскоўскіх выданняў так хутка і бязбольна ўвайшоў у выдавецкую практыку большасці ўсходнеславянскіх друкарняў. Справа ў тым, што малюнак гэты нельга пазваць выключна маскоўскім. Ён падобны і да беларускага, і да ўкраінскага паўустаўнага пісьма. Безумоўна, роля І. Фёдарова і П. Меціслаўца ў распаўсюджанні па Беларусі і Украіне шрыфтоў маскоўскіх першадрукаваных кніг не падлягае і найменшаму сумненню. Неабходна ўлічваць толькі тое, што малюнак іх не быў чужы пісьму кніг традыцыйнага зместу ва ўсіх усходнеславянскіх народаў. Не разглядаючы раннія беларускія кніжныя помнікі, такія, напрыклад, як Друцкае евангелле XIV ст., звернемся да прыкладаў з XV і XVI стст. Прычым агляд будзем весці не ў парадку храпалогіі, а ў адпаведнасці з цяперашнім месцам захоўвання рукапісаў.

Пачнем са збораў Цэнтральнай бібліятэкі АН ЛітССР. У так званым «Фондзе рускіх рукапісных кніг»³⁷ знаходзяцца дзесяткі і нават сотні рукапісаў, створаных беларусамі³⁸. Вось два Евангеллі першай паловы XVI ст.³⁹, перапісаных адною рукою. І паводле архітэктонікі, і пават моўных асаблівасцяў яны практычна не адрозніваюцца ад апалагічных маскоўскіх рукапісаў. Пісьмо іх таксама шмат у чым пагадвае маскоўскае і ўкраінскае⁴⁰. Тое самае можна сказаць і пра іншыя беларускія помнікі таго часу з «Фонду рускіх рукапісных кніг», пісьмо якіх мае агульныя рысы з рукапісамі, што ствараліся ў розных кашах Расіі, у тым ліку і ў славутай майстэрні Троіца-Сергіевай лаўры⁴¹. Сюды адносяцца: пергаментная Трыёдзь калярова⁴², Апостал⁴³, Евангелле⁴⁴, Евангелле⁴⁵, Евангелле⁴⁶, Евангелле⁴⁷, Евангелле⁴⁸. Сярод рукапісаў са збораў былога Віленскага беларускага музея⁴⁹ можна выдзеліць пэкалькі вельмі цікавых для пашай тэмы⁵⁰. Абмяжуемся кароткім аглядам аднаго з іх. Гэта Апостал першай паловы XVI ст.⁵¹, па якім ёсць шэраг падзвычай цікавых запісаў, зробленых ва Усходняй і Заходняй Беларусі⁵², а таксама ў Літве⁵³. Па ўсіх прыкметах ён цалкам пагадвае рускі рукапіс. Аналагічныя прыклады мы знойдзем і ў зборах Ленінграда⁵⁴, Кіева⁵⁵ і іншых гарадоў. Беларускія рукапісы, падобныя да рускіх, ёсць і ў Мінску. Самы цікавы з іх, бадай, Евангелле сярэдзіны XVI ст., што захоўваецца ў Дзяржаўнай бібліятэцы БССР імя У. І. Лёсіна⁵⁶.

І ў мове, і ў архітэктопіцы, і ў пісьме ён пічым не адрозніваецца ад рускіх. Нават болей, гэты беларускі рукапіс цалкам можа быць прызнаны падобным да рускіх першадрукаваных выданняў. У ім ёсць застаўкі старадрукавапага стылю, якія вельмі падобныя да тых з рускіх рукапісаў, што лічацца першаўзорам арнаментыкі першадрукаваных маскоўскіх выданняў⁵⁷. Рукапісы беларускага паходжання відавочна маюць некаторыя агульныя рысы з графічнымі элементамі з выданняў Ш. Фіёля⁵⁸, маскоўскіх апапімных выданняў⁵⁹ і маскоўскіх выданняў І. Фёдарова і П. Мсціслаўца⁶⁰.

Такім чынам, можна з пэўнасцю сцвярджаць, што гэтак званы маскоўскі малюнак шрыфту, які распаўсюдзіўся ў беларускіх выданнях другой паловы XVI ст., мае аналагі і ў паўустаўным кніжным пісьме, ужываным тады ў Вялікім княстве Літоўскім. Што да шрыфтоў тыпу скарынаўскіх, дык мы бачым іх у выданнях пратэстанцкага Нясвіжа і цюбінгенскіх кірылічных друкаваных кнігах Прымуса Трубера⁶¹, а таксама некаторых выданнях Вільні. Адкрытым пакуль застаецца пытанне пра ўплыў гэтага тыпу шрыфтоў на гэтак званы рускі грамадзянскі шрыфт, грамадзянскую азбуку, якою ўсе мы карыстаемся дагэтуль. Грамадзянскі шрыфт быў зацверджаны Пятром Першым у якасці абавязковага, агульнадзяржаўнага ў 1708 г. на падставе праекта, у аснову якога леглі і ўзоры шрыфтоў, ужываных у выданнях беларуса Ільі Капіеўскага, які, верагодна, зазнаў уплыў нясвіжскіх пратэстанцкіх кніг, а магчыма, і выданняў самога Ф. Скарыны. Усё яшчэ незразумела, паколькі паўплывалі шрыфты тыпу скарынаўскіх, ужываныя ў шэрагу выданняў Мамошчаў, па далейшае развіццё беларускай кірылічнай шрыфтавай традыцыі, якая не перапынілася аж да канца XVIII ст., а таксама па лёс лацінскага скоранісу на Беларусі, Літве, Украіне і ў Польшчы.

Нявырашаных праблем шрыфталогіі існуе, бадай, нават значна болей, чым палеаграфічных. Пра стан айчынай кірылічнай шрыфталогіі на пачатку нашага стагоддзя можа, напрыклад, сведчыць такое абсалютна абсурднае сцвярджанне вядомага медыявіста К. В. Харламповіча, «што заходнерускае кнігадрукаванне зрабіла свой уплыў на маскоўскае, гэта можна бачыць з хлудаўскага Евангелля маскоўскага друку, шрыфт якога падобны да нясвіжскага»⁶². Значна большыя праблемы стаяць перад айчынай лацінскай шрыфталогіяй. Манаграфія Л. І. Кісялёвай

«Заходнееўрапейская рукапісная і друкаваная кніга XIV—XV стст.» (Л., 1985) — адзіная ў нас буйная праца, прысвечаная ўзаемадзейню і ўзаемаўплыву рукапіснай і друкаванай кнігі, пісьма і шрыфту, датычыць толькі кнігі замежнай, заходняй. Амаль паўтысячагадовая гісторыя айчынных лацінскіх шрыфтоў пакуль абсалютна невядомая. У пэўнай ступені, праўда, можна выкарыстаць наяўны багаты замежны досвед, а таксама прыняць адну з высноў Л. І. Кісялёвай пра пяць асноўных тыпаў пісьма (пісьмо літургічных кніг, або архітэктанічнае, гатычнае кніжнае пісьмо, бастарда, капцылярскае пісьмо, гуманістычнае пісьмо), якія сталіся першаўзорамі галоўных тыпаў шрыфтоў еўрапейскіх выданняў інкупабульнага перыяду, які працягваўся да 1500 г.

Не паглыбляючыся ў дэталі ўсіх гэтых яшчэ не вырашаных да канца шрыфталагічных праблем і ў адносінах да заходнееўрапейскай кнігі, можна ўсё ж паказаць асноўныя тыпы лацінскіх шрыфтоў, ужываных у друкарнях Вялікага княства Літоўскага. Гэта перадусім антыква, швабаха і фрактура, якія маюць сваю багатую гісторыю, што працягваецца і да сённяшняга дня. Так, напрыклад, антыква мае, прынамсі, чатыры асноўныя перыяды ў сваім развіцці: рэнесансны, не ў апошнюю чаргу звязаны з імем славутага Альда Мануцыя, які яе ўдасканаліў, барочны, класічны і сучасны. Выкарыстанне ў друкарні тых або іншых шрыфтоў залежала ад шэрагу акалічнасцяў: канкрэтных яе матэрыяльных магчымасцяў, віду выдаваемых кніг, пэўнай моды на той або іншы тып шрыфту ў чытацкіх колах і г. д.

У Вялікім княстве Літоўскім, кнігадрукаванне якога было так цесна звязана з Кракавам і часткова з Кёнігсбергам, ужываліся пераважна тыя шрыфты, якія перадусім маюць аналогіі ў польскай і радзей пямецкай практыцы. У значнай колькасці выпадкаў замежныя друкары, што прыязджалі працаваць у беларускія друкарні, разам з іншым абсталяваннем везлі з сабой і шрыфты. Часам лацінскія шрыфты заказваліся ў вядомых замежных майстроў або адліваліся на месцы.

Значных цяжкасцяў зазнавалі друкарні з прычыны частай нястачы каштоўнай паперы, што завозілася з-за мяжы, а таксама выраблялася на ўласных папяровых млынах, першыя з якіх з'явіліся ў Вільні і яе ваколіцах яшчэ ў 1520-я гг.⁶³ Гэта прымусіла ўладальнікаў друкарняў і выдаўцоў будаваць новыя млыны, і ўжо ў другой палове

XVI ст., напрыклад, у Лукаша Мамоніча іх было тры ⁶⁴. Э. Лаўцявічус пават сцвярджае, што «вытворчасць паперы і гандаль ёю ў Вільні былі ў яго руках» ⁶⁵. Некалькімі папярэвымі млынамі валодалі ў XVI ст. Радзівілы ⁶⁶, а таксама М. Кавячыцкі ⁶⁷, уладальнік друкарні ў Нясвіжы і Заслаўі. Друкарская тэхніка, ужываная ў Вялікім княстве Літоўскім, амаль нічым не адрознівалася ад той, якая працавала ў друкарнях Германіі, Польшчы і іншых еўрапейскіх краін. Яна была ўся запазычаная, і тыя найбольш аўтарытэтных апісанні яе асаблівасцяў, якія датычаць іншых краін і земляў ⁶⁸, поўнасьцю адлюстроўваюць стаповішча спраў і ў Вялікім княстве Літоўскім. Для нас важна адзначыць, што тэхніка гэтая дазваляла ў вельмі кароткі тэрмін аддрукаваць сотні і нават тысячы абсалютна ідэнтычных асобнікаў любой кнігі, якая, у адрозненне ад рукапісу і яго нешматлікіх спісаў, адразу ж становілася набыткам вялікай колькасці людзей, актыўна фарміравала і ўздзейнічала на чытацкае асяроддзе, рабілася сродкам у дэсяткі і сотні разоў больш магутным, чым рукапіс. Настаў новы, нябачаны яшчэ этап у развіцці сродкаў інфармацыі, які зрабіў каласальнае ўздзеянне і на гісторыю літаратуры ў цэлым. Яна была цяпер друкаванай, шырока даступнай, лёгкай для распаўсюджвання. У нашыя дні старадаўняя друкаваная літаратура ўяўляе сабой надзвычай зручны для даследчыка матэрыял. Пры руплівым і падрабязным яе вывучэнні з'яўляецца прывабная магчымасць намаляваць амаль поўную карціну літаратурнага развіцця таго або іншага народа, той або іншай краіны. Такая спроба зроблена і ў гэтай кнізе.

Яна — пра каласальную па важнасці эпоху ў гісторыі беларускай культуры, эпоху надзвычай яскравую, але ўсё яшчэ да канца не адкрытую, не спазнаную.

«Избрал оставити... В книгах...»

...не просил еси себе дней
многих, ни богатства... но
жадал еси себе мудрости...

Франциск Скарына

У 1517—1519 гг. у Празе і ў 1522—1525 гг. у Вільні Франциск Скарына падрукаваў сорок дзве кнігі¹, перакладзеныя ім на мову, блізкую да народнай, дапоўненыя яго літаратурнымі каментарыямі, падрабязнымі ўступамі-прадмовамі і кароткімі слоўнымі каццоўкамі. Паводле колькасці гэтых кнігі беларускага асветніка складаюць дзве трэці ўсіх выданняў кірылічнага шрыфту ў свеце за XV — першую чвэрць XVI стст.² і больш за палову такіх выданняў XV — першай паловы XVI стст.³ Нягледзячы на даволі багатую літаратуру пра Ф. Скарыну⁴, абставіны яго жыцця ўвогуле малавядомыя, і апавядальная пітка ў расказах пра лёс вялікага беларуса звычайна цягнецца паміж нешматлікімі дакладнымі фактамі, дакументаванымі прызнаннямі самога героя і тымі мізэрнымі актавымі сведчаннямі, якія ўдалося расшукаць павукоўцам XIX—XX стст. Нам невядомыя нават даты нараджэння і смерці Скарыны⁵, вядуцца спрэчкі і пра дакладнасць напісання яго імя⁶. За апошнія гады цікаўнасць да зробленага Ф. Скарынам асабліва ўзрасла. Яго спадчына вывучаецца філосафамі⁷, кнігазнаўцамі⁸, мастацтвазнаўцамі⁹, лінгвістамі¹⁰. Усё яшчэ не спяцілі свайго доўгу перад памяццю Скарыны гісторыкі літаратуры, якія не

напісалі пра яго пакуль піводнай грунтоўнай працы. Пасля выдання выбрапых твораў Ф. Скарыны ў 1969 г. («Прадмовы і пасляслоўі»), якія адыгралі вялікую ролю ў развіцці скарызнаства, можна назваць толькі некалькі артыкулаў пра пісьменніка, перадусім нарыс А. Ф. Коршунава і В. А. Чамярыцкага, змешчаны ў «Гісторыі беларускай дакастрычніцкай літаратуры» (Мн., 1977)¹¹. На жаль, «Прадмовы...» былі для шматлікіх даследчыкаў адзінай крыніцай у вывучэнні творчай спадчыны Ф. Скарыны. Некаторыя з іх піколі і не звярталіся да арыгіналаў яго кніг. Гэта адразу ж прывяло да прынцыповых памылак, пемагчымасці ў цэласнасці, як след разгледзець Скарыну — пісьменніка, перакладчыка, эдытара, выдаўца. Адным словам, без вывучэння Скарынавай спадчыны паводле аўтэнтыку, у арыгінале, была страчана аб'ектывнасць тых або іншых ацэнак.

У кнігах, выдадзеных Ф. Скарынам, уражвае ўсё. Такога сусветная практыка яшчэ не ведала. Скарына змясціў у надрукаваных ім біблейскіх кнігах нават свой партрэт, тым самым нібы сцвярджаючы ўласную індывідуальнасць, сваю асабовасць, сваё аўтарства, бяспрэчную далучанасць да тых глыбінных гуманістычных рухаў еўрапейскага Рэнесансу, якія аформіліся ў першай трэці XVI ст. у выглядзе «хрысціянскага гуманізму» Эразма Ратэрдамскага і Томаса Мора¹². Для Скарыны, гэтаксама як і для гэтых пісьменнікаў і мысліцеляў, «Біблія — чалавечая, хоць і «патхнёная богам» кніга»¹³. Яна перадусім «грапдыёзны... сінтэз розных формаў старажытнай мудрасці, пачынаючы ад фальклору»¹⁴, які носіць энцыклапедычны характар.

Сучасная савецкая навука разглядае Біблію ў якасці гіганцкай гістарычнай крыніцы і шматпланаванага, шматжанравага найкаштоўнейшага помніка літаратуры, які аб'яднаў падзвычай розныя па характары выкладу і змесце творы¹⁵. Ёсць у гэтай «кнізе кніг» і летапісныя апавяданні (кнігі Царстваў), і паданні пра герояў (кніга Суддзяў), і любоўная лірыка (Песня песняў), і побытавыя навелы (кніга Руф), і філасофскія дыялогі (кніга Іова), і шмат чаго іншага. Асабліва каштоўнасць Бібліі як выдатнага помніка сусветнай літаратуры ні ў кога не выклікае сумнення¹⁶. Нездарма паасобныя яе кнігі былі надрукаваныя ў складзе першага тома двухсоттамавай «Бібліятэкі сусветнай літаратуры»¹⁷, якая атрымала ў нашай краіне і за мяжою такую шырокую вядомасць. Нягледзячы на тое, што біблейскія кнігі зрабілі самы сур'ёзны ўплыў

па творчасць такіх карыфеяў айчышнай і сусветнай літаратуры, як, напрыклад, Грыгорый Скаварада, Леў Талстой, Фёдар Дастаеўскі, Міхаіл Булгакаў і шмат каго іншага, традыцыі літаратуразнаўчага вывучэння Бібліі ў нашай краіне практычна не існавала, дый чыста канфесійная школа яе інтэрырэтацыі рабіла ледзь заўважныя крокі. У вывучэнні Бібліі як выдатнага сусветнага літаратурнага помніка, пра які А. М. Горкі пісаў: «Цудоўная кніга, вельмі люблю яе»¹⁸, за мяжою зроблены значныя поспехі. Існуе вялікая колькасць самых розных даследаванняў, што раскрываюць літаратурныя асаблівасці гэтага гіганцкага твора, аж да прац па паэтыцы і літаратурным стылі¹⁹.

Погляд на Біблію як на твор мастацкай літаратуры не новы. Часткова ён быў уласцівы нават візантыйскай, а ўслед за ёю і ўсходнеславянскай традыцыі з яе «чэтым» тышам біблейскіх кніг, якія асабліва актыўна пачыпаюць распаўсюджвацца ў нас з канца XV — пачатку XVI стст. Характэрна, што ў сваёй большасці гэта рукапісы беларускага паходжання, напрыклад такія добра вядомыя, як «Віленскі храпограф»²⁰, Супрасльскі зборнік²¹, Зборнік 1502—1507 гг.²² і іншыя. Таму, рыхтуючы свае выданні, Скарына ў пэўнай ступені пайшоў насустрач патрэбам, узніклым у сучасным яму грамадстве, для якога, зрэшты, ён не толькі спрасціў магчымасць знаёмства з сусветнай мудрасцю, але і ў немалой ступені ўскладніў працэс яе рэцэпцыі. Гэтая ўскладненасць, складанасць усцрымання вечных ісцін са скарынаўскіх кніг тлумачыцца, з аднаго боку, пэўнай нетрадыцыйнасцю іх архітэктонікі і афармлення, а з другога — той глыбокай сімвалічнасцю, якая, на думку Скарыны, уласцівая зместу Бібліі. Скарына, услед за Грыгорыем Вялікім, лічыў, што яна «под простыми словы замыкает тайну»²³. Такое сцверджанне перасярэдня пераклікаецца з сярэднявечнымі і рэнесанснымі вучэннямі пра сімвал. Напрыклад, Дантэ Аліг'еры пісаў: «...Трэба ведаць, што пісанні могуць быць зразуметыя і павінны з найвялікшым напружаннем растлумачвацца ў чатырох сэнсах. Першы завецца літаральным, і гэта той сэнс, які не сягае далей літаральнага значэння вымысленых слоў, — гэтак байкі паэтаў. Другі завецца алегарычным, ён хаваецца пад покрывам гэтых баек і з'яўляецца ісцінай, укрытай пад прыгожай манюю... Трэці сэнс завецца маральным, і гэта той сэнс, які чытачы павінны ўважліва вышукваць у пісаннях на карысць сабе і сваім вучням. Такі сэнс можа быць адкрыты ў Евангеллі... Чацвёрты сэнс за-

веща анагатычным, гэта значыць звышсэісам, або духоўным тлумачэннем Пісання; ён застаецца ісцінным таксама і ў літаральным сэнсе і праз рэчы азначаныя выказвае рэчы пайвышэйшыя, далучаныя вечнае славы»²⁴.

У сваім поглядзе на ролю і значэнне «кнігі кніг» Скарына падзвычай блізкі да Эразма Ратэрдамскага, гэтага «Вальтэра XVI стагоддзя», самага вядомага тады еўрапейскага пісьменніка, які лічыў, што «Біблію павінны чытаць усе»²⁵. У адрозненне ад заходнееўрапейскіх гуманістаў Скарына мусіў вельмі сур'ёзна лічыцца з асаблівай, стагоддзямі ўзакопенай усходнеславянскай кніжнай традыцыяй, якую, тым не меней, ён моцна рэфармаваў. Немагчымасць адысці ў сваёй літаратурнай творчасці па традыцыйнай літаратурнай мове — царкоўнаславянскай і пават па мове блізкай да народнай — ад гэтай традыцыі (інакш ён не быў бы зразуметы суайчышнікамі-сучаснікамі), вымушае Скарыну максімальна абапірацца на яе, часта выказваць свае ўласныя меркаванні і перакананні вуснамі вядомых старажытных аўтарытэтаў, якія, зрэшты, ён цалкам шчыра шапаваў і сам. Выкарыстанне ў сваёй творчасці чыста традыцыйных, усходніх пачаткаў і сплаў іх з заходнімі далі падзвычай цікавы, пепаўторны, арыгінальны літаратурна-графічны сімбіёз, які збівае з тропу пры яго разглядзе не толькі Скарынавага сучасніка, але і павукоўца нашых дзён. Спароджаны ім мастацкі вобраз прымушае адначасова памятаць і пра літаратурныя асаблівасці Усходу, і пра дасягненні графічнага мастацтва Захаду, і пра тую агульнасць культуры, якая ўласцівая ўсяму Міжземнамор'ю, усёй Еўропе. Вось чаму немагчыма раздзяліць у творчасці Скарыны гэтыя дзве галоўныя культурныя традыцыі Еўропы — традыцыю візантыйскага Усходу і традыцыю рымскага, лацінскага Захаду. Ён звязаў, злучыў, замкнуў іх у сваёй творчасці. Пра гэта сведчаць не толькі самі тэксты скарынаўскіх кніг, але і іх агульная архітэктошкіка, кампазіцыя, графіка, калі, напрыклад, тытульны аркушы яго выданняў можна цалкам параўнаць з апалагічнымі з выданняў Эразма Ратэрдамскага²⁶. Аднак (і ў гэтым яго вялікая заслуга) Скарына прызначае свае творы не даволі вузкаму колу адукаваных людзей, піша для іх не на лацінскай мове, як гэта робіць Эразм, а, выкарыстоўваючы ў асноўным традыцыйныя літаратурныя жанры і (што ці не самае галоўнае) блізкую да народнай мову, стварае пароднамоўныя выданні, прызначаныя «ўсім людзям без розніцы саслоўяў»²⁷, падобныя да тых, што леглі

ў падмурак шмат якіх еўрапейскіх нацыянальных літаратур. Тое, што ўсе без выключэння выданні Скарыны менавіта «четы» і мелі самае канкрэтнае чытацкае прызначэнне і адрас, даказваць не трэба, у дзесятках сваіх «прадслоўяў», «сказанняў», «даканчанняў» за нас гэта зрабіў сам Скарына. Выдадзеныя ім кнігі — гэта не проста перакладзеныя або падрыхтаваныя да друку тэксты, дапоўненыя тымі або іншымі каментарыямі. Кнігі Скарыны — складаны комплекс соцень самых розных літаратурных твораў, напісаных, перакладзеных або падрыхтаваных ім да друку паводле самых строгіх канонаў эдытарства яго часоў. Скарына як майстар слова паўстае перад намі адразу ў некалькіх аўтарскіх іпастасях: пісьменніка-празаіка, гімнографа і паэта, выдатнага перакладчыка з некалькіх старажытных і новых моў.

Крыніцы перакладаў Скарыны разнастайныя. Самі пераклады — гіганцкая праца вучонага-гуманіста і пісьменніка, якую можна параўнаць толькі з аналагічнымі шматгадовымі намаганнямі некалькіх заходнееўрапейскіх тытапаў або цэлых літаратурных згуртаванняў, такіх, напрыклад, як арыенталістычны цэнтр у Алкалі²⁸. Адносна галоўнай крыніцы перакладаў Скарыны можна выказацца словамі А. В. Флароўскага: «У аснове бібліі Скарыны ляжыць традыцыйны царкоўнаславянскі тэкст рускай рэдакцыі. Аднак ён быў у пэўнай ступені апрацаваны пад уплывам, з аднаго боку, жывой гутарковай мовы самога Скарыны і яго беларускага асяроддзя, а з другога боку — мовы чэшскай. Мы не схільныя перабольшваць значэнне апошняга ўплыву і ў гэтым сэнсе знаходзім, што і назіранні і высновы найлепшага даследчыка Скарыны — П. Уладзімірава патрабуюць пэўных абмежаванняў. Гэта датычыць як слоўнікавага боку справы, гэтак і ўласна граматычнага. Супадзенні ў слоўніку Скарыны з чэшскім слоўнікам яго эпохі або нават бібліі 1506 г. яшчэ не гавораць абавязкова пра запазычанне, бо шырокі аналіз слоўніка беларускага пісьменства тае пары сведчыць пра бытаванне такіх самых слоў увогуле ў гэтай пісьмовай традыцыі. Пры ўсім гэтым няма ніякага сумнення ў блізкасці тэксту бібліі Скарыны і чэшскай бібліі 1506 г.»²⁹. Сказанае А. В. Флароўскім неабходна істотна дапоўніць. «Традыцыйны... тэкст рускай рэдакцыі» ўяўляў сабою тады даволі разнародны збор паасобных біблейскіх кніг, своеасаблівы іх ізборнік, у які маглі ўвайсці і старажытныя пераклады з грэчаскай, і новыя з лацінскай Вульгаты і юрэйскай мо-

вы, а часткова, магчыма, і з заходнеславянскіх — чэшскай і польскай³⁰. Пра тое, што Скарына бясспрэчна меў пад рукамі не толькі царкоўнаславянскі тэкст, але і лацінскі, ён сам увесь час зазначаў³¹. Цікава, што, пачынаючы з А. Курбскага і аж да XIX ст., шмат якія вучоныя і пісьменнікі лічылі, што пераклады Скарыны выкапаны менавіта з Вульгаты³². Заслугоўваюць самага пільнага вывучэння тэксты, непасрэдна перакладзеныя з яўрэйскай, якія, магчыма, мелі ўплыў і на працу Скарыны. У гэтым, у прыватнасці, пераконвае ўжо неаднаразова прыгаваны вядомы зборнік № 262 з Цэнтральнай бібліятэкі АН ЛітССР³³. Чэшская біблія выкарыстоўвалася Скарынам нароўні з Вульгатай, але яна была для яго больш моўным узорам і прыкладам менавіта нацыянальнага, перакладзенага на пародную мову выдання, чым лацінскі тэкст Ерапіма, які друкаваўся сотні разоў³⁴ і распаўсюджваўся ў шматлікіх рукапісных спісах. Чэшская друкаваная і рукапісная кніжнасць, вядомая, трэба меркаваць, Скарыну вельмі добра, мела вельмі шырокі спектр уздзеяння на яго творчасць увогуле. Яго светапоглядныя ідэі і літаратурныя ідэалы былі вельмі блізкія памкненням Яна Гуса, Ерапіма Пражскага, Пятра Хельчыцкага, чэшскіх братоў, якія гэтаксама, як і Скарына, ўсёй сваёй творчасцю прапаведвалі маральнае ўдасканаленне чалавека. Паасобныя сентэнцыі Скарыны непасрэдна пераклікаюцца з выказваннямі гэтых мысліцеляў, якія пакінулі нам вялікую колькасць самых разнастайных сваіх твораў³⁵.

Практычнае валоданне некалькімі еўрапейскімі мовамі, сярод якіх перш за ўсё неабходна адзначыць царкоўнаславянскую, старабеларускую, лацінскую, чэшскую і польскую, знаёмства з багатай літаратурай Захаду і Усходу, у тым ліку грэчаскай і яўрэйскай, магчыма, часткова на мове арыгіналаў, наклалі непасрэдны адбітак на літаратурны стыль і мову пісанняў і перакладаў Францыска Скарыны. Творачы для свайго народа, выхаванага ў асноўным у традыцыях старажытнай славянскай культуры, ён увесь час памятае пра пэўную моўную і сімвалічную абавязковасць для сябе, пават ужывае там, дзе гэта неабходна, стараславянскія тэксты без перакладу³⁶, спадзеючыся дасягнуць такім чынам большай пераканаўчасці ва ўздзеянні на чытача. Тыя самыя меркаванні прымушаюць Скарыну даволі смела замяняць паасобныя словы і выразы на больш зразумелыя, узятыя з жывой гутарковай мовы. Часам ён зусім пазбягае апошніх, і тады цяжка меркаваць, што гэ-

таму прычынай — аўтарскі эксперымент, наследаванне традыцыі або сугучнасць асноўнаму тэксту, напісанаму па царкоўнаславянскай мове³⁷, на якой Скарына пісаў цудоўныя творы, вядомыя ў жывым бытаванні на працягу стагоддзяў³⁸.

У цэлым літаратурны стыль Скарыны можна вызначыць як лацідарны, поўны філасофскіх сентэнцый, якія часта падаюцца пібы ад іншай асобы. Кожны выраз у Скарыны — гэта глыбокая, закончаная думка. У пекаторых выпадках пісанні яго — сапраўдная рытмічная проза або верш у прозе, а можа быць, хваласпеў або гімн, створаны часткова ў традыцыях візантыйскага ішчыпта-каментарыя³⁹. Вершаваная форма ўвогуле блізкая стылю Скарыны, да яе ён звяртаецца не раз на працягу ўсёй творчай працы⁴⁰. Часам Скарына выступае як самы сапраўдны паслядоўнік стылю «плетенія словес». Яму надзвычайна падабаецца ўжываць шматлікія азначэнні, параўнанні, супрацьпастаўленні, яскравыя эпітэты⁴¹. Усё гэта робіць яго мову, яго стыль надзіва жывымі, эмацыянальнымі, запамінальнымі, вельмі добра ўспрымальнымі.

Агульным задачам эмацыянальнага ўздзеяння на чытача служыць і афармленне скарынаўскіх кніг, іх архітэктопіка, друкарскае ўвасабленне. Творцам усяго гэтага быў таксама сам Скарына, які выступаў часткова як мастак, што ствараў макет кнігі, малюнак шрыфтоў для яе падрукавання, і ўвогуле эдытар-друкар або выдавец. На ўсім гэтым, гэтаксама як і на тэкставай, слоўнай частцы, ляжыць асаблівы скарынаўскі адбітак, перадусім характарыставаны нейкай разумнай экспрэсіяй. Закон разумнай экспрэсіі — гэта нябачнае злучальнае звяно паміж рукапісным тэкстам і яго друкарскім увасабленнем у выглядзе выдання, якое ўяўляе сабой ужо якасна новае адзіства, адзіства тэксту, шрыфту, характару набору, графікі, арпаментыкі, паперы, усяго, што мы ў канчатковым выпіку справядліва пазываем кнігамі Францыска Скарыны.

Афармленне гэтых кніг адкрыта гуманістычнае. Тут ужытыя тыпова рэнесансныя ініцыялы — белыя на чорным фоне, якія мы сустракаем у выданнях Альда Мануцыя і іншых перадавых еўрапейскіх друкароў і выдаўцоў. Чыста рэнесансны характар маюць і гравюры з кніг Скарыны, завёрстаныя ў той паслядоўнасці, у тым парадку, які яшчэ больш падкрэслівае іх адрэджэпскія рысы. Гравюры сведчаць і аб прыналежнасці кніг Скарыны да ўсё больш шырокага масіву пароднамоўных еўрапейскіх вы-

даннiяў iнкунабульнага i постiнкунабульнага перыядаў, якiя, як правiла, былі iлюстраваныя. Скарыну ўдалося знайсцi надзвычай простую, але на рэдкасць удалую i выразную фoрму слоўна-графiчнага ўвасаблення ўсiх асноўных частак i раздзелаў кнiгi: тытульнага аркуша, уступу-прадмовы, зачалаў, падпiсаннiяў раздзелаў, асноўнага тэксту, пасляслоўя i калафона. Сэнсавы змест тэксту, шрыфт, арпамент i гравюры былі так цесна звязаныя, што можна без усялякага перабольшання назваць Скарыну вялiкiм майстрам-афармiцелем, якi стварыў цудоўныя ўзоры друкаваных кнiг за ўсю гiсторыю не толькi кiрылiчнага, але i ўсяго сусветнага кнiгадрукавання. Пра тое, што Скарына надаваў гэтаму боку сваёй дзейнасцi надзвычай пiльную ўвагу, можна меркаваць з цэлага шэрагу яго выказванняў⁴², сэнс якiх вельмi блiзкi да таго, што пiсалi, напрыклад, вядомыя нямецкiя выдаўцы⁴³.

Для сваiх кнiг Скарына стварыў зусiм новыя па малюнку, не падобныя да нiякiх iншых, арыгiнальныя шрыфты. Можна не сумнявацца, што гэта ўсё цалкам заслуга самога Скарыны — археографа, палеографа, эдытара, калiграфа i мастака⁴⁴. Пiсьмо i шрыфт — не iлюстрацыi, не гравюры на добра вядомыя ў Еўропе сюжэты, i ўдзел у гэтай справе старонняй асобы, а тым болей iншаземца, магчымы толькi на стадыi тэхнiчнага ўвасаблення ўжо распрацаванага макета, графiчнай мадэлі. Строга кажучы, Скарыну можна лiчыць аўтарам не толькi шрыфтоў, але i ў значнай меры iнiцыялаў⁴⁵, для якiх профiль лiтары мог быць створаны толькi iм самiм. Ён i аўтар ламбардаў — гэтых простых па малюнку i невялiкiх памерах iнiцыялаў, колькасць якiх роўная дваццацi. Асноўных шрыфтоў у выданнях Скарыны тры — вялiкi, сярэднi i малы. Вялiкi, якi налiчвае трыццаць чатыры лiтары, ужываўся часцей у загалюках, зачалах, па тытульных аркушах, а таксама ў якасцi ламбардаў у яго вiленскiх выданнях i для надрукавання ў гэтых выданнях калоптытулаў. Сярэднi шрыфт, колькасць лiтар якога роўная сарака, служыў для набору асноўнай часткi тэкстаў у Празе i загалюных лiтар у Вiльнi. Малым шрыфтам, у якiм сорак шэсць лiтар, набраныя тэксты вiленскiх выданняў Скарыны. Усе шрыфты мелi яшчэ дадатковыя знакi: надрадкавыя лiтары пад цiтламі i без цiтлаў, цiтлы, знакi прыпынку, змякчэннi i нацiскi. Малюнак вiленскага шрыфту падобны да пражскага, але памеры яго значна меншыя. Пры параўнаннi з iншымi кiрылiчнымi выданнямi XVI ст. ён

мога быць аднесены да самых дробных. Ёсць некалькі літар, якія часткова пагадваюць глагалічнае пісьмо, папрыклад «ш» або «щ» з буйнога шрыфту. Аднак ненасрэднай сувязі тут, відаць, няма, хутчэй гэта гістарычная выпадковасць, звязаная з тым, што ў кніжным устаўным, а пасля часткова і ў паўустаўным усходнеславянскім пісьме доўгі час захоўваліся паасобныя надпісанні, падобныя да глагалічных. Скарына ішоў услед за традыцыяй, і толькі ⁴⁶.

Майстэрства Скарыны-шрыфтавіка найцяпейшым чынам звязана з мастацтвам друку, мастацтвам пабору, у якім ён прымаў удзел як найменей у якасці свайго роду мастацкага кіраўніка, аўтара мадэлі, макета тытульнага аркуша, асобнай старонкі і ўсяго выдання ў цэлым. Цалкам верагодна, што пры выданні сваіх кніг Скарына выступаў і ў якасці галоўнага выканаўцы самай адказнай аперацыі — пабору, які ён мог бы даверыць толькі вельмі добра падрыхтаванай асобе, якая да таго ж мусіла добра ведаць царкоўнаславянскую і старабеларускую мовы або, як найменей, чытаць кірыліцу. У цэлым друкарскае выкананне кніг Скарыны цудоўнае, набор можна пазваць віртуозным, што, магчыма, сведчыць пра прыцягненне да працы нейкага дасведчанага майстра, які дапамагаў Скарыну. У паасобных выпадках старонкі маюць сапраўдны фігурны пабор, які выходзіў толькі ў майстроў найвышэйшага класа і службыў надзейным сведчаннем і пацвярджэннем іх прафесійнага ўмельства. Асаблівай разнастайнасцю фігурнага пабору вылучаюцца ў кнігах Скарыны заканчэнні, пасляслоўі і калафоны. Яны пагадваюць паступныя асноўныя фігуры: квадраты, прастанутнікі, трохкутнікі, кола, ромб, а таксама іх камбінацыі і спалучэнні ⁴⁷. Асноўная маса кніг Скарыны распаўсюджвалася сярод чытачоў пераплеценая, але, хутчэй за ўсё, былі і такія паасобнікі, якія перапляталіся на сродкі і з даручэння Скарыны. Адзіп такі пераплёт нам вядомы. Ён абкладзены унікальнымі экзэмпляры кнігі Іова са збораў Дзяржаўнай бібліятэкі СССР імя У. І. Леніна ⁴⁸. Кніга ўяўляе сабой асобны тэкставы і друкарскі варыянт, мае адзіны ў сваім родзе запіс, зроблены, магчыма, самім Скарынам ⁴⁹. Яна пераплечана ў трывалы драўляны пераплёт ⁵⁰, абцягнуты цёмна-карычовай скурай, аздобленай сляпым цісненнем. Без сумнення гэта праца беларускіх майстроў пачатку XVI ст., пра якіх мы дагэтуль пічога канкрэтнага не ведаем ⁵¹, як не ведаем і імёнаў большасці беларускіх гравёраў і разьбяроў таго часу, якія стварылі шэраг твораў сусвет-

пага класа, што захоўваюцца цяпер у розных музеях нашай краіны і за мяжою ⁵².

Усе адзначаныя элементы, уключаючы і пераплёт, нібы папераджаюць Скарышавы кнігі, уводзяць у іх, ствараюць асаблівую мастацка-дэкаратыўную атмасферу, фарміруюць своеасаблівую архітэктоніку, якую разам з аспоўнымі яе кампанентамі — графічным і друкарскім афармленнем можна назваць гуманістычнай, рэнесанскай. Кнігі Скарыны выступаюць як адзінства тэксту-зместу і іх друкарскага ўвасаблення, сэпсавая частка якога служыць своеасаблівым фомам і абрамленнем галоўнага ў кнізе — Слова, пацісапага або перакладзенага Ф. Скарынам. Гэтая непарыўная сувязь прасочваецца па ўсіх узроўнях, па прыкладзе ўсіх элементаў кнігі Скарыны, уключаючы і самыя дробныя, нават пайдрабнейшыя. Без яе бачання, без яе ўліку і аналізу немагчыма правільна і да канца зразумець як агульную задуму Скарыны, гэтак і змест паасобных кніг у інтэрпрэтацыі іх перакладчыка, аўтара і выдаўца. Тут амаль адпалькава важныя і тытульны аркуш, і прадмовы, і падпісанні раздзелаў, і асноўны тэкст, і калафон, і пераплёт, і ўсе друкарскія і графічныя элементы, пачынаючы са шрыфтоў і да гравюр, а таксама прыёмы набору і вёрсткі, мапера падачы матэрыялу, кампаноўка старонак, выкарыстанне фарбы чорнага і чырвонага колераў. У гісторыі не так ужо і шмат выпадкаў, калі аўтар, пісьменнік і тым болей перакладчык, непасрэдна ўплываў на працэс ператварэння яго рукапісу ў друкаваную кнігу, па характар яе мастацкага вырашэння. Скарына не толькі ўплываў на гэты працэс, ён сам ім і кіраваў, прымаў у ім непасрэдны ўдзел, сваімі рукамі ствараў тое, што мы цяпер называем скарынаўскімі кнігамі.

Скарына-пісьменнік зусім не такі адназначны і просты, як гэта часам уяўляецца чытачам яго «Прадмоў...». Яны ўсяго толькі частка яго літаратурнай спадчыны, амаль адвольна выхапленая з цэлага. Неабходна разумець і ўвесь час памятаць, што Скарышавы кнігі — гэта менавіта адзінства, перазрыўнае, непадзельнае. У зліцці мастацтва слоўнага, графічнага і друкарскага ён дасягнуў пайбольшай дасканаласці, якая можа быць уласцівая толькі падзвычайна адаропаму эпіцклапедысту і мастаку, які стварыў настолькі простую і дасканалую суладнасць слова і яго матэрыяльнага, кніжнага, друкаванага ўвасаблення, да чаго ў навейшыя часы гэтак нястрымна імкнуліся еўрапейскія мадэрністы, рускія сімвалісты, А. Блок ⁵³.

Як празаік, Скарына працаваў шмат у якіх жапрах, адны з якіх былі ў нас амаль традыцыйныя, іншыя ж, і іх ці не большасць, упершыню ўведзены ў беларускую, дый ва ўсе ўсходнеславянскія літаратуры менавіта ім. Пытанне пра жапры кожнай старажытнай літаратуры ўвогуле незвычайна складае, практычна не вывучае. Д. С. Ліхачоў піша: «Перадусім неабходна вывучыць самі назвы жапраў, якія могуць быць здабыты з матэрыялу сярэднявечнага пісьменства. Задача гэтая, вядома ж, незвычайна цяжкая і, думаю, ніколі не будзе вырашана ў поўнай меры і з бяспрэчнай якасцю»⁵⁴. Агульная колькасць усіх жапраў, напрыклад, у старажытнарускай літаратуры налічвае шмат дзесяткаў, набліжаючыся прыблізна да сотні⁵⁵. Гэткая жаправа ўскладненасць і невывучанасць уласцівая і большасці іншых старажытных еўрапейскіх і ўсходніх літаратур, якія, без сумнення, былі пэўна вядомыя Скарыну. Цікава, што ягонае ведаў іх выяўляеца паўсюль, але ён незвычайна стрымаў у слоўным вызначэнні іх жапраў і асабліва ў спасылках на тэарэтычныя літаратурныя дапаможнікі, з якіх ім прыгадваецца толькі рыторыка, трэба думаць, у асноўным у яе візантыйскім варыянце⁵⁶. Разам з тым групуючая філалагічная і літаратурная падрыхтоўка Скарыны ў сістэме перадусім заходніх літаратурных школ, практычнае авалодаў і, побач з усходняй, візантыйскай, менавіта заходняй літаратурнай тэорыяй і выкарыстанне яе ў сваёй пісьменніцкай працы сумнення не выклікае.

У асобных выпадках Скарына выяўляе не толькі цудоўныя веды ў сучаснай беларускай літаратуры, арыгінальнай і перакладной, але і ўласцівае яму аксіялагічнае бачанне, глыбінна крытычны погляд на некаторыя яе творы, якія, відаць, былі тады найбольш папулярныя, чытаны. Так ён піша пра перакладныя «Александрыю» і «Трою», старажытнарускія летапісы і старабеларускія летапісы⁵⁷. У яго словах: «А то суть три науки Словесные», гэта значыць «грамота», «лонка» і «риторика»⁵⁸, чуецца пэўнае палавіннае стаўленне як да ўласна візантыйскіх тэорый мастацкага слова⁵⁹, гэтак і да заходнееўрапейскіх⁶⁰, якія ў рэшце рэшт у значнай ступені спарадзяла антываганасць з яе эстэтычнымі і мастацкімі ідэаламі і патрабаваннямі.

Аўтарская праца Скарыны добра праглядаецца практычна ў любым фрагменце кожнай яго кнігі, «на стороницах кажных книг моего тружания», як пісаў пра іх сам

Ф. Скарыпа⁶¹. Уласна слоўная частка гэтай працы складаецца пібы з дзвюх: той, якая адзначае пісьменніцкім талентам Скарыны, і той, што мае дачыненне да яго перакладчыцкай дзейнасці. За ўсім гэтым стаіць і велізарная папярэдняя, дапаможная праца, якая мае цалкам самастойнае творчае значэнне, аднак, у дадзеным выпадку, у Скарыны, яна абсалютна незаўважная, што давала і дае падставу даследчыкам не звяртаць на гэты бок піякае ўвагі, не здагадвацца пра яго існаванне, не заўважаць яго. Разам з тым для правільнага разумення, спасціжэння аўтарскай задумы Скарыны ўсё гэта падзвычай важна. Ведаць такіх бакоў і абставін творчасці Ф. Скарыны дае, у прыватнасці, магчымасць не пагадзіцца шмат з якімі высловамі П. У. Уладзімірава, які лічыў, што скарыпаўскія «прадмовы і дадаткі» ўяўляюць сабою, па сутнасці, злепак з тлумачэнняў сярэднявечных экзегетаў, «якія складаюць галоўныя дапаможнікі для Скарыны»⁶². На самай справе, аднак, Скарыпа, выкарыстоўваючы самыя разнастайныя крыніцы (заходнееўрапейскія, заходнеславянскія, усходнеславянскія і, магчыма, усходнія), што было характэрна для любога пісьменніка тых гадоў і па маперы, і па стылі, і па прыёмах працы, стварае якасна новыя творы, адзначаючы ягоным, Скарынавым, талентам, напоўненыя яго ўласнымі эмоцыямі, экспрэсіяй, страсцю. Ва ўсім добра, выразна праглядаецца аўтарская задума, аўтарская ідэя, аўтарскі пачатак, ад якога Скарыпа ніколі не адмаўляўся, а, наадварот, у меру магчымасцяў, дадзеных яму айчынай літаратурнай традыцыяй, а часткова і заходнееўрапейскай, падкрэсліваў яго, хоць і далёка не заўсёды і не так, як бы гэта зрабіў, напрыклад, на поўны голас заходнееўрапейскі гуманіст, што пісаў ужо выключна ад першай асобы. Па сутнасці, ідэя і задума Скарыны зводзяцца да аднаго — увесці чытача ў свет кніжнай сімволікі, у свет вялікіх чалавечых таямніц, ведаць якіх дапамагае спасцігнуць жыццёвыя працэсы, убачыць каштоўнасці фальшывыя і сапраўдныя, паказвае шлях да маральнага ўдасканалення. Ён бачыць сябе хутчэй пасрэднікам, а галоўнае, часцей за ўсё выстаўляе менавіта такім па чытацкі суд.

Уступныя тэксты Скарыны можна ўявіць і як пачатак нейкай праводнай ніткі, што ўводзіць у таямніцы агульнай і прыватнай сімволікі кожнай кнігі, а таксама агульнай жыццёвай касмагоніі. Глыбінная таямніца сімвала, яго паступовае, шматступеннае раскрыццё — вось што ў кан-

чатковым выніку прымушае Скарыну шукаць нейкі асаблівы, уласны шлях, свой мастацкі стыль, найбольш прымальны ў вачах яго сучаснікаў-суайчыннікаў. Скарына стараецца як мага больш спрасціць гэты шлях, прывесці ў адпаведнасць прастасць свайго слоўнага, і графічнага, і друкарскага, вырашэння з сэнсам напісанага старажытнымі аўтарамі так, каб прастасць гэтая не спрашчала апошняга, а, наадварот, максімальна раскрывала яго. Ён ідзе пават па тое, каб дасягаць гэтага чыста друкарскімі і матэматычнымі прыёмамі і сродкамі: з дапамогай заставак, ініцыялаў, асобнага набору зачалаў, падзелу кніг на раздзелы, тыпы, групы.

У спасціжэнні патаемнага ў сваіх кнігах важнае месца Скарына падае дапамозе старажытных аўтарытэтаў, імёны якіх былі тады асабліва папулярныя сярод беларускіх чытачоў. Скарына прыгадвае і цытуе ў сваіх пісаннях больш за сто розных асоб, якія ў сваёй большасці былі вельмі вядомымі мысліцелямі і пісьменнікамі⁶³. У асобных выпадках яго зварот да чытача мае характар пасланя і цалкам можа быць аднесены да яго паводле жапру⁶⁴. У жанры казані, што адзначыў яшчэ П. У. Уладзіміраў⁶⁵, вытрыманы шматлікія мясціны і пават цэлыя раздзелы ў творах Скарыны⁶⁶. Зрэшты, навучальны або навучальны тон, у сэнсе жаправай прыналежнасці напісанага, посіць у Скарыны цалкам памяркоўны характар. Ён тлумачыць і павучае часцей не ад сябе, а ад імя аўтарытэтаў. Яго выказванні ўяўляюць сабой адзін з ранніх і найбольш удалых узораў айчынай гамілетыкі лацінскай традыцыі, развіццё якой прыпадае ўжо на наступныя стагоддзі. «Казань — адна з самых характэрных і масавых формаў сярэднявечнага пісьменства; і нават болей, гэта адзіная жывая ў сярэднявеччы форма публічнай прамовы, бо складаліся (а ў манастырах, капанікатах, школах, універсітэтах — і выконваліся) казані на лацінскай мове, і толькі прамаўляючы іх перад парафіянамі, прапаведнік пераходзіў на пародную мову»⁶⁷. Гэтая цытата з найпоўшай працы М. Л. Гаспарава як мага лепей ілюструе тыя штучныя пачаткі, тыя школьныя, заходнія, лацінскія па сутнасці вытокі яго «красномовности»⁶⁸, якія выразна адбіліся на ўсёй творчасці Скарыны. Не падлягае найменшаму сумненню, што Скарына быў выдатна знаёмы з мастацтвам заходнееўрапейскай, лацінскай казані, магчыма, і сам напісаў пэўную іх колькасць на лацінскай мове. Знаёмства ж з агульнымі дапаможнікамі па «красномовности» ўпер-

шыню адбылося ў яго ў Кракаўскім універсітэце, дзе той парою ажыццяўлялася карэпная змепа поглядаў на праблемы навучання аратарскаму мастацтву і ўвогуле ўсёй філалагічнай і філасофскай практыкі, звязаная з перамогай гуманістычнага напрамку⁶⁹. Нездарма якраз тады назіраецца ўзрастанне ролі філалагічных дысцыплін ва універсітэце, перадусім на факультэце вольных мастацтваў, стварэнне новых кафедраў рыторыкі і паэтыкі, з'яўленне тут у якасці самастойных навук грэцыстыкі і часткова гебраістыкі⁷⁰. Тэарэтычная падрыхтоўка Скарыны ў слоўных навук, у тым ліку і ў мастацтве «краспомовности», мела ўжо ўсе прыкметы повага, у параўнанні з сярэднявеччам, часу. Гэта датычыць і такой галіны, як гамілетыка, тэорыя якой зазнала істотных змен, звязаных з агульнай гуманізацыяй жыцця і навукі⁷¹.

Пры жадаванні ў пісаннях Скарыны гамілетычнага плана можна выдзеліць усе асноўныя складнікі адпаведна з лацінскай тэорыяй, якая захоўвала для яго пэўнае ўнутранае значэнне ў сэнсе нейкай схемы або мадэлі пабудовы твораў. Аднак у цэлым, дзякуючы чыста візантыйскаму, усходняму, кніжаславянскаму знешняму яго афармленню, гэты бок творчасці Скарыны заставаўся глыбока ў цені і быў, бадай, зусім не бачны сучаснікам пісьменнікам, ды і даследчыкам нашых часоў. У гэтай упутранай скарыпаўскай схеме пабудовы гамілетычнай часткі яго твораў можна выразна разгледзець такія, напрыклад, важныя складнікі, адзначаныя і рэкамендаваныя лацінскай тэорыяй, як прыцягненне ўвагі, падзел тэмы, фармулёўка частак, пераходы, узгадненне адпаведнасцяў і асабліва вяртанне да пачатку, скразная адпаведнасць, падсумаванне і г. д.⁷² Абсалютна пэўна, што ва ўсёй і кожнай сваёй працы Скарына не слепа капіраваў, гэта значыць перакладаў ужо гатовы тэкст заходняй рэдакцыі, як у значнай меры быў схільны лічыць П. У. Уладзіміраў, а менавіта сачыняў, пісаў, ствараў новы, свой літаратурны твор, які выходзіў з-пад пяра выхаванца еўрапейскіх універсітэтаў, доктара мастацтваў і доктара медыцыны, аднаго з першых пайярчэйшых гуманістаў ва Усходняй Еўропе, выдатна абазнаннага ў літаратурных тэорыях мінуўшчыны і сучаснасці, якія мелі на яго, натуральна ж, самы непасрэдны ўплыў. Амаль наводле класічнай схемы «Мастацтва казання»⁷³ пабудаваны ў Скарыны, напрыклад, усе яго ўступы да выбранай тэмы: ад аўтарытэту або ад развагі, а таксама падзелы: на частках разбіранай фразы або дзеяння і г. д.

Усе пісанні Скарыны шчодро ўсыпаны яго ўласнымі і пазычанымі ў сусветных аўтарытэтаў септэнцыямі, а таксама роднаснымі ім паводле жанру апафтэзмамі, гномамі, максімамі, афарызмамі, сэнс якіх быў незвычайна яму блізкі. Гэта не столькі стылістычная, колькі жаправая асаблівасць твораў Скарыны, які з дапамогаю той або іншай септэнцыі рабіў неабходны яму акцэнт, рыхтаваў чытача ўсім ходам папярэдняга апавядання да ўспрымання галоўнай думкі, самая сціслая выява якой — септэнцыя, што атрымала на пэйкі час правы закону або аксіёмы. Усе свае самыя патаемныя думкі, найгалоўнейшыя перакананні Скарына ўбраў у форму септэнцыі, сума якіх, зведзеная на пэйкіх двюх-трох старонках, можа даць амаль поўную карціну яго духоўнага жыцця; раскрыць перад намі аднаго з найразумнейшых людзей не толькі свайго, але і паступных часоў. Чаго, напрыклад, вартае такое выказванне Скарыны, надзвычай блізкае да філасофскіх поглядаў Л. М. Талстога, ды ўвогуле большасці выдатных мысліцеляў свету: «Ест павышшая мудрость розмышление смерти и познание самого себе»⁷⁴. У гэтай на-майстэрску напісанай кароткай фразе адлюстраваны найглыбейшы сэнс чалавечага жыцця, магчыма, закон духоўнага стапаўлення, развіцця чалавека, да разумення якога людзі ішлі на працягу стагоддзяў і тысячагоддзяў, напісалі пра гэтае сваё ўзыходжанне, свае пошукі сотні і тысячы салідных кніг. Іх шлях, пошукі гэтых працягнуў даравіты мастак, майстар слова, паэт, — нарадзілася септэнцыя, што вяпчае супольна знойдзеную ісціну, слоўна выражае яе закончанаасць і прыгажосць.

Няма нічога dziўнага ў тым, што некаторыя і нават шмат якія септэнцыі Скарыны перагучаюцца з думкамі старажытных і сучасных яму вялікіх аўтараў — гэта не запазычанне, не проста пераклад, а закапамерны плён агульных пошукаў, вынікі якіх падобныя, не могуць не быць падобныя ў розных канцах чалавечага свету. Часам Скарына сапраўды пераказвае, а не перакладае чужыя думкі, чужыя погляды, але і тады гэта сапраўдная творчасць, мастацкая, майстэрская, гэта свайго роду пароджаная нанова, прашесеная праз яго розум і сэрца, выпактаваная ім ідэя, увасобленая ў словах скарынаўскай літаратурнай мовы, гэта значыць зафіксаваная як факт беларускай літаратуры, беларускага літаратурнага жыцця. У гэтай сувязі дарэчы будзе прыгадаць думку Д. С. Ліхачова: «Ясна: нельга механічна і цвёрда дзяліць стара-

жытпарускую літаратуру (а з ёй разам і іншыя старажыт-паславянскія літаратуры) на «арыгінальную» і «перакладную»... Так званая «перакладная» літаратура была аргаічпай часткаю пацыянальных літаратур»⁷⁵.

Сентэнцыі Скарыны, сабраныя разам, як, зрэшты, і ўсе яго прадмовы і асобныя пасляслоўі, самы надзейны матэрыял для вызначэння блізкасці або пават адпаведнасці яго погляду поглядам сучасных яму гуманістаў, уключаючы і пайвыдатнейшага іх прадстаўніка — Эразма Ратэрдамскага. У адным невялікім раздзеле, натуральна ж, зрабіць гэта немагчыма, выкапанне гэткай задачы — мэта спецыяльнага, аб'ёмнага, мапаграфічнага даследавання, а дакладней некалькіх даследаванняў, выкапаных літаратуразнаўцамі, філосафамі, гісторыкамі грамадскай думкі і культуры. Цалкам слухна пісаў адзін з буйнейшых савецкіх філосафаў-медывістаў, выдатны знаўца заходнееўрапейскай старадрукаванай кніжнасці А. Х. Гарфункель, што «нераклад Скарыны належыць да тыну дарэфармацыйных перакладаў і звязаны менавіта з гуманістычнай традыцыяй»⁷⁶. Гэта перадусім традыцыя эразміянскага напрамку з яго ідэяй «вяртацца да вытокаў», адмаўлення ад бясплённых дагматычных дыскусій, тлумачэнне Бібліі ў гістарычным і маральна-алегарычным сэнсе, крытычнае, выкапапае на высокім філалагічным узроўні яе выданне з падрабязнымі тэксталагічнымі і гісторыка-культурнымі каментарыямі. Шмат у чым спарадзіла Скарыну і Эразма стыль іх пісанняў, а таксама погляд на задачы і маперу пісьменніка-гуманіста, яго стаўленне да слова, да таямніцы мовы. Нельга не заўважыць і яшчэ адной паралелі ў іх творчасці: паміж сентэнцыямі ў кнігах Скарыны і зборнікам афарызмаў, падрыхтаваных Эразмам і пасля неаднаразова выдаваных⁷⁷.

Вельмі блізкія да жанру сентэнцый у скарынаўскіх кнігах тыя іх фрагменты, якія можна аднесці да кароткіх філасофскіх маналогаў, прычым пярэдка гэтыя сентэнцыі стаповяцца аргаічпай часткаю такога маналога, адным з галоўных або пайгалоўнейшым яго момантам. Па сутнасці, адрозненне сентэнцый ад маналога заключаецца толькі ў аб'ёмнасці апошняга, яго развітасці, адноснай шматслоўнасці, паяўнасці некалькіх або шматлікіх ступеняў акцэнтаўкі, паступовасці аргументацыі, выяўленасці іх аўтарства. Сярод іншых характэрных жанраў скарынаўскіх уступных і часткова заключных тэкстаў варта адзначыць паяўнасць гімаграфічных паводле будовы і характару

твораў. Гэта свайго роду хваласпевы і гімны, такія, напрыклад, як фрагменты або нават амаль поўныя яго прадмовы да двух выданняў Псалтыра (Прага, 1517 і Вільня, каля 1522). Напісаныя яны самым высокім стылем і ў заходнееўрапейскім, лацінскім, і ва ўсходнім, візантыйскім, значэньні гэтага акрэслення⁷⁸. Нездарма мова гэтых прадмоў амаль чыста царкоўнаславянская, або кніжнаславянская, у адрозненне ад усіх іншых. Цалкам верагодна, што, рыхтуючы да друку на кніжнаславянскай мове такую выдатную паводле сваіх паэтычных вартасцяў кнігу, як Псалтыр⁷⁹, Скарына вырашыў напісаць прадмову да яе на той самай мове, якой і патрабаваў гэты «высокі» стыль, пра што значна пазней пісаў М. В. Ламаносаў⁸⁰. Чамусьці П. У. Уладзіміраў разглядаў гэтыя скарынаўскія прадмовы больш як запазычаныя⁸¹, а не арыгінальныя. У сапраўднасці ж, нягледзячы на тэматычнае падабенства іх з фрагментамі з першай гутаркі Васілія Вялікага на пачатак першага псалма, што, натуральна, яшчэ нічога канчаткова не даказвае, форма ў іх зусім іншая. У Скарыны гэта паэтызаваны тэкст, выкладзены хутчэй у выглядзе своеасаблівага гімна, захопленнага спеву. У ім вельмі заўважны аўтарскі пачатак, угадваецца яго індывідуальнасць, патхненне, адоранасць, талент. Ва ўсёй сваёй творчасці Скарына выразна схіляецца да паэзіі, да паэтычных і гімнаграфічных жапраў. Як велічны спеў бессмяротнаму Слову гучыць яго: «Слово толико само... пребывает во вся веки»⁸².

Усё сказанае датычыла пераважна прадмоў і пасляслоўяў, не пазбаўленых часам пэўнай публіцыстычнасці. Зрэшты, шмат якія творы Скарыны могуць быць аднесены і да самай сапраўднай публіцыстыкі гуманістычна-маралізатарскага плана, асноўныя тэмы якой: чалавек, грамадства, культура. Для ўсходнееўрапейскіх літаратур пачатку XVI ст. усе гэтыя тэмы надзвычай новыя, і Скарына выступае тут у іх асвятленні адным з першых. Як паказваюць сучасныя даследаванні, пасляслоўі і прадмовы да старадрукаваных усходнеславянскіх кніг адыгрывалі велізарную ролю ў літаратурным працэсе⁸³. Яны ўключалі публіцыстычныя, мемуарныя, палемічныя і іншыя творы, колькасць якіх дасягала дзесяткаў і сотняў⁸⁴.

Вельмі своеасаблівая частка літаратурнай спадчыны Ф. Скарыны — «падпісанні» раздзелаў ці, інакш, кароткія тлумачэнні зместу кожнага з раздзелаў перакладзеных ім кніг, блізкія да малых жапраў філасофскай прозы. Наву-

коўцы XIX ст. толькі павярхоўна згадвалі пра гэтыя скарынаўскія тэксты, цяпер жа пра іх, на вялікі жаль, увогуле проста забыліся. Вось што пісаў, напрыклад, у сваёй мапаграфіі «Славянская ўзаемнасць са старажытных часоў да XVIII стагоддзя» вядомы славіст мінулага стагоддзя І. Первольф, які называў надпісанні раздзелаў загаловаўкамі: «Загалоўкі ў Бібліі Скарыны паказваюць, што ён кіраваўся менавіта Венецыянскім выданнем чэшскай бібліі; у выданнях Пражскім і Кутнагорскім іх няма»⁸⁵. Вось і ўсё. Самая разгорнутая характарыстыка «надпісанням» дадзена сто гадоў таму П. У. Уладзіміравым: «Да ліку дадаткаў да перакладу св. пісання адносяцца тлумачэнні зместу кожнага раздзела, змешчаныя ва ўсіх біблейскіх кнігах Скарыны, за выключэннем Псалтыра. Гэтыя дадаткі, прызначаныя для ўразумення зместу св. пісання, прыводзяць нас да галоўнай крыніцы скарынаўскага перакладу — чэшскай бібліі, выдадзенай у 1506 годзе ў Венецыі... Змест раздзелаў кожнай асобнай кнігі св. пісання з'яўляецца таксама выключнай асаблівасцю чэшскай бібліі 1506 года. У папярэдніх выданнях гэтага зместу няма; у наступных выданнях першай паловы XVI стагоддзя, пачынаючы з выдання 1529 года, паўтараецца без змен змест раздзелаў паводле выдання 1506 года. У Скарыны, пры ўсёй блізкасці да чэшскага арыгінала 1506 года, з захаваннем у шматлікіх выпадках чэшскіх выказаў, заўважаецца імкненне да поўнасці. Над некаторымі раздзеламі тэкст дапоўнены ў Скарыны дадатковымі звесткамі пра змест раздзелаў. Гэтыя дадаткі стаялі ў сувязі з прадмовамі Скарыны, у якіх ён галоўным чынам імкнуўся пазнаёміць чытачоў са зместам кнігі»⁸⁶. Як бачым, і гэтая самая грунтоўная з усіх паяўных сёння характарыстык надпісанняў, вядома ж, вельмі фрагментарная. Зроблена яна мімаходзь, без патрэбнага аналізу і супастаўленняў. Тым не меней у ёй прысутнічаюць два вельмі важныя назіранні, якія мог зрабіць толькі чалавек, які рупліва вывучаў кнігі самога Францыска Скарыны. Першае з гэтых назіранняў — сцверджанне пра большую поўнасць скарынаўскіх тэкстаў, другое — пра блізкую сувязь надпісанняў з прадмовамі. На жаль, пазнейшыя даследчыкі, за выключэннем бадай, А. В. Флароўскага⁸⁷, не звярнулі на назіранні П. У. Уладзімірава ніякай увагі.

Разам з тым пры сталым удумлівым вывучэнні кнігі Скарыны пельга ў рэшце рэшт не заўважыць асаблівасці іх літаратурнай кампазіцыі. Тая або іншая кніга Фран-

дыска Скарыны — гэта адзінства, у якім зліліся і параўпальная кананічнасць тэкстаў, і даніна традыцыі, і аўтарскі пачатак, і наватарства перакладчыка, і, нарэшце, выдавецкая і паліграфічная інтэрпрэтацыя аўтарскай справы, прыналежная яму самому. Кнігі Скарыны складаюць цалкам плён амаль аднаасобнай яго працы ад пачатку і да канца. Альфай тут будзе археаграфічная і тэксталагічная праца Францыска Скарыны, амегай — стварэнне першаўзору, макета будучай кнігі, а магчыма, і сам працэс друкавання. Напісанне прадмоў і пасляслоўяў, а таксама надпісанняў раздзелаў — праца, паводле ўсіх мерак сярэднявечча, чыста літаратурная. Надпісанні — частачка гэтай працы, нават значная яе частка, акрэсліць якую толькі колькасна, аб'ёмна яшчэ не значыць зразумець яе. У даволі строгай іерархіі скарынаўскіх тэкстаў надпісанні займаюць сваё вельмі важнае, на думку самога Францыска Скарыны, месца. Калі мы ўважліва перачытаем яго ўласныя словы з прадмовы да першай кнігі Царстваў, дык адразу ж зразумеем гэта. Надпісанні — галоўнае злучыва паміж аўтарскай інтэрпрэтацыяй, выкладзенай у прадмове, суб'ектыўным — аўтарскім і чытачовым — разуменнем тэксту кнігі і іх аб'ектыўным тлумачэннем у святле ўзаконенай традыцыі.

Як твор літаратурны, надпісанні можна пават аднесці да своеасаблівага літаратурнага жанру, які атрымаў у далейшым значнае развіццё ў асноўным у літаратурах пратэстанцкіх народаў. Чыста тапаграфічна першае надпісанне той або іншай кнігі ў большасці выпадкаў размешчана адразу ж за прадмай. Яму папярэднічае толькі зачала, або інцыпіт, а таксама пумарацыя раздзела. Але не заўсёды. Як паказвае суцэльны аналіз усіх скарынаўскіх тэкстаў, у шэрагу кніг існуюць асобныя часткі, што займаюць прамежкавае становішча паміж прадмамі і надпісаннямі. Паводле сваёй сцісласці, лапідарнасці, самога стылю яны стаяць бліжэй да надпісанняў, а паводле зместу — да прадмоў, бо паведамляюць пра ўсю кнігу цалкам. Прыкладам можа служыць тэкст з кнігі Іова, які ідзе за словамі «Конец Предсловію» на аркушы 3 і займае цэлыя дзве старонкі: «О житии светого Иова. И о роде его, выписуется». Пасля паведамлення: «...пишут о том, иже светый Иов жил ест в земле Усвитидстен, в странах Идумей и Аравии...» і апавядання пра радавод Іова надрукавана наступнае: «И то ест род святого Иова, и егда ему было лет сто и осм, перепустил ест на него господь бог

раны великіе, хотѣши намъ дати науку терпѣнія во всѣхъ противныхъ речахъ и в болестехъ и ранахъ нашихъ. И потомъ видячи смиреніе и терпѣніе его, помиловалъ, и жилъ же. Иовъ по ранахъ техъ летъ сто и 40 и умре»⁸⁸.

Аналогічнае становішча ў іерархіі Скарынавыхъ твораў займае і тэкст у кнізе Выхад, які ідзе адразу за словамі «Конецъ предсловію» на адвароце 4-га аркуша гэтай кнігі: «Кто бы пакъ межѣ простыми людьми братии моеѣ хотѣлъ яснее разумѣти яковымъ обычаемъ былъ храмъ уделанъ, кивотъ, столъ, свѣтильникъ, трѣбникъ и ризы жреческіе, тое все выма- леваное нижеи знайдесть».

Зрэшты, і гэта яшчэ не ўсё, існуе нямала невялікіхъ аб'ёмамъ тэкстаў, якія часта, спалучаючыся з графічнымі дамінантамі, утвараюць новыя, зусім печаканыя літаратурна-кампазіцыйныя ракурсы, якія, як правіла, узмацняюць тое або іншае гучанне, танальнасць, матыў скарынаўскага апавядання. Непасрэдна перад першым надпісаннем у той самай кнізе Іова, у самым канцы цытаванага тэксту, на адвароце 3-га аркуша, з адступу, што пачынаецца ініцыяламъ «В», надрукавана: «В сей кнѣзѣ святого Іова суть главъ чѣтырѣдѣсятъ и двѣ. Пишетъ же в нихъ о его терпѣніи и о его совершении, и како жепа искушала его. О гаданихъ теже его со трѣма други, они же были пришли посетити его. И ясно имъ поведалъ о из мертвыхъ встании. Потомъ Елнудъ с нимъ говорилъ. А потомъ самъ господь из бури облачное ему чудеса своя поведалъ естъ».

Такая складаная структура ўводзінаў, што папярэднічаюць асноўнаму, перакладзенаму Скарынамъ тэксту, вызначаецца перадусім, вядома ж, жаданнемъ інтэрпрэтатара і выдаўца дасягнуць максімальнага ўздзеяння на чытача. У асобныхъ выпадкахъ тая самая думка гучыць некалькі разоў як сэнсавы рэфрэн, шторазъ болей вызвалены ад цяжару слоў. Напачатку яна атрымлівае нейкае шырокае, часамъ вобразнае тлумачэнне, пасля займае сваё месца ў агульнай чарадзе выкладу, у чарадзе агульныхъ ідэй або задумы і, нарэшце, гучыць у надпісанні як абсалютна пэўны дэвіз-тлумачэнне.

Наколькі ж арыгінальныя гэтыя тэксты з кнігъ Скарыны, якія дагэтуль не былі аб'ектамъ літаратуразнаўчага даследавання? Каб адказаць на гэтае пытанне, давялося прарабіць надзвычай вялікую тэксталагічную працу, параўнаць дзесяткі розныхъ выданняў і нават рукапісаў на некалькіхъ мовахъ. Але перадусім, вядома ж, прааналізаваць самі тэксты, надрукаваныя Скарынамъ. Агульная іхъ коль-

касць перавышае паўтысячы. У аб'ёме яны складаюць больш за два друкаваныя аркушы, гэта значыць прыблізна чацвёртую частку ад аб'ёму прадмоў і пасляслоўяў, выдадзеных беларускімі літаратуразнаўцамі асобнай кнігай.

Архітэктанічна і графічна надпісанні заўсёды аддзелены ад астатніх тэкстаў. Пачынаюцца яны з ламбарда, невялікага простага малюнка ініцыяла, роля якога, гэтаксама, як і іншых арнаментальных і графічных элементаў, у кнігах Скарыны дакладна вызначана. Набраныя падпісанні драбнейшым шрыфтам, з водступам. У кожнай фразе дакладна захоўваецца прыпынчы ключавага слова. А кожнае надпісанне ўключае ад трох да дзесяці такіх ключавых слоў — матываў. Утвараецца своеасаблівы літаратурны сюжэт-тлумачэнне, які стаіць на ўзмежжы старой візантыйскай традыцыі каменціравання і новай еўрапейскай герменэўтыкі XVI ст., якая толькі пачынала зараджацца⁸⁹. Аднак, паводле сваіх літаратурных асаблівасцяў, нейкага ўнутранага, глыбіннага, амаль інтуітыўнага гучання, падпісанні Скарыны стаяць усё ж бліжэй да традыцыі візантыйскай.

Надпісанні амаль заўсёды рытмізаваныя. Беручы пад увагу характэрныя рысы старой і новай еўрапейскай паэзіі, а таксама асаблівасці паэзіі ўсходняй, ад старажытнай блізкаўсходняй да старагрэчаскай і візантыйскай, можна выказаць меркаванне, што не такая, на першы погляд, выразная рытміка скарынаўскіх падпісанняў — гэта нейкі ўскладнены кангламерат, які ў аснове сваёй набліжаецца да агульнай рытмікі біблейскіх старазапаветных кніг. Вось, напрыклад, як гучыць падпісанне 1-га раздзела кнігі Ісуса Сірахава:

Починается книга Иисуса Сирахова,
сына ерусалимлянина,
рекомаго папаретос,
или еклесиастыкус,
по руским церковник,
а иматъ глав 51.

Рытміка тут адчуваецца дастаткова выразна. Адчуўшы гэта, ужо няцяжка прасачыць яе гучанне і ў большасці іншых скарынаўскіх надпісанняў раздзелаў. У рэшце рэшт яны зліваюцца ў нейкую асаблівую слоўную сімфонію, своеасаблівы кароткі аналаг-дубль, які раскрывае агульны змест перакладзеных кніг. Кожнае надпісанне мае як уласнае, цалкам самастойнае значэнне, так і служыць лагічным стрыжнем агульнай аўтарскай інтэрпрэтацыі кожнага

най канкрэтнай кнігі і ўсіх кніг у цэлым. Але наколькі ўсё ж арыгінальныя ўсе гэтыя падпісанні? Ці не з'яўляюцца яны простым перакладам аналагічных «тэкстаў» з Чэшскай бібліі 1506 г.⁹⁰ і іншых выданняў?⁹¹ Аналіз магчыма даступнага Францыску Скарыну матэрыяла дае права сказаць, што надпісанні ў скарынаўскіх кнігах гэта не проста пераклад-калька ўжо паяўных тэкстаў, а творчая перапрацоўка, асэнсаванне і ўвасабленне самой ідэі стварэння гэтых каментарыяў-надпісанняў. Па сутнасці, Францыск Скарына, выдатны перакладчык, літаратар і філосаф-інтэрпрэтатар, стварыў свае ўласныя, шмат у чым вельмі адрозныя ад тых, што існавалі раней, тэксты надпісанняў раздзелаў. Гэта было чыста аўтарскае, творчае асваенне ўвогуле даволі маладой у новым еўрапейскім каптэксце літаратурнай формы. Вядома ж, Скарына выкарыстоўваў у сваёй працы наяўныя на той час падобныя тэксты, перадусім з венецыянскага выдання Чэшскай бібліі.

Чэшская біблія 1506 г.

Біблія Францыска Скарыны

Кніга Юдзіф

Poczišnjagij se Knijehy Judyth. W knihach Judyt. klade se oblezenije w Betulij lidu Jzrahelskecho. Pocziwost a rozssasnost widowy Judyt. Stietij Oloferna. A lidu Jzrahelskecho w wyswobozenie. Jest kapitol. 16.

Починается кнпга о жене Иудифъ, еже отсече главу Олоферпови, воеводе Навходнасора царя Асирьскаго. Избави людей Израилевых. А имать главъ 16.

Г л а в а 1

Mocznecho krale Artarersa przemohl Nabochodonorozor Asyrsky. Y zpychal tijem wjctiezstwijm. chtiel y ginee podmaniti sobie lidi. ale nechtieli se mu poddati.

Мощного царя Арфазата поразил ест Навходносор царь Асирский. И потом послал послы ко иным народом, абы служили ему и не хотеху учинити того.

Капитола. 1.

Nabochodonozor vežyniw radu i poslal Oloferna na zapad sluncze. kterýž wy-tahl wogeniky kazyl wsteczko.

Капітала. 2.

Новходносор царь Асирский совещав совет послал ест Олоферна воеводу своего на западные страны. Тот же идя з войском, казил всн речи.

Але выкарыстанне гэтае не было ўсяго толькі запазычаннем. Скажам нават болей, у такіх каментарыях да пачатку XVI ст. склаўся пейкі сэнсавы канон, якому наследавалі практычна ўсе тэксты такіх выдаўняў. Скарына, нярэдка разумеючы тэксты перакладзеных кніг крыху па-свойму, пераносіць гэтае сваё асаблівае разуменне і на характар надпісанняў. Гэта значыць — яго надпісанні адрозніваюцца ад тых, што ўжо існавалі ў перакладах на іншыя мовы, не толькі лексічна, але часам і сэнсава, лагічна. Усяго адзін маленькі прыклад. У надпісанні першага раздзела кнігі Эсфір у Чэшскай бібліі 1506 г. апошні сказ гучыць так: «Абу муژه рапowali nad zenami», а ў Скарыны: «Абы жены послушали мужей своих».

Такім чынам, ёсць усе падставы лічыць надпісанні раздзелаў з кніг Францыска Скарыны часткай яго арыгінальнай літаратурнай творчасці, часткай яго літаратурнай спадчыны. Ёсць і яшчэ адзін вельмі важкі аргумент на карысць такога меркавання — гэта думка сучаснікаў самога Францыска Скарыны, што жылі, як і ён, у XVI ст. Адзін з іх, напрыклад, цалкам перапісаў вялікую колькасць прадмоў і пасляслоўяў Францыска Скарыны, надпісанняў раздзелаў і прамежкавых тэкстаў у асобную кнігу, якая складае адмысловы каментарый да слаўтай Астрожскай бібліі 1581 г.⁹² Гэта сапраўдная сярэднявечная анталогія арыгінальных Скарынавых твораў, якім надаецца такая важная, без перабольшання — асноватворчая роля ў інтэрпрэтацыі кнігі кніг — Бібліі ў яе першым поўным праваслаўным выданні, якое на стагоддзі папярэд сталася найгалоўнейшай ідэалагічнай крыніцай у барацьбе за пацыянальную культуру і самабытнасць шмат якіх народаў усходу і поўдня Еўропы. У разглядавым канвале пісанні Ф. Скарыны папярэднічаюць, адкрываюць яе, пасля ўжо ідзе сам тэкст Бібліі, у якую ўплецены асобныя творы Скарыны і рукапісная копія «Збору рэчаў найпатрэбнейшых» Цімафея Міхайлавіча — прадметнага па-

казальшіка да «Кнігі повага запавету», выдадзенай Іванам Фёдаравым у Астрозе ў 1580 г. Факт такога выкарыстання арыгінальных твораў Францыска Скарыны больш чым шматзначны. Не падлягае піякаму сумненню тое, што побач з часта цытаваным сённяшнімі даследчыкамі павярхоўным і па сутнасці абсалютна не аргументаваным адмоўным меркаваннем такога заўзятага барацьбіта і абаронцы праваслаўя, якім быў князь-пісьменнік Андрэй Курбскі⁹³, існавала іншае, цалкам супрацьлеглае меркаванне пра літаратурныя творы Францыска Скарыны, якія выкарыстоўваліся праваслаўнымі ў барацьбе з іпшакультурнай экспансіяй і пават знайшлі сабе месца не проста побач, а ў якасці пайбольш аўтарытэтных і адзіных тлумачэнняў у самой Астрожскай бібліі.

З другога боку, і гэта таксама не можа выклікаць сумненняў, сучаснікі Францыска Скарыны таксама лічылі падпісанні раздзелаў арыгінальнымі яго творамі, што складалі разам з прадмовамі, пасляслоўямі і прамежкавымі тэкстамі абсалютна пэўнае адзінства, створанае канкрэтным аўтарам і падзеленае сваім асаблівым літаратурным значэннем, сваёй уласнай, гэтак неабходнай чытачам-сучаснікам каштоўнасцю.

Вельмі цікавы і звышмалы жапр надпісанняў гравюр, зробленых Скарынам да некаторых з іх⁹⁴. Сваёй сцісласцю і лакапічнасцю яны набліжаюцца да надпісанняў псалмоў, з той толькі розніцай, што апошнія зазналі на сабе непасрэдны ўплыў ранейшых аналагаў, у прыватнасці чэшскіх⁹⁵, а першыя — выключна праца самога Скарыны.

Далёка не адпаведныя, разнастайныя, часам шматпланавыя пасляслоўі да кніг Скарыны. У гэтых пасляслоўях часам можна заўважыць і пэўную кананічнасць, і палемічнасць, уплыў то славянскай традыцыі, то заходняй, лацінскай⁹⁶. Бадай, неадполькавыя і структуры пасляслоўяў, хоць часцей яны складаюцца са своеасаблівай канстатацыі аўтарства; дакладней, аўтарскага ўкладу Скарыны і выхадных звестак, што манерай і стылем набліжаюцца больш да заходняга, «калафоннага» тыпу. Часам у пасляслоўі рэзюміруецца змест выдадзенай кнігі і яшчэ раз падаецца якая-небудзь найбольш блізкая Скарыну думка або азначэнне.

Скарына-празаік вядомы нам яшчэ вельмі і вельмі мала, Скарына-паэт пакуль невядомы зусім. Тое пямпогае, што паведаміў свайго часу П. У. Уладзіміраў⁹⁷, а пасля развіў ужо ў пашы дні П. Н. Беркаў⁹⁸, як цяпер высвят-

ляецца⁹⁹, не толькі не тлумачыць паэтычнага феномена Скарыны, але, наадварот, хутчэй выключася, прыпіжае яго адно да «першых сироб». Агульны аналіз твораў Скарыны, падмацаваны пядаўняй знаходкай А. А. Турылава, дазваляе меркаваць, што ён быў не проста піянерам «усходнеславянскага вершаскладання», але пераважна паэтам, вялікім, спелым майстрам разнастайных паэтычных жанраў, які пісаў аднолькава свабодна ў традыцыях Захаду і Усходу. Як ужо згадвалася, гэтая схільнасць Скарыны да паэзіі ўплывала на характар і стыль яго прозы, якая часта стаіць на ўзмежжы з вершам. Паасобныя ж фрагменты твораў Скарыны, запісаныя, дакладней, пабраныя як звычайная проза, тым не меней, амаль сапраўдныя вершы, гімны:

Псалом ест всея церкви единый глас,
 свята украшает.
 Псалом всякую противность, еже ест
 бога ради, усмиряет.
 Псалом жесткое сердце мякчитъ
 и слезы с него, якобы со источника, изводитъ.
 Псалом ест ангельская песнь,
 духовный темъяц,
 вкуне тело пением веселитъ,
 а душу учитъ¹⁰⁰.

Цяжка адразу сказаць, да якой менавіта традыцыі больш за ўсё схіляецца тут Скарына: да новай для Беларусі заходнееўрапейскай, паэтычнай, або да старой, гімнаграфічнай. На першы погляд, бадай, да апошняй, але пасля ўважлівага прачытання ў кантэксте еўрапейскай вершаскладальнай культуры тых гадоў неабходна будзе адзначыць бяспрэчны «тэарэтычны» падтэкст, нейкую хоць і даволі слаба ўлоўную адукаванасць яго ў духу першай, якая мела свой уплыў і ў гэтым. Як слухна заўважыў яшчэ П. У. Уладзіміраў, «для навучання «Музыки то есть Певшци» не пазначаецца пэўнай кнігі»¹⁰¹. Скарына лічыць усю Біблію, асабліва Псалтыр кнігамі паэтычнымі, напоўненымі адначасова музыкай верша і гімна, якія ён выдатна адрознівае і пават раздзяляе ў сваёй творчасці, хоць і не заўсёды. Ён проста піша пра Біблію: «Премпожество стихов и песней святых, по всем книзе сей знайдеши»¹⁰². Гэткае стаўленне да Бібліі, як да кнігі паэтычнай, уласціва не толькі ўсходняй традыцыі, але і заходняй¹⁰³.

Кніга кніг зрабіла велізарны ўплыў не толькі на станаўленне і развіццё заходнееўрапейскай і візантыйска-славянскай гімнаграфіі і паэзіі, але і на кантыпентальную

літаратуру і філалогію ўвогуле. Гэтак званы біблейскі, або, дакладней, біблейны, стыль, не кажучы ўжо пра сімволіку і тэматыку Бібліі, падаў асаблівыя рысы ўсім еўрапейскім і не толькі еўрапейскім культурам.

Гісторыя сусветнай паэзіі распадаецца на некалькі асобных, асаблівых. Пакуль што мы не гатовыя не толькі напісаць гэткую супольную гісторыю, але і, у пэўнай меры, адэкватна ўспрыняць напісанае. Уся справа ў прынцыпах і рознасці пабудовы паэтычнага слова, калі ў справу ўступае велізарная колькасць складнікаў і кампанентаў пэўнай афарбоўкі і асаблівасцяў, уласцівых традыцыям і культурам тых або іншых народаў, эпох, эр, нават цывілізацый. Дагэтуль застаецца шмат паясага і ў гісторыі паэзіі еўрапейскай, станаўленне якой найцяпейшым чынам звязана з антычнай і сярэднявечнай гімнаграфіяй, якая цалкам паспяхова развілася на працягу стагоддзяў адначасова са свецкай паэзіяй як на еўрапейскім Усходзе, гэтак і на Захадзе. Заходнееўрапейскія паэты-гуманісты, такія, напрыклад, як вядучы прадстаўнік «Плеяды» П. Рапсар, напісалі нямала гімнаў, якія склалі нават асобныя кнігі. Тое самае мы бачым і ў славянскіх літаратурах заходняй арыентацыі ¹⁰⁴. Увогуле ж, апублікаваная на сённяшні дзень спадчына заходнееўрапейскай, дакладней, еўрапейскай гімнаграфіі заходняй, лацінскай арыентацыі палічвае больш за трыццаць тысяч самых разнастайных твораў ¹⁰⁵.

Вытокі еўрапейскай гімнаграфіі шмат у чым загадкавыя; заходнее і ўсходняе яе адгалінаванні, развіваючыся ў даволі цесным узаемадзеянні асабліва ў першым тысячагоддзі нашай эры, пасля ўсё ж істотна разынліся. Візантыйская гімнаграфічная традыцыя, на станаўленне якой зрабілі першарадны ўплыў старажытнагрэчаская, сірыйская, а таксама іншыя нярэдне- і блізкаўсходнія школы, была паступова прышчэплена і развіта ў паўднёвых і ўсходніх славян, у культурах якіх з цягам часу яна атрымала ўласную афарбоўку. «Найвышэйшыя веды» набываліся ў візантыйскай культуры перадусім у форме эмацыянальна-эстэтычнай інфармацыі ¹⁰⁶. Менавіта таму такая важная роля адводзілася заўсёды гімнаграфіі, творы якой ствараліся найлепшымі літаратурнымі сіламі. Галоўны жа прадстаўнік візантыйскай гімнаграфіі — капон ¹⁰⁷ нярэдка набліжаецца да рытмічнай прозы, а як выключэнне — да антычнай метрыкі. Спрэчкі пра тое, што ж такое візантыйская гімнаграфія, не вырашаныя ў поўнай меры, бадай,

дагэтуль, хоць цяпер і не адмаўляецца выдатнае літаратурнае значэнне ўсіх яе жанраў. А ў айчынным літаратурна-разнаўстве і дагэтуль даводзіцца даволі часта сутыкацца з поглядамі на гімнаграфічныя творы як на праявічныя, пазбаўленыя ўсялякіх прыкмет вершаскладання, што часткова і тлумачыць узнікненне цікаўнасці да іх сярод навукоўцаў толькі самым апошнім часам ¹⁰⁸.

Усходнеславянская гімнаграфія ўзяла за аснову ўзоры твораў гімнаграфіі візантыйскай і на працягу некалькіх стагоддзяў амаль цалкам развівалася ў яе рэчышчы. Класічныя творы гімнаграфіі Візантыі ў славянскім перакладзе страцілі некаторыя свае асаблівасці, напрыклад першаваны памер, але захавалі агульны лад мастацкай сістэмы «осмогласія», пад удасканаленнем якой працавалі такія, напрыклад, выдатныя пісьменнікі і мысліцелі, пэдапаразова прыгадачыя Скарынам, як Грыгорый Вялікі, або Дваяслоў ¹⁰⁹, і Іаан Дамаскін ¹¹⁰. З перанясеннем на ўсходнеславянскую глебу візантыйскай гімнаграфічнай сістэмы яна атрымлівае тут большае развіццё, спрыяе з'яўленню ўласных кірункаў і школ. Грэчаскі мелас служыць зыходным пунктам для ўтварэння спачатку дастаткова адзінай усходнеславянскай, або старажытнарускай, гімнаграфічнай сістэмы, якая далей распадаецца на ўласна рускую, украінскую і беларускую, прычым апошнія дзве часта бывае даволі цяжка раздзяліць.

У адной з ранніх прац, што раскрываюць гісторыю і асаблівасці айчынай гімнаграфіі, ёсць такія словы пра Скарыну — стваральніка першага зборніка гімнаграфічных твораў: «У нашай Айчыне першым збіральнікам іх з'яўляецца Доктар Скарына, які выдаў іх у 1524 годзе» ¹¹¹. Аўтар гэтых слоў адзначае толькі Скарыну-тэкстолога і эдытара. Ён, відавочна, не падазраваў яго аўтарства, магчымасці стварэння самім Скарынам тых або іншых гімнаграфічных твораў. Выяўленне п'ядаўна А. А. Турылавым бясспрэчнага аўтарства Скарыны ў стварэнні двух акафістаў ¹¹² — імя Ісусаву ¹¹³ і Іаану Прадцечу ¹¹⁴ — у значнай ступені мяняе нашае ўяўленне пра яго як пра паэта. «Доктор Скоринич Францискус», як чытаецца ў акравершах, пісаў, такім чынам, выдатныя творы, прызнаныя не адным пакаленнем чытачоў, перапісаныя і выдаваныя аж да самага пачатку нашага стагоддзя. Тыя першыя спробы ўсходнеславянскага вершаскладання, пра якія дагэтуль ведалі і пісалі даследчыкі ¹¹⁵, паводле якіх меркавалі пра літаратурны талент Скарыны, як выяўляецца, ўсяго толь-

кі невялікая частачка яго творчасці, галоўнае ж — творы гімнаграфічныя, што выяўляюць вялікага, спелага майстра, імя якога ўжо толькі дзякуючы ім мае права ўвайсці ў гісторыю сусветнай літаратуры.

Агульная фраза П. У. Уладзімірава пра вершы Скарыны: «Вершы гэтыя складаюць наследаванне чэшскім і польскім віршам. У выданнях пачатку XVI стагоддзя такія віршы змяшчаліся на выхадных аркушах кніжак»¹¹⁶, абсалютна слушна вызначае фармальныя адносіны гэтых вершаў да заходнеславянскіх узораў еўрапейскай паэзіі. Што да зместавага іх боку і паэтычнага ідэалу, дык яны, бяспрэчна, болей набліжаюцца да гімнаў, што, зрэшты, часта было ўласціва і падобным творам паэзіі заходнееўрапейскай. Увогуле вершы Скарыны нясуць у сабе мпства чыста гімнаграфічных прыкмет, але выдзяленне некаторых з іх, перадусім чатырохрадкоўя з кнігі Іова¹¹⁷, у асаблівую графічную і рытмічную канструкцыю, зробленае самім Скарынам, прымушае бачыць у іх менавіта вершы¹¹⁸ ў іх першародным, першапачатковым варыянце. Звяртае на сябе ўвагу тое, што Скарына, даўшы найбольш удалы, а галоўнае, відавочны прыклад свайго «віршавання» ў другой паводле часу выхаду ў свет кнізе, пасля паступова нібы адыходзіць ад яго або, прынамсі, даволі старапна камуфліруе, а пасля і зусім пераходзіць выключна да гімнаграфічных твораў. На пытанне пра тое, чым у канчатковым выніку з'яўляюцца гэтыя віршаваныя спробы Скарыны, адказаць даволі цяжка. Бо за іх браўся не шкаляр, не вучань, а ўжо сфарміраваны майстар, які праз некалькі гадоў падрукуе свае выдатныя творы, выкананыя ў духу гімнаграфічнай традыцыі. З другога боку, схільнасць да поваі для ўсходнеславянскай літаратуры паэтычнай формы настолькі відавочная, што не пакідае сумнеўня ў пераймальнасці гэтых вершаў, жаданні перасадзіць заходнееўрапейскі верш на новую глебу. Не выключана, што пры гэтым пасрэднікам выступалі чэшскія, а часткова і польскія віршаваныя творы і адпаведныя трактаты, колькасць якіх да XVI ст. узрасла¹¹⁹.

Творы Скарыны схіляюцца не да старых формаў заходнеславянскага верша, а да новых, хоць, зрэшты, пекаторае падабенства можна заўважыць паміж імі і старажытным польскім гімам «Багародзіца»¹²⁰, які зазнаў, бяспрэчна, і пэўных усходнеславянскіх уплываў¹²¹. Працягваючы гэтую думку, неабходна сказаць і пра тое, што Скарыну былі вядомыя і найлепшыя ўзоры заходнееўрапей-

скай і заходнеславянскай гімнаграфіі, з якімі ён не мог не пазнаёміцца, напрыклад, за гады павучання ў Кракаве¹²². Гэтае знаёмства выяўляецца пры аналізе ўсіх без выключэння твораў Скарышы, у якіх угадваецца непасрэдна ўплыў заходнеўрапейскай вершаскладальнай традыцыі. Разам з тым вершы Скарышы маюць і выразныя гнамічныя рысы, што спарадзіла іх з грэчаскай паэзіяй, антычнай традыцыяй, якая праглядаецца ў яго творчасці не так выразна.

Скарыпа-гімнаграф — тэма певычэрпная. Па сутнасці, ён сапраўды быў ці не першым ва ўсходніх славян «збіральнікам» акафістаў і канонаў. Акрэсленне «збіральнік» у дадзеным выпадку шматзначнае: і археограф, і эдытар, і перакладчык, і аўтар. Паэт у пераважным сэнсе, Скарына стаўся ў гісторыі айчыннай літаратуры тою асобай, якая ўпершыню выпрацавала прытцыны выдання такіх твораў. Нават калі б ён нічога і не напісаў у гэтых жанрах, сабрапае, перакладзенае і выдадзенае Скарынам ужо вызначае яго працу як аўтарска-эдытарскую, якая сягае пачаткамі амаль да класічнага разумення працы старажытнага кнігара.

Скарыпа стварыў, прынамсі, шаснаццаць асобных зборнічкаў акафістаў і канонаў, у якія ўвайшла немалая колькасць і іншых твораў гімнаграфічных жанраў, перадусім стыхіры. Практычна ў кожным са зборнічкаў Скарына змясціў свае ўводныя і суправаджальныя словы і падпісанні, што датычаць той або іншай часткі або раздзела. Бясспрэчна, ён напісаў і шматлікія, часам вельмі аб'ёмныя творы класічнага жанру маленняў, змешчаныя ў зборнічках канонаў і акафістаў. У маленнях значна выразней выяўляецца індывідуальнасць пісьменніцкай працы Скарышы ў параўнанні з іншымі творамі, што ўваходзяць у той самы зборнік. Аўтар выдае сябе старабеларусізмамі, якія, што праўда, трапляюцца рэдка, а галоўнае, сваім уласным стылем, мастацкім почыркам, ладам мовы, хоць, увогуле, гэта цалкам правільная царкоўнаславянская, натуральна, з улікам павеваў часу.

Як вядома, гімнаграфічныя жанры, у тым ліку канон і акафіст, былі прыўнесеныя ў нашу літаратуру з дапамогай перакладаў і пачалі распаўсюджвацца ў рукапіснай традыцыі ўжо ў першыя стагоддзі яе існавання. Вялікая колькасць гэтых твораў безыменная, ананімная, простае ж веданне імя таксама часам нічога не дае, бо пра дадзенага аўтара нейкіх канкрэтных звестак не захавалася. Гісто-

рыя гімнаграфіі, або гімпалогіі, надзвычай складаная і забытаная. Гэта датычыць як усходу, так і захаду Еўропы, дзе з цягам часу склаўся гэтак званы Грыгарыянскі харал, які ўяўляе сабой вельмі падобную да візантыйскага «осмогласія» музычную сістэму. Узорам для напісання новых акафістаў заўсёды службы ў вялікі акафіст Багародзіцы, аўтар якога таксама дакладна невядомы, хоць сярод магчымых называюцца пайбольш выдатныя гіпнографы, вельмі адрозныя сваёй мапэрай і стылем¹²³. У славянскім перакладзе з грэчаскай гэты напісаны сілаба-тапічным вершам акафіст шмат чаго страціў, у прыватнасці быў страчаны вершаваны памер, знік і алфавітны акраверш, перадаць які было абсалютна немагчыма. Акафісты і капоны даволі строга тэматычныя, пібы зададзеныя, і ў гэтым у значнай меры пагадваюць абразы з іх пязменнымі і ўвогуле не такімі ўжо шматлікімі тэмамі.

Гімнаскладанне пагадвае пісанне абразоў, гімнаграфія надобная да іканапісу: і там і тут аднолькавыя сюжэты, тыя самыя персанажы і імёны, дакладна гэтаксама, паводле тых самых прыкмет выіўляюцца выдатныя, вялікія і малыя майстры, што стваралі свае творы ў гэтых жапрах. Разглядаючы абраз, мы, як правіла, і не імкнемся даведацца імя ізографа, што яго напісаў, бо прызвычайліся — іканапіс анапісны. Слоўны твор пастойлівей, чым які іншы, гаворыць пра існаванне аўтара, што прымушае стараіна шукаць яго нават у тым выпадку, калі зрабіць гэта практычна немагчыма.

Выпадак са Скарынам зусім іншы — надзвычай рэдкі, унікальны, ён дае магчымасць пільна разгледзець творчую працу ўсходнеславянскага гіпнографа, які практычна, відаць, заўсёды выступаў адразу ў некалькіх ролях, у тым ліку рэдактара-перапісчыка ўжо вядомых тэкстаў, перакладчыка і ўласна аўтара. Творчасцю было і складанне поваі рэдакцыі твора, што часта відаць у Скарыны, і пераклад, які ўваходзіў у старажытнарускую або ў адну са стараўсходнеславянскіх літаратур на правах самастойнага арыгінальнага твора, калі яго тэкст «жыў гэтаксама, як і тэкст арыгінальных»¹²⁴. Абсалютна незразумела, чаму такі знаўца, як П. У. Уладзіміраў, не толькі не зацікавіўся гімнаграфічнай творчасцю Скарыны, але і зусім адмаўляў яе¹²⁵. Адзінае ўказанне Скарыны пра пераклад канона з грэчаскай мовы¹²⁶ ён успрыняў як зробленае дзеля прыгожага слоўца: «Выклад» Скарыны заключаўся тут у замене некаторых царкоўнаславянскіх выразаў на больш

зразумелыя «рускія», пры захаванні прынятага ім правапісу»¹²⁷. Меркаванне аўтарытэтнага павукоўца сталася такім непахісным, што, відаць, у нейкай ступені паўплывала на стаўленне да «Малой падарожнай кніжкі» з боку сучасных лінгвістаў, якія не ўключылі яе лексіку ў «Слоўнік мовы Скарыны»¹²⁸. Разам з тым пры параўнанні «Малой падарожнай кніжкі» і асобных яе раздзелаў з аналагічнымі, але ранейшымі па часе тэкстамі¹²⁹ робіцца відавочнай не толькі яе кампазіцыйна-зместавая арыгінальнасць, але і лексічная. У асобных выпадках можна дануціць не проста рэдактарскую працу Скарыны, але і пераклад, як ён сам пра тое піша ў калафоне Капона Багародзіцы¹³⁰.

Тэксталагічны аналіз дазваляе выдзеліць і шмат якія новыя тэксты, што бласпрэчна належаць яго пярэ, сярод іх ёсць і блізкія да рыфмаваных, напрыклад:

Радуйся, пренадостойнейшая госпоже
и веселие ликом ангельских.
Радуйся, пренаитемнейшая веже
и мучение собравшей бесовских.
Радуйся, прекрасная дщери
и разрешение грехов Адамовых.
Радуйся, прекрепкая веро
и изнищание клятв Еввиных.
Радуйся, преславная царице,
жадание всех патриархов.
Радуйся, пренстипная Богородице...¹³¹

У працытаваным урыўку можна адзначыць, бадай, усяго два старабеларускія словы. Яны часта ўжываліся Скарынам і ў іншых яго творах: «жаданне»¹³² і часткова «веже»¹³³. Тут відавочнае выдатнае валоданне Скарынам «славенскім языком», якое, здавалася б, амаль немагчыма было чакаць ад выхаванца заходніх універсітэтаў, доктара «в науках вызволеных и в лекарских». Тым не меней гімпалагічная творчасць Скарыны яўна перакошвае ў гэткім майстэрстве. І гэта не толькі майстэрства моўнае, але і жаправае, чыста літаратурнае, заснаванае на глыбокім веданні асаблівасцяў візантыйска-славянскай культурнай традыцыі, пранікненне ў яе па правах паўнапраўнага творцы, што раскрывае і ўзбагачае яе каштоўнасці.

У жапры маленняў Скарына меў такога буйнога папярэдніка, як Кірыл Тураўскі, які стварыў вялікую колькасць такіх твораў, што заўсёды былі незвычайна папулярныя не толькі па Беларусі, Украіне і ў Расіі, але і ў па-

родаў поўдня Еўропы¹³⁴. Можна і дапусціць і заўважыць нават пэўную перасмпасць Скарыны ў гэтым жапры, традыцыйнасць, што абапіралася ўжо не столькі, а хутчэй не толькі на грэчаскія ўзоры, але і на старажытнарускія. У маленнях вельмі яскрава і вобразна раскрываецца аблічча самога Скарыны, яго ўнутраны свет. Перад намі хрысціянскі гуманіст, погляды якога блізкія самым перадавым мысліцелям захаду і ўсходу Еўропы, уключаючы і яго сучаснікаў, такіх, напрыклад, як Эразм Ратэрдамскі, і папярэднікаў у асобе слаўных аднапляменнікаў, такіх, як Кірыл Тураўскі: «...да подаст нам па землю мнр, грехом очищение, немощным здравие, смутным потешение, непадежным падежу, воюющимся за веру христову победу, пленником избавление, пагим одеяние, сиротам хлебокормление, по морю плавающим тишину, во путь шествующим пристанище, обидимым споможение, и всем християном спасение, а по смерти царство небесное, яко един человек-любец и бог наш»¹³⁵. І гэта не простае паўтарэнне некім некалі перажытага і сказанага, а глыбокія перакананні самога Скарыны, яго філасофскае і маральна-этычнае крэда, што прагучала ў гэтым маленні і набыло ў слове Скарыны і незвычайную мастацкую сілу.

Сёння мы называем Скарыну адным з заснавальнікаў беларускай літаратуры, самым магутным з яе жыццядайных карацёў. Усё гэта так, але і Скарына, у сваю чаргу, працягваў ужо некалі пачатае, ён — спадкаемца старажытнай традыцыі, сіла і жыццяздольнасць якой былі для яго не толькі відавочныя, але і святыя. Аддаючы дапіну еўрапейскай адукацыйнасці і культуры, Скарына бачыў сябе перадусім прадаўжальнікам гэтай старажытнай славянскай традыцыі, пісьменнікам пятага або пават шостага яе стагоддзя, у якога, праўда, з'явіўся абсалютна новы і незвычайна магутны сродак распаўсюджвання ідэй — друкарскі варштат. Пераймаючы ад нашых старажытных кнігароў, часам, магчыма, стараючыся максімальна паследаваць ім¹³⁶, Скарына заўсёды і ва ўсім захоўвае свой уласны аўтарскі стыль, характэрнасць якога выяўляецца ва ўсіх групах прыкмет — лексічных, семантычных, сітаксічных і іншых: «Збавителю наш господе Иусе Христе, вижу тя па кресте висяща, для превеликое милости, юже имел еси к роду человеческому главу имаши паклопену, хотяи всех нас молитвы выслухати. Серце имаши отворено, хотяи ласку свою всем дати. Руце имаши розтягнены, хотяи всех к себе пригорнути. Нози имаши пригвождены,

хотяи всегда с грешными быти, ныне молю ти ся прегорное ради смерти твоея и чеснаго для креста твоего, услыши и прими молитвы моя, и подай ми ласку свою, и пригорни мя к себе, и буди при мне в час страшное и горкое смерти моея»¹³⁷. У працываным тэксце, дарэчы, пекалькі вельмі характэрных для мовы Скарыны старабеларускіх слоў: «збавителю», «выслухати», «ласку», «розтягнены» і іншых. Ёсць, аднак, падобныя творы, напісаныя вельмі добрай кніжнаславянскай моваю, што, часткова, тлумачыцца самай манерай іх пабудовы, прышчыпам назівання класічных па форме і сэнсе выказаў па адзіную нітку: «Владыко господи Иусе Христе, царю сотворителю и боже паш, имя твое святое призываем, и тебе ся молим, Иусе сыну пречистое девици Марие. Иусе единое и превечное слово бога отца. Иусе совокупление и любовь святого духа. Иусе создателю ангелского естества. Иусе спасителю роду человеческого. Иусе прогонителю бесовства всякого. Иусе, помилуй мя по велицей милости твоеи. Иусе, очисти незаконие мое по премножеству щедрот твоих. Иусе, отпусти вся грехи моя. Иусе, прими от мене молитвы сне. О пресладкий Иусе, о прелюбый Иусе, о претихий Иусе, тебе славу возсылаем»¹³⁸. У дадзеным выпадку, бадай, слова «прелюбый», дый тое часткова, выдае Скарыну.

Майстэрства Скарыны ў такім малазпаёмым усходнеславянскім літаратурам жанры, як акраверш, не можа выклікаць сумненяў. Прыкладна ў той самы час, калі Скарына складаў і друкаваў свае акравершы¹³⁹, такі выдатны яго сучаснік, як Максім Грэк, вымушаны быў напісаць адмысловы артыкул для рускіх кніжнікаў, які меўся раскрыць асаблівасці дадзенага жанру¹⁴⁰. Цікава, што і Максім Грэк і Скарына знаходзяць для азначэння гэтага жанру амаль адполькавыя тэрміны: «краеграфесие» і «крае-строчие» ў Максіма, «краеграфее»¹⁴¹, «краеграфие»¹⁴², «краестиховня»¹⁴³ — у Скарыны. Аднак у Скарыны яго тэрміны здаюцца болей перакладамі непасрэдна з грэчаскай мовы, чым Максімавы, што вядуць свой радавод хутчэй ад старабалгарскага «краеграфесне»¹⁴⁴, хоць артыкул Максіма заспаваны па грэчаскім матэрыяле. І ў той жа час, калі параўноўваць гімнаграфічную спадчыну Скарыны і апалагічныя творы Максіма, напісаныя па Афоне па грэчаскай мове, дый да таго ж і ў найлепшых грэчаскіх традыцыях¹⁴⁵, кідаецца ў вочы яе асаблівасць, якая характарызуецца перадусім індывідуальнасцю гімнаграфічных скарынаўскіх тэкстаў, уласцівай ім адполькавасцю

стылю, што, як найменей, сведчыць пра пераклад або новую іх рэдакцыю, а магчыма, і пра непасрэднае аўтарства Скарыны.

Усяго адна кніга Скарыны была выдадзена двойчы — Псалтыр. Зрэшты, другое яе выданне — віленскі Псалтыр — гэта частка гэтак звананага следаванага Псалтыра, або Псалтыра з наследаваннем, якім, паводле складу, з'яўляецца ўся «Малая падарожная кніжка». Роля Псалтыра ў гісторыі еўрапейскіх літаратур, перадусім іх паэтычных жанраў, велізарная. І для Скарыны Псалтыр — кніга незвычайная, загадкавая, поўная таямніц, крыніца паэтычнага патхнення. Невыпадковая такая яго ўвага да яго. Ствараецца пават уражанне, што для яго — ён нейкі літаратурны ўзор, які дапамог спасцігнуць старажытныя традыцыі айчынай літаратуры і знайсці сваю ўласную пісьменніцкую мадэль і стыль, як гэта было з не адным майстрам мастацкага слова, пачынаючы ад нашых першых пісьменнікаў XI—XII стст. і да Сімяона Полацкага, М. В. Ламаносава, А. С. Пушкіна і шмат каго іншага. Скарынаўскія Псалтыры зрабілі вялікі ўплыў на далейшыя падобныя выданні. Некаторыя з апошніх шмат у чым амаль даслоўна супадаюць са скарынаўскімі¹⁴⁶. У аснове Астрожскай бібліі таксама можна заўважыць непасрэднае запазычанне з Псалтыра Скарыны, як, зрэшты, і з іншых яго кніг. Псалтыры Скарыны адрознівае шэраг асаблівасцяў, якія П. У. Уладзіміраў запосіў на рахунак непасрэднага запазычання з заходніх крыніц¹⁴⁷. Пагаджаючыся з П. У. Уладзіміравым у вызначэнні галоўнага з іх, пельга ўсё ж не адзначыць, што гэткай самай практыка існавала не толькі на Захадзе, але і на Усходзе, і Скарына мог пазнаёміцца з ёю і пры чытанні грэчаскіх кніг¹⁴⁸.

Вершы, паэзія Скарыны вельмі папеўныя, музыкальныя і ў межах традыцыйнасці жанраў і іх канона вельмі ідывідуальныя. «Да музыкі неабходна зварацацца дзеля ўпрыгожання і выхавання пораваў» — пісаў Клемент Александрыйскі¹⁴⁹, менавіта такой, глыбока гуманістычнай была яна і ў творах Скарыны, паэта ў пераважнасці сваёй, які тонка адчуваў мелодыю, лад, папеўнасць верша і гімна, сінкрэтычнасць і непадзельнасць музыкі напісанага слова і гуку. У пэўнай ступені, улічваючы такое глыбокае пранікненне і веданне Скарынам роднай візантыйска-славянскай традыцыі, незвычайную вучопнасць і шматграннасць яго, выкарыстанне вялікай колькасці кніжных крыніц і іншых матэрыялаў, ён можа быць пайменаваны як

poeta doctus, гэта значыць вучоны паэт, а яго паэзія — poesis docta.

Філалагічная вучопасць Скарыны ў кантэксце ўсходнеславянскіх культур была абсалютна унікальная, педасяжная. Галоўнае, што ён быў выдатным знаўцам не толькі павуковых і літаратурных дасягненняў Захаду, але і Усходу, якому і прысвяціў галоўную працу свайго жыцця. Скарына-археограф, гэта значыць вучоны-крыніцазнаўца, што збірае і вывучае помнікі пісьмовай культуры, паўрад ці меў сабе роўных аж да ўзнікнення Астрожскай акадэміі, з вынікамі дзейнасці якой толькі і можна параўпаць яго працу. За шматлікія гады працы на роднай беларускай зямлі і ў краінах Еўропы Скарыну ўдалося сабраць багатыя археаграфічныя матэрыялы, што леглі ў аснову ўсёй далейшай яго літаратурнай дзейнасці. Не падлягае сумнеўню, што Скарыну пашчасціла сабраць даволі поўную бібліятэку славянскіх перакладаў тэкстаў, што яго цікавілі, а таксама адпаведныя іх заходнія аналагі і, магчыма, пекаторыя ўсходнія. Наступным этапам была тэксталагічная перапрацоўка гэтых сабраных матэрыялаў, пра якую Скарына згадвае ў шмат якіх сваіх кнігах, а далей ужо чыста эдыцыйная і перакладчыцкая, калі пасля папярэдніх адбораў і аналізу канчатковы тэкст перакладаўся, а пасля рыхтаваўся да друку ў выглядзе рукапіснага арыгінала для набору. Гэты канчатковы рукапісны тэкст Скарына забяспечваў сваімі каментарыямі і тлумачэннямі, што дапаўняліся ў ходзе рэдагавання і вычыткі. Практычна ва ўсіх вышадках пераклад Скарыны мае характар хутчэй чыста творчага, пісьменніцкага, калі вядомы тэкст узнаўляецца з новымі адцэннямі, якія прыўносяцца амаль без абмежаванняў. Мяркуючы са шматлікіх заўваг самога Скарыны, раскіданых у яго прадмовах і пасляслоўях, ён і сам выдатна ўсведамляў гэта.

Скарынавы пераклады зусім не падобныя да ўсяго таго, што было да і пасля яго ва ўсходнеславянскай пісьменнай традыцыі, а часткова і заходняй, каталіцкай і пратэстанцкай, уключаючы, зразумела, і славуты пераклад Лютэра. Па сутнасці, Біблія Скарыны, яго пераклад — гэта хутчэй мастацкі твор, гэта значыць твор мастацкай літаратуры. Ён значна менш канфесійны, чым усе іншыя сучасныя, што ў рэшце рэшт і прымушала крытыкаваць яго з боку асобных прадстаўнікоў самых розных лагераў, пачынаючы ад праваслаўнага і да каталіцкага. Пераклад Скарыны стаіць у адным шэрагу з перакладамі Бібліі, вы-

капашымі свецкімі пісьменнікамі розных часоў і народаў, ад пайдаўпейшых і да сучасных¹⁵⁰. З улікам часу яго выданні можна аднесці менавіта да «четьх», мастацкіх. Фраза: «...выложено п вытпснено з великою пилностию доктором Франциском Скорпиною из славнаго града Полоцька», — што прысутнічае ў шмат якіх са створаных ім кніг, толькі падкрэслівае ў кожным асобным выпадку гэтую акалічнасць. Вядома ж, да групы мастацкіх больш адносяцца яго пражскія выданні, і менш віленскія, бо апошнія амаль пазбаўлены апавядальнага элемента, хоць і поўныя лірычнай паэзіі.

Суцэльны прагляд ацалелых у розных краінах асобнікаў кніг Скарыны¹⁵¹ даў магчымасць выявіць сляды яго рэдактарскай і карэктарскай працы, пакінутыя ім па старопках уласпаручныя паметы¹⁵². Пра тэксты, падрыхтаваныя Скарынам да выдання, але не надрукаваныя, сведчыць вялікая колькасць розных другасных матэрыялаў¹⁵³. Ён, як выяўляецца, непасрэдна згадвае іх і нават неаднаразова цытуе ў сваіх друкаваных кнігах¹⁵⁴.

Разам з тым варта згадаць і пра яўна неіспуючыя выданні, нібыта надрукаваныя Скарынам, перадусім Псалтыр 1551 г. і Катэхізіс¹⁵⁵. Трэба думаць, што чуткі пра іх з'яўляюцца, якія праніклі на старонкі навуковых выданняў, узніклі ў асноўным у вышкіу блытаніны, што ідзе з боку замежных даследчыкаў XVIII—XIX стст.¹⁵⁶ Разам з тым прагляд ацалелых асобнікаў кніг Скарыны дазваляе зрабіць выснову пра тое, што іх выдавец і аўтар нярэдка дараваў гэтыя кнігі сваім замежным знаёмым, а таксама, магчыма, і тым навуковым асяродкам Еўропы, з якімі ён быў цесна звязаны. Такі, напрыклад, падзвычай добра захаваны Акафістнік Скарыны са збору аддзела рэдкіх кніг Універсітэцкай бібліятэкі ва Вроцлаве¹⁵⁷, амаль поўны экземпляр «Малой падарожнай кніжкі» з Каралеўскай бібліятэкі ў Капепгагене¹⁵⁸, а таксама, верагодна, зборнік акафістаў і канонаў з Ягелонскай бібліятэкі ў Кракаве¹⁵⁹.

Мы падзвычай мала ведаем пра асоб, блізкіх да Скарыны. У пераважнай большасці невядомы нават іх імёны. Скарына называе толькі двух з іх, што дапамагалі яму, трэба думаць, у асноўным матэрыяльна — Багдана Опкава і Якуба Бабіча. Дакументы архіваў, амаль не ацалелыя за перыяд, што нас цікавіць, ніякім чынам не дапаўняюць карціны¹⁶⁰. Літаратурнае атачэнне Скарыны працягвае заставацца цалкам загадкавым. Часткова прыходзяць на дапамогу тыя або іншыя асобнікі кніг Скарыны, па якіх за-

хаваліся найбольш раннія ўладальніцкія паметы, але і гэты матэрыял ненадзейны і дазваляе болей меркаваць, чым сцвярджаць, тым болей што дастаткова дакладна датаваць усе гэтыя запісы проста намагчыма.

Бясспрэчную цікавасць уяўляе сабой першая згадка пра Скарышавыя кнігі і нават цытаванае цэлых вялікіх урыўкаў з іх у заходнеэўрапейскіх выданнях яшчэ пры яго жыцці ¹⁶¹. Не выключаю, што Скарыша сам пнейкім чынам быў звязаны з аўтарамі гэтых згадак і, магчыма, дараваў ім свае кнігі. Варта таксама ўлічыць, што частка тыражу перераплецёных пражскіх выданняў Скарышы апынулася ва Вроцлаве. Калі гэта адбылося, сказаць цяжка, але не выключаю, што ўжо пасля ад'езду Скарышы з Вільні, па дарозе ў Прагу ¹⁶². На гэта паказваюць шматлікія знаходкі ў пераплётах кніг ¹⁶³, фрагментаў скарышаўскіх выданняў, зробленыя ў розныя часы ў Сілезіі ¹⁶⁴ і іншых месцах ¹⁶⁵.

Значна прасцей вырашаецца пытанне пра літаратурны ўплыў Скарышы на сучаснікаў і пайбліжэйшых паслядоўнікаў у XVI ст. І гаворка пры гэтым ідзе не пра звычайных чытачоў, а пра пісьменнікаў некалькіх эўрапейскіх народаў. Кнігі Скарышы былі выдатна вядомыя і выкарыстоўваліся ў сваёй творчасці Іванам Фёдаравым ¹⁶⁶, пісьменнікамі кола Астрожскай акадэміі ¹⁶⁷, шматлікімі беларускімі літаратарамі і рускімі кніжнікамі ¹⁶⁸. Ёсць падставы меркаваць, што скарышаўскія кнігі выкарыстоўваліся нават для падрыхтоўкі новых выданняў Маскоўскага друкарскага двара, дзе паводле іх правілі тэкст ¹⁶⁹. Зусім асаблівы выпадак — удзел скарышаўскіх перакладаў у рускай літаратурнай палеміцы першай паловы XVI ст., пра што сведчыць вядомы Вейімінаўскі зборнік ¹⁷⁰. Вялікае зацікаўленне выклікала творчасць Скарышы ў пратэстанцкіх пісьменнікаў, такіх, як Прымус Трубер, Сымон Будны, Васіль Цялінскі, якія імкнуліся выкарыстаць таксама і яго выдавецкі досвед.

Імкненне наследаваць выданням Скарышы можна адзначыць у вельмі вялікай колькасці друкароў і выдаўцоў. Дарэчы, менавіта ён упершыню ужыў у сваіх выданнях арнаменты ¹⁷¹, што леглі пасля ў аснову ўсёй рускай друкаванай арнаментыкі, пачынаючы з Івана Фёдарова ¹⁷². Цалкам дапушчальна, праўда, што гэта толькі выпадковае супадзенне, якое узыходзіць да адной агульнай крыніцы ¹⁷³. Аднак факт выкарыстання такога арнаменту Скарынам у 1522 г., а Іванам Фёдаравым больш чым на сорак

гадоў назпей, у 1564 г., гаворыць, прынамсі, пра тое, што ў беларускай кніжнасці цалкам магла скласціся свая ўласная, самастойная традыцыя такой старадрукаванай арнаментыкі, вельмі падобнай да назпейшай рускай. Рускія майстры-друкары актыўна выкарыстоўвалі кнігі Скарыны ў сваёй працы. Гэта даказваецца, напрыклад, падабенствам цэлага шэрагу заставак з выданняў такіх буйных рускіх друкароў, як Андронік Цімафееў Нявежа і яго сын Іван Нявежыч¹⁷⁴, са скарынаўскімі¹⁷⁵. Пэўнае падабенства можна знайсці і ў малюнку літар шэрагу першадрукаваных маскоўскіх выданняў, уключаючы і фёдараўскія¹⁷⁶. Усё гэта такія самыя неаспрэчныя сведчанні літаратурнага ўплыву Скарыны, як і тэкстуальныя супадзенні. Скажам пават болей, яны гавораць пра тое, што не толькі слова Скарыны, але і элементы афармлення яго кніг служылі ўзорамі, на якія раўняліся яго паслядоўнікі з розных куткоў Еўропы ў XVI дый у XVII стст.

Асабліва шмат друкарскіх матэрыялаў Скарыны ў арыгіналах і копіях доўгі час выкарыстоўвалі беларускія майстры і выдаўцы. Паводле нашых надлікаў, у віленскіх выданнях ён выкарыстоўваў больш за сто розных ксілаграфічных дошак, больш за шэсцьдзесят з якіх пасля неадпаразова сустракаецца ў выданнях іншых беларускіх друкароў XVI—XVII стст.¹⁷⁷ Варта асобна сказаць пра наследаванні скарынаўскім арнаментам¹⁷⁸. Шматлікасць іх у выданнях другой паловы XVI—XVII стст., шматразовасць выкарыстання, а таксама вялікая колькасць выпадкаў далейшага капіравання даюць права гаварыць пра скарынаўскую традыцыю ў арнаментыцы і шырэй — у графіцы беларускай друкаванай кнігі, прынамсі, двух першых яе стагоддзяў¹⁷⁹. Факты наследавання графіцы і кампазіцыі скарынаўскіх выданняў у беларускай, рускай, украінскай і паўднёваславянскай друкаванай і рукапіснай кніжнасці XVI—XVII стст. акрэсліваюць межы кантэксту гэтай традыцыі, што мела міжнародны маштаб.

Пра чытанне, распаўсюджванне і ўплыў кніг Скарыны можна меркаваць і з наследавання іх найдрабнейшымі дэталямі, якія, як правіла, капіраваліся ўсяго толькі адзін раз¹⁸⁰. Можна прыгадаць таксама і рэдкія выпадкі наследавання гравюрам з яго выданняў, што насілі зусім незвычайны ва ўсходнеславянскай кніжнасці характар¹⁸¹.

Што ж прымушала беларускіх і не толькі беларускіх друкароў, гравёраў, выдаўцоў і пісьменнікаў ісці на гэтыя і іншыя так шматлікія наследаванні кнігам Скарыны? Іх

значная аўтарытэнасць у асяроддзі славянскай кніжнасці, відавочны поспех першай такой спробы, погляд на іх як на нейкі асноватворчы пачатак для ўсёй кірылічнай друкаванай кніжнасці эпохі Рэнесансу¹⁸². Пры гэтым вельмі істотным было тое, што Скарына, па сутнасці, стварыў або карэнным чынам перайначыў асноўную «гісторыка-літаратурную адзінку» — кніжны зборнік, за межамі якога ўсходнеславянскія «творы амаль ніколі не распаўсюджваліся і не станавіліся фактам культурнага жыцця грамадства»¹⁸³. Нашыя літаратуры жылі «зборнікамі, кнігамі. Зборнік, кніга — вось галоўная адзінка фундаментальнай працы па гісторыі старажытнарускай літаратуры»¹⁸⁴. Менавіта тут, у гэтай галіне і варта шукаць адну з асноўных разгадак поспеху Скарынавых кніг у сучаснікаў і паслядоўнікаў на працягу XVI—XVII стст., а часткова і разгадку феномена ўсёй літаратурнай працы гуманіста, які здолеў выпрацаваць новую форму для ўвасаблення сваіх творчых задум, якая не магла б з’явіцца без яго знаёмства з агульнай культурай заходнеёўрапейскай кніжнасці і літаратуры, а таксама без дасканаллага ведання аднаго з пайважнейшых сучасных сусветных дасягненняў — кнігадрукавання.

Вядома ж, творчасць Скарыны — гэта сіптэз старога і новага ў беларускай літаратуры. Без выкарыстання старой, класічнай традыцыі, без апоры на яе яго проста не зразумелі б суайчыннікі. Сутнасць літаратурнага подзвігу Скарыны ў тым, што яму ўпершыню так маштабна і паспяхова ўдалося ў сваёй творчасці зліць дзве пайгалоўнейшыя традыцыі еўрапейскай культуры — усходнюю і заходнюю, увесці новыя літаратурныя формы. Такі Скарынаў сіптэз — з’ява абсалютна унікальная, яна стаіць ля вытокаў зараджэння новых усходнеславянскіх літаратур і варта быць адзначанай ва ўсіх аналах літаратуры сусветнай. Параўноўваючы зробленае Скарынам з творчасцю яго пайвадатнейшых еўрапейскіх сучаснікаў, пельга не адзначаць, што, у адрозненне ад шмат каго з іх, ён запяна анярэдзіў час, свядомасць свайго народа. Толькі праз стагоддзі і яго, Скарыну, пазавуць вялікім. Ён стапецца сімвалам усёй тысячагадовай беларускай культуры, сімвалам яе гісторыі. Тады, у далёкім XVI ст., ідэал Скарыны ў цэлым, да канца не быў зразуметы яго суайчыннікамі. Дзіўнага ў гэтым нічога няма, бо грамадская свядомасць была хутчэй падрыхтаваная да рэлігійнага рэфармізму ў Лютаравым духу, а не да разумення глыбіншай сутнасці пазаканфесійнай гуманістычнай ерасі з яе культура адзінай адкрытай

усім ісціны і прапаведваннем «сутучнага прыродзе» ўсеагульнага «закопу любові», з чым выступіў Дж. Бруна ¹⁸⁵.

Слова і справа Скарыны гавораць пра тое, што яго погляды і літаратурны ідэал былі блізкія інтэлектуалам-нікадэмістам ¹⁸⁶ — духоўнай эліце грамадства, чые ідэі маглі быць зразуметыя толькі ў самым вузкім коле тагачаснага грамадства, сярод гэтых самых самотнікаў, што ў поўнай меры перадалі сваю спадчыну толькі наступным пакаленням, «еўрапейскаму вальнадумству XVII—XVIII стагоддзяў» ¹⁸⁷. У гэтым карэннае адрозненне Скарыны ад дзеячаў, падобных да Лютэра. Нягледзячы на тое, што ў іх літаратурнай творчасці падзвычай шмат агульных тэм і нават рыс, у галоўным Скарына стаіць значна бліжэй да гуманістаў кола Эразма Ратэрдамскага, чым да царкоўных рэфарматараў у духу Лютэра або Кальвіна. Маючы, па сутнасці, адзін зыходны матэрыял — Біблію, на пераклад якой Лютэру, дарэчы, спатрэбілася цэлых дваццаць гадоў ¹⁸⁸, прадстаўнікі пазаканфесійнай гуманістычнай эрасі і канфесійныя рэфарматары вырашалі на яго аснове зусім розныя задачы, часам абсалютна ўзаемавыключальныя. Разам з тым і літаратурная творчасць і Скарыны, і Лютэра была заклікана адыгрываць вельмі падобныя ролі. Паводле слоў Ф. Энгельса, Лютэр «вычысціў аўгівевы стайні не толькі царквы, але і пямецкай мовы, стварыў сучасную пямецкую прозу», яго харал «Госпад — наша праўдзівая апора» стаўся «Марсельезай» XVI стагоддзя ¹⁸⁹. Такія словы можна сказаць і пра Скарыну.

Калі ўсё тое повае, што ўвёў у родную літаратуру Скарына, паставіць побач з дасягненнямі, напрыклад, польскага літаратурнага Адраджэння, дык выявіцца — паміж імі вельмі шмат агульнага. Агульнасць гэтая праяўляецца ўжо ў самім падыходзе да спадчыны мінулага, у адносінах да даўняй традыцыі, а менавіта гэта ўрэшце і вызначае, на думку вядучых польскіх навукоўцаў ¹⁹⁰, «поспехі польскага Адраджэння» ¹⁹¹. Выключна высокія дасягненні гэтай эпохі «былі звязаны як з удалым выбарам замежных узораў мастацкай культуры, гэтак і — перадусім — з умелым выкарыстаннем формаў і сродкаў, створаных у папярэдняю эпоху» ¹⁹². Невыпадкова творчасці Скарыны далі такую высокую ацэнку ўжо першыя польскія літаратуразнаўцы ¹⁹³, якія імкнуліся нават прылучыць яго спадчыну да агульных дасягненняў менавіта польскай культуры ¹⁹⁴. Польскае літаратурнае Адраджэнне ў цэлым і ў асобе яго славутага персанажа і творцы — Яна Каханоўскага

збліжаецца ў сваіх праявах і дасягненнях з тым, што ўнёс у літаратуру беларускую доктар Францыск Скарына, які стварыў з дапамогай новай літаратурнай мовы, блізкай да народнай, новыя мастацкія каштоўнасці, закліканыя служыць усяму народу, чаго якраз і не зразумелі сучаснікі гэтых пісьменнікаў, якія ў масе сваёй не былі падрыхтаваныя ні эстэтычна, ні этычна да ўспрымання іх ідэй¹⁹⁵.

У сваёй працы «Да характарыстыкі эканамічнага рамантызму» У. І. Ленін пісаў: «Гістарычныя заслугі судзяцца не па тым, чаго *не далі* гістарычныя дзеячы параўнальна з сучаснымі патрабаваннямі, а па тым, што яны *далі новага* параўнальна са сваімі папярэднікамі»¹⁹⁶. І ў гэтым сэнсе Скарына зрабіў шмат, вельмі шмат. Ён здзейсніў літаратурны подзвіг — стварыў маштабныя творы, у якіх аказаліся злітыя дзве пайгалоўнейшыя культурныя традыцыі еўрапейскай культуры, стварыў беларускую друкаваную літаратуру — вядучую сярод славянскіх літаратур усходу і поўдня Еўропы эпохі Рэнэсансу. Напэўна, з поўным правам Скарына параўноўваў сябе з тытанамі антычнасці і раняга сярэднявечча¹⁹⁷, калі пісаў пра сябе: «Аз теже недостойный последовник их, нароженный в русском языке»¹⁹⁸. Для яго, найбуйнейшага ўсходнеславянскага гуманіста, гэтаксама, як і для заходнееўрапейскіх вучоных, усе яны былі жаданымі ўзорамі творчай асобы.

Філалогія рабілася галоўнай справай усяго жыцця, выступала ў ролі ідэалогіі. Літаратура была і сродкам і мэтай, бачылася той абсалютнай вартасцю, якая, паводле пераканання шматлікіх членаў так і не створанай «рэспублікі вучоных», адзіная і магла раскрыць перад чалавецтвам сапраўдны сэнс яго жыцця, паказаць шлях асобнаму чалавеку і ўсім народам. Доктар Скарына быў сынам свайго часу, сынам еўрапейскага Адраджэння, і менавіта да яго выдатна стасуюцца словы, напісаныя ім пра Пталемея Філадэльфа — выдатнага кніжніка і апеку-

па навук: «Таковий убо был милосник науки

и мудрости, иже болей избрал оставити

в науце и в книгах вечную сла-

ву и память свою, нежелл

в тлепных великих цар-

ских сокровищах»¹⁹⁹.

У Бярэсці, Нясвіжы, Заслаўі...

...людскія кохання і мыслі
суть сабе проціва, адна бо в
том ся кохаець, тое хваліць
і о том мысліць, а другы
другое...

Францыск Скарына

Здарылася так, што на сучаснай тэрыторыі Беларусі першай друкарняй трэба лічыць берасцейскую, заснаваную ў 1553—1554 гг. вядомым літаратарам Бернардам Ваявудкам. Друкарня гэта была і першай пратэстанцкай друкарняй на ўсім усходзе цэнтральнай Еўропы, уключаючы Польшчу. Самым бліжнім да кальвінісцкага Бярэсця пратэстанцкім выдавецкім асяродкам быў Кёнігсберг, дзе дзейнічалі амаль выключна лютэране. Ініцыятарам стварэння друкарні ў Бярэсці быў адзін з пайбагацейшых людзей Еўропы, віленскі ваявода Мікалай Радзівіл Чорны, чый зварот да кальвінізму быў раптоўны, абстаўлены сапраўды па-магнацку, калі ўслед за сваім сюзерэнам амаль імгненна мянялі былую веру і яго двараневасалы. Усё рабілася з незвычайным размахам, і хоць у сталіцах пратэстантаў было пакуль не так ужо і шмат, шляхецкая правішчыя масавым парадкам прымала новае вучэнне. На Беларусь і Літву пацягнуліся замежныя пратэстапты, у значнай колькасці вядомыя пісьменнікі. Паступова на беларускіх землях то тут, то там складаліся літаратурныя згуртаванні паводле канфесійнага прынцыпу, асноўнымі мовамі зносіў у якіх былі лацінская і польская. Апошняя пібы выбіраецца па ўсходзе Еўропы пратэстан-

тамі розных краін у якасці міжнароднай, і таму не варта здзіўляцца, што ў друкарнях Бярэсця, Нясвіжа, Лоска і іншых кнігі друкавалі амаль выключна на польскай мове. Не беручы пад увагу гэтую важную акалічнасць, а часта зусім не лічачыся з ёй, да пятаўняга часу польскамоўным выданням берасцейскай і іншых беларускіх друкарняў адмаўлялі нават у частковай прыналежнасці да беларускай культуры, што з'яўляецца як найменей абсурдным. У гэтых асяродках беларускай культуры нараджалася яшчэ адна яе літаратурная мова, што сталася міжнароднаю мовай усходнеславянскіх кальвіністаў, у адрозненне ад нямецкай, літоўскай і часткова лацінскай усходнееўрапейскіх лютэран. Поўную рацыю мае акадэмік Ю. М. Юргініс, які піша: «Жыхары Вялікага княства Літоўскага былі не адной рэлігіі і гаварылі на розных мовах. Радзівілу і іншым вяльможам, што стаялі ля ўлады, хацелася, вядома, каб усе жыхары вызнавалі адну рэлігію і карысталіся адной мовай. З гэтай мэтай рэфармацыя распаўсюджвалася як сярод каталіцкага, гэтак і сярод праваслаўнага пасельніцтва. Польская мова зрабілася мовай пісьменнасці кальвіністаў з самага пачатку гэтага руху. Тым часам лютэранства, заахвочванае герцагам Альбрэхтам і яго паступікам, распаўсюджвалася сярод літоўскага насельніцтва як у Прусіі, гэтак і ў Літве, асабліва ў Жамойці, на літоўскай мове, па якой гаварылі сяляне»¹. Зрэшты, на польскай мове друкавалі і ў Кёнігсбергу, дзе нават упершыню ў польскай літаратуры адбылася літаратурная палеміка і ў каторы раз была зроблена спроба ўпарадкаваць польскі правапіс.

З Кёнігсбергам цесна былі звязаны і берасцейскія кальвіністы на чале з Мікалаем Радзівілам Чорным, якія на пачатку 1550-х гг. запрашаюць да сябе кракаўскага «літаратара» і друкара Бернарда Ваявудку, эразміянца і лютэраніна адначасова, які быў нават пад асаблівай апекай прускага герцага Альбрэхта, які асабіста яго ведаў. Б. Ваявудка быў у сяброўскіх адносінах з шэрагам выдатных вучоных з Кёнігсберга, папрыклад, з прыгаваным ужо прафесарам С. Рапалёнісам, якія ён, відаць, захоўваў і ў перыяд свайго захаплення кальвінізмам. Першым вядомым пам датаваным берасцейскім выдапцем Ваявудкі з'яўляецца зроблены ім самім пераклад У. Рэгіуса «Спосабы і звычаі»² — невялікі аб'ём катэхізіс. Два іншыя падобныя выданні Ваявудкі, што насілі кампіляцыйны характар, відаць, не былі закончаныя³. Не выключана, што менавіта яны былі своеасаблівай «спробай пяра» друкара і былі

першышцамі берасцейскага кнігадрукавання. Да вайны ў варшаўскіх зборах знаходзілася яшчэ адно берасцейскае выданне Б. Ваявудкі — перакладзеная ім з лацінскай мовы пэвялікая праца К. Імлера «Сумы»⁴. Як і ўсе іншыя унікамы першай берасцейскай друкарні, яна згарэла пад час пажару Варшавы ў 1944 г. Існуе пямала розных згадак пра іншыя берасцейскія выданні Ваявудкі і пра яго пераклады, у прыватнасці, Новага завету. Ва ўсіх выдавецкіх, а часткова, відаць, і літаратурных справах Ваявудку данамагаў малады Андрэй Тшэцескі, што прыехаў разам з ім з Кракава, у будучым славуты паэт, перакладчык і друкар, які выехаў з Бярэсця адразу ж пасля раптоўнай смерці свайго патрона ў 1554 г.

Як відаць з папярэдняга, значэнне першай берасцейскай друкарні ў развіцці ўласна беларускай літаратуры не варта пераацэньваць. Прынцыпова важна тое, што ўсе выданні друкаваліся на польскай мове, якая пачала набываць з тых часоў усё больш і больш грамадзянскіх правоў у беларускім літаратурным і чытацкім асяроддзі, і ў гэтым сэнсе зробленае першай на беларускай зямлі друкарняй заслугоўвае самай сур'ёзнай увагі.

Няўдача з Б. Ваявудкам, трагічна загінуўшым у хуткім часе пасля свайго прыезду ў Бярэсце, крыху разладзіла планы Радзівіла ў стварэнні ўласнага выдавецкага асяродку. Абсталяванне берасцейскай друкарні Ваявудкі, якое належала, відаць, асабіста яму, апынулася ў рэшце рэшт у Кракаве, дзе ва ўдавы друкара яго купіў Мацей Вержбета⁵. Значна больш удалай была дзейнасць новага берасцейскага друкара Станіслава Мурмэліуса, які друкаваў у Бярэсці з 1558 да 1561 або нават 1565 гг. Ён паспеў выдаць, прынамсі, каля дваццаці кніг самага разнастайнага зместу, пачынаючы ад чыста палемічных і да мастацкіх, калі падыходзіць з меркамі тых часоў. Значны прыбытак давалі творы юрыдычнага характару, якія ў 1560—1561 гг. Мурмэліус друкаваў ананімна⁶, у асноўным на шкоду друкарам, што мелі адпаведны каралеўскі прывілей. Выдаў ён і пэкалькі гісторыка-прапагандысцкіх брашур антыкатоліцкага месцу, напрыклад «Гісторыю пра папу Яна VIII, які аказаўся жанчынай па імені Жыльберта»⁷, а таксама шэраг гамілетычных твораў, у іх ліку казані і пасланні.

Ці не самым цікавым для нас сёння выданнем Мурмэліуса з'яўляецца патаваны зборнік спеваў Яна Зарэмбы, складзены і падрыхтаваны ім да друку канцыянал, у які ўвайшло каля ста розных песнаспеваў, называных часта

проста «піоснкамі». Над зборнікам працавалі таксама С. Зацыус, які пераклаў для яго шэраг «песенек», Я. Сільвіус, Вацлаў з Шаматул і Ц. Базылік⁸. Неабходна адзначыць, што аўтар зборніка Ян Зарэмба быў беларускага паходжання, хутчэй за ўсё ён нарадзіўся на Падляшшы. У берасцейскім канцыянале змешчана значная колькасць яго ўласных твораў — вершаў і «песенек», а таксама першаваныя пераклады з чэшскай. Не выключана, што менавіта Мурмэліус надрукаваў у 1562 г. паэму свайго паступніка Цыпрыяпа Базыліка, прысвечаную раптоўна памёрлай жонцы Мікалая Радзівіла Альжбеце⁹. З гэтага часу творы Базыліка рэгулярна друкуюцца ў берасцейскай друкарні Радзівіла, вершы яго на герб магната змешчаны і ў славутай Бібліі 1563 г., якая сталася ці не самым значным дасягненнем усходнееўрапейскага друкарскага мастацтва XVI ст. Шэраг даследчыкаў прыпісвае яму аўтарства сатырычнай паэмы «Пратэй»¹⁰, часткова звернутай да асобы Яна Каханоўскага і прысвечанай Мікалаю Радзівілу Чорнаму, а таксама цэлы шэраг іншых апагічных твораў як друкаваных, так і тых, што засталіся ў рукапісе¹¹. Паэтычны талент Ц. Базыліка, ушанаванага раней ганаровым званнем «poeta laureatus», быў, пэўна, не раз адзначаны сучаснікамі. Асабліва добра ўдаваліся яму творы малых формаў, перадусім невялікія папегірыкі і вершы на герб, у прыватнасці, тых самых Радзівілаў, якія друкаваліся ў выданнях берасцейскай друкарні ў 1560-я гг. Тым самым часам у Бярэсці было надрукавана некалькі своеасаблівых перакладаў і пераробак Ц. Базыліка, сярод якіх вылучаюцца «Гісторыя жорсткіх ганенняў царквы божай» (1567) і кніга М. Барлетыуса «Гісторыя пра жыццё і слаўныя справы Юрыя Кастрыёта, звычайна звапага Скандэрбега» (1569) з дадаткам «Гісторыі горада Шкодры». У апошняй кнізе змешчаны таксама тэкст каралеўскага прывілея ад 27 сакавіка 1569 г. Ц. Базыліку, якому, зрэшты, забаранялася друкаванне антыкатоліцкіх выданняў. Гэтае патрабаванне з таго часу і надалей друкар выконваў неадступна, усе яго апошнія берасцейскія выданні маюць амаль выключна свецкі характар. Ён выдаў упершыню і адзін з твораў Яна Каханоўскага — папегірык у гонар бельскага ваяводы Яна Тэнчынскага¹², а таксама, відаць, «Размову Паляка з Літвінам»¹³, прыпісаную прыкладна вядомага літаратара Аўгуста Ратундуса, які быў на той час віленскім войтам. Апошняя брашура носіць чыста публіцыстычны характар, яна скіравана перадусім супраць

палітычных тэорый С. Ажахоўскага, які прапаноўваў сваю мадэль канчатковай уніі Польшчы і Вялікага княства Літоўскага, што не выклікала захаплення ў прадстаўнікоў апошняга.

З больш чым сарака выдашняў Бярэсця 1550—1560-х гг. да нашых дзён захаваліся далёка не ўсе, прычым шэраг выдашняў вядомы ў адным дэфектным асобніку. Розныя архіўныя матэрыялы і іншыя крыніцы, у тым ліку рукапісныя каталогі бібліятэкі Радзівілаў¹⁴, дазваляюць меркаваць, што колькасць берасцейскіх выдашняў XVI ст. была значна большая, але яны, на жаль, да нас не дайшлі. Трэба думаць, што ў асноўным гэта былі польскамоўныя вершы, творы папегірычнага плана, друкаваныя прынагодна ў невялікай колькасці асобнікаў. Мастацкая каштоўнасць такіх твораў заўсёды была адносна, іх пасрэднасць, як правіла, сумнеўна ў не выклікае. Так было ў XVI ст., так працягвалася і ў паступных стагоддзях у рэчышчы эпохі барока, калі такія творы пісаліся нібы паводле агульнага трафарэту. Для друкаванай літаратуры Бярэсця выключэнні складаюць толькі творы таленавітага Ц. Базыліка, які праславіўся ў якасці паэта і друкара. Падсумоўваючы вышкі дзейнасці берасцейскіх друкарняў, можна сказаць, што ў літаратурным плане значэнне іх было вельмі заўважнае для ўсяго польскамоўнага рэгіёна, а часткова і ў суседніх краінах. За кароткі час Бярэсце ператварылася ў адзін з пайгалоўнейшых літаратурных асяродкаў Усходняй Еўропы, праслаўлены як у пратэстанцкіх колах, гэтак і сярод іх супраціўнікаў. Увогуле прадукцыя друкарняў насіла бясспрэчна наступальны, прапагандысцкі, канфесійны характар, побач з гэтым існавала даволі значная частка юрыдычных і гісторыка-палітычных выдашняў, а таксама папегірычных, што складалі аснову ўсёй чыста свецкай мастацкай літаратуры.

Друкаваныя выданні Бярэсця зрабілі вялікі ўплыў на ўсе сферы сацыяльна-культурнага жыцця тагачаснай Беларусі, Польшчы, Літвы, Украіны і часткова Расіі. Выдатны поспех пры гэтым, на думку сучаснікаў і практычна ўсіх пазнейшых даследчыкаў, прыпаў на долю кальвінісцкай Бібліі, што пабачыла свет у 1563 г. Славу ты гісторык А. Венгерскі ў XVII ст. пісаў пра масавы вываз гэтай і іншых беларускіх пратэстанцкіх кніг карэннымі жыхарамі Расіі да сябе на радзіму¹⁵. Нашыя пазіранні дазваляюць меркаваць, што звесткі А. Венгерскага, атрыманыя ім ад іншых асоб, у асноўным беларусаў, маюць пад сабой пэў-

ныя падставы. Брэсцкая біблія была вельмі шырока распаўсюджана ў Расіі XVI—XVII стст. Як і ўвогуле польскія Бібліі, яна стаіць на адным з першых месцаў на колькасці асобнікаў разнамоўных старадрукаваных Біблій, прадстаўленых у сучасных савецкіх зборах. Можна адзначыць цэлы шэраг яе асобнікаў, што паходзяць са старадаўніх рускіх бібліятэк, пра што сведчаць адпаведныя надпісы ўладальнікаў, зробленыя ў XVI—XVII стст.¹⁶. Пра вялікую папулярнасць Брэсцкай бібліі ва ўсходнеславянскіх колах сведчыць і факт яе выкарыстання пры падрыхтоўцы да друку Астрожскай бібліі¹⁷. Велізарнае значэнне адыграў тэкст Брэсцкай бібліі ў стапаўленні і развіцці польскай літаратурнай мовы. Над перакладам з яўрэйскай, грэчаскай і лацінскай моў працавала пямала літаратурных славуцасяў, у іх ліку Ян Ласкі, Гжэгаш Оршак, Якуб Любэльчык, Сымон Зацыус, Андрэй Тшэцескі і іншыя. Новы завет з Брэсцкай бібліі пасля неаднаразова перадрукоўваўся ў Нясвіжы (1563, 1568), Бярэці (1566), Торуні (1585), Вільні (1593) і нават у Нюрнбергу (1599)¹⁸. Вялікі, багата аздоблены рэнесансным ксілаграфічным арнамантам і гравюрамі том паводле складу можа быць падзелены, прынамсі, на сем своеасаблівых літаратурных частак:

1) Вершы Ц. Базыліка на герб Радзівілаў¹⁹;

2) Ліст-прывітанне Мікалая Радзівіла Чорнага каралю Жыгімонта II Аўгуста²⁰, у якім ёсць словы пра тое, што гэтую кнігу магнат загадаў выдаць «паміж народа славянскае мовы пад тытулам і імем В. К. М. слаўным каралеўскім»²¹, гэта значыць гаворка, відаць, ідзе перадусім пра ўсходнеславянскія народы, пераважна пра беларусаў. Такі зварот толькі да «народа славянскага» вельмі нагадвае апалагічныя з іншых выданняў берасцейскай друкарні, якая прызначала свае кнігі ў першую чаргу «людзям тутэйшым», гэта значыць славянскім народам Вялікага княства Літоўскага;

3) Прадмова ад перакладчыкаў і эдытараў «Пра карысць Пісання...»²²;

4) Кароткі змест²³;

5) Поўны тэкст Старога і Новага заветаў²⁴;

6) Падрабязныя каментары на палях;

7) Прадметны паказальнік²⁵.

Некаторыя дэталі гравюр, змешчаных у кнізе, прымушаюць згадаць выданні Ф. Скарышы — паміж імі могуць быць адзначаны асобныя агульныя рысы²⁶. Аднак галоў-

нае падабенства тут у прыёмах перакладу, нейкім агульным гуманістычным настроі, стаўленні да сакральных тэкстаў, якія Скарына, вядома ж, перакладае значна вальпей, суб'ектыўней, чым шматлікія творцы Брэсцкай бібліі²⁷.

Адпачасова з берасцейскімі друкарнямі па Беларусі дзейнічала яшчэ адна пратэстанцкая друкарня, у пэўнай меры залежная ад тых самых усемагутных Радзівілаў — у Нясвіжы. Змест яе выданняў у цэлым быў крыху іншы, яны насілі, бадай, больш касмапалітычны, міжнародны характар, чым берасцейскія. Да таго ж у Нясвіжы друкавалі паасобныя кнігі і на лацінскай мове, чаго не было ў Бярэці, уся выдавецкая прадукцыя якога польскамоўная. Нясвіж друкаваў кірыліцай і на беларускай мове. Гэта сведчыць пра новыя павевы ў асяроддзі пратэстаў, якія непасрэдна звярнуліся з друкавапым словам да самых шырокіх пластоў простага народа. Бясспрэчна, галоўнай постаццю ў першы перыяд дзейнасці друкарні, заснаванай па пачатку 1560-х гг. Мацеем Кавячынскім, быў выдатны літаратар-палеміст, перакладчык і эдытар Сымон Будны, пра якога папісана даволі значная колькасць прац як польскімі, так і айчыннымі навукоўцамі²⁸. Не паўтараючы добра вядомага, адзпачым, што гэтага перакапанага шукальніка ісціны, спачатку кальвіпіста, а пасля арыянна і антытрынітарыя, ні ў якім разе нельга лічыць пават часовым саюзнікам праваслаўных пісьменнікаў. Наадварот, С. Будны неаднаразова заклікаў «змагацца з навукамі грэкаў, у чых руках знаходзяцца царквы па Русі»²⁹. Менавіта з такога пункту гледжання варта разглядаць усю пісьменніцкую і выдавецкую дзейнасць гэтага незвычайна таленавітага і патрабавальнага чалавека: Усе яго кнігі, у тым ліку і два беларускія кірылічныя выданні — «Катэхізіс» (1562)³⁰ і страчаная «Пра апраўданне грэшнага чалавека перад Богам» (1562)³¹, маюць яскравую палемічную, прапагандысцкую накіраванасць. Шматлікія дадзеныя прымушаюць меркаваць, што гэтыя, шмат у якіх рысах падобныя да скарынаўскіх выданні выклікалі шырокі розгалас не толькі ў сучаснікаў, але пават і ў далёкіх наступнікаў. Сіла слоў Буднага была такая вялікая, аргументы такія пераканаўчыя, а выбрарая форма выдання такая ўдалая, шрыфт і мова добра зразумелыя, што, і гэта можна сказаць без перабольшання, нясвіжскі беларускамоўны «Катэхізіс» увайшоў у аналы царкоўнай і грамадзянскай гісторыі ўсходнеславянскіх

пародаў. Вядомы пісьменнік Дзімітрый Растоўскі адзначае факт яго выдання як штосьці цалкам падзвычайнае, параўпальнае з такой падзеяй, як само хрышчэнне Русі³². «Катэхізіс», называючы не іначай як «ерэтычны»³³, выклікае неаслабную хвалю «воднаведзяў» і «вазаблічэняў»³⁴. Адначасова, аж да XVIII ст., ён часта перапісваецца, пераважна ў Расіі³⁵. Цікава, што шматлікія ацалелыя асобнікі «Катэхізіса» паходзяць з рускіх бібліятэк XVI—XVII стст., у тым ліку з кнігасховішча Маскоўскага друкарскага двара³⁶.

У свой час акадэмік В. Ластоўскі згадаў пра невялічкі фрагмент невядомага пратэстанцкага кірылічнага выдання XVI ст., вельмі падобнага да пясвіжскага³⁷, а сучасныя беларускія навукоўцы лічаць, што тут кірыліцай было выдадзена яшчэ некалькі кніг³⁸. Апошняя меркаванне здаецца вельмі няпэўным, бо называюцца Евангелле і Псалтыр, выдаць якія з шэрагу прычып кірыліцай пратэстанты тады проста не маглі, а друкавалі іх толькі лацінкай на польскай мове. У літаратурных адносінах найбольшую цікавасць для нас уяўляюць, вядома ж, беларускамоўныя выданні пясвіжскай друкарні, а таксама розныя ўступы і прысвячэнні ў кнігах і вядомы пясвіжскі капцыянал, куды ўвайшлі дзесяткі рэлігійных і свецкіх песнапеваў, у тым ліку напісаных Я. Кахапоўскім³⁹.

У Нясвіжы друкаром Даніэлем Лэпчыцкім было распачата друкаванне пайзначнейшай працы С. Буднага — «папова перакладзеная з яўрэйскай, грэчаскай і лацінскай моў» Бібліі, якая пабачыла свет 15 чэрвеня 1572 г., хутчэй за ўсё ўжо ў Заслаўі, куды перавялі пясвіжскую друкарню. У тым самым годзе ўладальнікі друкарні, Кавячыпскія, прадалі яе Яну Кішку ў Лоск, куды ў хуткім часе прыехаў і С. Будны. У адрозненне ад пясвіжскага перыяду, калі друкаваліся амаль выключна польскамоўныя выданні⁴⁰, у прадукцыі Лоска першы час пераважалі кнігі на лацінскай мове. У некаторых з іх змяшчаліся розныя ўступныя артыкулы і прысвячэнні, не выключаючы і паэтычных, аўтарам якіх часта выступаў С. Будны, паэт, зрэшты, вельмі пасрэдны⁴¹. Да 1576 г. у лоскай друкарні друкуе і далей той самы Даніэль Лэпчыцкі, які выпусціў, між іншым, Новы заповіт у перакладзе С. Буднага (1574), а пасля ў Лоску з'яўляецца друкар Ян Карцан, які працягвае выдаваць творы С. Буднага, а таксама іншых аўтараў на лацінскай і польскай мовах. У 1577 г. ён друкуе ў перакладзе Ц. Базыліка на польскай мове вя-

домую кнігу А. Фрыча Маджэўскага «Пра выпраўленне Рэчы Паспалітай»⁴², у якую, а гэта вельмі важна адзначыць, не быў уключаны раздзел пра царкву, што ва ўмовах набліжэння прапанаванай каталіцкаю царквой уніі было вельмі сімптаматычна. Карцаў выпускаў таксама кнігі Марціна Чаховіча, Андрэя Волапа і іншых аўтараў, якія пасілі, як правіла, востры палемічны характар. Усяго ён выдрукаваў у Лоску каля дзесяці выданняў, прычым большая іх частка выйшла на польскай мове. Яго паступнік у друкарні, Фелікс Балямоўскі, што быў у Лоску прыкладна з 1586 г., за два-тры апошнія гады яе існавання выпускаў тры-чатыры кнігі, з якіх захавалася ўсяго толькі дзве невялікія брашуры. Адна з іх уяўляе значную літаратурную цікавасць. Яе аўтар Ян Ліцыній Намыслоўскі⁴³ быў рэктарам арыянскай школы ў Іўі, для навучэнцаў якой брашура, уласна кажучы, і прызначалася. У кнізе змешчаныя вершаваныя і праязічныя ўступы і звароты, а галоўнае — болей за дзвесце сентэнцый паралельна на лацінскай, польскай і нямецкай мовах, напісаных у духу спрошчаных навучанняў або маралю⁴⁴, якія пасля так любіў пісаць у Маскве беларус Сімяон Полацкі, што быў бласпрэчна знаёмы і з пэрыядычным зборнікам Намыслоўскага, распачатага кароценькімі вершамі-рэкамендацыямі С. Буднага.

Дзякуючы розным крыніцам, не выключаючы і друкаваныя кнігі, беларускія пратэстанты былі выдатна інфармаваны і пра літаратурную працу ў Расіі, якой яны, зрэшты, давалі вельмі памяркоўную ацэнку⁴⁵. Асабістыя кантакты Івана Фёдарова і Пятра Мсціслаўца з С. Будным⁴⁶, аналіз усяго напісанага імі, бадай, як пайлепей дазваляе ўявіць пайвышэйшыя ўзроўні, дасягнутыя друкаванай літаратурай Беларусі і Расіі ў XVI ст. Адрозна ж заўважаецца пэўны поліфанічны падыход да ўсіх літаратурных з'яў і вырашэння розных праблем з боку беларускіх пратэстаптаў і даволі аднабаковае, але надзвычай упартае «грэкафільства» другога боку, які ўвасабляў не столькі нацыянальны, колькі агульны канфесійны погляд на прыёмы працы, стыль і літаратурную манеру кожнага канкрэтнага пісьменніка і, парэшце, літаратуры ў цэлым, што з асабліваю сілай выявілася ў перыяд падрыхтоўкі, прыпяцця і практычнага ажыццяўлення Брэсцкай царкоўнай уніі 1596 г.

Непасрэдным прадаўжальнікам галоўных ідэй і літаратурных задум Ф. Скарыны быў, вядома ж, шляхціц-

сацыянін Васіль Цяпінскі, які выступіў з уласнай праграмай адраджэння беларускай літаратуры на аснове роднай мовы. У адрозненне ад С. Буднага, пра якога напісана столькі цікавых прац, асоба В. Цяпінскага, нягледзячы на яе зайздросную арыгінальнасць, неяк згубілася ў сучаснай доследнай літаратуры⁴⁷. Ён і яго спадчына хутчэй вывучаюцца як факт, а не як заканамерная з’ява тагачаснага беларускага літаратурнага жыцця. А якраз Цяпінскі займае ў літаратурным працэсе Беларусі адно з пайцікавейшых месцаў, яўляе, на жаль, пешматлікі, але вельмі своеасаблівы папрамак у радыкальным крыле беларускіх пісьменнікаў і мысліцеляў тае пары. Будучы занятым ворагам каталіцызму і праваслаўя, ён у значнай меры падзяляе погляды прадстаўнікоў апошняга на «славенскі язык» і, ідучы значна далей за іх, перакладае Евангелле на «власны язык рускі». Вядома ж, мову гэтую цяжка назваць эталоннай, пра што з усёй пэўнасцю пісаў яшчэ ў перадваенныя гады А. Мартэль⁴⁸. Аднак тут заўважаецца менавіта той, чыста скарынаўскі падыход да перакладу самых аўтарытэтных старажытных тэкстаў на зразумелую самым шырокім пародным пластам мову, які мы сустракаем на працягу XVI ст. не так ужо і часта.

Шэраг дадзеных гаворыць пра тое, што Цяпінскага можна назваць паплечнікам С. Буднага, які неаднаразова згадвае яго ў сваіх кнігах, называе пават «братам пашым мілым»⁴⁹. Такія выказванні, аднак, не павінны збіваць з тэпу. Мяркуючы з захаваных твораў, Цяпінскі паўстае перад намі перадусім як змагар за родную культуру, родную мову, ён кідае ў твар магнатам і шляхце пякучыя справядлівыя словы пра забыццё і заняпад беларускага слова, кліча да адраджэння роднай мовы, складае гімн у яе гонар⁵⁰, які можна разглядаць і як літаратурны маніфест адной з нацыянальных пісьменніцкіх груп у шэрагах беларускіх пратэстанцкіх партый. У пісаннях Буднага нацыянальнае праглядаецца значна слабей, хоць ён і яго найбліжэйшыя аднадумцы не раз усхваляюць «славны язык словенскі» і «рускі». Беларускае паходжацце С. Буднага часткова выяўляецца і пры аналізе канкрэтнага лексічнага матэрыялу яго польскамоўных твораў; — гэта поўныя беларусізмаў і разам з тым практычна пазбаўленыя хоць бы якіх мясцовых польскіх моўных асаблівасцяў, уласцівых амаль усім польскім пісьменнікам XVI ст. Важна і тое, што С. Будны ведаў царкоўна-

славянскую мову, ладна такі забытую ўжо і ў беларускім праваслаўным асяроддзі і зусім певядомую сярод палякаў. Апошняя акалічнасць вельмі красамоўна сведчыць менавіта на карысць беларускага паходжання «вялікага ерэтыка», усё жыццё якога ад параджэння і да смерці прайшло на роднай зямлі. Разам з тым, хочучы таго або не, С. Будны — адзін з тых прапагандыстаў польскамоўнай беларускай культуры, дзейнасць якіх зрабіла вырашальны ўплыў на яе змяненне ўжо на працягу бліжэйшых гадоў. Магчыма, няўдача яго прапаведніцтва сярод простага парода прывяла да таго, што з таго часу ўвесь пафас свайго павучання ён пераносіць у шляхецкія колы, а таксама ў пэўнай меры ў асяроддзе выбранага мяшчан. Нягледзячы на патрыятычныя заклікі, пісьменніцкая дзейнасць В. Цяпінскага мела яшчэ меншы поспех. Уласна кажучы, усе яго галоўныя творы і захаваліся дзякуючы таму, што былі ўключаны ў склад аб'ёмнага рукапіснага зборніка, складзенага ў славытым Супраслі ў хуткім часе пасля іх выдання. Іншыя сляды літаратурнай дзейнасці В. Цяпінскага пам неведомыя, калі не лічыць другога асобніка яго педадрукаванага Евангелля, які ў XVII ст. ужо знаходзіўся ў Антоніева-Сійскім манастыры, размешчаным на поўдзень ад Архапгельска⁵¹.

Паміж беларускамоўнымі творамі С. Буднага і пісаннямі В. Цяпінскага ёсць і шмат агульнага. Перадусім, і гэта не падлягае ніякаму сумнеўню, абодва яны ўвесь час мелі перад сабою пэўны літаратурны ўзор, а менавіта выданні Ф. Скарыны. І там і тут можна нават адзначыць як перасрэдняе запазычання, так і наследаванні. Гэта датычыць не толькі чыста літаратурнай працы, але і друкарскай, дастаткова толькі кінуць позірк на малюнак шрыфтоў у выданнях Нясвіжа і друкарні В. Цяпінскага. Верагодней за ўсё, што хтосьці з іх, С. Будны або В. Цяпінскі, а можа, і абодва разам падтрымлівалі кантакты з П. Труберам, у выданнях якога таксама вельмі заўважны скарынаўскі ўплыў.⁵² Усё гэта сведчыць, хоць і ўскосна, пра якасна новую, небывалую з'яву — уплыў тагачаснай беларускай літаратуры праз заходнееўрапейскае, нямецкае, пасрэдніцтва на літаратуры паўднёваславянскія. Улічваючы даволі цесную сувязь усходнеславянскіх, заходнеславянскіх і нямецкіх пратэстантаў, гэтакі літаратурны ўплыў быў не толькі магчымы, але і заканамерны. Разам з тым на літаратурную працу «непрымірных» беларускіх пратэстантаў істотна ўплывала руская друкаваная, да-

кладней, першадрукаваная літаратура. На першыя рускія кнігі неаднаразова спасылаецца ў сваіх творах В. Цяпіцкі, згадвае пра іх і С. Будны, ёсць звесткі пра тое, што кнігі гэтыя вельмі шырока распаўсюджваліся па ўсёй Беларусі адразу ж пасля іх выхаду ў свет і нават самы ранні запіс на першай з іх зроблены беларусамі ў Віцебску ў 1558 г.⁵³

Пра падобны ўплыў, а таксама ўзаемаўплыў практычна ва ўсіх выпадках сведчыць і знаёмства з польскім літаратурным кантэкстам. Беларусь дала польскай культуры, польскай літаратуры вялікую колькасць незвычайна смелых паводле задумы і ўвасаблення твораў, выданняў, створаных, натуральна, не толькі палякамі, але ў значнай меры і беларусамі. Выкарыстанне апошнімі польскай мовы гаворыць перадусім пра яе міжнародны характар, які пачаў складвацца менавіта ў XVI ст., і пі пра што іншае. Польская мова, польская культура становяцца ў гэты перыяд аднымі з галоўных складнікаў культуры агульнабеларускай, якая, выкарыстоўваючы дасягненні свайго найбліжэйшага заходняга суседа, засвойвае перадусім багацці культуры заходнееўрапейскай, па чыёй арбіце знаходзіцца і Польшча⁵⁴. З Беларуссю ў значнай або пэўнай меры звязаны літаратуры і чалавечы лёс шмат каго з польскіх пісьменнікаў. Факты першавыдання ў Нясвіжы і Бярэці некаторых паэтычных твораў Яна Кахапоўскага, відавочна сяброўскія яго сувязі з самім Мікалаем Радзівілам Чорным і яго сям'ёю ў перыяд захаплення кальвінізмам з усёй пэўнасцю сведчаць пра тое, што ў нейкай меры «першы паэт старой Польшчы» палежаў і да беларускіх літаратурных колаў. Не выключана, што ён бываў у тым самым Бярэці і Нясвіжы і нават удзельнічаў у супольнай літаратурнай працы з тутэйшымі пісьменнікамі. Цікавая і міжнародная рэцэнцыя асабных твораў паэта, якая сталася магчымай менавіта дзякуючы іх беларускім выданням. Такі, напрыклад, спаспееў з Нясвіжскага канцыянала. Паводле нашых пазіранняў, менавіта з яго ён у перакладзе Я. А. Коменскага трапіў у чэшскі канцыянал, надрукаваны ў Амстэрдаме ў 1659 г., адкуль, у сваю чаргу, неаднаразова перадрукоўваўся. Перакладалі яго і на нямецкую мову, упершыню такі пераклад апублікаваны ў Лешненскім зборніку 1639 г.⁵⁵, які пасля шмат разоў перавыдаваўся ў Заходняй Еўропе⁵⁶.

З усіх выданняў пратэстанцкіх друкарняў Беларусі, сярод якіх мы не згадалі пра венграўскую, што належала

Я. Кішку ⁵⁷, найвыдатнейшымі, вядома ж, былі дзве польскамоўныя Бібліі: Брэсцкая 1563 г. і Біблія С. Буднага, надрукаваная цалкам у 1572 г. Калі параўноўваць іх з перакладам Ф. Скарыны, дык робіцца відавочным, наколькі далей, у сэнсе арыгінальнасці і літаратурнай самастойнасці, пайшоў вялікі беларус. Абодва польскамоўныя пераклады — гэта перадусім пераклады выключна канфесійныя, хоць і вельмі крытычныя, а ў С. Буднага ў шэрагу мясцін і навукова наватарскія, надзвычай смелыя. Пераклад Ф. Скарыны хутчэй літаратурны, суб'ектыўны, вытрыманы больш у мастацка-апавядальным жанры. Аналаг яму знайсці вельмі цяжка. Паводле сваіх літаратурных характарыстык пераклад Ф. Скарыны набліжаецца або нават злучаецца менавіта з тыпам мастацкіх перакладаў Бібліі, уключаючы і сучасныя, напрыклад, выкапаныя вядомымі савецкімі навукоўцамі для першага тома папулярнай у нашай краіне і за мяжою «Бібліятэкі сусветнай літаратуры».

Дарогі рускіх першадрукароў

...мы братня не можем ли во
великих послужити посполитому
тому люду рускаго языка...

Францыск Скарына

Калі бываеш у Заблудаве, уязджаеш у яго з Беластока або ўваходзіш па адной з палявых сцежак, спрабуеш уявіць сабе, якім было гэтае старадаўняе беларускае мястэчка чатыры стагоддзі таму, у часы Івана Фёдарова і Пятра Мсціслаўца. Сёння пічога не нагадвае пра падзеі тых далёкіх дзён — найстарэйшыя будынкі ў мястэчку пабудаваны ў першай палове мінулага стагоддзя, і царкве, і касцёлу трохі болей за стагоддзе. Праўда, некаторыя сляды даўніх часоў усё ж захаваліся — гэта ледзь заўважныя рэшткі земляных умацаванняў. Мясцовая царква Успення на вуліцы Царкоўнай, як правіла, пешматлюдная ў будзень і перапоўненая ў святы, — адзін з асяродкаў зносін навакольнага беларускага пасельніцтва. Яна — непасрэдная наступніца больш старажытнай, таксама Успенскай царквы, збудаванай гетманам Вялікага княства Літоўскага, беларусам Грыгорыем Хадкевічам у яго маёнтку Заблудаве яшчэ да прыбыцця сюды рускіх першадрукароў¹. Мемарыяльнае гэтае месца, адзін з крайніх заходніх фарпостаў беларускай культуры, раздзяліла ў апошнія гады лёс шмат якіх музеяў і іншых сховішчаў каштоўных помнікаў мастацтва — іх адсюль не адзін раз выкрадалі². У Заблудаве памятаюць, што пекалі мястэчка

дало прытулак рускім першадрукарам³, а яны стварылі тут славутою друкарню⁴, гісторыя якой, зрэшты, асвятляецца ўпадлівымі на сенсацыі журналістамі даволі фантастычна⁵. Так, на жаль, у Заблудаве, гэтаксама, як і ў недалёкім адсюль Супраслі, ад XVI ст. нічога не ацалела. Разбурашы архітэктурныя помнікі, звезены і раскрадзены рознымі часамі рухомыя памяткі культуры. Гэтым мястэчкам засталася толькі адно — шырокая слава з былой велічы. І ў Савецкім Саюзе, і ў Польшчы пра іх сапраўды вельмі часта згадваюць — бо яны ж заўсёды лічыліся сярод найгалоўнейшых асяродкаў старажытнай беларускай культуры, што мае распаўсюджанне і паспяхова развіваецца і на землях сённяшняй Беласточчыны.

Роўна 426 г. таму адзін з самых уплывовых людзей Вялікага княства Літоўскага, яго гетман і вілепскі кашталян Грыгорый Хадкевіч пачаў заўзята будаваць Заблудаў. На ініцыятыве Г. Хадкевіча тут узнікла і друкарня, створаная спецыяльна запрошанымі Іванам Фёдаравым і Пятром Мсціслаўцам, якія нечакапа пакінулі Маскву на пачатку 1566 г. і апынуліся ў Вялікім княстве Літоўскім. Пра лёс Івана Фёдарова, у тым ліку яго побыт на Беларусі і працу ў Заблудаве, існуе багатая літаратура⁶, значна менш даследавана дзейнасць Пятра Мсціслаўца і асабліва тых беларускіх інтэлектуалаў, якія прымалі ўдзел у выпуску кніг разам з першадрукарамі. А пры двары ж Хадкевіча ў Заблудаве ўзнік самы сапраўдны літаратурны асяродак, бясспрэчна звязаны з такім аўтарытэтным тады ва Усходняй Еўропе цэнтрам пісьменнай культуры, як Супрасль, дзе Хадкевіч аднаго часу нават захоўваў свае фамільныя паперы⁷. Заблудаў быў цесна звязаны і з украінскімі землямі, і са сталіцай Вялікага княства Літоўскага — Вільняй. Знаходкі апошніх гадоў даюць права сцвярджаць, што тут, у Заблудаве, пачаў сваю літаратурную і выдавецкую кар'еру славыты Васіль Гарабурда, у той час «слуга друкарні» і адзін з блізкіх памочнікаў Фёдарова і Мсціслаўца⁸. Ведаем мы і яшчэ адну рэальную асобу, якая магла прымаць непасрэдны ўдзел у дзейнасці заблудаўскага вучонага гуртка. Гэта пратапон тутэйшай царквы Нестар⁹, з якім Іван Фёдарав падтрымліваў вельмі цесныя, сяброўскія адносіны¹⁰. Аднак, безумоўна, галоўную дапамогу, у тым ліку і чыста кніжную, Заблудаў мог атрымаць толькі з размешчанага зусім побач Супрасля.

У XVI ст. Супрасль быў адным з найгалоўнейшых схо-

вішчаў кніжных багаццяў не толькі па Беларусі, але і па ўсім усходзе Еўропы. Менавіта тымі часамі тут былі напісаны шматлікія арыгінальныя літаратурныя творы, рабіліся пераклады з розных моў, інтэнсіўна працавала кнігапісная майстэрня. Супрасльскія кніжнікі валодалі не толькі царкоўнаславянскай мовай, але таксама лацінскай і грэчаскай, не кажучы ўжо пра тагачасную літаратурную «рускую» і «простую молву», па якой з асабліва ахвотай пісаліся розныя «вазаблічэнні» і ўвогуле палемічныя творы. Супрасль трэба разглядаць і як адзін з асяродкаў беларускага вершаскладання — традыцыйнай гімнаграфіі і вершапісання. На шчасце, з сотняў кніг, што захоўваліся тады ў супрасльскай бібліятэцы, шмат што ацалела. Знаёмства з гэтымі кнігамі дае фенаменальную карціну інтэнсіўнага развіцця беларускай культуры і літаратуры на працягу, прынамсі, трох стагоддзяў. Прычым адзін з узлётаў прыпадае менавіта на другую палову XVI ст. і звязаны ён з інтэнсіўным адпорам каталіцызму і паланізацыі. Цікава, што пэўную ролю ў адбіцці гэтай экспансіі адыгрывалі і кнігі Ф. Скарыны, якіх у Супраслі тых кнігі, якія друкаваліся ў Заблудаве: Евангелле вучыцельнае і Псалтыр з Часаслоўцам? Так, гэтакія рукапісы былі, нават у некалькіх спісах¹¹. Увогуле ж, менавіта гэтыя кнігі былі на Беларусі і Украіне вельмі папулярныя, пра што сведчаць як шматлікія выданні XVI—XVII стст., гэтак і рукапісныя копіі, якія цяпер захоўваюцца не толькі ў нас у краіне, але і за яе межамі¹³.

Рыхтаваць у Заблудаве кнігі да друку, магчыма, дапамагаў і такі выдатны беларускі пісьменнік і знаўца старажытнай кніжнасці, як супрасльскі архідыякан Яўстафій, у складзе рукапіснага зборніка якога, дарэчы, і захаваўся асобнік Евангелля В. Цяпінскага з прадмовай. Яўстафій вядомы нам шэрагам сваіх зладзённых па той час таленавітых палемічных твораў, якія жапрам сваім пагадваюць часам сучасную публіцыстыку, а таксама маральна-этычнымі артыкуламі, певялікімі кампіляцыямі і перакладамі. Не выключана, што яго рукою перапісана і вядомая прадмова В. Цяпінскага да Евангелля. Келейны кнігазбор Яўстафія быў надзвычай багаты, у ім захоўваліся нават вельмі старажытныя пергаментныя рукапісы, фрагменты якіх ацалелі да нашых дзён¹⁴.

Такім чынам, на беларускім Падляшшы былі тады ў паяўнасці ўсе неабходныя тэкставыя арыгіналы для дру-

ку, былі і свае вельмі кампетэнтныя вучоныя кніжнікі, адсутнічала толькі друкарня і майстры «книг печатного дела». Прыйшлі яны з Расіі, хоць радавод, а ў пейкай ступені і жыццёвы шлях абодвух звязаныя з Усходняй Беларуссю. Магілёўшчына, радзіма Пятра Мсціслаўца, дала славянству шмат друкароў і выдаўцоў, сярод іх Мамонічы і Спірыдон Собаль, прозвішча якога неаднаразова трапляецца ў беларускіх актах ужо ў фёдараўскі час¹⁵. Праз Мсціслаў пралегла не адна дарога ў рускую і беларускую культуры, па іх везлі рукапісныя і друкаваныя кнігі, у тым ліку скарынаўскія і асобнікі першынцаў маскоўскага кнігадруку¹⁶, ехалі літаратары, дойліды, ізографы і шмат якія іншыя майстры. Хто ведае, можа, і гэтым «вялікім кніжным шляхам» праікаў у Расію і гэтак званы «другі тырнаўскі почырк» (налепшы з усіх паўднёваславянскіх), які, па думку В. М. Шчэпкіна, пасля «перайшоў у друкаваныя» маскоўскія кнігі¹⁷. Па гэтых самых дарогах пранікалі і на Беларусь, і ў Расію чуткі пра тое, што дзеецца ў літаратурным свеце. Беларусы, напрыклад, выдатна ведалі не толькі пра ўсе гэтыя важныя павіны, што адбываліся ў Расіі, але нават пра наяўнасць кашчратных кніг у той або іншай рускай бібліятэцы. Так, Астафій Валовіч, яшчэ да прыезду на Беларусь рускіх першадрукароў, прасіў у Маскве неабходныя «Евангельскія гутаркі» Іаана Златавуста, нядаўна перакладзеныя з грэчаскай мовы пад кіраўніцтвам Максіма Грэка. Гэтыя «гутаркі», відаць, прызначаліся на Беларусі для выдання або для выкарыстання ў працэсе «кніжнай справы». У самой Маскве гэтыя пераклады былі падрукаваны толькі праз стагоддзе, у 1664—1665 гг. Цікава, што ў друкаванае маскоўскае выданне ўвайшлі і пераклады Андрэя Курбскага, якія трапілі ў Расію тымі самымі шляхамі і не выключаючы — у складзе беларускіх спісаў з арыгіналаў, дапоўненых пасля творамі і перакладамі тутэйшых пісьменнікаў, сярод якіх рускі князь-літаратар, мова якога ў значнай ступені ўзбагацілася старабеларускай і стараўкраінскай лексікай, карыстаўся зайздросным аўтарытэтам.

Першыццам друкарні ў Заблудаве, якая друкавала часткова шрыфтамі, адлітымі Іванам Фёдаравым і Пятром Мсціслаўцам з іх маскоўскіх матрыц, сталася Евангелле вучыцельнае (1569), рукапісныя спісы якога былі тады так шырока распаўсюджаныя ў Вялікім княстве Літоўскім¹⁸. Арыгіналам для набору паслужыў адзін з іх, ві-

даць, самы старажытны, які толькі ўдалося знайсці, найбліжэйшы ў часе да пераклада-пратографа 1407 г., выкапанага недзе ў Расіі, на Беларусі або Украіне. Напачатку Г. Хадкевіч і блізкія да яго людзі зажадалі былі выдаць гэтую кнігу «к паученню людем... закону нашэго грэчаскаго» ў перакладзе «на простую молву», гэта значыць перакласці яе з царкоўнаславянскай на добра ўсім зразумелую беларускую мову, «выразумлення ради простых людей»¹⁹. Аднак «люди мудры, в том писме ученые» адрадзілі рабіць гэта, бо «перекладашем здравых пословиц на новые помылка чинится немалая», гэта значыць у выпіку сучаснага перакладу старажытных ісцінных кніг перакручваецца іх сэнс. Што ж да Евангелля вучыцельнага, дык яно і без перакладу на «простую мову» кніга, «которая каждому не есть закрыта, и к выразумлению петрудна и к читанию полезна, а панпаче тем, которые с прилежаннем и со вниманием искомое обрести восхощут и обрящут»²⁰.

І таму кнігу вырашылі не перакладаць на «простую молву», а друкаваць проста са старажытнага рукапісу, які пры падрыхтоўцы да набору ўсё ж грунтоўна адрэдагавалі. Працу гэтую выконваў, натуральна, не сам Г. Хадкевіч, аднак нельга зусім адмаўляць і пейкі ягоны ўдзел, хоць бы на ўзроўні асобных пажаданняў. Асаблівая роля Хадкевіча і ў стварэнні друкарні, і ў выдадні канкрэтнай кнігі неадменна падкрэслівалася, у тым ліку і Іванам Фёдаравым. Прыгадаем словы рускага і ўкраінскага першадрукара з вядомай яго аповесці пра тое, «откуда пачася и како свершися друкарня сия», апісаныя ім у Львове ў 1574 г. З якой любоўю гаворыць ён пра Г. Хадкевіча, складае самы сапраўдны панегірык у ягоны гонар²¹. Не толькі з права «можнаўладцы» і мецэната, але і з права знаўцы айчыннага пісьменства і не пазбаўленага таленту літаратара сам Г. Хадкевіч запісаў у прадмове да кнігі: «Сего ради аз, Григорей Александрович Ходкевич, видех таковое християнское научение в сей кнize, восхотех еже бы слово божие розмножилося, и паучение людем закону грэчаскаго ширилося, занеже оскуде сих книг на много-различных местех. И не пощадох от богодарованных ми сокровищ на сие дело дати. Ктому же изобретох себе в том деле друкарском людем паученых: Ивана Федоровича Москвитина, да Петра Тимофеевича Мстиславца. Повелел есми им, учинивши варстат друкарский и выдруковать сию книгу Евангелие учительное»²². Г. Хадкевіч меў шырокую выдавецкую праграму, у той самай прадмове,

па-майстэрску ім папісанай, ён, у прыватнасці, звяртаючыся да чытачоў, паведамляў: «Вы же любімыя прымете сию книгу с любовию, а я, божиею помощью, о иных книгах церквам Божиим потребных промыслати буду, и, накладу моего на то наложити не жалуючи, вьскоре их друковати дам».

Літаратурная манера Г. Хадкевіча вельмі характэрная, у яго лексікопе мноства сучасных яму беларускіх слоў, ён піша хутчэй на старабеларускай мове, падпраўленай царкоўнаславяншчынай. Гэта паводзіць на думку, што першую частку «Предисловия книги сея» пісаў пехта іншы або іншыя, хто дасканала валодаў кніжнай славянскай мовай. У кола гэтых магчымых аўтараў трапляюць супрасьскі архідыякап Яўстафій, заблудаўскі пратапоп Нестар і першадрукары. Менавіта ад іх асобы складзены і невялічкі зварот да чытачоў на 5-м аркушы кнігі, вытрымапы ў традыцыйнай манеры пакорлівага пакаяшша: «Хотяши же прочитати и преписовати сию книгу, милостиви и пезазорливи, молимся мы, трудившиися, педостощи и худые, будете нашего ума помощи и педостатку, понеже и Вы сами человецы и человеческим подлежаще». Ааналіз прадмоў і пасляслоўяў у кнігах Івана Фёдарова і Пятра Мсціслаўца дазваляе меркаваць, што ў напісанні гэтага звароту і першай часткі прадмовы да Евангелля вучыцельнага галоўнымі дзейнымі асобамі былі мясцовыя літаратары, відаць, Яўстафій і Нестар, да невялічкага ўводнага трактата якіх пра «карысьць» гэтай кнігі быў далучаны і «сказ» самога Г. Хадкевіча. Не без іх удзелу было складзена і вялікае «Сказание известно главам яже суть в книзе сей» — надрабязны паказальнік зместу кнігі, хоць асноўная роля ў гэтым належала хутчэй за ўсё Івану Фёдараву і Пятру Мсціслаўцу, пра што гаворыць стыль выкладу.

Наўрад ці заслугой выдаўцоў было ўключэнне ў склад кнігі «Слова на ўшэсце»²³ Кірыла Тураўскага. Слова гэтае сустракаецца ў шмат якіх ранейшых спісах Евангелля вучыцельнага і, такім чынам, у Заблудаве толькі іншы за ўжо ўсталяванай у беларускай кніжнасці традыцыяй²⁴. «Слова...» неаднаразова выдавалася і перавыдавалася на працягу стагоддзяў аж да нашых часоў. Яно ўвайшло і ва ўсе паступныя перадрукі заблудаўскага Евангелля вучыцельнага, якіх на Беларусі XVI ст. выйшла, прынамсі, тры. Друкарня ў Заблудаве ўпершыню надрукавала творы Кірыла Тураўскага — аднаго з найвыдатнейшых

еўрапейскіх пісьменнікаў старажытнае пары, пра якога і сучаснікі і наступнікі заўсёды гаварылі з пехавым захапленнем. Усеагульнае прызнанне літаратурных заслуг Кірыла Тураўскага пацвярджае і факт уключэння яго «Слова...» у гэткі аўтарытэтны зборнік, складзены, як кажа паданне, з твораў такога карыфея сусветнай літаратуры, як Іаан Златавуст. Але знайшлося ў гэтым зборы і месца Златавусту старажытнарускаму, беларускаму, «Златоусту, паче всех воссиявшему пам на Руси», твор якога быў уключаны ў такую аўтарытэтную кнігу пават не на правах ананімнага, як гэта бывала асабліва часта, а ў якасці аўтарскага, з характэрным загаловам: «Кирилла педостойнаго мниха. Слово на вознесение».

Другое і апошняе выданне заблудаўскай друкарні, Псалтыр з Часаслоўцам 1570 г., выдадзена ўжо адным Іванам Фёдаравым без Пятра Мсціслаўца, якога мы сустрэнем толькі праз некалькі гадоў у Вільні. Ранніх рукапісных беларускіх апалагаў гэтай кнігі дагэтуль не знойдзена, хоць яе спісы захоўваліся ў свой час і ў супрасльскай бібліятэцы. Ёсць усе падставы меркаваць, што пры падрыхтоўцы тэкставага арыгінала да друку была прароблена вельмі вялікая рэдакцыйна-складальніцкая праца, вынікам чаго было стварэнне вельмі адрознага ад ранейшых рукапісаў зборніка, у складанні якога галоўная роля належала, відаць, Івану Фёдараву і пекаму з гуртка заблудаўскіх інтэлектуалаў, хто цудоўна валодаў славянскай кніжнай мовай. Хутчэй за ўсё гэта быў Яўстафій, беззаганны знаўца старажытнай кніжнасці, на якога значна паўплывалі незвычайна папулярныя тады пісанні старца Арцёмія, былога ігумена Троіца-Сергіева манастыра, які пасля ўцёкаў на Беларусь жыў пры двары князёў Слуцкіх. У нейкай ступені Яўстафія можна пават лічыць вучнем старца Арцёмія, што даказваюць шматлікія запазычанні з паслапняў апошняга ў Супрасльскім зборніку 1580 г.²⁵

Калі заблудаўскае Евангелле вучыцельнае было «четьей» кнігай для выбраных, дык Псалтыр з Часаслоўцам быў разлічаны на пязмерна большае кола чытачоў. Попыт на яго, неаднаразова ўжо друкаванага кірыліцай у розных краінах, быў заўсёды вельмі вялікі. Невыпадкава і тое, што ад заблудаўскага яго выдання захаваліся на сёння ўсяго толькі тры асобнікі, а ад тыражу Евангелля вучыцельнага ацалела ў пятнаццаць разоў болей — Псалтыр з Часаслоўцам чытаўся значна актыўней. Гэта была

тады, як кажучь, кніга на ўсе выпадкі жыцця: і своеасаблівы даведнік-дараднік, і падручнік, і прыемны хатні чытальны зборнік. Друкаваў гэтую кнігу і Ф. Скарына — яна ўвайшла ў яго «Малую падарожную кніжку». Псалтыр і значную частку Часаслоўца складаюць паэтычныя, гімнаграфічныя творы. У цэлым гэта адзіны, значны сваім аб'ёмам зборнік старажытнай паэзіі. Нельга не пагадзіцца з вядомай савецкай даследчыцай гэтай кнігі В. П. Ліхачовай, якая піша: «Фразеалогія Псалтыра, прыцыпы яго паэтычнай пабудовы прапісваюць літаральна ўсе творы старажытнаруускай літаратуры. Паводле ўзораў Псалтыра створапы гімналагічныя і літургічныя тэксты. Псалтыр не толькі часта цытуецца старажытнымі аўтарамі, але з яго запазычваюцца словы і выразы, параўнанні, сімвалы, вобразы»²⁶. Паводле класіфікацыі рэдакцый Псалтыра, прапанаванай У. Пагарэлавым²⁷, заблудаўскі яго тэкст можа быць аднесены да чацвёртай, гэтак званай выпраўленай рэдакцыі, да якой палежаць і скарынаўскія яго выданні. Аднак заблудаўскі Псалтыр мае шэраг тэксталагічных асаблівасцяў, у ім змешчаны своеасаблівыя кароткія тлумачэнні-падпісанні псалмоў, амаль невядомыя ва ўсходнеславянскай кніжнай традыцыі²⁸.

Сур'ёзнай рэдакцыйнай працоўкі зазпала і другая частка заблудаўскага зборніка — Часасловец, у склад якога ўвайшоў шэраг выдатных гімнаграфічных твораў, у тым ліку капон Багародзіцы — «творение кир Феофана». У гэтай частцы зборніка сабрапы не адзін дзесятак паэтычных твораў: ад зусім невялікіх аб'ёмам жаправых формаў, такіх, як трапар, да вельмі значных — капонаў. У адрозненне ад Псалтыра лёс Часаслоўца абсалютна не вывучаны. У сваю чаргу, гэта таксама зборнік, але значна больш складапага і даволі непастаяннага, а дакладней, тэксталагічна неідэнтычнага зместу, пра ролю якога ў гісторыі нашай старажытнай кніжнасці гавораць як шматлікія яго рукапісныя спісы, гэтак і выданні. Дадзены Часасловец — скарачаны варыянт сучасных яму і ранейшых рукапісных беларускіх Часасловаў, у тым ліку і супрасльскіх, вывучаных памі. Паводле аб'ёму ён набліжаецца да Часаслова, выдадзенага Скарынам, але тэксты іх вельмі адрозныя. Заблудаўскі Часасловец уключае і падрабязныя пасхальныя табліцы — адмысловыя астранома-храналагічныя паказальнікі, што складаюцца з гэтак званага «ключа альфа на 532 лета», г. зн. паказальніка вялікага пасхальнага кола, або індыктыкона, кола сонцу, месяцу і ішн.

Заблудаўскі зборнік пачынаецца прадмовай Івана Фёдарова, вядомай нам толькі ў фрагменце. У ёй, у прыватнасці, ёсць такія словы: «...справлена і начася друкаваць в іменню яго милости отчизном, в месте Заблудовью лета... 1569 го ... а совершена бысть книга сля року» 1570 і далей: «А трудивыися многгрешныи и непотребныи раба на имя Иван Федорович Москвитин. Молю убо всякого благочестиваго православнаго христианина, прочитающих или преписующих книгу сию псалтырь: аще где что погрешено будет моего ради небрежения, бога ради, исправляйте, благословите, а не клепите, пожеже не писа дух святыи, ни ангел; но рука грешна и берпа». У шчырасці пісьменніцкага і выдавецкага пакаяння, што папярэднічае прапанаванай чытачу кнізе, сумнявацца няма падстаў. Думаецца, што гэта было не проста агульнае месца, працывапае Іванам Фёдаравым з традыцыйнай формулы, якія так ахвотна цяпер збіраюцца і вывучаюцца медыявістамі, а цалкам добрасумленны памер, які зрабіўся на працягу доўгіх гадоў цяжкай літаратурнай працы аўтарскім перакананнем.

У прадмове характэрны фёдараўскі стыль і яго ўлюбёная лексіка, чуюцца і новыя словы — старабеларускія. Яшчэ далёка да той дасканалай фёдараўскай раскаванасці, свабоды слова, якая выявіцца ў вядомай аповесці пра пачаткі кнігадрукавання ў Маскве і на Украіне, напісанай у Львове і надрукаванай тамсама ў 1574 г. Заблудаўская прадмова Івана Фёдарова хутчэй прамежкавы варыянт, але ў ёй ужо падкрэсліваецца аўтарская годнасць, значнасць учыненага менавіта яго рукамі, працаўніка, стваральніка, творцы; нават уладцам гэтага свету ў асобе Г. Хадкевіча аддаецца палезнае не толькі з абавязку, але перадусім з доўгу, калі, пра што сведчаць шмат якія словы з львоўскай аповесці, не з любові.

Інакш было ў Маскве. Цалкам слухна заўважае А. С. Еляонская: «Першыя старадрукавання прадмовы і пасляслоўі, дзе падкрэслівалася веліч царскай улады, абумовілі змест такіх твораў і надалей. Варта адзначыць, што такая пакіраванасць уласцівая менавіта рускім выданням: напрыклад, Іван Фёдараў, перастаўшы быць «дзяржаўным чалавекам», змясціў у кнігах заблудаўскага, львоўскага і астрожскага друку прадмовы і пасляслоўі зусім іншага характару»²⁹. Гэта азначае, што ў Расіі тых гадоў аўтарскі голас не мог гучаць западта гучна, асабліва ў тых выпадках, калі адначасова вымаўлялася і імя манар-

ха, асоба якога літаральна абагаўлялася і ў словах, а не проста згадвалася ў сувязі з актуальным яго праўленнем, як было ў Вялікім княстве Літоўскім. Наяўнасць гэткай «літаратурнай тыраніі» ў Маскоўскай Русі шмат у чым тлумачыць нечаканую раскаванасць, шматслоўнасць, эмацыянальную шчодрасць, літаратурны бляск пісанняў Івана Фёдарова, што пабачылі свет у значна больш «тэрапэўтычных» умовах Беларусі і Украіны, дзе ён, дарэчы, адчувае сябе нават пібы павым чалавекам, які стаіць на абсалютна аднолькавым узроўні са сваімі заходнееўрапейскімі калегамі, напрыклад «каралём сярод друкароў», слаўным Плантамам, які насіў у 1570-я гг. у Нідэрландах афіцыйны тытул прататыпографа. Зрэшты, усе гэтыя асаблівасці вызначаюцца не толькі знешнімі ўмовамі, але і характарам і талентам самога першадрукара, станам яго ўнутранага свету, яго светапоглядам. У гэтай сувязі цікавыя спробы вядомага беларускага філосафа У. М. Конапа суаднесці сярэднявечны і рэнесансны тып мыслення ў светапоглядах Івана Фёдарова і Францыска Скарыны³⁰. У. М. Конап канстатуе: «Пры ацэнцы тыпу мыслення, уласцівага Івану Фёдараву, неабходна ўлічваць не толькі Маскоўскую Русь — нетыповы рэгіён для рэнесанспай культуры, але ўсю «геаграфію» яго дзейнасці, адносна большая і больш прадукцыйная частка якой прайшла па Беларусі і Украіне, дзе, як ужо гаварылася, выявіўся, хоць цяпер і непапулярна, своеасаблівы ўсходнеславянскі варыянт еўрапейскага Рэнесансу. Адсюль своеасаблівае спалучэнне ў творчай спадчыне маскоўскага першадрукара сярэднявечных (старажытнарускіх) традыцый і новых рэнесансных ідэй, ля вытокаў якіх стаяў Францыск Скарына»³¹.

Следам за ўступам Івана Фёдарова ў Заблудаўскім зборніку ідзе прадмова Г. Хадкевіча, дзе, у прыватнасці, паведамляецца пра распаўсюджанне кнігадрукавання «і в Вяліком княстве Литовском». Відавочна памятаецца па паспяховую працу друкарняў Бярэся, Кракава і іншых месцаў, а пасля тлумачыцца ўласнае жадаанне гетмана наладзіць «варстат друкарський». Прадмова выяўляе пэўнае веданне аўтарам старажытнаруускай кніжнай культуры, яго пісьменніцкае ўменне, літаратурны талент. Ён, а не Іван Фёдарав, дае надрабязную характарыстыку ўсім этапам традыцыйна-выдавецкай працы, апавядае пра цяжкасці і асаблівасці надрыхтоўкі рукапіснага арыгінала, працу мясцовых тэксталагаў і рэдактараў, якія выправі-

лі выбраны асноўны тэкст «з ынымі», «в чом помылка была». Хадкевіч піша пра сваё заўсёднае жадашча выдаваць кнігі на старабеларускай мове, пра пераклад іх на гэтую мову, што пакуль зрабіць не ўдаецца з розных прычынаў, перадусім праз боязь унесці ў тэкст сэнсавыя памылкі, небяспека якіх была вельмі значная. Ён абяцае «и вперед працы и накладу» свайго не шкадаваць, выдаваць неабходныя кнігі.

Трацяя прадмова зборніка, самая аб'ёмная, азагалоўленая «Предисловие в книгу сию, глаголемую Псалтырь», уяўляе сабой цалкам самастойны і цэласны літаратурнакрытычны твор, поўны сярэднявечнай экспрэсіі. Бясспрэчна, што гэта плёч калектыўнай творчасці, які прайшоў, так бы мовіць, «саборную» апрабацыю ў коле мясцовых беларускіх інтэлектуалаў, але ўсё ж стыль, манера дыялексіка выдае асноўных аўтараў або аўтара — яны тутэйшыя. Так маглі пісаць найперш людзі, што належалі да духоўнай эліты, знаўцы кніжнай мудрасці, роднай літаратурнай традыцыі, вельмі таленавітыя літаратары, такія, як Яўстафій і Нестар. Са слоў Хадкевіча мы ведаем, што Псалтыр правіўся паводле шматлікіх спісаў і, магчыма, друкаваных выданняў, у тым ліку, магчыма, і па замежных мовах. Такую працу маглі выконваць перадусім тыя самыя Яўстафій і Нестар, для якіх зносіны з польскай, чэшскай, лацінскай і, можа быць, грэчаскай кнігай былі справай натуральнай, звычайнай. «Предисловие...» распадаецца шчы на некалькі частак, асноўная задача якіх не толькі ўвесці чытача ў свет Псалтыра, але і праславіць яго. Вядома ж, у цэлым гэтая прадмова ўсяго толькі адна з незлічоных варыяцый па адну з найвядомейшых тэм. «Предисловие...» напісана ў амаль класічных традыцыйных старажытнаруская культуры. Цікава параўнаць яго з аналагічным у скарынаўскіх выданнях Псалтыра — пражскім і віленскім. У нечым асабліва падобная іх панегірычная частка, праслаўленне вечнай кнігі, але ў Скарыны значна болей паэзіі, жыцця, пачуцця, ён вальней, нават натуральней захапляецца сілай тысячагадовых гімнаў, якія шмат у чым заклалі асновы сучаснай еўрапейскай паэзіі. Ананімныя аўтары больш кансерватыўныя, стрыманыя, значна больш артадаксальныя, адчуваецца іх абсалютная канфесійнасць, нават у пэўнай ступені палемічная накіраванасць іх пісанняў супраць ішпаверцаў, чаго зусім няма ў Скарыны. Да «Предисловия...» прылучаюцца падрабязныя цытацыі пра Псалтыр з Васілія Вялікага і Іаана Зла-

тавушта — стаўпоў сярэднявечнай літаратуры, а таксама «Толкование о неразумных словесах псалтырных», традыцыйнае, але не пазбаўленае паэтычнай арыгінальнасці, яно сведчыць пра тонкасць літаратурнага густу складальнікаў: «Что убо есть псалтырь красен с гусльмн. Псалтырь — тоя ум, гусли — тоя мысли, струны — тоя персты».

Працягваючы параўнанне надрукаванага ў Заблудаве з тым, што было выдадзена Скарынам, можна без цяжкасці заўважыць іматрыкія адрозненні, нягледзячы на тое, што і тут і там усё рабілася, здавалася б, у межах адной традыцыі, пават творы выдаваліся тыя самыя. У сапраўднасці ж і ў галоўным, і ў другарадных рэчах падыходы былі розныя і ў адносінах да класічнай спадчыны, яе інтэрпрэтацыі і кампаніравання, і ў вызначэнні прыпынаў і крытэрыяў пры напісанні ўласных твораў. Скарына прадстаўляў практычна ва ўсіх выпадках уласны пункт гледжання перакапанага гуманіста, што абавязна раецца на канкрэтныя дасягненні роднай культуры, яго творчасць была амаль пазаканфесійная. Ён толькі ўлічваў рэальныя асаблівасці ў жыцці роднага народа, галоўнай задачай для яго было паведаміць людзям ісціну, зразумету ім самім. Заблудаўскі гурток абавязна ва ўсім на класічную праваслаўную традыцыю, ісцінасць тут вымяралася большай ступенню артадаксальнасці, што была асабліва значная ў Маскоўскай Русі, адкуль і прыбылі рускія першадрукары. Аднак вельмі моцнай гэтая традыцыя была і ў Вялікім княстве Літоўскім, у тым ліку і ў Супраслі — крайнім заходнім фарпасце беларускай культуры, найгалоўнейшым яе цэнтрам ў феадальны перыяд. Вось чаму заблудаўскае кнігадрукаванне, як і выдавецкая дзейнасць Скарыны, зрабіла падзвычай істотны ўплыў на ўсю далейшую беларускую выдавецкую практыку. Прычым уплыў графічнага і арнаментальнага ўбрацця фёдараўска-мсціслаўскіх друкарскіх «архетыпаў» быў пават вялікі. Яго можна прасачыць аж да XVIII ст. і не толькі ў беларускіх кірылічных выданнях, але і ў шматлікіх кнігах, набраных лацінкай³². Увогуле ж мы маем права гаварыць, што ў Заблудаве склаўся пэўны тып беларускай кнігі, вельмі падобны ў асобных сваіх рысах, пераважна архітэктанічных і графічных, да маскоўскіх выданняў, а таксама ўкраінскіх, якія ўпершыню на Украіне пачаў выдаваць Іван Фёдараў. Гэты тып беларускай кнігі, ля вытокаў узнікнення якога стаялі два рускія першадрукары і тутэйшыя падляшскія кніжнікі, праіспа-

ваў і ў чыстым і болей або меней змепеным выглядзе да-
волі доўга, асабліва сярод літургічных выдашняў, бадай
што пават да канца стагоддзя і пачатку наступнага, калі
паралельна з ім з'явіліся і працягвалі развівацца іншыя
тыпы ³³.

Асаблівы лёс склаўся ў заблудаўскага Евангелля ву-
чыцельнага, якое зрабіла значны ўплыў на кніжнасць як
унутры Вялікага княства Літоўскага, так і далёка за яго
межамі, аж да Балканаў ³⁴. У рэшце рэшт ажыццявілася
і мара Г. Хадкевіча пра пераклад Евангелля вучыцельна-
га, якое было выдадзена ў Еўі ў друкарні беларускага
Святадухаўскага брацтва ў 1616 г. Кнігу надрукавалі
«коштом велможнаго папа его милости князя Богдана Ок-
гншского» з далучэннем гербаў беларускіх магнатаў і з
прысвячэннямі ім, вядомымі ў некалькіх варыянтах. Пера-
кладалі не толькі са «славенскай», але і з грэчаскай мовы,
што, дарэчы, складае характэрную прыкмету шмат якіх
беларускіх перакладаў класічных тэкстаў, выкананых ты-
мі часамі. Пераклад зроблены «на язык наш простый рус-
кий», зразумелы для «всех простейших, языка словенского
неумеющих». У адрозненне ад заблудаўскага выдання пе-
раклад меў больш лакальнае распаўсюджанне — у аспоў-
ным у межах Беларусі, Украіны і бліжэйшых да іх рус-
кіх земляў. Словы ж пра тое, што ён разлічаны «на все
широки славнаго и старожитного пароду Россійского
Крайны», хутчэй, як наказвае гісторыя, рэцэнцыі
кнігі, стасуюцца да заблудаўскага выдання, на-
дзвычай папулярнага на поўдні і на ўсходзе
Еўропы ³⁵, у прыватнасці ў рускіх ста-
равераў, дзякуючы якім да па-
шых дзён захаваліся шмат-
лікія яго асобнікі.

Сталічныя друкарні

...по более умети язык свой
справовати: от него же все
злые и добрые речи походять.
Францыск Скарына

У другой палове XVI ст. у сталіцы Вялікага княства Літоўскага чулася, вядома, не адна «руская» мова — тут жылі не толькі беларусы і літоўцы, але і ўкраінцы, армяне, немцы, палякі, рускія, грэкі, яўрэі, татары, туркі. Праўда, не ўсходнеславянскія мовы былі хутчэй хатнімі і за выключэннем бадай што польскай не ставіліся універсальным сродкам зносін у горадзе паміж рознымі этнічнымі групамі. Ва ўсім і паўсюль папавала старабеларуская мова, вымаўленая вусна або зафіксаваная пісьмова — дзяржаўная мова Вялікага княства Літоўскага, якую добра ведаў нават такі вядомы дзеяч каталіцкай царквы, як кардынал С. Гозій, сын віленскага бурмістра. На момант узнаўлення ў Вільні кнігадрукавання пасля Ф. Скарыны, гэта значыць на пачатку 1570-х гг., горад уяўляў сабой буйны культурны і эканамічны цэнтр дзяржавы і велічынёю і колькасцю жыхароў мог параўнацца са шмат якімі еўрапейскімі сталіцамі. Але даволі частыя ў XVI ст. пажары¹, пошасці² і голад³ усё больш і больш мяцялі аблічча сталіцы Вялікага княства, і ўжо ў 1570-я гг. пачалі назірацца першыя вельмі заўважныя знакі заняпаду, звязанага перадусім з дзеяннем Люблінскай уніі 1569 г.

Пасля смерці Жыгімонта II Аўгуста ў 1572 г., які праславіўся ва ўсёй Еўропе сваёй талеранцыйнай палітыкай, што, у прыватнасці, выявілася ў небывалым дагэтуль у Вільні будаўніцтве культавых пабудоў: цэркваў, касцёлаў, малельных дамоў, мячэцяў, сінагог, падышоў значны застой у сферы ўнутранага жыцця дзвюх нядаўна аб'яднаных дзяржаў. Смерць апошняга Ягелопа, дынастыя якога паходзіла з Вялікага княства Літоўскага, сталася і пачаткам чарады знешнепалітычных няўдач маладой дзяржавы — Рэчы Паспалітай, на трон якое прэтэндавала пекалькі капдыдатаў, у тым ліку і з Маскоўскай Русі. Новы кароль і вялікі князь Стэфан Баторый, выбраны ў 1576 г., больш воіц, прыхільнік моцнай улады, што выказваўся за талерантнасць, а тым самым часам спрыяў правядзенню контррэформацыі, стварэнню ў Вільні Езуіцкай калегіі і акадэміі, ператварэнню сталіцы Вялікага княства ў плацдарм для наступлення каталіцызму як па ўсход Рэчы Паспалітай, так і па поўнач, а часткова захад і поўдзень ад яе, быў у значнай меры відаваты і ў той гапэбнай акцыі, якая адбылася ў 1581 г. Тады па Рышкавай плошчы перад ратушай па загадзе каталіцкага біскупа палілі іншавярныя кнігі, у асноўным выдадзеныя ў друкарнях Бярэся, Нясвіжа, Заслаўя і іншых. Нягледзячы па абяцанне караля, яго публічнае асуджэнне таго, што адбылося, рэлігійная барацьба, што часам пераходзіла ў простую фізічную расправу, не сціхала ў Вільні, а, наадварот, разрасталася. Яна мела і этнаканфесійны партыйны характар, хоць і ў адной і ў другой канфесіі-партыі былі прадстаўнікі аднаго народа, што найістотнейшым чынам блытала ўсю карціну міжэтнічных дачыненняў. Прыклад таму вядомая спрэчка праваслаўных і католікаў, калі яны выбралі па адным кандыдаце ад сваіх партый па пасаду пісара ў магістраце. Задаўнепую спрэчку давялося вырашаць самому каралю, які стаў па бок каталіцкай партыі.

У паступе па правы і пават звычаі праваслаўных каталіцкая царква і пайперш езуіты вельмі ўмела выкарыстоўвалі ўсе легальныя формы барацьбы, уключаючы і тыя, якія можна было весці рукамі гарадскіх улад, магістрата, дзе да нядаўняга часу даволі строга вытрымліваўся прыцпы роўнага этнаканфесійнага партыйнага прадстаўніцтва. Такая была акцыя 1586 г. і наступных, звязаная з увядзеннем новага календара, які нібы перакрэсліваў стары праваслаўны. Нягледзячы па ўсе гэтыя выпадкі і ўдзік,

праваслаўная партыя ў Вялікім княстве Літоўскім і ў яго сталіцы і падалей заставалася паймацпейшай, што было прычынаю заўсёднага хвалявання з боку каралеўскіх улад і кіраўніцтва каталіцкай царквы, якія бачылі адзінае выйсце з гэткага становішча ў царкоўнай уніі, якая б пасля уніі дзяржаўнай, ажыццёўленай у 1569 г., пазаўсёды пазбавіла Рэч Паспалітую ад унутраных канфесійных разладаў і дазволіла б навесці канчатковы паступ на пратэстантаў, колькасць якіх пачала ужо рэзка скарачацца. У сваю чаргу праваслаўная партыя таксама шукала выйсця, адным з якіх, па думку шэрагу яе адказных прадстаўнікоў, мог бы стацца дзяржаўны саюз з Расіяй, пра што гаварыў у Маскве пісар Вялікага княства Літоўскага беларус Міхал Гарабурда, які атрымаў ад цара праз баяр даволі рэзкі адказ.

Пасля смерці Жыгімонта Аўгуста каралеўскі і велікакняскі двор у Вільні паступова пачынае траціць статус галоўнага культурнага цэнтра горада, цэнтры, у якім захоўваліся вялікія кніжныя багацці на розных мовах, у тым ліку на славянскай, старабеларускай, польскай, лацінскай і чэшскай, на якіх яшчэ у самым пачатку XVI ст. тут былі і Бібліі. Усё большае значэнне ў культурным жыцці сталіцы пачынаюць набываць двары магнатаў, перадусім Радзівілаў, у чым родзе з'яўляецца шмат католікаў, хоць значная іх частка так і не кідае пратэстанцтва. Наваўлечныя католікі Радзівілы, а за імі Хадкевічы і іншыя становяцца аднымі з найбольш заўзятых прыхільнікаў контррэформацыі, выступаюць за падзвычайныя захады ў дачыненні да іншаверцаў, пакуль што пайперш пратэстантаў, выдаюць значныя грашовыя сродкі на падтрыманне езуітаў у Вільні, перадаюць ім сваю друкарню, урэшце робяць усё магчымае, каб тут адчынілася не толькі Езуіцкая калегія, але і акадэмія, якая з цягам часу стаецца і найбуйнейшым літаратурна-выдавецкім асяродкам. Магнаты-пратэстанты, колькі стае сілы, таксама імкнуча ўмацаваць сваё становішча, для чаго яны пават прадымаюць спробы часова аб'яднацца з праваслаўнай партыяй, крызіс якой стапавіўся ўсё больш відавочным, што і вызначыла ўрэшце рэшт перамогу ў 1596 г. сіл, што стаялі за царкоўную унію паміж католікамі і праваслаўнымі.

Кожная этнакультурная, этнаканфесійная групоўка або партыя мела сваіх літаратараў, сваё літаратурнае асяроддзе, урэшце, сваю ўласную літаратуру, што абслугоў-

вала іх інтарэсы. Літаратура гэтая ў той або іншай меры распадалася на шэраг плыняў, што адбілася і на выдавецкай палітыцы, якая падпарадкоўвалася тады перадусім няўмольным законам рэлігійнай варажнечы і неабходнасці падтрымання ўласнай канфесійнай цэласнасці. Віленскае праваслаўнае мяшчанства, якое было касцюком праваслаўнай партыі ў горадзе, а ў далейшым сталася галоўным ініцыятарам стварэння праваслаўных брацтваў — магутных этнаканфесійных сацыяльных арганізацый, закліканых бараніць нацыянальную самабытнасць беларускага насельніцтва не толькі ў сталіцы, але і за яе межамі, было вельмі зацікаўленае ў аднаўленні кнігадрукавання, прыпыненага ў 1525 г.

На пачатку 1570-х гг., гэта значыць амаль праз паўстагоддзя пасля закрыцця ў Вільні друкарні палачаніна Ф. Скарыны, кнігавыданне тут працягваецца. Гэтым разам друкарню ў Вільні наладжвае рускі першадрукар, паплекнік Івана Фёдарава, беларус Пётр Мсціславец, абпіраючыся перш за ўсё на дапамогу такіх заможных беларускіх мяшчан, як Зарэцкія і Мамошчы, што былі тады душою праваслаўнай партыі ў сталіцы Вялікага княства Літоўскага. Пётр Мсціславец у Вільні і Іван Фёдараў у Львове, а пасля ў Астрогу вылучаюцца адразу ж на самы пярэдні край этнакультурнай барацьбы беларусаў і ўкраінцаў. Паўночны (Вільня) і паўднёвы (Львоў і Астрог) рубяжы трымаюць між сабою сталыя зносіны, яны прыцягваюць да сябе ўвагу ўсіх праваслаўных літаратараў як з Беларусі, гэтак і з Украіны, пачынаючы ад простых мяшчан і да магнатаў. Літаратурныя навіпкі, што з'яўляюцца тут або там, адразу ж робяцца вядомыя ў абодвух асяродках, а праз нейкі, зрэшты, вельмі непрацяглы час перасякаюць мяжу і трапляюць у Расію.

Факт узнаўлення кнігадрукавання ў Вільні сіламі беларускага насельніцтва заканамерны і вельмі сімптаматычны. Гэта пайперш гаворыць пра сацыяльна-культурную спеласць народа, вялікі сын якога заснаваў тут больш за паўстагоддзя таму першую на сучаснай тэрыторыі нашай краіны друкарню. З адраджэннем кнігадрукавання ў Вільні нібы аднаўлялася нацыянальная пераемнасць распачатай Скарынам справы, сцвярджалася сіла беларускага слова ў Вялікім княстве Літоўскім. Пры актыўнай падтрымцы скарбнага Івана Зарэцкага і яго брата, віленскага бурмістра Зянона, якія і запрасілі Мсціслаўца «на сие дело», і багатых купцоў Казьмы і Лукаша Мамо-

нічаў — у іх доме размяшчалася друкарня, былі надрукаваныя тры вялікія выданні: Чацвераевагелле (Вільня, 1575), Псалтыр (Вільня, 1576) і Часоўнік, які захаваўся толькі ў дэфектных асобніках, без пазначэння часу выхаду ў свет (паводле дапушчэнняў у 1574—1576 гг.). Паводле складу ўсе тры выданні Мсціслаўца традыцыйныя. Іх тэксты і арпаментыка цалкам нагадваюць маскоўскія, нават пасляслоўі да кніг, напісаныя самім Мсціслаўцам, вытрыманы ў стылі маскоўскіх першадрукаваных выданняў, што вельмі здзіўляе пры параўнанні з аналагічнымі тэкстамі з кніг Івана Фёдарова, якія выйшлі ў Львове і Астрогу, дзе яны ўжо маюць зусім іншы характар і значна адрозніваюцца лексічна. Што да лексікі Мсціслаўца, дык яна зусім пазбаўленая старабеларусізмаў — гэта беззагапаная славянская кніжная мова⁴. Такім чынам, літаратуры і выдавецкі стыль Мсціслаўца выглядае больш традыцыйным за фёдаравскі, ён і сам у нечым больш артадаксальны за свайго калегу, а кнігі, ім надрукаваныя, упершыню праз кардоны Рэчы Паспалітай пайшырэішым патокам уліваюцца ў велікарускую кніжнасць, упершыню цярэбяць шлях для пазнейшага гэтак пасляховага экспарту беларускіх выданняў у Расію.

Існуе адно загадкавае выданне — лацінскамоўны палітычны памфлет, прысвечаны падзеям Варфаламееўскай почы 1572 г., па тытульным аркушы якога стаіць: «Вільня, 1573»⁵. Вядомы аўтар некалькіх прац пра кнігадрукаванне ў Вялікім княстве Літоўскім А. І. Апушкіп лічыў, што выданне гэта бясспрэчна віленскае⁶. Ён пават пісаў: «У 1573 г. выйшла першае ў Вільні лацінскае выданне»⁷. У сапраўднасці ж гэты антыкатоліцкі паэтычны зборнік ніяк не мог быць надрукаваны не толькі ў Вільні, але і ў любым іншым горадзе Рэчы Паспалітай. У гэтым перакрывае ўсё, пачынаючы ад друкарскіх асаблівасцяў выдання да сацыяльна-палітычнай абстаноўкі ў дзяржаве. Яшчэ К. Пякарскі пісаў, што памфлет хутчэй за ўсё выдадзены на нямецкіх землях⁸, але ні ў якім разе не ў Вільні. Гэты пункт гледжання падзяляюць і сучасныя польскія даследчыкі⁹. Выданне набіраў майстар вельмі высокага класа, спрактыкаваны ў выпуску гэтых, невялікіх аб'ёмаў кніг, перасыпаных антычнай мудрасцю і «грэчаскім наборам», што сведчыць пра даволі шырокія магчымасці друкарні, без сумнення размешчанай значна далей на захад ад Вільні. Зусім незразумела, чым кіраваўся А. І. Апушкіп, які, дарэчы сказаць, працаваў апошнія гады свайго жыцця над

кнігай-альбомам «Майстэрства віленскіх першадрукароў (1522—1525)»¹⁰, калі пісаў: «Выпуск гэтага палітычнага памфлета прымушае зрабіць выснову пра тое, што кнігадрукаванне ў Вільні, перапыненае на 48 гадоў, узнавілася ў 1573 г. І першая пасля скарынаўскіх выданняў віленская кніга пасіла выключна свецкі, палітычны характар»¹¹.

Першая лацінскамоўная кніга ў Вільні выйшла ў свет у друкарні сына Мікалая Радзівіла Чорнага — Мікалая Крыштофа Радзівіла Сіроткі, які пасля смерці бацькі зрабіўся неспрымрымым католікам і зрабіў усё магчымае для знішчэння пратэстантызму ў Вялікім княстве Літоўскім. Яго дбаннем былі зачынены шматлікія пратэстацкія малельныя дамы, знішчаліся кнігі, ліквідаваліся друкарні, у тым ліку і славуная пясвіжская. Мікалаю Сіротку належаць і ініцыятыва адкрыцця ў Вільні першай друкарні лацінскага шрыфту. Дзеля гэтага ён выкарыстаў абсталяванне берасцейскіх пратэстанцкіх друкарняў Радзівілаў, перавезенае на яго загадзе ў Вільню. Новаўтвораная сталічная друкарня рэзка змяніла сваю канфесійную накіраванасць — з рэфармацыйнай ператварылася ў контр-рэфармацыйную, там друкаваліся творы езуітаў, якія і былі ідэйнымі кіраўнікамі яе дзейнасці. Характэрна, што першая кніга друкарні, юрыдычна прыналежнай Радзівілу, але выкарыстоўваная Езуіцкаю калегіяй, а пасля акадэміяй, — праца Пятра Скаргі «У абарону святога прычасця» (Вільня, 1576)¹². Разам з тым нельга цалкам пагадзіцца з думкай вядомай літоўскай даследчыцы І. Пятраўскае пра тое, што віленская друкарня Мікалая Радзівіла Сіроткі і друкарня акадэміі — гэта тое самае¹³. Гэткае сцверджанне выключаецца дзеяннем тых элементарных юрыдычных нормаў, якіх заўсёды прытрымліваліся пры вызначэнні фактычнага ўладальніка друкарні, а ім, прынамсі, да сярэдзіны 1580-х гг. быў менавіта Радзівіл Сіротка, які запрашаў на працу вядомых друкароў. Напачадак пайзаможнейшага беларуска-літоўскага магнацкага роду, да якога пекалі непасрэдна звярталіся вядомыя беларускія пратэстанты на старабеларускай мове, заклікалі: «...абы ся ваши княжацкіе милости не только в чужо-земских языцех кохали, але бы ся теж... и того здавна славного языка словенского розмиловали и опым ся бавити рачили»¹⁴, трапляе ва ўладу іншай культуры і цалкам адмаўляе і пават змагаецца з тым, што яшчэ зусім п'ядаўна яго так старапна заклікалі берагчы: «...абы ваши княжацкіе милости того народу язык мшловати рачили, в котором

давныя прэдкі і іх княжацкія міласці панове отці ва-
пніх княжацкіх мплости славне прадшешніе преложань-
ства несуть»¹⁵. Продкі Мікалая Радзівіла Сіроткі і ён, іх
нашчадак, паўстаюць тут як змагары за беларускую куль-
туру. Для іх старабеларуская мова — родная, а іншыя —
«чужаземскія». Праз некалькі гадоў пасля надрукавання
гэтага звароту карціна рэзка мяняецца — малады Радзі-
віл не толькі «забываецца» мовы продкаў, але і фактычна
распачынае наступ на яе, як ніхто спрыяе паланізацыі
Вялікага княства Літоўскага. У яго віленскай друкарні
выдаюцца выключна пракаталіцкія кнігі канфесійнага
зместу, напісаныя езуітамі пераважна на лацінскай мове.

З больш чым шасцідзясяці выданняў друкарні, разлі-
чаных у асноўным на вельмі вузкае кола чытачоў, неаб-
ходна выдзеліць толькі некаторыя. Гэта перадусім «Жыц-
ці святых» П. Скаргі¹⁶, што зрабілі велізарны ўплыў на
развіццё агіяграфічнага жанру не толькі на Беларусі, але
і на Украіне і ў Расіі, а таксама ў літаратурах іншых на-
родаў, напрыклад чэхаў. І таму ацэнка гэтага твора Скар-
гі такім вядомым гісторыкам літаратуры, як Ю. Кржыжа-
поўскі, не здаецца перабольшаннем: «Жыцці святых»
(1579, дзевяць выданняў пры жыцці аўтара, больш за
дваццаць у паступныя стагоддзі) зрабілі Скаргу адным з
найўлюбёнейшых пісьменнікаў эпохі»¹⁷. У першай ката-
ліцкай друкарні на тэрыторыі Вялікага княства Літоўска-
га, якой была віленская друкарня Мікалая Радзівіла Сі-
роткі, дарэчы, не абы-якога пісьменніка, перакладанага
па некаторыя еўрапейскія мовы, уключаючы рускую, па-
бачыла свет і такая эпахальная праца Скаргі, як кніга
«Пра адзіства богае царквы»¹⁸, якая сталася літаратур-
ным пралогам і праграмай падрыхтоўкі царкоўнай уніі
1596 г. Друкарня выдавала ў асноўным зусім маленькія
аб'ёмам лацінскамоўныя брашуркі чыста рэлігійнага, ба-
гаслоўскага зместу на чатыры-восем і крыху болей старо-
нак, кнігі аб'ёмістыя былі рэдкасцю. Пэўную цікавасць
сярод выданняў друкарні ўяўляюць некаторыя палеміч-
ныя творы, а таксама нешматлікія прывітанні, пасланні,
каралеўскія эдыкты, панегірыкі¹⁹. Усе яны адыгралі сваю,
праўда, вельмі сціпную ролю ў развіцці новых жанраў і
формаў у беларускай літаратуры, напоўнілі яе тэмамі,
звязанымі з агульнаеўрапейскімі падзеямі, выкладзенымі
ў асноўным выключна з канфесійнага пункту гледжання,
зведзенымі да рэлігійнай палемікі і барацьбы, прапаганды
сусветнай экспансіі каталіцызму і яго выключнасці, спра-

вядлівасці контррэфармацыі і непазбежнасці яе перамогі «ў праведным змаганні».

Увогуле ж не варта перабольшваць чыста літаратурнае значэнне выданняў першай каталіцкай друкарні, яю пазмерна ўзрастае толькі пазпейшымі часамі, калі друкарня прыойдзе ва ўласнасць Езуіцкай акадэміі, а пакуль гэта ўсяго толькі першыя крокі ў новым і даволі варожа настроеным свеце, дзе неабходна перамагчы ці хоць бы нейтралізаваць магутнае іпшаканфесійнае супрацьдзеянне, пасля супраціўлення. У гэтых умовах у першы перыяд дзейнасці езуітаў у Вільні і Вялікім княстве Літоўскім іх друкаваная літаратура становілася своеасаблівай разведкай боем перад вырашальным наступам на ўсе іпшыя канфесіі. Пасля самага паспяховага прарыву абароны ў 1596 г., а часткова і крыху раней у значнай ступені мяняецца і сам характар іх літаратуры, што заўважна адбываецца па ўсіх сферах літаратурнага жыцця як у сталіцы дзяржавы, так і на яе перыферыі.

У 1585 г. езуіты робяць спробу друкаваць кнігі кірыліцай: Яны выдаюць без зазначэння друкарні «Катэхізіс» Пятра Капізія: «Катэхізізм, или наука всем православным христианом к повечию velmi полезно, з латинского языка на руский язык новопреложено. Друкован у Вильни року... 1585. З дозволеньем старших». Трэба думаць, друкавалі кнігу тыя самыя работнікі друкарні, кепска знаёмыя з наборам кірыліцай, з-за чаго друк атрымаўся даволі нехайны. Шрыфт «Катэхізіса» вельмі падобны да таго, што выкарысталі Мамонічы ў Зборніку 1585 г., і не выключапа, што ён адліты адным майстрам. Мова гэтага літаратурнага помніка вывучана Я. Ф. Карскім²⁰, варта толькі дадаць, што ў кнізе часта сустракаюцца вельмі дзіўныя пераносы частак слова, што сведчыць пра дрэннае веданне мовы наборшчыкам, напрыклад «ведл-уг», «к-оторый», «евангел-ие» п гэтак далей, пямала ў ёй і зусім педарэчных памылак друку. Выданне гэтае наўрад ці атрымала шырокае распаўсюджанне, тыраж яго быў пязначны. Цікава, што два лепшыя асобнікі з трох ацалелых знаходзяцца ў Швецыі, ва Упсале, куды яны трапілі праз даволі кароткі час пасля выхаду кнігі ў свет. Асобнікі знаходзяцца ў складзе вельмі цікавага канвалюта²¹, змест якога сведчыць пра сапраўднае зацікаўленне, выяўленае ў Швецыі да поступу контррэфармацыі і падзей на адным з галоўных яе плацдармаў — у Вільні, дзе рыхтаваўся каталіцкі наступ і на скандынаўскія землі.

У сярэдзіне 1580-х гг. і ў паступныя гады колькасць выданняў друкарні рэзка скарачаецца, часам яна выпускае ўсяго толькі адну певялікую кніжачку за год. Невыпадкова ў колах езуітаў расце сумненне ў мэтазгоднасці існавання друкарні, і калі паўстае пытанне пра яе юрыдычны пераход ва ўласнасць акадэміі, рэктар доўга вагаецца²². З 1586 г. да 1596 г. друкарня акадэміі выдала ўсяго толькі крыху больш за пяцьдзсят выданняў на лацінскай і польскай мовах, сярод якіх пераважаюць усё тыя самыя малааб'ёмныя. Яна і падалей заставалася стратным прадпрыемствам, якое існавала ў асноўным на ахвяраванні і датацыі, кнігі яе разыходзіліся вельмі дрэнна. У адрозненне ад іншых друкарняў сталіцы яе прадукцыя пасіла выключна канфесійны і пры гэтым аднабаковы характар, была цалкам разлічана на асоб, выхаваных у коле культуры да тых часоў абсалютна чужой большасці жыхароў Вялікага княства Літоўскага. Разам з тым, вырашаючы пытанне пра тое, якое дачыненне мае друкаваная прадукцыя віленскіх езуітаў да беларускага літаратурнага працэсу, адказваць даводзіцца адназначна — самае непасрэднае. І справа тут зусім не ў радаводзе іх друкарні, што паходзіць з Бярэся, а ў тым, што віленская езуіцкая друкаваная літаратура XVI ст. зрабілася не толькі адным з полюсаў у развіцці літаратуры беларускай, але і адной з умоў гэтага. Контррэфармацыйны змест выданняў езуітаў, скіраваных супраць пратэстантаў усіх напрамкаў і іх вучэнняў, у прыватнасці, супраць такога выдатнага літаратара-кальвініста, як Андрэй Волан, паступова ў той або іншай форме і прапорцыях уваходзіў у сферу агульналітаратурнага ўплыву, паступова стапавіўся неад'емнай часткай агульналітаратурнага жыцця ў асяроддзі пісьменнікаў усіх пародаў Вялікага княства Літоўскага. Сваю справу рабілі не толькі паасобныя кнігі віленскай друкарні езуітаў, але і агульны іх паток, што быў найбольш магутны пад час прыпалежання друкарні Радзівілу, які амаль спыніўся ў другой палове 1580-х гг. і быў адноўлены ўжо ў 1592—1593 гг., хоць і непудоўга.

Да 1596 г. дый пазней выданні акадэмічнай друкарні не адзначаліся асаблівай разнастайнасцю. Тэматыка была даволі аднабаковая — у асноўным палеміка з іншаверцамі і ўкараненне ідэі пра унію. Гэтым экспансійным мэтам служылі ўсе без выключэння выданні езуітаў, нават такая, здавалася б, чыста навучальная кніга, як «Лацінская граматыка» Э. Альвара, надрукаваная ў 1592 г.²³. Па

меры ўжывання езуітаў у беларускае і літоўскае асяроддзе Вялікага княства Літоўскага, назвавання імі асабліва сцяў і звычаяў яго народаў рос патэнцыял іх магчымасцяў, фарміравалася свая ўсходнееўрапейская сістэма «лоўлі душ», дзе асаблівая роля надавалася школьнаму выхаванню і друкаванай літаратуры. Пospех справы ў вырашальнай ступені быў забяспечаны і тым, што ўжо па ранняй стадыі свайго побыту ў Вялікім княстве Літоўскім езуітам удалося прыцягнуць на свой бок некаторых мясцовых магнатаў і пісьменнікаў, якія спрыялі ўкарапленню езуіцкай дактрыны нібы знутры. З цягам часу, асабліва ў эпоху барока, езуіты пачалі падаваць літаратуры і філалогіі значна больш увагі. Была нават распрацавана вельмі складаная структура філалагічнага, літаратурнага выхавання, якая зрабіла велізарны ўплыў як на школу, так і на літаратуры ўсіх без выключэння ўсходнеславянскіх народаў, уключаючы і рускі, дзе галоўнымі праваднікамі яго выступалі ўкраінцы і беларусы, папрыклад Сімяон Полацкі, у чьёй бібліятэцы, дарэчы, была значная колькасць і віленскіх езуіцкіх выданняў, у прыватнасці кнігі яго земляка Андрэя Юргевіча, аднаго з самых вядомых езуіцкіх літаратараў-палемістаў²⁴. У той або іншай ступені гэтая ранняя езуіцкая друкаваная літаратура ўплывала на літаратурны працэс на Беларусі і пазнейшымі часамі. Яго асабліва сці часам проста немагчыма зразумець, не ведаючы яе. Прыкладаў таму нямала, асабліва для XVII ст., але паглыбленае вывучэнне віленскіх езуіцкіх выданняў — справа будучыні, якую магчыма правесці толькі супольнымі намаганнямі беларускіх, польскіх і літоўскіх літаратуразнаўцаў і кнігазнаўцаў — настолькі складаная гэтая задача і ўмовы яе вырашэння. Дзеля прыкладу можна ўзяць даволі загадкавую кнігу паверленага з арыянаў католіка доктара Каспера Вілкоўскага «Прычыны наварнення», падрукаваную «працаю і накладам» яго самога ў невядомых віленскіх друкарнях у 1583 г.²⁵, персанажы якой увайшлі і ў беларускую літаратуру²⁶. Бясспрэчна, што выданне гэтай кнігі, прысвечанай каралю Стэфану Баторыю і востра крытыкаванай пратэстантамі, ажыццяўлялася пад наглядом езуітаў, якім гэтак важнае было палкае прапаведванне каталіцызму з вуснаў нядаўняга патомнага арыяніна, які пайшоў у пытаннях веры нават на разрыў з родным бацькам.

У тыя самыя гады і крыху пазней езуіты неадпарова выкарыстоўваюць іншыя віленскія друкарні, пераваж-

на Яна Карцана і Даніэля Лэвчыцкага, у якога, у прыватнасці, друкуецца ў 1585 г. «Катэхізіс» Пятра Канізія на латышскай мове. З пачатку езуіцкага кнігавыдання ў Вільні і аж да 1584 г. яно, бясспрэчна, у вялікай ступені залежала ад рэктара акадэміі Пятра Скаргі, які выдаў пад час свайго побыту ў Вільні як найменей пяць сваіх кніг у друкарні Мікалая Радзівіла Сіроткі. Скарга і яго паслядоўнікі былі таксама заклапочаныя выданнем кніг, неабходных для навучальнага працэсу, галоўным чынам чыста тэалагічных. Іх езуіты стараліся друкаваць самі, у адрозненне ад твораў іншага характару: палемічных, прапагандысцкіх, апісальных, частка якіх выпускалася пад наглядам ордэна ў некаторых чыста камерцыйных друкарнях, вымушаных у рэшце рэшт цалкам саступіць поле дзейнасці друкарні Віленскай акадэміі.

Адна з гэтых друкарняў палежала ўжо вядомаму пам Япу Карцану, пра якога А. І. Анушкін цалкам слухна пісаў: «Не выключана, што Ян Карцан паходзіў з Беларусі, магчыма, якраз з Вялічкі Лідскай, што недалёка ад Лоска, дзе ён упершыню пачаў працаваць друкаром, і недалёка ад Вільні, куды ён пасля пераехаў»²⁷. Карцан прыехаў у Вільню не пазней за 1580 г. і адразу ж распачаў друкаванне пратэстанцкіх кніг. У гэты пачатковы перыяд яго дзейнасці вельмі заўважная была сувязь з кальвіністамі, для якіх ён выдае вялікую колькасць палемічных твораў. Гэтую сувязь Карцан у пэўнай меры захоўвае і падалей, калі, усё болей схіляючыся да каталіцызму, шмат чаго друкуе для віленскіх езуітаў, якія даручалі яму вельмі адказныя заказы. Аднак, будучы з перакананняў перадусім гуманістам, Ян Карцан вызнаваў нейкую выдавецкую звышталерантнасць і выпускаў кнігі прадстаўнікоў розных канфесій, у тым ліку і такіх радыкалаў, як антытрынітарыі. Натуральна, такая даволі незалежная пазіцыя друкара і выдаўца была не зусім дадушы прадстаўнікам розных канфесій, і гэта выклікала не толькі папрокі, але, відаць, і праследаванні, што можна прасачыць, аналізуючы розныя ўступныя тэксты да выданняў Карцана. Яго роля выдаўца ў літаратурным працэсе Беларусі і Літвы была велізарная. Ён і сам разумеў гэта і падкрэсліваў у сваіх прысвячэннях, прадмовах і зваротах да чытача. Напісанае, а таксама змест усяго, што ён выдаў, пацвярджае, што гэта быў надзвычай таленавіты друкар-гуманіст, які цудоўна арыентаваўся і ў антычнай, і ў сярэднявечнай, і сучаснай яму літаратуры на розных мовах,

уключаючы і старабеларускую. Рэпертуар друкарні Карцапа і культура выдашня, перадусім эдыцыйна-тэксталагічная, філалагічная — пайлепшае пацверджанне гэтаму. Свае погляды на ролю друкаванай літаратуры і сваю ўласную Карцап пайлепей выказаў ва ўступных артыкулах да выдання кнігі Цыцэрона «Пра абавязкі» (1593)²⁸, дзе абвяшчаецца, па сутнасці, пеўміручасць Слова, друкаванага Слова. У выдадзеным у тым самым годзе Новым запавеце²⁹, даслоўна перадрукаваным з Брэсцкай бібліі³⁰, Карцап змяшчае свой зварот да чытача, які перагукаецца з прадмовай, напісанай беларускім мецэпатам Мікалаем Зенавевічам, у родзе якога захоўваўся славыты Радзівілаўскі летапіс, падараваны пазней гэтым родам князю Янушу Радзівілу са сваёй пайбагацейшай па Беларусі бібліятэкі. У доследнай літаратуры рабіліся спробы ў пайкай меры звязаць тэкст гэтай прадмовы з літаратурнай традыцыяй Івана Фёдарава³¹, што, вядома ж, не зусім слухна, бо сувязь гэтая значна шырэйшая і вытокі яе ляжаць як у агульнай усходнеславянскай кніжнай традыцыі, з якой, як вядома, чэрпаў і сам Іван Фёдараў, так, часткова, і заходняй, у яе польскім варыянце³². Зварот і прадмова прасякнуты верай у перамогу «праўды», якая набліжаецца з дапамогай выдаваных, а значыць, ужываных як зброя ў справядлівай барацьбе кніг, друкаванага Слова.

З 1580 да 1595 гг.³³ Ян Карцап выдаў больш за пяцьдзсят кніг па польскай і лацінскай мовах, прычым першых было крыху болей. Усе яго выданні адзначаюцца высокім прафесійным узроўнем, часам яны надрукаваны так зграбна, што не саступаюць пайлепшым узорам заходнеўрапейскіх друкарняў, хоць у цэлым друкарскія характарыстыкі ўсёй прадукцыі не такія ўжо і высокія для Еўропы. Асаблівая каштоўнасць выданняў Я. Карцапа ў незвычайнай разнастайнасці рэпертуару. Ён друкаваў аптычных, сярэднявечных і сучасных аўтараў, сярод якіх былі і беларусы. Сплочваючы дашніу часу, Карцап выдае вялікую колькасць вершаваных твораў, змешчаных нават у кнігах чыста праязічнага характару. Гэта былі не толькі вершы на герб, эпіграмы, шматлікія пасрэдныя панегірыкі, але і значнага аб'ёму паэмы, што выйшлі з-пад пера выдатных літаратараў. Карцап друкаваў беларускіх паэтаў Яна Радвана, што служыў сакратаром у гетмана К. Хадкевіча і прысвячаў свае творы найвыдатнейшым дзеячам Вялікага княства Літоўскага — магнатам Радзі-

вілам³⁴, галаве кальвіністаў³⁵, краўчаму Крыштофу Дарагастайскаму, — Яна Казаковіча³⁶, Яна Пратасовіча³⁷ і іншых. У 1580-я гг. Карцап з асабліваю ахвотай друкуе творы розных жанраў, у якіх праслаўляецца кальвінісцкая частка роду Радзівілаў, сярод гэтых твораў адзначым, відаць, певядомую дагэтуль даследчыкам «Апалогію»³⁸, якая да 1940-х гг. палежала адной з беларускіх бібліятэк, а пасля была перададзена ў зборы Гістарычнай бібліятэкі ў Кіеве³⁹.

Вельмі важнае значэнне маюць выданні антычных пісьменнікаў, перадусім ужо згаданая кніга Цыцэрона «Пра абавязкі», упершыню надрукаваная Карцапам у Лоску ў 1576 г., а пасля тройчы перавыдадзеная з яго ініцыятывы ў Вільні: у 1583, 1593, 1606 гг. Безумоўна гэта адна з пайцлюбёнейшых кніг самога Карцапа, якую ён ахвотна выдаваў і самастойна рыхтаваў да друку, бо яе перакладчык па польскую мову Стапіслаў Кашуцкі даўно памёр⁴⁰. Выдадзена 1583 г. прысвячаецца Яну Хадкевічу, у ім змешчаны вершы на яго герб, напісаныя ўраджэнцам Падляшша Стапіславам Грахоўскім, а таксама вельмі цікавая прадмова маральна-этычнага плана, дзе выразна адчуваецца почырк п'ястомпага Яна Карцапа, якога ў пэўнай меры можна лічыць і аўтарам «Жыцця» Цыцэрона, змешчанага тамсама. У далейшым Карцап яшчэ колькі разоў выдае творы Цыцэрона, гэтак у 1595 г. выходзяць яго «Кнігі пра старасць» у перакладзе беларуса Бепяша Будпага⁴¹, магчыма, блізкага родзіча Сымона Будпага. Тут перакладчык выступае і як празаік і паэт, што папярэджвае сваім прысвячэннем аспоўны тэкст кнігі.

Не менш ахвотна Карцап друкуе і гуманістычныя творы, сярод якіх першае месца справядліва займае пераклад на польскую мову слаўтай кнігі Эразма Ратэрдамскага «Хрысціянскае рыцарства»⁴², вядомай у нас пад назвай «Зброя хрысціянскага ваеўніка»⁴³. Гэта была амаль даслоўная перадрукоўка пераклада Войцеха Навамейскага, увесь творчы лёс якога быў звязаны з Кёнігсбергам, дзе ў 1558 г. упершыню і пабачыў свет яго пераклад. У кнігу ўвайшлі таксама празаічныя ўводныя артыкулы і вершаваныя эпіграмы, напісаныя мясцовымі віленскімі літаратарамі, і певялічкая зборка сентэнцый — выбраныя выніткі з гэтак вядомага той парою і ў наступныя часы зборніка Эразма «Адажыю».

Бадай самым пезвычайным і вельмі цікавым выданнем Карцапа быў пераклад на польскую мову «Гісторыі

пра Тэагена і прыгожую Харыклію» Геліядора, якая мела такі вялікі поспех у Вялікім княстве Літоўскім, што да нашых дзён захаваўся толькі адзін і пры гэтым дэфектны яе асобнік ⁴⁴. «Гісторыя...» паводле жанру прыгодніцкі, або авантурны, рамап, распаўсюджанне якіх на той час у Еўропе дасягнула апошняга. Яго пераклаў з нямецкай мовы ў Наваградку беларускі перакладчык з лацінскай і нямецкай моў Андрэй Захарэўскі, папярэдзіўшы сваю працу вялікай прадмовай, скончанай 3 кастрычніка 1588 г. У прадмове не толькі выкладаецца погляд перакладчыка на значэнне і літаратурныя вартасці гэтай кнігі, якая з чыста тэхнічных прычын перакладалася з нямецкага выдання ⁴⁵, але і, што самае галоўнае, вядзецца палеміка на вельмі актуальным на той час пытанні — пра ролю гістарычных твораў. Палеміка гэтая заслугоўвае па самы сур'ёзны разбор, бо, па сутнасці, яна дае магчымасць стаць ля вытокаў тагачаснага тэарэтыка-літаратурнага абгрунтавання права на жыццё літаратуры «по замышленію», гэта значыць белетрыстыкі, выявіць і разгледзець аргументы супрацьлеглых бакоў, довады якіх шмат у чым вызначаюцца арыентацыяй на ўсходнюю або на заходнюю традыцыі, што вельмі цесна сышліся на Беларусь. У гэтай сярэчцы Я. Карцан і як пісьменнік, і як чытач, і выдавец займаў цалкам выразную пазіцыю, сутнасць якой зводзілася да неабходнасці ўсяляк распаўсюджаць гэткую літаратуру на Беларусі і Літве. Можна з вялікай верагоднасцю дапусціць, што ўжо ў першыя гады свайго побыту ў Вільні менавіта ён выдае ў праявічым перакладзе Б. Буднага адну з навел «Дэкамерона» пад пазвай «Гісторыя... пра купца, які паспрачаўся з другім пра цнатлівасць сваёй жонкі» ⁴⁶.

У друкарні Карцана выходзіць у свет і «Гісторыя Іудзейскай вайны» Іосіфа Флавія ў перакладзе на польскую мову Яна Казаковіча ⁴⁷, з яго прысвячэннем Крыштофу Зепавевічу, берасцейскаму ваяводу. «Гісторыя...» Флавія — адзін з найвыдатнейшых літаратурных помнікаў класічнай аптычнасці, а яе аўтар — аўтарытэтны грэкамоўны пісьменнік, імя якога было шырока вядома ў шматлікіх краінах Захаду і Усходу ўжо ў першым тысячагоддзі нашай эры. Скарачаны варыянт «Гісторыі...» у перакладзе па кніжную славянскую мову быў вядомы па Беларусі са старажытных часоў, пра што сведчыць, у прыватнасці, адзін з найлепшых і пайстарэйшых яго спісаў, датаваны пачаткам XVI ст., які паходзіць з Супрасля ⁴⁸.

У 1958 г. спіс гэты быў выдадзены М. А. Мясчэрскім⁴⁹, які заўважыў адну з найцікавейшых асаблівасцяў перакладу: «Звяртаюць на сябе ўвагу нярэдка ў перакладзе «Гісторыі...» выпадкі марфалагічнай рыфмоўкі, звязаныя з сінтаксічным паралелізмам сказаў, што стаяць побач. Вышэй мы адзначалі стыхійнае імкненне да рыфмаванай мовы ўжо ў найбольш ранніх перакладах евангельскіх тэкстаў... У перакладзе «Гісторыі...» такіх сказаў з канцовымі рыфмаванымі формамі асабліва шмат»⁵⁰. Казаковіч перакладаў «Гісторыю...» не з грэчаскай, а з лацінскай мовы, за арыгінал было ўзята адно са шматлікіх яе заходнееўрапейскіх выданняў, якія захоўваліся тады ў бібліятэках шмат каго з адукаваных беларусаў.

У нейкай ступені да «Гісторыі...» Флавія прылучаецца і пераклад на польскую мову А. Рымшы вядомага твора лацінскамоўнага пісьменніка пачатку XVI ст. Анзэльма Паляка «Апісанне Палесціны»⁵¹, выдаванага пасля неаднаразова, у тым ліку і ў найбуйнейшай беларускай друкарні дакастрычніцкага перыяду — супрасльскай⁵². Да шэрагу гэтых тагачасных бестселераў належала і слаўтая «Масковія» Аптоліо Пасевіно⁵³, адразу ж перавыдадзеная ў шмат якіх еўрапейскіх краінах. Аўтару-езуіту ўдалося напісаць вельмі займальны твор, які з вялікай цікавасцю чытаецца і цяпер, а ў тыя часы гэта было ці не адзінае праўдзівае апісанне вялізнай усходняй дзяржавы, пра якую ў Еўропе хадзілі самыя неверагодныя чуткі, ажыўляючы ўяўленне. Цікава, што «Масковію» Карцац, відаць, надрукаваў з уласнай ініцыятывы — яна адразу ж прыпесла яму пэўны прыбытак і была перавыдадзена з тымі самымі выхаднымі звесткамі: «Вільна, 1586». Тады ж ён выдае яшчэ адзін твор А. Пасевіно — «Атэізм Лютэра, Меланхтана, Кальвіна і іншых ерэтыкоў»⁵⁴, які ўяўляе сабой злосную палеміку супраць усяго некаталіцкага. У шэрагі гэтых «ерэтыкоў» трапляе і Стэфан Зізаній⁵⁵, што лішні раз сведчыць на карысць яго тагачаснага побыту ў Вільні і магчымага беларускага паходжання. Пад уражаннямі ад побыту ў Вялікім княстве Літоўскім і ўвогуле на ўсходзе Еўропы Пасевіно піша надзвычай цікавы твор, выдадзены, праўда, ужо ў Рыме, пра метады і сродкі ідэалагічнай барацьбы, у якой галоўнае месца, па яго думку, павінна аддавацца кнізе, друкаванай кнізе⁵⁶.

Адначасова з творамі езуітаў Карцац друкуе і шматлікія палемічныя пісанні кальвініста Андрэя Волана і нават аптытрынітарыяў. Вельмі сімптаматычна, што менаві-

та Карцан упершыню выдаў амаль усе асноўныя творы такога выдатнага свайго земляка, як Апдрэй Хрastoўскі, які праславіўся ў якасці здатнага палеміста, вельмі добра знаёмага з асаблівасцямі праваслаўнага абраду і старабеларускай кніжнасцю⁵⁷. Такая разнастайнасць ідэйна-канфесійных напрамкаў, да якіх належалі аўтары выдаваных кніг, адрознівае Я. Карцана ад усіх іншых яго калег. Толькі ў нейкай ступені ў гэтым да яго быў блізкі Даніэль Лянчыцкі, які стаў вядучым майстрам друкарні кальвіністаў. Паводле водгуку П. Скаргі, які добра ведаў Д. Лянчыцкага, ён быў «чалавекам... без рэлігіі»⁵⁸, гэта значыць не меў трывалых рэлігійных перакананняў, што ў значнай ступені і тлумачыла яго даволі шырокую талерантнасць у зносінах і выкананні заказаў прадстаўнікоў самых розных канфесій. Пры новым пераходзе ў 1580—1581 гг. да пратэстантаў ён засноўвае кальвінісцкую друкарню, значная частка абсталявання якой належала яму самому. У гэтай друкарні Лянчыцкі працуе да 1591 г., калі, стаўшы католікам, пакідае яе, забраўшы толькі пязначную частку абсталявання. За гэтыя гады Лянчыцкі надрукаваў усяго толькі крыху больш за дзесяць кніг, пераважна на лацінскай мове. Не падлягае сумненню, што ён сам у значнай меры вызначаў рэпертуар друкарні і хутчэй за ўсё дзякуючы яму пабачылі свет некалькі выданняў, што цалкам належаць да свецкай літаратуры. Гэта перадусім славутая паэма А. Рымшы «Аповесць пра ваенныя дзеі Крыштофа Радзівіла», надрукаваная ў 1585 г.⁵⁹. У выданні змешчаны таксама эпіграмы Я. Радвана, прысвячэнне і ўводзіны А. Рымшы, у якіх чуецца ўсё той жа водгук палемікі пра гістарычныя жанры літаратуры, друкаванае ўжо і Карцанам і Лянчыцкім гісторыка-панегірычнае лацінскамоўнае апісанне ваенных подзвігаў К. Радзівіла, што належала пярэ зусім невядомага нам сёння беларускага літаратара Францыска Градоўскага⁶⁰. Некалькі разоў выдае Лянчыцкі і надзвычай вострыя палемічныя творы А. Волана, у тым ліку і вядомую кнігу «Супраць Скаргі»⁶¹, у склад якой увайшлі гісторыка-палемічныя пісанні выдатнага гісторыка-кальвініста Яна Ласіцкага, які памёр у Заслаўі ў самым канцы XVI ст. і, магчыма, быў ураджэнцам Беларусі⁶². У выпуску гэтага і падобных выданняў ініцыятыва належала, вядома ж, галаве кальвіністаў, мінскаму кашталяну Яну Глябовічу, а крыху раней — яго папярэдніку, канцлеру і гетману Вялікага княства Літоўскага Мікалаю Радзівілу Рудому, у

связі са смерцю якога ў 1584 г. было надрукавана пекалькі вельмі пасрэдных малааб'ёмных панегірычных твораў. Відавочна, па заказе езуітаў друкуецца Лянчыцкім «Катэхізіс» Пятра Канізія на латышкай мове ў перакладзе Эрдмана Голгсдорфа⁶³. Гэты першынец латышкай друкавапай літаратуры мае самае непасрэднае дачыненне да той вялікай прапагандысцкай кампаніі, якая была разгорнута каралём Стэфанам Баторыем і езуіцкім ордэнам на паўночных і паўночна-ўсходніх землях, што межавалі з Рэччу Паспалітай⁶⁴. Пра віртуознасць Лянчыцкага-друкара сведчыць выданне ім у 1589 г. твора Даменіка Мора на італьянскай мове пра ваенную справу⁶⁵, напісанага ва ўласцівай часу гісторыка-апаведальнай маперы. Трэба думаць, выданне гэтае было нібы заказным, прадпрынятым з ініцыятывы самога аўтара, які быў на службе ў караля Жыгімонта III Ваза. Яно наўрад ці мела шырокае распаўсюджанне ў дзяржаве і ў якасці адмысловага дарунка адкладалася ў магнацкіх бібліятэках.

Пасля пераходу з кальвінізму ў каталіцызм, што ў значнай меры адбылося пад уплывам сына-езуіта, Даніэль Лянчыцкі ў 1592—1594 гг. працуе ў друкарні Езуіцкай акадэміі, дзе, у прыватнасці, друкуе зборнік старажытнагрэчаскага паэта Феагіда з Мегары ў перакладзе беларускага літаратара Станіслава Кулакоўскага, якога ахвотна выдаюць у іншых віленскіх друкарнях, уключаючы і друкарню дома Мамонічаў⁶⁶. У далейшым Лянчыцкі спрабуе заснаваць уласнае прадпрыемства. Самастойна да канца стагоддзя ён выпускае ўсяго толькі сем выданняў і, відаць, памірае. Апошнімі гадамі ён друкаваў пераважна палемічныя творы католікаў, шмат з якіх сталася своеасаблівым пралогам і эпілогам уніі 1596 г., а таксама адным з самых дзейсных залпаў у бок пратэстанцкага лагера. У кальвінісцкай частцы апошняга адыход па пачатку 1590-х гг. Д. Лянчыцкага адчуваўся вельмі востра. Да 1592 г. у кальвінісцкай друкарні не выходзіць ніводнага выдання. Становішча карэнным чынам мяняецца толькі са з'яўленнем у друкарні новага майстра — літоўца Якуба Марковіча, або, як яго правільней называюць сучасныя літоўскія даследчыкі, Якубаса Маркунаса⁶⁷, які выпускае першы за сваё жыццё каля трыццаці выданняў. Маркунас энергічна бярэцца за справу і ўжо ў 1592 г. выпускае першыя кнігі. Праўда, у дзейнасці ягонай, а значыць і кальвінісцкай друкарні, праз два з лішнім гады настае доўгі перапынак — яе выданні 1595—1599 гг. нам невядомыя, пасля

выпуск кніг распачынаецца зноў. Маркунас друкаваў на польскай, лацінскай, пямецкай і літоўскай мовах. Сярод некалькіх кніг, выдадзеных да 1594 г. уключна, варта назваць палемічныя творы А. Волана⁶⁸, антыезуіцкую «Псіхатоію» А. Хрastoўскага⁶⁹, гісторыка-палемічную кнігу духоўнага лідэра чэшскіх братоў Сымона Турноўскага⁷⁰, якая выклікала сапраўдную буру ў супрацьлеглым лагэры, а таксама славетную «Пасцілу» галічаніна Мікалая Рэя, надрукаваную на польскай мове ў 1594 г., а пасля перавыдадзеную на літоўскай у 1600 г.

У перыяд працяглага бяздзеяння кальвінісцкай друкарні 1595—1599 гг. пратэстанцкія кнігі пачыпаюць выдаваць прыбылыя ў Вільню, магчыма, не без спрыяння А. Волана браты-лютэране Саламон і Ульрык Сультзэры. Дзейнасць іх пачынаецца ў 1596 г. і працягваецца ўсяго толькі некалькі гадоў, на працягу якіх яны надрукавалі крыху болей за дзесяць кніг, у асноўным на лацінскай мове. Друкарня Сультзэраў, ці, дакладней, аднаго Саламона, надрукавала ў 1596 г. тры выданні, першае з якіх — развагі А. Волана «Пра пайвышэйшае дабро»⁷¹. Не выключана, што гэтымі гадамі ў Вільні рабіліся спробы заснаваць і іншыя друкарні, пра што ўскосна сведчаць, прынамсі, некалькі друкаваных кніг без выдавецкага адрасу, якія, зрэшты, маглі быць выдадзены і ў вядомых друкарнях, дзе з тых або іншых прычын вырашылі выпускаць іх апанімна. Найлепшы прыклад таму палыміна патрыятычная брашура земскага пісара Хрыстафора Валадкевіча⁷², які даводзіў спрадвечную дзяржаўную самастойнасць Вялікага княства Літоўскага, згубнасць для яго Люблінскай уніі. Натуральна, гэтая публікацыя не магла спадабацца каралю Жыгімонту III, ды і не толькі яму, і з гэтай прычыны выдавецкі адрас на кнізе адсутнічае. Фапатычны католік, які ўзышоў на шведскі троп на пэйкі час пасля смерці свайго бацькі — шведскага караля Яна III, ён неўзабаве пазбаўляецца пасаду ў пратэстанцкай Швецыі і выганяецца з краіны. Ва ўмовах пагаршэння міжнароднага становішча Рэчы Паспалітай і яе ўнутранага стану з нядаўнімі пагромамі пратэстантаў у Кракаве і Вільні, што рабілася з маўклівага дазволу Жыгімонта III, а таксама працяглага народнага паўстання Х. Касінскага, у якім чысны ўдзел брала і беларускае насельніцтва, брашура Х. Валадкевіча магла кваліфікавацца перадусім як палітычнае выступленне, скіраванае супраць Польшчы і караля.

Дагэтуль вельмі загадкавы і лёс трэцяй па ліку друкарні ў Вільні, што друкавала кірылічным шрыфтам, — Васіля Міхайлавіча Гарабурды. Выданні яго пачалі выходзіць у свет праз некалькі гадоў пасля разрыву Пятра Мсціслаўца з Мамошчамі і вядомага судовага канфлікту двух бакоў, што цягнуўся з 1576 г. яшчэ як найменей тры гады, як сведчыць пра тое нядаўна апублікаваны Я. Л. Неміроўскім дакумент⁷³, гэта значыць амаль да моманту стварэння друкарні В. Гарабурды. Як чалавек блізкі да заблудаўскай друкарні і пават яе «слуга», В. Гарабурда быў знаёмы з друкарскай справай. Відаць, адной з яго функцый і абавязкаў было ажыццяўленне ўсебаковых сувязяў паміж выдавецкім цэнтрам, кніжнікамі, што жылі па Беларусі і Украіне, мецэнатамі і патэнцыяльнымі чытачамі. В. Гарабурда быў добра вядомы не толькі ў асяроддзі беларускіх, рускіх і ўкраінскіх інтэлектуалаў, але і пайбуйнейшых магнатаў, што іх падтрымлівалі. Яго цудоўна ведалі і А. Курбскі, і Мамошчы, і сам К. Астрожскі, які давяраў яму адказныя даручэнні. У адных з актаў 1582 г. В. Гарабурда названы «служэбнікам» канцлера Вялікага княства Літоўскага, кальвініста Астафія Валовіча⁷⁴, таго самага, які як мог марудзіў з адкрыццём у Вільні Езуіцкай акадэміі. У тым самым дакуменце згадваюцца два браты Гарабурды, адзін з якіх, Апанас, пазычыў Івану Зарэцкаму буйную суму грошай.

Першым выданнем друкарні В. Гарабурды варта лічыць апанімае Евенгелле вучыцельнае, надрукаванае каля 1580 г. Кніга гэтая паводле тэксту — амаль дакладная копія Евенгелля вучыцельнага, выдадзенага ў Заблудаве ў 1569 г. Знешняе падабенства таксама настолькі вялікае, што нават такі спрактыкаваны даследчык, як А. С. Радоскі, палічыў адзін з яго асобнікаў менавіта заблудаўскім выданнем⁷⁵. Арнаментальны матэрыял друкарні В. Гарабурды і шрыфты ўяўлялі сабой копіі тых, што выкарыстоўваліся ў выданнях рускіх першадрукароў. Набор без сумнення рабіўся з заблудаўскага Евенгелля вучыцельнага, якое паслужыла тэкставым арыгіналам і макетам выдання адначасова. Ад апошняга ў тэкставай частцы выданне В. Гарабурды адрозніваецца толькі тым, што на пачатку адсутнічае прадмова ад асобы Г. Хадкевіча, а ў канцы дапісаны невялікі «малітоўны» калафон. Друк выдання В. Гарабурды даволі неахайны, неахайнасць гэтая робіцца асабліва заўважнай у спалучэнні з дрэннай паперай, выкарыстанай для яго. Гэтыя дзве най-

больш істотныя асаблівасці і дазваляюць адрозніваць выданне В. Гарабурды ад заблудаўскага. Апроч капіраванага арнаментальнага матэрыялу ў выданні В. Гарабурды выкарыстана і адна арыгінальная дошка, якая, відаць, дасталася яму ад Івана Фёдарова — ініцыял «Е», які выкарыстоўваўся ў маскоўскіх, заблудаўскіх і львоўскіх выданнях. Евангелле вучыцельнае В. Гарабурды атрымала надзвычай шырокае распаўсюджанне ў Расіі, куды яно трапіла ў вялікай колькасці асобнікаў неўзабаве пасля надрукавання⁷⁶. Вельмі папулярнае было яно ў рускіх старавераў і невышадкова менавіта да аднаго з яго асобнікаў быў прыплецены унікальны помнік рускай патрыятычнай публіцыстыкі эпохі Ліхіх часоў⁷⁷.

Другое выданне В. Гарабурды — Актоіх 1582 г. Па ўсіх прыкметах ён пагадвае Евангелле вучыцельнае, з той толькі розніцай, што для яго, хутчэй за ўсё, выкарыстаны іншы шрыфт, адліты менш умела. Арыгінал для друку, безумоўна мясцовага паходжання, падвергся даволі сур'ёзнай рэдактарскай апрацоўцы, амаль цалкам незаўважнай у папярэднім выданні. У кнізе змешчана падзвычай цікавае пасляслоўе, напісанае ад асобы самога В. Гарабурды, якога, відаць, не варта лічыць надта ўмелым друкараром з-за вялікай колькасці прыкрых памылак і педантскага прафесійнага набору. Як і першае выданне В. Гарабурды, Актоіх 1582 г. быў незвычайна папулярны ў рускім асяроддзі, асабліва ў старавераў, да якіх яго асобнікі ў значнай колькасці траплялі з беларускіх і ўкраінскіх бібліятэк у XVII і XVIII стст. Не выключана, што В. Гарабурда надрукаваў і яшчэ адно выданне, вядомае сёння ўсяго толькі ў двух дэфектных асобніках, што захоўваюцца ў Маскве і Оксфардзе — Часоўнік⁷⁸. У гэтым Часоўніку, які можна датаваць часам пасля 1582 г., гэта значыць прыблізна 1582—1583 гг., выкарыстаны шрыфт В. Гарабурды, асобныя літары паследуюць тым, што ўжываліся Ф. Скарынам. Ініцыялы выдання даволі дакладна капіруюць скарынаўскія, што на першым часе можа нават увесці ў зман. Усяго ў Часоўніку выкарыстана больш за дваццаць дошак-копій для друкавання ініцыялаў⁷⁹, узорами для ўсіх іх былі апалагі ў асноўным з пражскіх выданняў Ф. Скарыны. Застаўкі і капцоўкі Часоўніка ў печым пагадваюць застаўку з пясвіжскага «Катэхізіса» 1562 г., а таксама выданняў Кракава; тое самае можна сказаць і пра наборны арнамент, падобны і да таго, што выкарыстаны ў друкарні В. Цяпінскага. Можна не

сумнявацца, што оксфардскі асобнік трапіў у Англію з Расіі, магчыма, праз Архангельск, педзе ў першай палове XVII ст., пра што сведчаць запісы англічаніна Рычарда Гловэра і шэрагу рускіх асоб; маскоўскі асобнік — раней палежаў бібліятэцы Троіца-Сергіева манастыра, куды ён трапіў прыблізна ў XVII ст. Раней кніга знаходзілася ў адным з падмаскоўных сёл, пра што таксама сведчыць запіс: «...села Звягіна церкви Спаса 133-го апреля...» (1625 г. — Ю. Л.). Цікава, што адсутныя аркушы ў кнізе былі адноўлены рукою ўжо недзе на пераломе XVI і XVII стст., і яна зрабілася больш падобная да рукапісу і менавіта так і лічылася ў манастырскай бібліятэцы. Часоўнік сведчыць пра пошук В. Гарабурдам пацыянальных рыс у беларускай друкаванай кніжнасці. У гэтай сувязі ён звяртаецца да выдавецкага досведу Ф. Скарыны, які ўжо часткова выкарыстоўваўся беларускімі і замежнымі пратэстантамі. Аднак на гэтым, чыста знешнім узроўні наследаванне і канчаецца. Адраджэнне некаторых элементаў арнаментыкі Скарыны, а таксама капіраванне паасобных літар яго шрыфтоў — вось і ўсё, што ўвайшло ў арсенал вучня Івана Фёдарова і Пятра Мсціслаўца, які заснаваў уласную друкарню, у якой былі надрукаваны, відаць, усяго тры выданні, самыя ўдалыя з іх — Евангелле вучыцельнае і Актоіх.

Шэраг прыкмет дае права меркаваць, што Часаслоў не быў выдадзены цалкам. Выйшла ў свет толькі частка кнігі, якая мае наступны змест: выбраныя малітвы і псалмы — арк. 1—8; «Свете тихий» — арк. 8—9; «Прокимпы в неделю» — арк. 9—11; «Молитва св. Семеона» — арк. 12; багародзічнік — арк. 12—13; малітва св. Яфрэма — арк. 14—15; «Начало третиаго часа» — арк. 16—56 (на арк. 25—26, 35—36, 44—46 малітвы Васілія Вялікага, а на арк. 26—27 — св. Яфрэма); «Начало утренн» — арк. 57—85; «Начало павечерницы» — арк. 86—108 (на арк. 93—99 «Песнь пророка Исаия»; на арк. 99—100 малітва Васілія Вялікага, на арк. 103—106 «Молитва Манасиа царя иудейска»); «Капон Богородици» — арк. 109—129 (на арк. 123—125 «Молитва пресвятеи Богородици Великаго Василия», на арк. 125—128 «Молитва Антиоха»); «Тропарн воскресныя» — арк. 130—138; «Тропарн дневныя» — арк. 138—143; «Богородичны и крестобогородичны» — арк. 144—147. Як бачым, склад гэтай, ужыванай і ў навучальных мэтах кнігі вельмі і вельмі своеасаблівы. Ён адлюстроўвае і пэўны эдэцыйна-тэксталагічны, і рэ-

дактарскі пошук адначасова. Часаслоў рыхтавалі для хат-
пяга ўжытку, пра гэта сведчыць і змест, і знешняя форма
кнігі, падрукаванай, дарэчы, у малым кішэнным фармаце.
З невядомых прычын праца пад Часасловам не была да-
ведзена да кашца, але і тое, што было зроблена, сведчыць
пра вялікую смеласць укладальніка і выдаўца, выяўляе
яго відавочную незвычайнасць.

В. Гарабурда, вядома ж, больш кніжнік і пісьменнік,
знаўца літаратуры, чым друкар. Гэтыя яго якасці, напэў-
на, цалкам выявіліся ўжо ў Заблудаве, дзе ён пачаў вы-
копваць і аднаведную, блізкую яго здольнасцям працу,
магчыма, збольшага археаграфічную і камісіяперскую.
Калі верыць словам В. Гарабурды, дык і друкарню ён за-
спаваў на тое, каб друкаваць «словенские» кнігі, што ўжо
перасталі выходзіць, хай сабе нават і блага, не дзеля «ле-
потнаго художества»⁸⁰. Такім чынам, у аснову яго дзей-
насці быў пакладзены перадусім прынцып служэння
пісьменнаму слову, а вельмі важная ўмова для класічнай
айчынай эстэтыкі, што мае грэчаска-візантыйскія выто-
кі,— мастацка-графічная аднаведнасць крыху ім паруша-
лася. Ён нібыта пават адмаўляе, хоць на практыцы з усяе
сілы імкнення дацягнуць мастацкі ўзровень сваіх выдап-
няў да кніг Ф. Скарыны і рускіх першадрукароў, якім ён
імкнення наслідаваць. Уплыў Івана Фёдарова і Пятра
Мсціслаўца адбіўся і на пісаннях В. Гарабурды. Вядомае
яго пасляслоўе да Актоіха 1582 г. напісана амаль цалкам
у традыцыях рускіх першадрукароў. У ім вытрыманы іх
стыль і нават лексіка, структура апавядання; але нельга
не заўважыць і істотных літаратурных знаходак самога
В. Гарабурды, прыклад таму — вельмі яскравае параў-
нанне сваёй працы ў выдаванні кніг, якая адзеньваецца ім
надзвычай крытычна, з мёдам, разлітым па кары: «Мед убо
аще и не в серебряных, или в золотых съсудех, но и на коре
не пременяет своего естества, сладости, сице и божествен-
ная писания не прелагаются инако грубости ради и пеле-
потнаго художества, но всегда в своем съставленном чину
пробывает непреложне и неразвратне»⁸¹. Нягледзячы на
відавочную перавагу слоў з лексікону традыцыйнага сла-
вянскага кніжніка, у пісаннях В. Гарабурды ёсць і ста-
рабеларусізмы, напрыклад словы «тобе», «почало» ў кала-
фоне Евенгелля вучыцельнага, «за папованья наяснейша-
го», «сподобляите» ў пасляслоўі да Актоіха і іншыя.
Часоўнік В. Гарабурда друкаваў ужо ў той момант, калі
ў доме Мамонічаў рыхтавалася да працы новая друкарня,

якая заявіла пра сваё існаванне ў 1583 г. У гэтую новую друкарню з цягам часу і перайшло абсталяванне, выкарыстоўванае В. Гарабурдам, які працаваў, хутчэй за ўсё, выключна па сваю адказнасць без аднаведных афіцыйных ухвалешняў, тым болей без прывілеяў караля.

Багата спрактыкавання ў гандлёвых і адміністрацыйных справах Мамонічы, што здабылі ў дзяржаве славу вельмі прадпрымальных і ўдачлівых людзей і атрымалі за свае заслугі пават шляхецкую годнасць, паставілі справу зусім іначай. Перадусім яны пачалі дамагацца для сваёй друкарні каралеўскага прывілея, які б забяспечыў яе дзейнасць. Ва ўмовах папалу канфесійнай барацьбы, што выяўлялася перадусім у цкаванні пратэстантаў, публічным спаленні іх кніг, якое, у прыватнасці, адбылося ў Вільні ў 1581 г., узмацненні дзейнасці цэнзуры, пападным характары езуіцкай прапаганды, гэтакі прывілей мог адыграць вельмі істотную ролю. Разам з тым і каралю, і мясцовым свецкім і духоўным чынам усіх канфесій было добра вядома пра тое, якія магутныя сілы стаяць за Мамонічамі: праваслаўнае мяшчанства аднаго з пайбуйнейшых гарадоў Еўропы ды і увогуле праваслаўнае беларускае насельніцтва Вялікага княства Літоўскага, а ўсе падзеі, што там адбываліся, адразу ж стапавіліся вядомыя Русі Маскоўскай, якая выяўляла найжывейшае палітычнае зацікаўленне да праследавання праваслаўных беларусаў з боку каралеўскай улады і каталіцкай царквы.

Беларускае праваслаўнае насельніцтва сталіцы ўяўляла сабой вельмі трывалую і надзвычай уплывовую арганізацыю, пра сілу якой сведчаць шматлікія гістарычныя факты. Сталічная праваслаўная партыя падтрымлівала найцяснейшыя сувязі з іншымі гарадамі дзяржавы, Мамонічы і ў самой гэтай партыі, і ў гэтых сувязях прымалі найактыўнейшы ўдзел. Крыху пазней яны адыгрывалі і вельмі важную ролю ў створаных брацтвах, а таксама ажыццяўлялі даволі складаныя і пакуль малавывучаныя міжнародныя кантакты па канфесійных каналах, што давала дому Мамонічаў вялікі прыбытак, у прыватнасці, ад продажу выддзеных імі кніг. Дом Мамонічаў меў надзвычай шырокія гандлёвыя сувязі агульнаеўрапейскага маштабу з пераважнай арыентацыяй на праваслаўныя рэгіёны. У Маскве, напрыклад, Мамонічы мелі штосьці па кшталт свайго сталага прадстаўніцтва, часта іх гандлёвыя экспедыцыі выпраўляліся па Балканы. Гандлёвыя агенты Мамонічаў былі і распаўсюднікамі друкаванай прадукцыі

іх друкарні, разам з якой, не выключана, у Расію траплялі і пекаторыя творы былых «маскоўскіх вальпадумаў», такіх, як Арцёмій або нават князь А. Курбскі. З другога боку, шмат што гаворыць і пра зваротную сувязь, напрыклад, той факт, што прыфты шэрагу выданняў Мамо́нічаў 1580-х гг. вельмі нагадваюць прыфты маскоўскага Псалтыра 1568 г. Гэтая і шмат якія іншыя падобныя акалічнасці даюць магчымасць гаварыць пра найчасейшыя ўзаемадачыненні беларускіх і рускіх інтэлектуалаў, перадусім кніжнікаў, пісьменнікаў, друкароў, выдаўцоў.

Вядома ж, пры ўсім размаху справы і яе значнасці для беларускай і шырай усходнеславянскіх і паўднёваславянскіх кніжных культур, Мамо́нічаў цэлыга ставіць на адзін узровень з выдаўцамі, чые жыццё цалкам прайшло пад знакам гуманізму, бескарыслівага служэння роднай культуры — Францыскам Скарынам, Іванам Фёдаравым і Пятром Мсціслаўцам. Мамо́нічы найперш купцы, прадпрымальнікі, што перадусім шукаюць карысці ў той або іншай справе. Да ажыццяўлення намечанага яны ішлі паступова, мэтаакіравапа, засцерагаючы сябе ад магчымых няўдач. Апраўданая асцярожнасць Мамо́нічаў падмацоўвалася іх досведам, які ў свой час падказаў ім, што беларускае грамадства як ніколі пачало адчуваць патрэбу ў друкаванай літаратуры, выпуск якой абяцаў немалыя прыбыткі. Гэта вызначыла адзін з папяркаў іх дзейнасці амаль на паўстагоддзя. Не трэба забывацца, што Лукаш Мамо́ніч зрабіўся гэтым часам «папяровым каралём». Э. Лаўцявічус нават проста піша: «Вытворчасць паперы і гандаль ёю ў Вільні былі ў яго руках»⁸². Кошт паперы, што ішла на выданне, у большай ступені вызначаў і кошт самога выдання. Папера была тым асноўным матэрыялам, без дастатковай колькасці якога не магла функцыяніраваць ніводная друкарня. Дарагую, прывезеную з-за мяжы паперу выдаўцам даводзілася пазашваць паступова, купляць певялікімі ў параўнанні з патрэбамі друкарскай справы партыямі, што надзвычай рэзка абмяжоўвала выдавецкія магчымасці. У выпадку з Мамо́нічамі ўсё нібы сканцэнтравалася ў адных руках.

З друкарні Пятра Мсціслаўца да Мамо́нічаў нічога з абсталявання, відаць, не перайшло. У іх доме па Рышку, па першым наверсе камяніцы Зарэцкіх, якая стаіць і цяпер⁸³, пачала стварацца новая друкарня, абсталяванне для якой Мамо́нічы здабывалі ў розных мясцінах Беларусі, Украіны, а магчыма, і Расіі. Ім удалося нават перацягнуць

да сябе на пэўны час вучпя і супрацоўніка Івана Фёдарава беларуса Грыпя Іваповіча, які вырабіў для Мамопічаў у 1582 г. два шрыфты і вярнуўся ў Львоў, дзе Іван Фёдараў прыцягнуў яго да суда за парушэнне дагавора, што, зрэшты, абышлося для Грыня без асаблівых непрыемнасцяў. Грысь зрабіў новай друкарні пеацэнную паслугу, бо забяспечыў яе ці не галоўным матэрыялам для працы. За аснову Грысь узяў ужо ўжывацыя ў Вільні шрыфты — Пятра Мсціслаўца і Васіля Гарабурды, менавіта малюпак іх літар вельмі пагадвае шрыфты друкарні Мамопічаў, выкарыстацыя ў яе першых выдавнях — Служэбніку 1583 г. і Псалтыра 1586 г. Першы з гэтых шрыфтоў, бадай, саступае свайму першаўзору, затое другі ідзе далей за яго. Што ж да вядомага курсіўнага шрыфта, што нагадвае беларускі скораніс, дык хутчэй за ўсё яго рабіў іншы майстар, а не ўраджэнец Заблудава Грынь, удзел якога ў працы друкарні Мамопічаў пасля смерці Івана Фёдарава (снежань 1583 г.) поўнасю адмаўляець, вядома ж, нельга.

Праз пяць гадоў працы новая друкарня мела ўжо як пайменей тры друкарскія варштаты і разнастайныя наборы шрыфтоў, у гэтым яна значна апераджала друкарню Езуіцкай акадэміі, у дзейнасці якой тады, дарэчы, адбываўся поўны застоі. Ва ўсіх сваіх характарыстыках друкарня Мамопічаў апераджае ўсе іншыя друкарні Вялікага княства Літоўскага XVI ст. Менавіта яна была тады найбуйпейшай у дзяржаве і таму зусім незразумела, на чым грунтуецца сцверджанне І. Пятраўскене пра тое, што «ў другой палове XVI стагоддзя паводле аб'ёму прадукцыі друкарня Віленскай акадэміі з'яўляецца вядучым выдавецкім цэнтрам друку ў Літве»⁸⁴. І паводле ўсіх колькасных характарыстык, і паводле сацыяльнай значнасці прадукцыі друкарня Мамопічаў не мае канкурэнтаў, і нездарма адно з найлепшых яе выданняў — «Статут Вялікага княства Літоўскага» — акадэмічная друкарня перадрукоўвае ў польскамоўным варыянце, прынамсі, чатыры разы ў XVII—XVIII стст. Перадрукоўвае яна ў польскамоўным варыянце і іншыя вельмі прыбытковыя выданні, поныт на якія, у адрозненне ад друкавапай прадукцыі езуітаў, быў падзвычай вялікі, — «Трыбунал абывацелям Вялікага княства Літоўскага». Адным словам, меркаванне пра тое, што друкарня Віленскай акадэміі — «цэнтр літоўскага друку ў XVI—XVIII стагоддзях» сумненню не падлягае; асноўная маса літоўскіх кніг за гэты час выйшла менавіта тут, аднак гэта далёка не вядучы

выдавецкі цэнтр для ўсяго Вялікага княства Літоўскага ў XVI ст. і пават на пачатку XVII ст. У гэтай сувязі М. Тапольска цалкам слушна піша пра тое, што друкарня Мамонічаў на ўсіх параметрах безумоўна стаіць «на першым месцы ў Вялікім княстве Літоўскім»⁸⁵. Відаць, варта дадаць і тое, што друкарня Мамонічаў у пэўнай ступені выконвала функцыі дзяржаўнай, хоць фактычна і юрыдычна заставалася прыватнай, аднак з адмысловымі пאўнамоцтвамі і прывілеямі. Нічога падобнага не было ні ў друкарні Мікалая Радзівіла Сіроткі, ні ў друкарні акадэміі ў XVI ст., апошняя тады служыла выключна мэтам каталіцкай прапаганды ў дзяржаве, уплыў якой на асноўную масу насельніцтва быў увогуле вельмі слабы, а ў асобных раёнах краіны і зусім мізэрны. Наадварот, усе выданні «каралеўскіх друкароў» Мамонічаў ахвотна і хутка разыходзіліся не толькі ў родным Вялікім княстве, але і за яго межамі, перадусім у Расіі, якая сталася пастолькі пажадашым, паколькі і педасяжным аб'ектам экспансійных памкненняў каталіцызму і яго самага мабільнага і дзейснага інстытудыйнага органа — Ордэна езуітаў. Нельга адмаўляць умення Мамонічаў даводзіць усё да кашца.

Прынцып паступовасці і грунтоўнасці, што прысутнічаў у любой іх дзейнасці, прыпёс свой плён і гэтым разам. Даволі сціпла пачаўшы, яны неўзабаве зрабіліся не толькі «папяровымі», але і «кніжнымі каралямі» на ўсходзе Еўропы. Маючы практычна неабмежаваныя рынкі збыту ў Расіі і на Балканах, Мамонічы апынуліся ў падзвычай рэдкай спрыяльнай сітуацыі, якая зрабіла магчымым пельбывалае дагэтуль пранікпенне беларускай літаратуры ў іншыя краіны. Ніколі болей беларуская кніжнасць такім шырокім патокам пельўлівалася ў культуры іншых народаў, не ўплывала гэтак моцна на іх лёс, як гэта было ў XVI і на пачатку XVII стст. Мамонічы імкнуліся да выдавецкай мапаполіі ўнутры дзяржавы, і яны атрымалі яе. У сваім прывілеі ад 13 сакавіка 1586 г. кароль Стэфан Баторый падаў выключнае права «дастойным мужам», віленскім грамадзянам бурмістру Казьме і скарбпаму Лукашу Мамонічам на друкаванне «рускіх, славянскіх і грэчаскіх кніг» і іх продаж у дзяржаве і за яго межамі мінуючы мытню, гэта значыць бяспрошліна⁸⁶. У гэтым дакуменце ёсць згадка пра ўжо выяўленую да Мамонічаў апеку караля пры арганізацыі друкарні, што, відаць, і адлюстравалася ў пасляслоўі яе першага выдання — Служэбніка

1583 г.: «Вседержителя бога отца благоволением и щедротами, иже к нам единопороднаго сына его, господа нашего Иисуса Христа, и с действием пресвятаго и животворящего духа, повелением благочестиваго господаря, великаго короля, его милости Стефана, за привиліем, волею и ласкою королевские милости и благословением преосвященнаго архиепископа, митрополита Киевскаго и Галицкаго и всея Русь, кир Ионисфора ко очищению и ко исправлению пенаученых и пенскусных в разум кнгописец, к почести же и славе всех съдетеля владыки бога и отца господа Иисуса Христа, дабы во церквах божних служащии перен по пскусных и исправленых книгах служили и отправовали службо, действо, таин Христовых, мольбы и припошения и молитвы за господаря и за христоименитыи народ выпуже ко богу приношали. Выдрукована сия книга служебник в славном и столечном граде Вильни в лето от създания мира 7091-е, а от воплощения господа бога и спаса нашего Иисуса Христа року 1583-о, месяца июня 24, пдикта 11. З друкарни дому Мамопичов»⁸⁷.

Тэкст пасляслоўя вельмі каларытны. Няма і пайменшага сумнення ў тым, што ён напісаны ў духу ўжо ўсталяванай традыцыі, развітай рускімі першадрукарамі і працягнутай іх вучнямі і паслядоўнікамі на Беларусі, Украіне і ў Расіі. Трэба думаць, не абышлося тут і без уплыву рускіх кніжнікаў, што жылі на беларускіх і ўкраінскіх землях, а таксама такіх майстроў друкарскай справы, як Нікіфар Тарасіеў, Нявежа Цімафееў, Андропік Цімафееў Нявежа, з пасляслоўямі якіх дадзены тэкст месцамі перагукаецца даслоўна. Прыведзеная цытата сведчыць пра тое, што ўжо першы цалкам самастойны крок на піве выдавецкай справы Мамопічы імкнуліся зрабіць бездакорным з пункту гледжання артадаксальнасці. У гэтым абсалютна перакопвае і сам тэкст Служэбніка. У перыяд бурлівага развіцця філалагічнай навукі ў мінулым стагоддзі ён прыцягнуў немалую ўвагу навукоўцаў і нават «меў гопар» быць даследаваным у вядомай серыі «Помнікі старажытнага пісьменства»⁸⁸. З усяго відаць, што ў аснову арыгінала Служэбніка пакладзены спісы, тэксты якіх аднолькава прымальныя ва ўсіх славянскіх землях, перадусім маскоўскіх. Асабліва цікавае згадванне ў святцах асоб, што шанаваліся амаль выключна ў Расіі, такіх, напрыклад, як Сергій Раданежскі, і адсутнасць такіх славурых віленскіх святых: Антонія, Іаана і Яўстафія, што выклікае як найменей неўразуменне. Застаецца

меркаваць, што эдыцыйна-рэдактарскую працу над Служэбнікам, а гэта было першае такога роду выданне ва ўсходніх славян увогуле, ажыццяўляў нехта з асоб, хто не надта добра ведаў мясцовую рэчаіснасць, абапіраўся перадусім на рускія рукапісныя ўзоры і, відаць, не так ужо і разлічваў на збыт кнігі ў першую чаргу ў межах Рэчы Паспалітай. І сапраўды, як пісала А. С. Зёрнава, шмат што «выяўляе прысутнасць у асяроддзі друкарні людзей, звязаных з Масквой»⁸⁹. Гэта маглі быць і рускія інтэлектуалы-эмігранты, і іх калегі, што жылі ў Расіі, дзе пасланцы Мамонічаў прабывалі бесперапынна і, будучы гэткімі ж праваслаўнымі і ведаючы мову, зносіліся з мясцовым насельніцтвам без вялікай цяжкасці. Аднак зводзіць усё толькі да маскоўскага ўплыву ні ў якім разе не выпадае. Кнігу выдавалі з разлікам на збыт адразу сярод некалькіх народаў, перадусім ва ўсходніх і паўднёвых славян, і таму ў ёй з'явіліся застаўкі, скапіравааныя з выданняў Божыдара Вуковіча і яго паслядоўнікаў.

Мамонічаўскі Служэбнік 1583 г. сапраўды меў шырокае распаўсюджанне на Балканах, трапіў ён і ў славянскія манастыры на Афоне, дзе дагэтуль яго асобнік захоўваецца ў Хіландары⁹⁰. Сёння выданне гэтае даволі рэдкае, намі ўлічана ўсяго толькі каля дваццаці яго асобнікаў, асноўная іх маса паходзіць са старых рускіх бібліятэк⁹¹. Параўноўваючы яго з сербскімі Служэбнікамі, друкаванымі ў Венецыі з пачатку стагоддзя і да 1580-х гг., робіцца відавочным, што архітэктоніка гэтай кнігі ў значнай меры паследуе ім. Заўважаецца ў пэўнай ступені і іх уплыў на некаторыя тэкставыя часткі, лірататурную кампануюку, не кажучы ўжо пра характар графічнага і друкарскага афармлення. Гэткая сувязь з сербскай кніжнасцю для Беларусі XVI ст. была справай цалкам звычайнай, захавалася нямала сведчанняў гэтаму, якія, на жаль, дагэтуль так і не былі прааналізаваны патрэбным чынам. Радавод культурных кантактаў Сербіі і Беларусі меў над канец XVI ст. глыбокія карані. У Вялікае княства Літоўскае з цягам часу перасялілася шмат знатных сербаў, прыклад таму — ужо згадваны род Зепавевічаў, які паходзіць ад сербскіх князёў⁹².

Пра цесную сувязь Мамонічаў і іх друкарні з рускімі кніжнікамі гаворыць і другое іх самастойнае выданне, што выйшла ў свет прыблізна праз два гады пасля першага — найцікавейшы сваім складам Зборнік⁹³. Усе творы, што ў яго ўвайшлі, пералічаны на першым яго аркушы, які за-

мяняе тытульны: «Генадзя патрыярха констанцінопольскага, по пареченню Сколярска дыялог или само друга розмова. Ку тому с книги Иоанна Дамаскина прение второе христианина з сарацынином или с магметаном. И третье слово, иже во святых отца нашего Иоанна Златоустаго, патрнарха Константина града, в нем же о терпении и благохвалении, да не плачемся зле о умерших». Як бачым, гэта зборнік перакладных твораў, напісаных на грэчаскай мове. Пераклад трэба звязваць перадусім з кімсьці прыбылым з Масквы, магчыма, А. Курбскім і яго атачэннем. На акрушы 5-м зборніка ў «Предасловии на книжку спю» гэтаму пібы даецца тлумачэнне, тут сам перакладчык называе сябе вучнем Максіма Грэка, які падараваў яму творы Генадзія. Выдаўцы пішуць, што зборнік падрукаваны імі ва ўсім адпаведна рукапісу, што трапіў да іх крыху раней і ўяўляе бяспрэчную цікавасць: «Про то, иже сих педавно прошлых часов до маломожное друкарни достался книжки, хотя же коротко, але звязне писаные, а людем христианским потребные и до прочитания и ко поучению и вери поправлению годные»⁹⁴. Апроч твораў Генадзія Схаларыса, Іаана Дамаскіна і Іаана Златавуста, найвядомейшых пісьменнікаў Усходу, у зборніку змешчапа яшчэ некалькі твораў, напісаных беларускімі і рускімі аўтарамі. Перадусім гэта невялічкі вершаваны панегірык Андрэя Рымшы «На герб яспебельможного пана, пана Остафея Воловича»:

Што две стрелы,
што врубы, што лелеи значат.
То вси люди мудрые вельми
горазд бачать.
Которых зацныи тот дом
за герб уживает.
Вер мне, иж там господу
цнота свою маеть.

А Р⁹⁵

Цікавае прысвячэнне кнігі канцлеру Вялікага княства Літоўскага Астафію Валовічу, напісанае ад выдаўцоў: «Ясне велможному папу, папу Остафею Воловичу, папу вилепскому, канцлеру найвышшшому Великого князства Литовского, берестейскому, кобринскому и прочая старосте, папу папу нашему милостивому»⁹⁶. Прысвячэнне падпісана так: «Наменьше и верне зычливые слуги ваше панское милости Козма и Лукаш Мамоичы унижонносы поклашают». Пасля ідзе агульная прадмова «па книжку

сію», папісаная ад асобы перакладчыка, у якой падаецца таксама «сказанне кратко о Патриарху Гепадію»⁹⁷. Ёсць усе падставы меркаваць, што зборнік не цалкам перакладзены з грэчаскай, у аснове перакладу «Пренія другога выписанаго с кнпгп Дамаскпновы»⁹⁸ ляжыць лацінскі арыгінал⁹⁹, што таксама ўскосна паказвае на магчымае дачыненне да працы пад ім А. Курбскага. У гэтым пераконваюць і лексіка-сіптаксічны лад, і сам стыль перакладу, характэрныя мепавіта для А. Курбскага і пісьменнікаў яго асяроддзя.

Нягледзячы на ўдзел у перакладзе «масквічоў», выданне выглядае як чыста беларускае. І справа тут не толькі ў лексіцы самога перакладу, поўнага «рускіх» слоў і выразаў, уступных артыкулах, што ўключаюць вершаваную эпіграму беларускага паэта Андрэя Рымшы і прысвячэнне Мамонічаў, але і найперш у зусім печачным друкарскім афармленні кнігі. Яна ў асноўнай сваёй частцы набрана новым шрыфтам — незвычайна прыгожым курсівам, які пагадвае старабеларускае пісьмо велікакняскіх капцылярый. Апошнія пятнаццаць аркушаў кнігі падрукаваны шрыфтам, у аснову якога бясспрэчна пакладзена славянскае кніжнае пісьмо, якое тады вельмі шырока распаўсюдзілася на ўсходнеславянскіх землях, у тым ліку і на Беларусі. Вось чаму ні ў якім разе нельга пагадзіцца з вызначэннем такога аўтарытэтнага даследчыка, як А. С. Зёрнава, што шрыфт гэты «больш блізкі да шрыфту Івана Фёдарова» і таму ён «больш звычайны»¹⁰⁰. Другі шрыфт зборніка таксама арыгінальны, у аснове яго — пісьмо беларускіх рукапісаў традыцыйнага зместу, якія маюць толькі вельмі ўскоснае дачыненне да чыста маскоўскай традыцыі. Што да малюнка паасобных літар, дык ён выключна беларускі, дакладней, старабеларускі, што ідзе як ад кніжнага, гэтак і ад канцылярскага пісьма, а магчыма, і шрыфтоў ранейшых беларускіх выданняў, у тым ліку і Ф. Скарыны. Прыклад таму — літара «щ». Ствараецца ўражанне, што старонкі гэтага унікальнага зборніка былі аддадзены на спробу новых беларускіх шрыфтоў, арыгінальнасць першага з якіх, курсіўнага, падобнага да канцылярскага пісьма, проста кідаецца ў вочы, а другога — можа быць у асноўным выяўлена толькі ў выпіку параўнання з пісьмом беларускіх рукапісаў традыцыйнага зместу, амаль зусім не вывучаных спецыялістамі, што ўсё яшчэ і дагэтуль вядзе да прыкрых памылак і кур'ёзных непаразуменняў, калі сваё пацыяпальнае лічыцца запа-

зычаным. Увогуле ж, Зборнік 1585 г. — гэта правобраз будучых выданняў палемічных твораў, друкаваных падзвычай хутка і проста, без ніякіх «прыгожасцяў», так уласцівых традыцыйнай славянскай кніжнасці.

Праз год у друкарні Мамонічаў быў выдадзены пераклад А. Курбскага з лацінскай мовы, дакладней, кампіляцыя з твораў Іагана Спангенберга пад назвай «От другие диалектики Иона Спанинъбергера о силогизме вытолковано». Выхад у свет гэтай кнігі вельмі сімтаматычны, ён сведчыць пра тое, што цяжкасці, з якімі сутыкнуліся праваслаўныя палемісты і сярод іх А. Курбскі пад час рэлігійных спрэчак, прымусілі іх шукаць розныя выйсці, у тым ліку засвойваць багаты досвед, назапашаны заходне-еўрапейскімі філасофскімі і багаслоўскімі школамі, найперш пратэстанцкімі. Заключная фраза з кампіляцыі Курбскага можа разглядацца як агульны дэвіз той рэлігійнай барацьбы, якая ахапіла Вялікае княства Літоўскае ў XVI ст.: «... все потреба ведати, да не всему верити, по точию правде и истинне». Менавіта яна, гэтая фраза, служыць ключом да разумення таго, чаму А. Курбскі звярнуўся да складання гэтай кампіляцыі. Курбскі імкнуўся даць у рукі праваслаўным палемістам тую самую зброю, якой так умела валодалі іх супраціўнікі, тыя самыя «ядовитые слогни», гэта значыць сілагізмы, «диалектические софизматы», без якіх перамога ў публічных рэлігійных дыспутах была тады немагчымая.

У якасці аспоўнага зыходнага матэрыялу для сваёй будучай кампіляцыі А. Курбскі выбраў своеасаблівы павучальны дапаможнік «Дыялектыка», складзены за некалькі дзесяцігодзяў перад тым нямецкім пратэстанцкім тэолагам Іаганам Спангенбергам (1484—1550). Дапаможнік гэты шмат разоў выдаваўся, у тым ліку некалькі разоў у Кракаве, і быў шырока распаўсюджаны ў Польшчы і Вялікім княстве Літоўскім. У сваім перакладзе Курбскі некалькі разоў адыходзіць ад аўтэнтыка, яго кампіляцыя ўяўляе сабой скарачаны варыянт выкладу Спангенберга пра сілагізмы. Кампіляцыя унікальная — яна захавалася ў двух няпоўных асобніках, што дапаўняюць адзін аднаго, у канвалюце складанага зместу, у які ўвайшло яшчэ шэсць розных выданняў, у тым ліку адзін асобнік паэмы «Лабірынт» магілёўца Фамы Іяўлевіча, надрукаваны на польскай мове ў Кракаве ў 1625 г. з прысвячэннем «братству Могилевскому»¹⁰¹. На чыстых аркушах на пачатку канвалюта чытаюцца запісы XVII ст., у прыватнасці: «...с

печатного двора Силвестра Медведева». Такім чынам, удаецца высветліць, што кніжачка А. Курбскага і праз стагоддзе пасля выхаду ў свет мела поспех. Ёю карысталіся на славытым Маскоўскім друкарскім двары — у першай рускай друкарні, яна знаходзілася ў аднаго з пайадукаванейшых рускіх людзей другой паловы XVII ст., вучня і пепасрэднага наступніка Сімяона Полацкага, праўшчыка Друкарскага двара, паэта Сільвестра Мядзведзева. Яму, Сільвестру Мядзведзеву, палежала і яшчэ адно выданне Мамонічаў 1586 г. — «Грамматика славенского языка»¹⁰², якая таксама захавалася ў двух няпоўных асобніках, лепшы з якіх знаходзіцца ў згадавым капвалюце разам з кампіляцыяй А. Курбскага.

«Граматыка» і кампіляцыя набраны зусім павымі, у параўнапні з папярэднімі выданнямі Мамонічаў, кірылічнамі шрыфтамі. У аснове іх ляжыць даволі складаны графічны кангламерат, паходжанне якога трэба звязваць як з уплывам беларускага канцылярскага пісьма, так і кніжнага. У «Граматыцы» апроч двух кірылічных ужыты таксама даволі дробны лаціпскі шрыфт, што сведчыць, прынамсі, пра гатоўнасць друкарні друкаваць і лаціпкаю. Асноўны шрыфт «Граматыкі» падобны да тых, што ўжываліся ў выданнях рускіх друкарняў таго часу, напрыклад у Псалтырах, надрукаваных у 1568 г. у Маскве і ў 1577 г. у Аляксандравай Слабадзе; і тут і там, дарэчы, ужываюцца ў якасці асобных знакаў чырвоныя кропкі. Гісторыя выдання «Граматыкі» вельмі сцісла выкладаецца ў пасляслоўі — калафоне, яна друкуецца па просьбу беларускіх мяшчан паводле рукапісу, прывезенага з Астрогу: «За прозбою жителей столицы Великого князства Литовского града Вильни. Сия кграматыка словеньска языка з газофилакши славного града Острога... выдана для паученья».

На пачатку таго самага 1586 г. выйшаў у свет і Псалтыр з паследаваннем¹⁰³, які ў зачнай ступені нагадвае заблудаўскі Псалтыр з Часаслоўцам 1570 г. — арпаментальны матэрыял, архітэктоніка выдання, тэкст. Тады ж быў надрукаваны і славуты «Трибунал абывателем Великого князства Литовского па соиме Варшавском даныи року 1581» — закон і інструкцыя пра дзеянне апеяльчыннага суда ў Вялікім княстве Літоўскім, які коратка менаваўся «Трыбуналам». Выданне гэтае ва ўсіх адносінах выдатнае для гісторыі беларускай культуры і літаратуры. Надрукаванае на старабеларускай мове, яно ўяўляе са-

бой той тып помніка пісьменства, які, нягледзячы на свой, здавалася б, чыста утылітарны характар, адыграў вялікую ролю як у станаўленні і захаванні мовы па працягу вельмі доўгага часу, так і ў беларускім літаратурным працэсе. Афіцыйны дакумент, карыстанне якім прадугледжвала абавязковае валоданне старабеларускай мовай, ён зрабіў значна большы ўплыў на беларускую літаратуру, у тым ліку польска- і лацінскамоўную, чым творы «пацяпальныя», даступныя нязмерна вузейшаму колу асобаў.

«Трыбунал» цалкам надрукаваны курсіўным шрыфтам, які пагадвае старабеларускае пісьмо дзяржаўных капіялярый, афармленне яго вельмі зграбнае, але не раскошнае. Як выданне, яго, бадай, можна лічыць новым, арыгінальным тыпам усходнеславянскай кнігі, афармленне якога, выкананае ў духу і стылі спелага Адраджэння, глыбока пацяпальнае. Бездакорная макетыроўка як пасобных староак, гэтак і ўсёй кнігі ў цэлым, падпісанай імем Астафія Валовіча, які вярнуўся пад канец свайго жыцця з пратэстаўтызму ў праваслаўе — «Остафен Волович, пап вилепский, канцлер Великого князства Литовского». Друкаванае выданне «Трыбунала» само па сабе сведчае эпохі, якое апавядае пра бесперапынную барацьбу за захаванне ўсіх правоў аўтаноміі Вялікага княства Літоўскага, гэтак нялюбай каралю і вяльможным прадстаўнікам заходняй часткі Рэчы Паспалітай. Нягледзячы на тое, што гравюра на асобным аркушы выяўляе два гербы федэральнай дзяржавы пад адной каралеўскай каронай (польскага арла і Пагоцю Вялікага княства Літоўскага), трэба прызнаць, што сам факт выдання гэткага дакумента шмат пра што гаворыць. Становіцца відавочнай і асабліва роля друкарні Мамонічаў у палітычным жыцці краіны — ім давяраюць выданне важнейшых юрыдычных актаў, што вызначаюць праўны статус пасельніцтва Вялікага княства Літоўскага. Ад «Трыбунала» заставаўся ўсяго адзін толькі крок да выдання велізарнай дзяржаўнай важнасці — «Статута Вялікага княства Літоўскага», які ўяўляе сабой зусім выключны сваім значэннем помнік старабеларускай мовы і літаратуры, што ствараўся на працягу дзесяцігоддзяў пайразумнейшымі прадстаўнікамі беларускага народа і пасля стагоддзямі спрыяў захаванню роднай культуры, актыўна ўздзейнічаючы і на іншыя.

Не будзе перабольшаннем сказаць, што ніводзін твор старабеларускай літаратуры не зрабіў на літаратурны працэс унутры краіны такога ўплыву, як «Статут», і, ця-

гледзячы на гэта, як літаратурны помнік ён зусім не вывучаны ¹⁰⁴. Павярхоўная згадка пра «Статут» Я. Ф. Карскага ў адной з заключных кніг яго славутага збору «Беларусы», прысвечанай старабеларускай пісьменнасці ¹⁰⁵, а таксама ў некаторых працах іншых даследчыкаў ніяк не мяняюць карціны. Па сутнасці, ва ўсіх іх канстатуецца сам факт бясспрэчнай значнасці гэтага помніка і для лёсу беларускай літаратуры, бо «ён не можа быць абызены маўчаннем», таму што «западна вялікае было значэнне такіх твораў і ў народным жыцці, ды і мелі яны шырокае распаўсюджанне» ¹⁰⁶. Яшчэ і сёння «Статут» успрымаецца выключна ў якасці помніка гісторыі права. Вельмі характэрны ў гэтай сувязі агляды артыкул Ю. Бардаха — «Літоўскія статуты — помнікі права перыяду Адраджэння», змешчаны ў зборніку прац савецка-польскай камісіі гісторыкаў ¹⁰⁷. Такое стаўленне да Статутаў 1529, 1566 і 1588 гг. складалася ў навуцы паступова, хоць на самым раннім этапе іх вывучэння яны ўспрымаліся пераважна як помнікі пісьменнай культуры. Перадусім гэта датычыла Статута 1588 г., якім пад уздзеяннем прац рускага бібліяграфа і гісторыка кнігі В. С. Сопікава зацікавіўся такі буйны польскі філолаг, як С.-Б. Ліндэ, які напісаў класічную манаграфію «Паведамленне пра Статут Літоўскі, рускай моваю і шрыфтам выдадзены» ¹⁰⁸. У манаграфіі Ліндэ Статут 1588 г. разглядаўся як помнік культуры і мовы беларускага народа, але ўжо ўсе наступныя даследчыкі бачылі ў ім толькі юрыдычны кодэкс. Прыклад таму — першая з такіх прац — даследаванне І. Б. Ракавецкага пра «Рускую Праўду» ¹⁰⁹, дакументальная частка якой, дарэчы, была надрукавана кірылічнымі шрыфтамі з Супрасльскай друкарні ¹¹⁰. Аднак тыя нешматлікія філалагічныя працы, якія напісаны пра Статуты, прысвячаюцца цалкам іх мове і з'яўляюцца, як правіла, чыста лінгвістычнымі. Літаратуразнаўчых даследаванняў гэтых надзвычай важных помнікаў пакуль не існуе.

Больш за стагоддзе таму вядомы польскі гісторык, знаўца гісторыі права В. А. Мацяёўскі пісаў: «Вялікім помнікам заканадаўства сваёй эпохі з'яўляецца Літоўскі Статут, такім, якога не мела сучасная Еўропа» ¹¹¹. Значэнне Статута 1588 г. было яшчэ і ў іншым, чаго часам не хацелі заўважаць, але што было ці не самым важным. Статут 1588 г. стаўся своеасаблівым гарантам дзяржаўнай аўтаноміі і самастойнасці Вялікага княства Літоўскага, яго канстытуцый і зборам пайважнейшых законаў адна-

часова, што ва ўмовах Люблінскай уніі 1569 г. з'явілася небывалым актам умелай дыпламатычнай барацьбы княства са сваім экспансійным суседам — Польшчай. У гэтай сувязі сучасны беларускі даследчык І. А. Юхо цалкам слухна зазначае: «Асноўнае дзяржаўна-праўнае значэнне Статута 1588 г. заключалася якраз у тым, што ён закападаўча аформіў захаванне Вялікага княства Літоўскага як самастойнай дзяржавы насуперак акту Люблінскай уніі»¹¹². Неабходна заўважыць, што ўсе Статуты і з праўнага пункту гледжання вывучаны яшчэ яўна педастаткова, а ў шмат якіх пытаннях іспуюць нават дыяметральна супрацьлеглыя погляды. Менавіта такое становішча вымушаны былі капстатаваць найбуйнейшыя павукоўцы ў гэтай галіне па вядомай юбілейнай канферэнцыі 1979 г. у Вільнюсе, прысвечанай 450-годдзю Статута 1529 г. Яна прадэманстравала «розныя погляды... па адны пытанні, што паказвае, паколькі яшчэ педастаткова вывучаная гэтая праблема»¹¹³. Адна з удзельніц канферэнцыі, маскоўскі гісторык І. П. Старасціна, у сваёй ранейшай працы піша нават пра неабходнасць «прызнаць, што пакуль яшчэ пытанне пра характар права Вялікага княства Літоўскага не знайшло дастаткова поўнага адлюстравання ў сучаснай гістарычнай літаратуры»¹¹⁴. Разам з тым удалося, здаецца, канчаткова зацвердзіць агульны погляд на характар мовы Статутаў, вызначыўшы яе як старабеларускую. Адзін з пайлейшых знаўцаў Статута 1529 г., літоўскі гісторык С. Лазутка, падсумоўваючы вынікі шматгадовага вывучэння гэтага пытання, кажа, што Статут «напісаны на старабеларускай мове, якая, можна сказаць, пераважала ў тых часы ў дзяржаўным апарате Вялікага княства Літоўскага і з гэтага пункту гледжання, вядома, ён перадусім з'яўляецца помнікам беларускай культуры»¹¹⁵. Разам з тым павуковец стаіць на тым, каб ужывалася назва «Літоўскі Статут», што замацавалася ў шэрагу прац, а не «Статут Вялікага княства Літоўскага» — арыгінальная назва самога помніка¹¹⁶. Гэткае пазіцыя даследчыка паўрад ці слухная, асабліва сёння. Бо ж у незнаёмага з топкасямі праблемы чытача ўзнікае не зусім правільная арыентацыя, дый некаторыя спецыялісты, прызвычаіўшыся да гэтага наймення і ўжываючы яго паўсюдна, тым самым пібы пераглядаюць погляды нашых далёкіх продкаў, адмаўляюць за імі права данесці да нас, нашчадкаў, жывое гучанне іх мовы, іх думкі, усё тое, што і называлася спрадвеку сапраўднай гісторыяй народа і дзяржавы.

Вось чаму назва Статута 1529 г., ужытая ў мінскім яго выданні 1960 г., якое сёння ўжо сталася вялікай бібліяграфічнай рэдкасцю, здаецца нам адзіна слухнай — «Статут Вялікага княства Літоўскага 1529 года»¹¹⁷, гэта значыць Статут усіх народаў гэтай дзяржавы. Разам з тым напісаны «на старабеларускай мове», якая «пераважала ў тых часы ў дзяржаўным апарате Вялікага княства Літоўскага», Статут 1529 г. і, тым болей, усе іншыя, у першую чаргу Статут 1588 г., створаны пасля адарвання ўкраінскіх земляў ад Вялікага княства, вядома ж, «перадусім з'яўляецца помнікам беларускай культуры». Факт гэты бясспрэчны, і таму Статуты — выдатныя помнікі старабеларускага пісьменства, як ніякія іншыя, яны вартыя самага шільнага і шырокага вывучэння з боку беларускіх літаратуразнаўцаў.

Пытанне пра чыста юрыдычную, праўную арыгінальнасць палажэнняў Статутаў, што былі, па сутнасці, зборамі асноўных законаў Вялікага княства Літоўскага, можа быць дэталёва вырашана толькі ў выніку аналізу апалагічных еўрапейскіх дакументаў таго часу, напрыклад чэшскіх статутаў, апошні з якіх меў артыкулаў амаль удвая болей. Арыгінальнасць Статутаў як помнікаў старабеларускага пісьменства, помнікаў літаратуры — бясспрэчная. Літаратурнае іх значэнне яшчэ больш павышаецца з прычыны самай цеснай сувязі з гуманістычнымі ідэямі, пакладзенымі ў падмурак гэтых кодэксаў¹¹⁸. Для нас надзвычай важна і тое, што паміж поглядамі беларускіх гуманістаў і палажэннямі Статутаў можна знайсці надзвычай шмат агульнага. Сучаснымі беларускімі даследчыкамі неаспрэчна даказана, напрыклад, і тое, што «паводле сваёй структуры Статут 1529 г. адпавядае класіфікацыі законаў, запрапанаванай» Францыскам Скарыпам у 1519 г.¹¹⁹.

Як бачым, па ўсіх мерках тых часоў перад намі маштабныя праўныя і літаратурныя помнікі эпохі, значнасць якіх для лёсу беларускай культуры немагчыма пераацаніць. Цалкам асобнае месца сярод іх, вядома ж, належыць Статуту 1588 г. — ён быў надрукаваны, не адзін раз перавыдаваўся, разышоўся шматтысячным тыражом і на працягу больш чым двух з паловай стагоддзяў не страчваў сваёй сілы, вольна і міжвольна служыў захаваўню і развіццю беларускай мовы і літаратуры, сцвярджэнню іх дасягненняў і значнасці як унутры дзяржавы, гэтак і далёка за яе межамі. Няма нічога дзіўнага, што менавіта

гэты помпнік старабеларускай літаратуры, побач з творами Ф. Скарыны, абудзіў вялікае зацікаўленне ў славяназнаўчай навуцы, што пачала нараджацца на пачатку міпулага стагоддзя. Статут 1588 г. успрымаўся перадусім як нейкі аазіс моўнай беларускасці ва ўмовах амаль поўнай на той час паланізацыі жывой беларускай пісьменнай культуры, яскравая арыгінальнасць і былая еўрапейская веліч якой цудоўна заўважаліся нават пры самым навярхоўным знаёмстве з ім. Гэтым і менавіта гэтым прыцягнуў Статут 1588 г. увагу буйнога філалага, навукоўца сусветнае славы С.-В. Ліндэ, аўтара аднаго з самых значных на свой час парысаў пра Ф. Скарыну, які вызначыў шмат якія асаблівасці Статута як першараднага помніка моўнай культуры беларускага народа¹²⁰.

Больш чым праз стагоддзе ў Коўне выйшла самая грунтоўная і на сённяшні дзень праца, прысвечаная Статуту 1588 г., — трохтамовае даследаванне І. І. Лапо, аднаго з найбуйнейшых гісторыкаў Вялікага княства Літоўскага¹²¹. Філалагічныя аспекты не асабліва цікавілі аўтара, які вызначыў мову Статута як «рускую», на падставе «ўяўлення пра адзінства ўсяго народа рускага»¹²². І. І. Лапо рашучым чынам выступаў супраць таго, каб лічыць мову Статута 1588 г. і шырэй усяго тагачаснага беларускага пісьменства беларускай: «Калі мы параўнаем рускую мову пісьменства Вялікага княства Літоўскага з сучаснай нам беларускай, дык ужо з першага погляду адразу заўважым, што перад намі дзве мовы, сувязь паміж якімі не паддаецца вызначэнню»¹²³. Гэткая думка І. І. Лапо, вядома ж, абвяргаецца ўсёй сукупнасцю лінгвістычных даследаванняў, якія асабліва інтэнсіўна вядуцца апошнімі дзесяцігоддзямі як у нас у краіне, гэтак і за яе межамі. Зрэшты, не раз яе абвяргае і сам І. І. Лапо на старонках той самай кнігі: «Без сумнення маюць рацыю тыя даследчыкі, якія прызнаюць гэтую мову мовай інтэлігенцыі Вялікага княства Літоўскага, на якой яна і гаварыла і пісала [далей ідзе спасылка на В. Ластоўскага. — Ю. Л.]. Цалкам натуральна, што мова гэтая не была тоесная з мовай народных мас, як гэта звычайна бывае. Вядома, яна мела свае недахопы. Але яна была дарагая тым, хто лічыў яе сваёй уласнай і ад яе яшчэ не адышлі, замяняючы яе польскай, як гэта станавілася ўсё больш і больш частым з XVII, а можа быць, і з канца XVI стагоддзя»¹²⁴. Але ж і такі аўтарытэт у славянскай філалогіі, як акадэмік Я. Ф. Карскі, сцвярджаў амаль тое самае, аднак ні яму,

ні іншым лінгвістам і ў галаву не прыходзіла адмаўляць непарыўную сувязь старабеларускай мовы — мовы помнікаў старога беларускага пісьменства з гісторыяй культуры беларускага народа, што, уласна кажучы, і рабіў І. І. Лапо, абвяргаючы погляды Карскага і такім чынам абвяргаючы і самога сябе. У сучаснай савецкай навуковай літаратуры даследаванне І. І. Лапо не раз паддавалася вельмі сур'ёзнай крытыцы. Так, напрыклад, наконт вызначэння І. І. Лапо мовы Статута С. Лазутка пісаў: «Шмат хто з рускіх буржуазных вучопых, асабліва Ф. Чарнецкі, Ф. І. Леантовіч і ў пэўнай меры І. І. Лапо, без усялякіх агаворак, неабгрунтавана, зыходзячы з вялікадзяржаўных пазіцый, лічылі яе рускай»¹²⁵. Не хочацца, каб чытачы ўгледзелі ва ўсім гэтым нейкую нашу небесстароннасць у дачыненні да І. І. Лапо. Яму неабходна аддаць належнае — трохтамовая праца вучонага і да сёння застаецца найбуйнейшым гістарычным даследаваннем пра Статут 1588 г. Аднак да шмат якіх палажэнняў гэтай сапраўды тытанічнай працы трэба падыходзіць крытычна, часам нават вельмі крытычна, бо яны адлюстроўваюць не толькі застарэлыя дарэшты погляды, распаўсюджаныя тады ў навуцы, але і прынцыпова няслушныя трактоўкі, аўтарам якіх у значнай ступені быў сам І. І. Лапо. З-за недахопу месца ў гэтай кнізе мы, натуральна, пазбаўлены магчымасці даць больш ці менш поўны разбор яго працы. Адзначым толькі, што і меркаванні І. І. Лапо пра мову Статута 1588 г. былі ўзятыя на ўзбраенне некаторымі савецкімі аўтарамі, можна сказаць, яны пакінулі даволі заўважны след у айчынной гістарыяграфіі. С. Лазутка слушна заўважае, што «ў савецкай гістарыяграфіі сустракаецца яшчэ разбежнасць у вызначэнні гэтай мовы. Ва ўкраінскай, у тым ліку акадэмічнай літаратуры яна называецца рускай, у беларускай — без агаворак беларускай, у літоўскай больш дыпламатычна — рускай, у дужках беларускай, або наадварот. Думаецца, гэта адбываецца таму, што гісторыкі слаба ведаюць даследаванні нашых філолагаў»¹²⁶.

Праца І. І. Лапо пра Статут 1588 г. завяршаецца публікацыяй яго тэксту, якую ўкладальнік рыхтаваў амаль два дзесяцігоддзі. Выданне тэксту Статута 1588 г. І. І. Лапо — найлепшая публікацыя помніка, да якой часта звяртаюцца гісторыкі ўсяго свету. Праўда, і тут, як паказваюць нашыя пазірэнні, І. І. Лапо зрабіў сур'ёзную памылку, педаравальную для гэткага буйнога гісторыка, які

абаніраўся на дасягненні еўрапейскай метадалогіі і тэхнікі гістарычнага даследавання. У аснову сваёй публікацыі Статута, якую ён лічыў строга крытычнай, І. І. Лапо паклаў не першае, як таго патрабавалі ўсе правілы, а другое выданне Статута 1588 г., дакладней, яго перадрук, што набачыў свет праз некалькі гадоў. Гэта адбылося таму, што І. І. Лапо не здолеў разабрацца ў паслядоўнасці выхаду ў свет трох асобных выданняў Статута, што маюць тытульныя аркушы з аднолькавай датай — 1588. Такім чынам, нягледзячы на прывядзенне розпачытанняў па ўсіх трох выданнях Статута, публікацыя І. І. Лапо ў значнай меры страчвае сваю каштоўнасць. Нам удалося нават расшукаць і той асобнік Статута другога яго выдання, 1592 г., які быў пакладзены І. І. Лапо ў аснову публікацыі. Цяпер ён захоўваецца ў зборах Дзяржаўнай бібліятэкі СССР імя У. І. Леніна¹²⁷. Цікавы і старадаўні пераплёт гэтага фаліянта, на нашу думку, выраблены ў Вільні ў канцы XVI ст., магчыма, беларускімі майстрамі.

Статут 1588 г., як і ўсе папярэднія Статуты, плён дбайнай працы шматлікіх аўтараў, своеасаблівы калектыўны твор, які пісаўся на працягу шэрагу гадоў, выпраўляўся, дапаўняўся, рэдагаваўся. Адказнаю за кожны Статут была спецыяльная камісія, якой надавалася вядучая роля ў іх складанні. У склад камісіі уваходзілі розныя асобы: правазнаўцы і неправазнаўцы — у асноўным дзяржаўныя службоўцы. Добра вядома, што ў камісіі па выпрацоўцы Статута 1566 г. праваслаўныя і католікі былі прадстаўлены пароўну, прычым у асяроддзі каталіцкай пяцёркі быў, верагодна, і адзін кальвініст¹²⁸. Ю. Бардах лічыць, што ў камісіі па складанні Статута 1588 г. вядучую ролю ўжо адыгрывалі кальвіністы¹²⁹, але гэта не зусім так. У камісію, прызначаную каралём, увайшло адзінаццаць чалавек, сярод якіх былі і праваслаўныя, і пратэстанты, і католікі. Як і раней, цэнтрам усёй дзейнасці камісіі была дзяржаўная канцылярыя, узначаленая канцлерамі і падканцлерамі. Асабліва вызначыліся ў падрыхтоўцы праекта Статута 1588 г. і яго выданні радавітыя, спрадвечна праваслаўныя беларусы: канцлер Астафій Валовіч, які перайшоў у 1580-х гг. з кальвінізму ў праваслаўе, і падканцлер Леў Сапег, які ў тых самых гадах зрабіўся католікам. Улічваючы, што першаму з іх пяцітамовая «Энцыклапедыя літаратуры і мастацтва Беларусі» зусім не надала ўвагі, а пра другога ў ёй змешчаны зусім невялічкі артыкул, у якім Леў Сапег паўстае перад намі выключна як грамад-

скі дзеяч, хочацца пагадаць, што канцлер і падканцлер былі і выдатнымі пісьменнікамі, якія цудоўна, а дакладней, бездакорна валодалі беларускай літаратурнай мовай тае пары. Па сутнасці, яны і дзесяткі іншых іх папярэднікаў і паступнікаў на гэтых пасадах і былі тымі заканадаўцамі беларускай літаратурнай мовы, якія ў значнай ступені вызначалі яе лёс.

Вобразна кажучы, канцлера Вялікага княства Літоўскага, які загадваў дзяржаўнай канцылярыяй і ўсім-яе справаводствам, можна пазваць вярхоўным рэдактарам гэтай мовы, бо яму штодзённа даводзілася мець справу з пайважнейшымі актамі, пісанымі па-старабеларуску, якія ён у той або іншай меры мусіў выпраўляць і такім чынам задаваць пэўную скіраванасць у развіцці старабеларускай мовы. Тое самае, што і пра канцлера, і нават паўрад ці ў меншай ступені, трэба сказаць і пра астатніх супрацоўнікаў канцылярыі, перадусім пра пісараў. Непасрэдна яны выкопвалі ўсю папярэднюю літаратурную працу, якая рэдагавалася канцлерам або падканцлерам, як таго і патрабаваў унутраны статут. Варта падкрэсліць выдатную ролю ўсіх гэтых пісараў у складанні вялікіх і малых дакументаў па старабеларускай мове, у тым ліку і Статутаў. Пісары былі менавіта тымі, хто літаратурна афармляў палажэнні Статута 1588 г., непасрэдна пісаў іх па старабеларускай мове. Ад іх умення і літаратурнага таленту залежала вельмі шмат, і таму пасада пісара заўсёды была шанаваная і займалася асобамі, якіх амаль без выключэння мы можам называць і пісьменнікамі, літаратарамі. Вельмі істотна і тое, што амаль усё справаводства ў канцылярыі і самі Статуты пісаліся старабеларускім скоранісам, у аснове якога ляжыць кірылічнае пісьмо, што выводзіць сваю назву ад імя аднаго з вынаходнікаў славянскай азбукі — Кірыла. Гэтая асаблівасць нашых пісьменных культур заўсёды была самай паказальнай адрознай прыкметай, а часткова і перашкодай на шляху іншакультурнай экспансіі, якія праіснавалі воль ужо больш за тысячагоддзе. Такім чынам, чыста літаратурная апрацоўка тэксту Статутаў, пісаных на дзяржаўнай мове Вялікага княства Літоўскага — старабеларускай і старабеларускім скоранісам, была недаступная каталіцкім біскупам і іншаземцам-правазнаўцам, што ўваходзілі ў камісію і размаўлялі ў асноўным на лацінскай і польскай мовах. У гэтай частцы праца стварэння Статута 1588 г. вялася амаль выключна беларускімі сіламі.

Важна падкрэсліць і тое, што гэтка манаполія беларусаў, старабеларускай мовы і пісьма ў дзяржаўным жыцці Вялікага княства Літоўскага выклікала пезадавальненне каталіцкай царквы і караля, з ёй апошнія не адзін раз спрабавалі змагацца, праўда, заўсёды без поспеху. Прапаповы некаторых правазнаўцаў-іншаземцаў пра абавязковае ўвядзенне лацінскай мовы ў справаводства Вялікага княства Літоўскага замест старабеларускай успрымалася ў дзяржаве ледзь не як замах на яе самастойнасць. Праўда, пытанне гэтае не вырашалася ўсімі адпаведна. Варта памятаць пра тое, што тады і крыху раней Вялікае княства Літоўскае ў сферы справаводства было ва ўладзе, прынамсі, дзвюх моўных стыхій — старабеларускай і лацінскай, што, у прыватнасці, адбілася і на мове асобных дакументаў, напісаных па-лацінску. Аднак увогуле ў лацінскай мове тут не было ніякай патрэбы, яна выкарыстоўвалася толькі ў асобных дакументах, і супрацьборства дзвюх моўных стыхій, не атрымаўшы развіцця, амаль адразу ж закопчылася перамогай старабеларускай мовы. Варта падаць думку на гэты конт Ю. Бардаха, які лічыў, што «ўвядзенне лацінскай мовы — ў якасці афіцыйнай у заканадаўства і праўны ўжытак Вялікага княства Літоўскага... не было ні рэальным, ні неабходным, бо старабеларуская мова, на якой былі напісаныя ўсе тры Статуты, поўпа і выразна выказвала ўсе неабходныя праўныя паняцці»¹³⁰. Што ж да агульнага значэння старабеларускай мовы і пісьма ў развіцці самых розных бакоў культуры ўсіх народаў Вялікага княства Літоўскага, дык яно было проста каласальнае і, як ні парадаксальна, яно не вывучана і не вывучаецца і дагэтуль. Старабеларуская мова і старабеларускае пісьмо перамаглі тады ў дэмакратычнай барацьбе, іх прыкрытэт быў абсалютна бяспрэчны, што знайшло адлюстраванне і шмат у якіх палажэннях Статута 1588 г., які замацаваў іх дзяржаўны характар: «А писар земский маеть по руску литерамн и словы рускими вси листы, выписы и позвы писати, а не иным езыком и словы».

Пра неабходнасць надрукавання Статутаў у Вялікім княстве Літоўскім гаварылася даўно, у прыватнасці, размова пра гэта вялася на Берасцейскім і Віленскім сеймах 1544 і 1551 гг. Але ажыццяўленне ідэі, нягледзячы на абяцанні караля, адсунулася амаль на чатыры дзесяцігоддзі. Яно сталася магчымым толькі пасля небывалага развіцця ў дзяржаве беларускага кнігадрукавання кірыліч-

ным прыфтам і стварэння адпаведнай матэрыяльна-тэхнічнай базы, без паяўнасці якой з'яўлецца гэтага найважнейшага ва ўсёй гісторыі Вялікага княства Літоўскага выдання было б немагчымае. Да яго ажыццяўлення рыхтаваліся паступова, загадзя. Не выключана, што само параджэнне друкарні Мамонічаў у 1583 г. у пэўнай меры звязана з магчымасцю ўвасаблення ў будучым гэтай ідэі. Мы, вядома ж, не падзяляем меркавання І. І. Лапо пра дзяржаўны характар друкарні Мамонічаў¹³¹, падта ўжо шмат чаго, калі не ўсё, гаворыць пра тое, што яна была прыватная і толькі прыватная, і, тым не меней, непасрэднай сувязі яе ўладальнікаў з вярхоўнай уладай Вялікага княства Літоўскага паказваюць на магчымасць, а дакладней, на непазбежнасць уплыву апошняй на дзейнасць друкарні. Выраб цалкам арыгінальнага курсіўнага прыфту, што нагадвае пісьмо велікакняскай канцылярыі, непрыдатнага для выдання звычайных традыцыйных кніг, кажа пра тое, што паралельна з выпрацоўкай палажэнняўовага Статута ішла і інтэнсіўная падрыхтоўка да яго друкавання, чаго так жадала большасць знатных людзей у дзяржаве, выключаючы вялікага князя, які быў адначасова і ўладаром усёй Рэчы Паспалітай.

Выданне Статута 1588 г., своеасаблівай канстытуцыі незалежнай дзяржавы — Вялікага княства Літоўскага, сталася не проста фактам культурнага жыцця, зафіксаваным у аналах кнігадрукавання, а адной з найважнейшых унутры- і знешнепалітычных акцый на ўсходзе Еўропы. Не падлягае сумненню, што аж да пачатку XIX ст. гэта было галоўнае і найбольш важнае выданне з усіх амаль пяці тысяч друкаваных кніг, што пабачылі свет у Вялікім княстве Літоўскім. У гэтай сувязі ўяўляецца неабходным больш падрабязна спыніцца на літаратурных і графічных асаблівасцях выдання Статута 1588 г.

Як ужо згадвалася, выданняў Статута, пазначаных датай 1588 г., было тры. Вядома гэта ўжо вельмі даўно, яшчэ з першай паловы мінулага стагоддзя. Шмат пісаў на гэты конт такі выдатны беларускі археограф, як прафесар І. Даниловіч, які запрапанаваў і вельмі смелую гіпотэзу пра мэтазгоднасць трох выданняў Статута з аднолькавай датай, якія Мамонічы прадпрынялі для атрымання дадатковага прыбытку, абяцанага хуткім продажам першага выдання. Дадзеныя філіграналогіі і кнігазнаўчага аналізу дазволілі пазней удакладніць сапраўдны час выхаду ў свет усіх трох выданняў, асабліва важнымі былі высновы

А. С. Зёрнавай¹³² і Э. Лаўцявічуса¹³³, які слупна папрак-
нуў даследчыцу за няведанне аспоўнай літаратуры пыта-
ня, у тым ліку прыцыпова важных для дадзенай тэмы
прац І. І. Лапо і С. Пташыцкага, які пісаў нават пра чаты-
ры выданні Статута 1588 г.¹³⁴. Сваіго часу намі былі ўлі-
чаны ацалелыя ў свеце асобнікі ўсіх трох выданняў Ста-
тута — 1588, каля 1592 і каля 1594 гг. Іх удалося выявіць
амаль паўсотні¹³⁵.

Арыгінальны тытульпы аркуш першага выдання Ста-
тута 1588 г. быў паўтораны, за выключэннем некаторых
вельмі важных дэталей, і ў двух наступных: «Статут Ве-
лікаго Княства Літоўскаго от паяснейшаго господара ко-
роля Его милости Жикгимонъта Третьего па коронацыи
в Кракове выданыи, року 1588». Далей ідзе графічны ад-
бітак славутай «Пагоні» — дзяржаўнага герба Вялікага
княства Літоўскага і выхадныя дадзеныя: «Друковано
вольном месте виленьскомъ, в друкарни дому Мамоничов.
З ласки и привилія короля его милости». На тытульных
аркушах другога і трэцяга выданняў Статута, апроч таго,
змешчаны біблейскія цытаты ў перакладзе на старабела-
рускую мову, што яшчэ больш падкрэслівала дзяржаўны
характар і афіцыйную значнасць гэтай мовы, нападўняла
ўсю кнігу асаблівым зместам, нібы адразу паказвала на
яе прыналежнасць да тых помнікаў пісьмовай культуры,
якія пазней атрымаюць назву старабеларускіх. Цікавая
была эвалюцыя, якой падпала выява «Пагоні» на ўсіх
трох выданнях Статута. На тытульных аркушах другога
і трэцяга выданняў «Пагоня» апынулася пад каралеўскай
каронай¹³⁶ дзеля напаміну пра акт Люблінскай уніі 1569 г.,
пра які пад час друкавання першага выдання падканцлер
Леў Сапега і найбліжэйшыя яго памочнікі палічылі маг-
чымым проста «забыцца». Затое адварот тытульнага ар-
куша цалкам «аддаваўся» каралеўскай асобе, ксілаграфіч-
ную выяву якой, змешчаную там, наўрад ці варта лічыць
асабліва ўдалай. На другім аркушы надрукаваны гэкіт
прывілея на лацінскай мове, дадзенага Л. Сапегу каралём
Жыгімонтам III 11 лютага 1588 г. па выданне Статута.
Дакумент гэты цікавы для нас тым, што ў ім падкрэслі-
ваюцца відавочныя перавагі значнай колькасці абсалютна
ідэнтчных асобнікаў друкаванай кнігі перад рукапісам
і яго спісамі, што кожным разам нападўняліся ўсё новымі
памылкамі. Л. Сапегу каралём давалася адзінаасобнае
права на выданне Статута «польскімі і рускімі» шрыфта-
мі, чым падканцлер, а ў хуткім часе і канцлер, карыстаў-

ся аж да сваёй смерці ў 1633 г., хоць і не сцягнуўся з польскамоўным выданнем Статута, які ўпершыню пабачыў свет у той самай друкарні Мамонічаў толькі ў 1614 г., гэта значыць больш чым праз чвэрць стагоддзя пасля яго зацвярджэння і ўступлення ў сілу. Важна падкрэсліць, што арыгінал Статута, у тым ліку і яго спіс, зацверджаны каралём, быў напісаны на старабеларускай мове. Польскі пераклад з'явіўся значна пазней і яго якасць, дарэчы, была не зусім здавальняючая, бо польская тэрміналогія не магла адлюстраваць усіх асаблівасцяў матэрыяльнага і духоўнага жыцця насельніцтва Вялікага княства Літоўскага.

Следам за прывілеем Л. Сапегу на трох старонках надрукаваны маніфест Жыгімонта III на старабеларускай мове пра дараваанне Статута, датаваны 28 студзеня 1588 г.: «Жыгімонт Трэці, божью милостью король польский, великий князь литовский... Чиним явно сим нашим листом всем посполите и каждому зособна нынешним и потом будущим, иж панове рады и врядники наши и послы Великого князьства Литовского, на сойме вальном... именем всех станов обывателей Великого князьства Литовского подали нам ку подтверженью статут... Мы, господарь... тот статут права Великого князьства Литовского новоправлений сим привилъем нашим ствержаем и всем станом Великого князьства Литовского ку уживанью на вси потомные часы выдаем... Писан у Кракове лета божьего пароженья 1588, месяца генваря, 28 дня. Спшсмундус рекс. Лев Сапега, подканцлерый Великого князьства Литовского. Кгабрнелъ Война, писарь».

Далей ідзе працяглае прысвячэнне выдання Жыгімонта III, яно мае характар палітычнага маналага і напісана на-еўрапейску адукаваным Л. Сапегам на роднай літаратурнай мове: «Были тые часы, наяспейший милостивый господару королю, коли в том згромаженью а посполитованью людском, которое мы Речью Посполитою называем, не правом яким описаным або статутом, але только своим зданьем и уподобаньем владность свою господары и королы того света над людьми ростегали... А про то он, великий и зацный философ греческий Аристотелес поведил, же там бельлуя, а по нашому дикое зверя, пануеть, где человек водлуг уподобанья своего владность свою ростегаеть. А где оият право, або статут гору маеть, там сам бог всем владнеть... А пжем тую працу перед себе взял, абым тот статут в друк подал, он же вашей королевской милости

офярую... Писап у Берестыю лета... 1588, месяца декабры, 1 дпя. Лев Сапега...» Прысвячэнне падобна хутчэй па пэвалічкі палітычны трактат, напісаны выдатным стылістам, і адначасова публіцыстычнае выступленне вучонага дзяржаўнага дзеяча, які прамаўляе перад «всех станов обывателями» и светам палкае Слова аб праве свайго парода і дзяржавы на суверэнітэт. Усё гэта было цалкам у духу Адраджэння, у духу тых навацый, якіх Усходняя Еўропа, уключаючы Польшчу і суседнія землі, пакуль не ведала. Прысвячэнне — апошняе сведчанне ў кнізе пра існаванне Люблінскай уніі 1569 г. і пра адзіную дзяржаву — Рэч Паспалітую. Далей, ні ў папярэдніх артыкулах, ні ў гэтым самым Статута, пра гэта няма непасрэдных згадак. Ствараецца ўражанне, што пра караля і унію, аддаўшы ім «палежнае» самым сціплым чынам, пастараліся ўвогуле забыцца. За выключэннем некалькіх першых аркушаў усё выданне і графічна і тэкстуальна нагадвае самую сапраўдную канстытуцыю незалежнай дзяржавы, надрукаваную працаю і на сродкі аднаго з найвыдатнейшых еўрапейскіх мысліцеляў і літаратараў таго часу — Л. Сапегі, «на прэславныя... гербы» якога Андрэй Рымша змяшчае ў Статуце сваю «епікграму»¹³⁷.

У абсалютнай выключнасці Л. Сапегі як палітычнага тэарэтыка, які выказаўся ў далёкім XVI ст., па сутнасці, за канстытуцыйную манархію (!), і асабліва пісьменніка-патрыёта яшчэ больш пераконвае яго зварот «Всім вобец стапом Великого князства Литовского», змешчаны непасрэдна перад самім тэкстам Статута. Прысвячэнне і зварот сведчаць пра асаблівы дар слова ў Л. Сапегі, які не толькі пабудаваў самую перадавую на той час праўную канцэпцыю ўнутрыпалітычнага ладу дзяржавы, у нечым нават роднасную рэспубліканскай, але і бездакорна выклаў яе ў чыста літаратурным плане. Прысвячэнне і зварот напісаны нібы на адным дыханні. Падканцлеру ўдаецца цалкам заваяваць увагу чытача, трымаць яго ў напружанні. Ён вельмі і вельмі ўмела расстаўляе самыя розныя акцэпты, падзвычай важныя як для манарха, так і для «обывателей». Аддаючы «належае» каралеўскай асобе і гэтым самым вярхоўнай уладзе Рэчы Паспалітай, Л. Сапега не забываецца пагадаць, што ўлада гэтая выбарчая, зацверджаная і воляю Вялікага княства Літоўскага, якое гэтую ўладу добрахвотна прыняло і зацвердзіла. Ва ўсіх выпадках кароль павінен кіравацца законамі, прынятымі па ўзаемнай згодзе, і строга іх выконваць, ні ў якім разе

не пераступаючы мяжы дазволенага, у тым ліку і гэтым Статутам: «...владу і волпость у руках своих маем, а права сами себе творачы, яко наибольшей можем волпости своее во всем постерегаем, бо не только сосед, а сполный наш обыватель в отчизне, але и сам господарь пан наш жадное звирхности пад нами заживати не может, одно толко, колко ему право допускаеть». З свайго боку, і «обыватели» мусили заўсёды дзейнічаць адпаведна з законам, каб, як сказаў Цыцэрон, будучы яго нявольнікамі, карыстацца свабодаю. Спасылкі на Арыстоцеля і Цыцэрона, аднак, не павінны збіваць з тропу — развагі дзяржаўнага дзеяча Л. Сапегі цалкам арыгінальныя, апалогію ім знайсці паўрад ці магчыма. Яны адлюстроўваюць той папал пачуццяў, выяўляюць той шматгадовы пошук ідэальнай унутрыпалітычнай дактрыны, якія асабліва добра ілюструюць агульнае праяўленне ідэй гуманізму сярод інтэлектуальнай эліты, у тым ліку і ў літаратурным асяроддзі, у сферу дзейнасці якога ўваходзіла і ўсё, звязанае са стварэннем, выданнем і распаўсюджваннем Статута 1588 г. Як гімн капстытуцы і збору законаў Вялікага княства Літоўскага і яго дзяржаўнай мове — старабеларускай — дагэтуль гучаць словы Л. Сапегі: «Про то маючи таковыи скарб в руках наших, который жадною сумою перплачои быти не может, пристонитъ каждому почтивому человеку, абы о нем ведал, а будучи добре ведомый, абы яко сам себе и попудливости свои гововал и водлуг права писаного справовалсе, а пикого не кривдил. Так если бы од кого был укривжон, абы ведал, где обороны и лекарства в кривде своей искати маеть, бо яко один сапатор римский другого штрофовал, же права отчизны своее не умел, так каждый обыватель годен ест наганенья, который вольностью се фалить и прав своих умети и розумети не хочет, которым правом усю вольность свою обвароваую маеть. А если которому народу встыд прав своих не умети, поготовю нам, которые не обчым яким языком, але своим власным права списаные маем...»

Л. Сапега і «уряд» Вялікага княства Літоўскага выдатна ўсведамлялі велізарную важнасць гэтага выдання, ажыццёўленага падканцлерам, «кошту і накладу своего не жалуючы», як гэта было некалі ў маёптку Г. Хадкевіча Заблудава ў выпадку з Іванам Фёдаравым і Пятром Мсціслаўцам. Праўда, гэтым разам гаворка ішла не пра адну толькі, самую шматлікую, частку беларускага народа — праваслаўную, а пра ўсе яго часткі, пра ўсе народы

дзяржавы. Прадбачачы хуткае і вельмі шырокае распаўсюджанне Статута дзякуючы яго надрукаванню, Л. Сапега не мог сабе і ўявіць, што гэтае выданне зробіць такі велізарны ўплыў на літаратурны працэс, а таксама, відаць, на нормы беларускай літаратурнай мовы і правапіс, зрэшты, яшчэ не зусім у ім упарадкаваны. Нельга было прадбачыць і ўплыву малюнка шрыфтоў Статута на ўсю пазнейшую традыцыю беларускага скоранісу, нявывучаная гісторыя якога абавязкова павінна быць напісана, бо скораніс гэты — такі самы вядучы кампанент-беларускай пісьменнай культуры, як і мова.

Нядаўна адзін з вядучых літоўскіх гісторыкаў, М. Ючас, выказаў такое меркаванне: «Відаць, Статут, выданы ў Вільні друкарскім спосабам на мове арыгінала (старабеларускай), дзейнічаў пядоўга»¹³⁸. Меркаванне гэтае надзвычай дзіўнае, не падмацаванае абсалютна ніякімі дадзенымі. Што да спасылкі навукоўца на тое, што «адразу ж быў выкананы пераклад» Статута «на польскую мову»¹³⁹, калі б гэта і сапраўды было так, дык яна зусім нічога не даказвае. Усе тры беларускамоўныя выданні Статута, агульны тыраж якіх склаў каля чатырох тысяч асобнікаў, вельмі шырока распаўсюдзіліся ў дзяржаве і далёка за яе межамі і заставаліся ва ўжытку аж да першай паловы мінулага стагоддзя. На гэты кошт у нас ёсць велізарная колькасць прыкладаў, выяўленых намі пад час вывучэння гісторыі бытавання асобнікаў Статута 1588 г. і яго беларускамоўных спісаў. Падаць усе гэтыя прыклады пяма пйкай магчымасці — яны склалі б значную частку ўсёй кнігі. Цікавая эвалюцыя характару выкарыстання старабеларускага тэксту Статута, паводле якога, як сведчаць розныя паметы, судаводства вялося сям-там яшчэ ў XIX ст. Старабеларускія выданні Статута не толькі не былі забытыя, а, наадварот, усяляк зберагаліся, дбайна рэстаўрыраваліся, панаўляліся. Абсалютна відавочна, што яны асабліва цаніліся як надрукаваныя на мове арыгіналу і ў адрозненне ад польскамоўных выданняў былі прадметам надзвычайнага гонару іх уладальніка.

У шмат якіх ацалелых асобніках выданняў XVI ст. пазней былі змешчаны рукапісныя алфавітныя рэстры, друкаваныя або рукапісныя тэксты «Трыбунала», а таксама тлумачэнні да асобных артыкулаў на палях кнігі на польскай і нават лацінскай мовах. Колькасць ацалелых

рукапісных спісаў выданняў Статута 1588 г. складае некалькі дзесяткаў. Асабліва інтэнсіўна перапісванне яго вялося на ўкраінскіх землях, дзе ў рэшце рэшт таксама пачалі ўжываць Статут 1588 г., прычым на Украіне капіравалі далёка не заўсёды з арыгінала, а часцей з ранейшых спісаў¹⁴⁰. Велізарнае зацікаўленне да беларускамоўных выданняў Статута выяўлялася ў шмат якіх краінах свету. Не дзіўна, што з цягам часу вялікая колькасць іх асобнікаў апынулася ў зборах славутых дзеячаў культуры, у тым ліку і рускіх. Нідзе Статут не быў проста музейнай каштоўнасцю, ён заўсёды служыў крыніцай важнай інфармацыі, дзякуючы друкаванаму слову сведчыў пра самабытнасць і веліч пекалі адной з паймагутнейшых дзяржаў Еўропы. У гэтай сувязі асабліва цікавыя тыя асобнікі Статута, на якіх засталіся паметы выдатных навукоўцаў. Прыклад таму — асобнік са збораў Дзяржаўнай бібліятэкі СССР імя У. І. Леніна¹⁴¹, які рапей належаў вядомаму навукоўцу, украінцу па паходжанні, І. М. Лабойку, які стаяў ля вытокаў беларусазнаўства. Прыгадваючы свой прыезд у 1822 г. пасля заканчэння Харкаўскага ўніверсітэта ў Вільню, І. М. Лабойка пісаў: «...я быў вельмі здзіўлены пісьменным помнікам беларускай гаворкі, але маё здзіўленне яшчэ больш узрасло, калі я ўбачыў, што тутэйшыя архівы збольшага імі напоўнены»¹⁴². Былі сярод іх і Статуты, у тым ліку і той, з бібліятэкі віленскага базыльянскага кляштара Троіцы, які пасля стаўся ўласнасцю даследчыка. І. М. Лабойку належаць цудоўныя, амаль прарочыя словы пра беларускую пацыяпальную літаратуру, прамоўленыя па заранку яе адраджэння, яны маюць самае пэпасрэднае дачыненне і да такога першараднага яе помніка, як Статут: «...упэўнены цяпер, што абсягі яе пэпамерныя і разлеглыя і што толькі тады прывядзе яна да важных высоў і адкрыццяў, калі будзе разглядацца ва ўласных сваіх межах і выявіцца праз тое прасцей узаемная сувязь між часткамі... Не магу ў поўнай меры выказаць маё задавальненне, што беларускае пісьменства яшчэ пры жыцці маім з мораку забыцця так годна выступае на свет»¹⁴³. Сёння адбываецца далейшае, паглыбленае адкрыццё старой беларускай літаратуры. Яна стаецца здабыткам не толькі даследчыкаў, але і ўсё шырэйшых колаў чытачоў.

Выпусціўшы да 1596 г. каля сарака разпастайных выданняў, друкарня Мамонічаў паспяхова дзейнічала і надалей. З 1589 г. яна пачынае кнігадрукаванне на польскай

мове і выпускае шэраг афіцыйных выданняў, у асноўным сеймавых пастаноў. Надзвычай цікавы вершаваны панегірык князям Слуцкім, надрукаваны зусім забытым сёння беларускім паэтам Станіславам Кулакоўскім¹⁴⁴. Паэтычныя творы на старабеларускай мове таксама працягваюць друкавацца, у асноўным яны належаць нястомнаму майстру ў жанры «епіграммы» Андрэю Рымшу. Мамонічы пачынаюць ужываць шрыфты, надзвычай падобныя да скарынаўскіх, напрыклад, паасобныя радкі пасляслоўя да Апостала 1591 г. набраны літарамі, што абсалютна дакладна капіруюць «в», «ж», «о» і іншыя з пражскіх выданняў Скарыны.

У 1590-я гг. яшчэ больш узмацняюцца пазіцыі друкарні дома Мамонічаў як міжнароднага выдавецкага цэнтру, не стаіць яна ў баку і ад падзеяў унутры дзяржавы. У ёй друкуюцца такія розныя па сваім характары і этнаканфесійнай пакіравапасці творы, як «Пра знак крыжа» Максіма Грэка (пачатак 1590-х гг.), «Папдэкты» Нікана Чарпагорца (1592), «Унія» Іпація Пацея (1595), «Апісанне і абарона сабора рускага берасцейскага» Пятра Смаргі (1597), з выходам якога ў свет пастае новы этап у дзейнасці друкарні былых праваслаўных братчыкаў Мамонічаў — уніяцкі. Зрэшты, яны і падалей выпускаюць значную частку выдашняў чыста праваслаўных, якія знаходзяць хуткі збыт як унутры дзяржавы, гэтак і далёка за яе межамі. Некаторыя кнігі Мамонічы друкуюць з маскоўскіх тэкставых арыгіналаў, па сутнасці перадрукоўваюць іх і пасля прадаюць з прыбыткам. У сувязях з рускімі землямі Мамонічам дапамагаюць шматлікія купцы і мяшчане, якія дзейнічаюць часам у якасці простых камісіянераў або гуртавых пакушнікоў-гандляроў, што нават пераплаталі за свой рахунак іх выданні, а пасля значна даражэй перапрадавалі іх у Расіі, як гэта было з жыхаром Смаленска Гаўрылам Іванавічам, які прыцягнуў да працы ў Вільні вядомага літоўскага друкара і адначасова пераплётчыка Я. Маркунаса. Асабліва шырокім патокам выданняў Мамонічаў пачынаюць наплываць у Расію ў 1590-я гг., калі ў іх друкарні назіраецца своеасаблівы пік выкарыстання гэтак званых маскоўскіх шрыфтоў, вельмі блізкіх малюнкам да шрыфтоў Івана Фёдарова, што рабілася выдаўцамі наўмысна. Графіка і арнаментыка выданняў Мамонічаў зрабіла вялікі ўплыў на рускую рукапісную кніжнасць, а таксама беларускую, што відаць хоць бы з прыкладу зборніка, у які ўваходзіць шырокавядомы Бар-

кулабаўскі летапіс. У ім змешчана канцоўка, якая ўяўляе сабой грубую копію з мамонічаўскіх выдапняў XVI ст.¹⁴⁵. Праіснаваўшы ў якасці самастойнай да канца першай чвэрці XVII ст., друкарня Мамонічаў пераходзіць пасля ва ўласнасць віленскіх базыльянаў, ад якіх яе абсталёванне часткова трапляе ў канцы XVII ст. у Супрасль, дзе з часам утвараецца найбуйнейшае беларускае выдавецтва дарэвалюцыйнай пары.

У канцы 1580-х гг., у перыяд актыўнай дзейнасці чыста камерцыйнага кнігавыдавецкага прадпрыемства дома Мамонічаў, у Вільні закладваецца друкарня Троіцкага праваслаўнага брацтва, якая абслугоўвае чыста этнаканфесійныя інтарэсы. Да нас дайшлі толькі яе выданні пачынаючы з 1595 г., але ёсць усе падставы меркаваць, што існавалі і ранейшыя. У грамаце канстанцінопальскага патрыярха Іераміі, дадзенай Троіцкаму брацтву 5 чэрвеня 1588 г., у прыватнасці, гаварылася пра тое, што братчыкі ствараюць сваю друкарню і ўжо надрукавалі «Чып брацтва»¹⁴⁶. Троіцкае брацтва не было першым беларускім брацтвам¹⁴⁷, брацтвы ў Вільні існавалі яшчэ да Ф. Скарыны, напрыклад на самым пачатку XVI ст. Багародзіцкае¹⁴⁸. Аднак Троіцкае брацтва, што існавала пры Троіцкім манастыры прыблізна з 1584 г., здолела ў найцяжэйшых умовах каталіцкай рэакцыі, у самым яе цэнтры распачаць небывалую дагэтуль культурніцкую дзейнасць, найбольш значным бокам якой сталася кнігадрукаванне. Нягледзячы на каралеўскі прывілей 1589 г. і пацвярдзальную грамату 1592 г., друкарня брацтва, выпусціўшы адно-два выданні, бяздзейнічае да сярэдзіны 1590-х гг. У 1595 г. брацтва выдае, прынамсі, тры выданні: дзве «Псаломніцы» і «Малітвы штодзённыя». Усё ў малым фармаце, што было характэрнай асаблівасцю ўсіх брацкіх выданняў, і гэта спарадзіла іх з віленскімі выданнямі Ф. Скарыны, арыгінальны графічны матэрыял якога, праляжаўшы больш чым паўстагоддзя, тут актыўна выкарыстоўваўся. «Малітвы штодзённыя» — апошняе выданне брацтва ў перыяд яго існавання пры Троіцкім манастыры. У далейшым цэнтрам братчыкаў становіцца Святадухаўская царква, спецыяльна пабудаваная імі.

«Малітвы штодзённыя» 1595 г. — выданне шмат у чым паказальнае, яно стаіць на мяжы дзвюх эпох: даўняцкай і уніяцкай. У «Предословии» да яго даецца даволі падрабязная характарыстыка настрояў у шэрагах праваслаўя перад прыняццем уніі, гаворыцца, што надышлі «тяжкие

часы», калі «неправность... шпиритися почала». Выдаўцы, аднак, ва ўсім трымаюцца асноў веры сваіх бацькоў, нават храналогія вядзецца імі паводле старога Юліянскага календара, «ведлуг старожитнога... календара», а не новага, грыгарыянскага, незадоўга перад тым афіцыйна ўведзенага, што выклікала бурлівае пезадавальненне ў праваслаўным асяроддзі і сталася адным з найістотнейшых пунктаў зацятых спрэчак з католікамі.

У 1596 г. брацтва, членамі якога было каля чатырохсот чалавек, уключаючы мітрапаліта і такіх уплывовых асоб, як Фёдар Скуміц, Філон Кміта, Сапергі, Сангушкі, Мсціслаўскія, Агінскія і шмат хто іншы, выпускае каля дзесяці выдаўняў, адно з іх на грэчаскай мове. Можна сказаць, што некаторыя з гэтых выданняў сталіся сусветна вядомыя, ім прысвечана багатая літаратура, і нават болей — яны неаднаразова перадрукоўваліся і нават пераывдаваліся факсімільна: «Казанне Кірыла, патрыярха ерусалімскага, пра аптыхрыста» Стэфана Зізанія, «Граматыка славенская» Лаўрэнція Зізанія, «Азбука» Лаўрэнція і Стэфана Зізаніяў¹⁴⁹. Не прымяншаючы значэння гэтых выданняў, спынімся, аднак, падрабязней на іншых, практычна невядомых сучасным літаратуразнаўцам, але не менш значных і важных. Гэта найперш зборнік «Малітвы штодзённыя», у склад якога ўваходзяць дзесяткі твораў Кірыла Тураўскага. Жанр малітваслоўяў увогуле мала даследаваны, выключэння не зроблена нават для такога аўтара, як Кірыл Тураўскі. Больш за тры дзесяцігоддзі таму І. П. Яромін пісаў, што «Кірыл Тураўскі як гімнограф яшчэ чакае свайго даследчыка-спецыяліста»¹⁵⁰. З таго часу зусім нічога не змянілася, калі не лічыць падрыхтоўчыя працы, што вядуцца ў Федэратыўнай Рэспубліцы Германіі прафесарам Ф. Шольцам, пра што нам вядома з гутарак з ім. Кірыл Тураўскі — гімнограф — застаецца тым неадкрытым мацерыком, веданне якога шмат у чым развіло б нашыя ўяўленні пра ўсю старажытнарускую літаратуру, упісала б цэлы раздзел у гісторыю літаратуры старабеларускай. Збіранне літаратурнай спадчыны Кірыла павінна працягвацца, і ў гэтым істотна дапамагае прыгаданы друкаваны зборнік — найбольш поўны збор яго малітваслоўяў, што друкаваліся ў канцы XVI ст. у брацкай друкарні з нейкага старажытнага спісу, што да нас не дайшоў.

Асобнікі «Малітваў штодзённых» 1596 г. надзвычай рэдкія — нам удалося выявіць усяго толькі пяць. Пра

тое, што малітваслоўі — найлепшая частка літаратурнай спадчыны Кірыла — былі вядомы вельмі даўно, значна рапэй, чым пра гэта ўпершыню згадалі даследчыкі¹⁵¹. Цяпер падзвычай цяжка разабрацца ў гісторыі іх стварэння і бытавання, аднавіць карціну іх упутрылітаратурнага жыцця на ўсходзе і поўдні Еўропы. Ясна адно — іх уплыў на развіццё славянскіх літаратур быў вельмі заўважны, ён меў міжнародны характар. Падлегшы на працягу стагоддзяў непазбежнаму рэдагаванню незлічоных перапісчыкаў, малітваслоўі Кірыла ўвайшлі ў склад мноства самых разнастайных зборнікаў, зрабіліся часткай іншых літаратур. Вельмі своеасаблівы зборнік брацкай друкарні, выдадзены пад гэткай назвай: «Часовник в нем же напереді азбуки к научению детем». Гэтае спалучанае выданне — безумоўна наватарскае, нічога падобнага дагэтуль не друкавалася, хоць кожная яго частка паасобку і не ўяўляе сабой нічога прынцыпова новага.

Пра значныя поспехі ў дзейнасці друкарні і яе вялікія магчымасці гаворыць і першая віленская кніга на грэчаскай мове, надрукаваная тут у традыцыйным малым фармаце. Гэта «Дыялог аб праваслаўным хрысціянстве», напісаны александрыйскім патрыярхам Мялеціем Пігарысам і выдадзены яго вучнямі і паслядоўнікамі з віленскай брацкай школы¹⁵². «Дыялог...» меў відавочны аптыуніяцкі характар і прызначаўся для «спудеев», гэта значыць студэнтаў брацкай школы, якая ў гэтым выданні мянуецца «рускай Акадэміяй у Вільні». Побач з самім «Дыялогам...» у кнігу ўвайшлі звычайныя прысвячэнне і прадмова з жыццяпісам Мялеція, аўтарамі якіх безумоўна былі выкладчыкі «рускай Акадэміі ў Вільні» і перадусім, канечне ж, вядомы Кірыл Лукарыс, яе рэктар, грэк па пацыянальнасці, будучы канстанцінопальскі патрыярх і пляменнік Мялеція, які добра валодаў, паводле слов пляменніка, нядаўна прыбылага ў Вільню, «рускай мовай».

1596 г. — пераломны ў беларускай гісторыі, у культуры беларускага народа. Ён быў і апошні, калі гэтак паспяхова працавала брацкая друкарня, якая адразу ж спыніла сваю дзейнасць на доўгія гады пасля прыняцця уніі. Кірылічныя выданні пачынаюць зноў друкавацца тут толькі праз шмат гадоў. Частка абсталявання друкарні апынулася ў Мамонічаў, з якімі яна была звязаная і рапэй. У цэлым брацкая друкарня да 1596 г., ды і пазней, у значнай меры працягвала скарынаўскія традыцыі, яе прадукцыя насіла выключна гуманістычны характар. Выдаўцы

імкнуліся ўдзейнічаць па ўпутрапы свет асобага чалавека, звярталіся менавіта да яго, асобы, што думае і адчувае, прапаведвалі тыя маральныя і этычныя ідэалы, за якія выказваліся ўсе без выключэння «хрысціянскія гуманісты» Еўропы. Нягледзячы на даволі невысокі ўзровень графічнага афармлення ў параўнанні з выданнямі Ф. Скарыны, частка арнаментальных матэрыялаў якога перайшла ў брацкую друкарню і актыўна выкарыстоўвалася, можна гаварыць і пра зграбнасць невялікіх фарматам і даволі ўмела падрукаваных тут кніжачак. Братчыкі нібы перанялі ў спадчыну не толькі друкарскае абсталяванне Ф. Скарыны, але і фармат яго віленскіх выданняў, яны працягвалі ўдасканальваць той тып «кніжак малых», які можна было б назваць скарынаўска-брацкім. Уся іх прадукцыя, надрукаваная ў адрозненне ад выданняў Скарыны не вельмі выразным, але прыгожым шрыфтам, таксама была выключна «четвёй» і ўяўляла сабой частку той беларускай літаратуры, якая складала і да сёння складае яе непадзельную аснову. Распачатая палеміка з нагоды прыняцця уніі, якая спрыяла з'яўленню вялікай колькасці твораў на беларускай літаратурнай мове тых часоў, адразу ж выявіла расстаноўку сіл, сярод якіх асабліва выдзялялася віленскае брацтва з яго друкарняй, што паспела з дапамогай выдадзеных кніг нанесці колькі адчувальных удараў як на уніятах, так і на католіках, мабілізаваць сілы праваслаўнай партыі на барацьбу, што пасля працягвалася на Беларусі некалькі стагоддзяў.

У тым самым пераломным 1596 г. «в Ріме, в друкарьни Апостольской Ватыканьской» выйшла яшчэ адно падзвычай рэдкае беларускае кірылічнае выданне, не ўлічанае ні ў адной пават спецыяльнай беларускай бібліяграфіі, не прыгаданае ні ў адной працы, што выйшла ў рэспубліцы. Гэта зусім невялічкая аб'ёмам брашура «Ключь па пасхалию водлуг нового календара римьскаго направлени, через Леонарда Авеля епископа Сидоньскаго»¹⁵³. «Ключь па пасхалию...» можна ўзяць за нейкі пункт адліку ў лёсе беларускай літаратуры, адначасова зыходны і ўзмежны, што дзеліць яе гісторыю і стаіць ля самых вытокаў той кніжнасці, якую трэба называць уніяцкай. У «Предьмове» па адной старонцы тлумачыцца прызначэнне выдання, пакліканага дапамагчы ў пасхальных вылічэннях «по направле календара римьскаго», афіцыйна прынятага ў Еўропе адпаведна з булай папы Грыгорыя XIII у 1582 г. і адразу ж адкіпутага праваслаўнымі і некаторымі іншымі

мі некатолікамі. Цяпер жа, «от року божего тисеча 596, которого року Русь оддала послушешство столицы святой апостольской римской и тот ключь пасхальный направылься», уніты ўрачыста прымаюць новы каляндар. «И так порядком своим в той таблицы поступовати маешь яко и перьвей бывало, кдыжь старая пасхалыя и порядок святъ в ней описаныи не отменилься и ни в чом не есть парушон, але як перьвей так и теперь с того ключа нового вси литеры старой пасхалии служити мают». Аднак усё не звялося да простаі касметычнай замены, як пра тое пісалі аўтары гэтай кампіляцыі, сярод якіх ці не галоўным быў Іпацый Пацей, пасланы на чале дэлегацыі ў Рым. У гісторыі ўсёй Усходняй Еўропы паставалі новыя складаныя часы, якія карэнным чынам змянілі і поступ беларускай друкаванаі літаратуры.

Шматмоўны спеў Беларусі

...по каждом чтении поваго
печто научишися...

Францыск Скарына

Падлікі паказваюць, што да 1596 г. на Беларусі і за яе межамі для беларусаў было выдадзена каля чатырохсот кніг, больш за чвэрць з іх надрукавана кірылічным шрыфтам¹. Агульны тыраж усіх выдашняў склаў больш за трыста тысяч асобнікаў, гэта значыць на беларускі кніжны рынак хлынуў магутны паток літаратуры, які цалкам змяніў камунікацыйную сістэму грамадства. За другую палову XVI ст. — час рэгулярнага кнігадрукавання ў Вялікім княстве Літоўскім — для беларусаў тут было выдадзена кніг толькі ўтрая меней, чым для палякаў у Польшчы, якія колькасна перавышалі беларусаў амаль у тры разы. Беларускія кірылічныя выданні склалі крыху менш за палову ўсіх кірылічных выдашняў XV—XVI стст., што пабачылі свет у розных краінах. Прыблізна гэкія ж і суадносіны агульных тыражоў гэтых выдашняў, дзе беларускія таксама складаюць крыху менш за палову². Лічбы гэтыя робяцца асабліва выразнымі, калі ўлічыць, што ў Расіі да 1596 г. выйшла ў свет усяго толькі крыху больш за дзесяць выданняў, а на Украіне — каля трыццаці³.

Уся друкаваная літаратура Беларусі да 1596 г. можа быць раздзелена паводле шэрагу прыкмет, найперш павод-

ле моўнай прыналежнасці і прыфтоў, якімі друкаваліся кнігі, — лацінка, кірыліца, грэчаскі. Найбольш надрукавана кніг на польскай мове, крыху меней — на лацінскай, чвэрць — на «славенскай» і старабеларускай мовах, па адной на грэчаскай і італьянскай⁴. Самыя вялікія і складаныя зместам — кірылічныя выдадзі, у іх часам уваходзіць сотні твораў. Найменш арыгінальныя ў цэлым лацінскамоўныя выданні, значная іх частка мае выключна афіцыйны характар, да таго ж шмат якія з іх малааб'ёмныя. Асаблівасцю ўсёй друкаванай літаратуры гэтага перыяду ёсць тое, што большая частка арыгінальных аўтарскіх твораў напісана тымі, хто парадзіўся або жыў у Вялікім княстве Літоўскім, звязаў з ім свой лёс, доўгія гады ўдзельнічаў у беларускім літаратурным працэсе. Варта яшчэ раз падкрэсліць, што мы гаворым пра друкаваную літаратуру, і пагадаць у гэтай сувязі словы Л. М. Талстога: «Кніга твор друкарні, сімфонія твор аркестра»⁵, гэта значыць у стварэнні друкаванай літаратуры, дый літаратуры ўвогуле, бяруць удзел не толькі пісьменнікі і чытачы, але і шматлікія пасрэднікі паміж імі, у дадзеным выпадку пэўным іх «абагульшэннем» выступае друкарня з яе працаўнікамі і асаблівымі прыёмамі прафесійнай дзейнасці. Друкары і выдаўцы да таго ж часта выступаюць у ролі кнігагандляроў, распаўсюднікаў друкаванай літаратуры. Ім у літаратурным працэсе падаюцца і важныя функцыі стваральнікаў знешняга аблічча будучай кнігі, яе формы, усяго матэрыяльнага ўвасаблення рукапіснага тэксту. Беларускі выдавец XVI ст. амаль ніколі не быў выканаўцам чужой волі, ён друкаваў тое, што лічыў патрэбным — гэта адна з найважнейшых асаблівасцяў яго дзейнасці, якая зрабіла велізарны ўплыў на развіццё літаратурнага працэсу. Беларускім друкарам і выдаўцам удалося стварыць некалькі тыпаў друкаваных кніг, якія маюць свае ўласныя рысы, што адрозніваюць іх ад іншых падобных выданняў. Асаблівая заслуга ў гэтым належыць чыста беларускім друкарням Ф. Скарыпы, Пятра Мсціслаўца, Мамонічаў, віленскага брацтва.

Параўноўваючы афармленне беларускіх кірылічных выданняў і кніг, надрукаваных лацінкай, лёгка пераканацца, што пры стварэнні першых прынцыпы візантыйскай эстэтыкі захоўваліся амаль няўхільна. Праўда, ад прынцыпаў гэтых у пэўнай ступені пачалі адыходзіць ужо ў 1590-я гг., а часам і рапей, але гэта датычыла пераважна пелітургічнай літаратуры. Кнігі, набрашыя лацінкай,

шмат у чым пагадваюць аналагічныя заходнееўрапейскія і польскія, цалкам «заходнія» па афармленні і адзінае — грэчаскамоўнае выданне. Разам з тым у адной і другой групах нярэдка выкарыстоўваецца тая самая арнаментыка, а значная частка выданняў, уключаючы і палемічныя кніжкі, выдадзеныя брацкай друкарняй, маюць нейкі кампрамісны выгляд. Адбываецца зрушэнне стыляў, перапляцце розных культурных традыцый, з якога ўзнікае новае адзінства, што параджаецца часам у зацятым змаганні. Складанасць і суладная злітнасць візантыйскай культурнай традыцыі, яе абсалютная каштоўнасць зрабіліся відавочнымі па Захадзе параўнаўча нядаўна. Паступова і небязвольна ідзе вызваленне ад погляду пра пэўную інтэлектуальную яе падпарадкаванасць традыцыі заходняй, погляду, што папаваў у навуцы. Пачалі з'яўляцца ўжо і такія працы, у якіх візантыйская культура разглядаецца як зусім асаблівая з'ява, якая выступае побач з еўрапейскім сярэднявеччам як паўнапраўны складнік усёй сусветнай культуры ⁶.

Наблізіўшыся да такога гістарычнага разумення нашай старажытнай мінуўшчыны, у тым ліку і літаратурнай, мы яшчэ вельмі далёкія ад асапсавання ўсіх асаблівасцяў і з'яў галоўнага падмурку айчынай культуры. Вось чаму зусім няпроста даць жанрава-тэматычную характарыстыку ўсяму падрукаванаму ў беларускіх друкарнях кірыліцай, значна прасцей гэта зрабіць у адносінах да выданняў лацінскага шрыфту, польска- і лацінскамоўных. У адрозненне ад монатэматычных і часта малааб'ёмных кніг, надрукаваных лацінкай, кірылічныя выданні ўяўляюць сабой, як правіла, найскладанейшы кангламерат, цэлы ансамбль, поліфанічнасць гучання якога паглыбляецца пры кожным новым чытанні. Шмат якія кірылічныя выданні маюць энцыклапедычны характар і ў гэтай сувязі могуць разглядацца ў адным радзе з такімі помнікамі літаратуры, як Біблія. Надзвычай складанага зместу зборнікі — яны адкрываюць цэлы сусвет ідэй, поглядаў, памкненняў і надзей, якія толькі сваёй дынамічнай цэласнасцю выяўляюць сутнасць найгалоўнейшых паняццяў візантыйскай эстэтыкі і этыкі, сутнасць візантыйскага ідэалу. Спасцігнуць усё гэта раптоўна, адным махам не проста, ды і не заўсёды пакуль магчыма.

Прыгадаем вядомы выпадак з Гётэ, які адбыўся на пачатку XIX ст. Пабачыўшы помнікі ўсходнеславянскага іканапісу, ён вырашыў, што перад ім новае невядомае

мастацтва, філасофская глыбіня і лірычная прыгажосць якога ўразілі яго. А мы ж усё гэта спрадвеку пазіралі штодзённа, шмат чаго разбурылі і страцілі пазаўсёды. Хто ведае, можа, пройдзе яшчэ колькі гадоў і некаторым з нас, як пекалі вялікаму Гётэ, адкрыецца свет старажытнага ўсходнеславянскага мастацтва і літаратуры. Тое, што ўразіла гена чалавецтва на фоне еўрапейскіх разоў эпохі Асветніцтва і рамантызму, не можа не здзіўляць і цяпер, праз паўтара стагоддзя, тым болей што менавіта мы перасрэдня спадкаемцы ўсё яшчэ не раскрытага да каша мастацкага багацця.

Польска- і лацінскамоўная друкаваная літаратура для беларусаў да 1596 г. палічвае пекалькі соцень пазваў, яна стваралася дзесяткамі аўтараў. Беларуска-кірылічная друкаваная літаратура шмат багацейшая, яна прадстаўлена тысячамі аўтараў самых розных часоў і народаў і шматлікімі тысячамі твораў самых разнастайных жапраў і формаў. І там і тут значную частку складаюць творы старажытных літаратур Усходу, еўрапейскай аптычнасці і сярэднявечча, візантыйскай літаратуры, усходніх сярэднявечных літаратур, літаратуры Кіеўскай Русі, еўрапейскіх літаратур эпохі Адраджэння, старабеларускай літаратуры. У адным выданні часам былі прадстаўлены ледзь не ўсе з пералічаных літаратур, часам нават без увагі на іх канфесійную супрацьлегласць. Вельмі паказальны ў сэнсе талерантнасці, незвычайнай верацярпімасці прыклад з выданнем у Лоску ўжо згаданай памі кнігі А. Фрыча Маджэўскага «Пра выпраўленне Рэчы Паспалітай» (1577), прадмовы да якой былі напісаны памяркоўным католікам, што спачуваў праваслаўным, М. Стрыйкоўскім, кальвіністам А. Воланам і «вялікім ерэтыком» С. Будным. Гэткі канфесійны літаратурны сімбіёз быў магчымы тады ў Еўропе толькі ва ўмовах Вялікага княства Літоўскага, Статут якога крыху пазней заканадаўчым парадкам загарантаваў шырокую верацярпімасць, якая на практыцы ажыццяўлялася і задоўга да гэтага. Лоскае выданне твора А. Фрыча Маджэўскага, твора, які быў пэўнай ідэальнай падрабязнай рэкамендацыяй для стварэння самай даскапалай канстытуцыі ў тагачаснай Еўропе, адыграла сваю ролю і пры падрыхтоўцы Статута 1588 г. Праследаваны ў Польшчы і ў каталіцкай Еўропе, А. Фрыч Маджэўскі, літаратурныя творы якога былі залічаны ў «Індэкс забароненых кніг», вымушаны быў уступаць у бессэнсоўную палеміку, у тым ліку і з вядомым польска-

ўкраінскім літаратарам, сваім былым сябрам С. Ажахоўскім, які віпаваціў яго ў ерасі, у адступніцтве ад каталіцызму. Беларуская кальвіністы і сярод іх полацкі ваявода Мікалай Дарагастайскі першыя ацанілі талент А. Фрыча Маджэўскага, выдалі галоўную літаратурную працу яго жыцця, якая зрабіла вялікі ўплыў на інтэлектуальную эліту Беларусі.

Пададзены прыклад з кнігай А. Фрыча Маджэўскага, якога шмат хто лічыць пайперш за пісьменніка палітычнага, прымушае задумацца пад праблемай мастацкасці ў тагачаснай літаратуры. Праблема гэта даўняя, паходзіць яна, як кажуць, з глыбіні стагоддзяў, але не вырашана і пават амаль не вырашана і сёння. Разам з тым, самі старажытныя аўтары падказалі нам, як да яе падступіцца. Пачынаць трэба з разумення ступені каштоўнасці таго або іншага твора ў кожны пэўны час. Менавіта так глядзелі на літаратурны твор і Ф. Скарына, і А. Кургскі, які выказаў амаль падобнае да Скарынавага меркаванне: «Бо то не летописные книги, або кроникн прсте без гаданен п без великих содержания разума пишутся»⁷. Такім чынам, на першае месца, без сумнення, ставіліся творы, напоўненыя «великим содержанием разума», далей ішло ўсё астатняе, а адно з апошніх месцаў адводзілася «летописным книгам, або кропикам». Гэткая градацыя шмат каму з нас здаецца цяпер не зусім слушна, з ёй не пагаджаюцца, але што ж ты зробіш — пашы далёкія прадкі глядзелі на справу крыху інакш, чым мы. Зрэшты, калі разабрацца ва ўсім як след і грунтоўна, дык я ўпэўнены, мы пагодзімся і са Скарынам, і з Кургскім. Справа ў тым, што чытаюцца кнігі тых часоў цяпер зусім інакш, дакладней кажучы, мы і не ўмеем іх чытаць. Канфесійная літаратура пават для большасці спецыялістаў-літаратуразнаўцаў і падалей застаецца нейкім таямнічым сфінксам, пра якога толькі і можна сказаць, што гэта сфінкс. Але ж без ведання літаратур старажытнага Усходу, літаратуры візантыйскай і еўрапейскага сярэднявечча, іх сімволікі, ідэалаў увогуле немагчыма слухна ацаніць і зробленае Скарынам. Адным словам, гэтая група або частка выданняў беларускай друкаванай літаратуры ставіць перад намі падзвычай сур'ёзныя патрабаванні, і трэба шчыра прызнацца, што ўспрыняць яе як належыць мы яшчэ не гатовыя.

Значна прасцей выглядае справа з творамі «по замышленню», напісанымі аўтарамі-сучаснікамі на патрэбу дня.

Жанры гэтых твораў даволі разнастайныя, у асноўным яны праязныя, з адценнем публіцыстычнасці. Сярод іх ёсць вялікія аб'ёмы творы і тыя, што належаць да малых жанраў: прысвячэнні, прадмовы, пасляслоўі і іншыя. Абсалютная большасць усіх выданняў мае тыя або іншыя ўступныя тэксты, што напярэднічаюць менавіта дадзенай публікацыі. У асноўным усе яны маюць панегірычна-апалагетычны і палемічны характар і іх мастацкія вартасці за рэдкімі выключэннямі пэвысокія. Калі параўноўваць гэтыя творы з аналагічнымі ў іншых літаратурах; без цяжкасці можна заўважыць, што нават у беларускіх выданнях кірылічнага шрыфту ўжо ў 1580-я гг. яны маюць зусім асаблівы, адметны характар, што збліжае іх болей з літаратурамі заходнееўрапейскай і польскай. Аднак гэтаксама, як і ў літаратуры рускай, пры іх напісанні часта выкарыстоўваюцца тыя самыя банальныя слоўныя трафарэты, штампы, а некаторыя з уступных артыкулаў і пасляслоўяў і ўвогуле складаюцца паводле нейкай формулы, у якую падстаўляюцца толькі новыя імёны. Бадай, найбольш «мастацкімі» можна назваць прысвячэнні, умельства пісання якіх мае вельмі старажытныя традыцыі. У кожнай кнізе яны ўтвараюць нібы асобную частку, кнігу ў кнізе, якая мае і цалкам самастойнае значэнне ў адрозненне ад прадмоў і пасляслоўяў. Апошнія, дарэчы, уласцівыя амаль выключна кірылічным выданням і напісаны яны больш у класічнай старажытнарускай манеры нават у параўнанні з прадмовамі да тых самых выданняў.

Творы, што леглі ў аснову кожнага з выданняў, могуць быць падзелены на біблейныя тэксты, літургічныя творы, палемічныя, навучальныя, перакладныя самага разнастайнага характару, юрыдычныя і праўныя, гістарычныя, геаграфічныя і краязнаўчыя, філасофскія і багаслоўскія і, нарэшце, мастацкія ў сучасным разуменні, сярод якіх відавочна пераважае панегірычная літаратура. Да выданняў мастацкай літаратуры прылучаюцца і творы гістарычных жанраў, у тым ліку і гістарычныя аповесці, напрыклад апавяданне Я. Ласіцкага пра ерэтычныя рухі, змешчанае ў вядомай лацінскамоўнай кнізе А. Волана «Супраць Скаргі» (Вільня, 1584). Рыцарскі раман і адначасова гістарычную аповесць нагадвае перакладзенае Ц. Базылікам на польскую мову «Гісторыя пра Скандэрбега» М. Барлетыуса (Бярэсце, 1569). Да шэрагу гістарычных палезыць і колькі паэтычных твораў, якія ўжо не адзіны раз згадваліся: А. Рымшы, Я. Радвана і іншых. Цал-

кам самастойнае мастацкае значэнне маюць і паасобныя часткі тых або ішых кніг, якія ўключаюць падборкі афарызмаў або нават напісаныя ў жанры своеасаблівых афарызмаў-тлумачэнняў, як, напрыклад, азбукі тлумачальныя з кірылічнай «Азбукі», надрукаванай Мамонічамі ў сярэдзіне 1590-х гг.⁸ Мастацкімі з'яўляюцца і ўсе паэтычныя тэксты, уключаючы гімнаграфію, у тым ліку і творы Ф. Скарыны. Паэзія ўвогуле развівалася на Беларусі XVI ст. падзвычай хутка і побач з перакладной літаратурай заняла адно з важнейшых месцаў у яе культурным жыцці. Зрэшты, паэзія ўсходняй традыцыі — гімнаграфія заўсёды спадарожнічала беларусу ў яго жыцці. Шырыня яе распаўсюджання ў часе і сярод самых розных пластоў грамадства была такая вялікая, што трэба прызнаць — ніводзін, нават самы вядомы паэтычны твор новых часоў ніколі не меў такога прызнання.

У XVI ст. добра заўважаюцца і новыя значныя з'явы ў беларускай гімнаграфіі — на пачатку стагоддзя з'яўляюцца гімны Скарыны, нараджаецца паэт-гімнаграф сусветпага прызнання, ідзе напружаная праца ў пайбуйнейшых беларускіх асяродках гімнаграфіі, вынікам чаго сталася выданне дзесяткаў спецыяльных кніг, якія зрабілі велізарны ўплыў на развіццё яе жанраў у розных краінах Еўропы. Нягледзячы на незвычайны ўзлёт беларускай новалацінскай, польскамоўнай і старабеларускамоўнай паэзіі, даступнай у асноўным толькі інтэлектуалам таго часу, паўсюдна папавала, у тым ліку і сярод іх, вядома ж, гімнаграфія з яе тысячамі разнастайных твораў, што складаліся ў адмысловую сістэму, якая літаральна зраслася са штодзённым і гадавым жыццёвымі цыкламі. У цэлым на паэтычныя творы тады глядзелі не больш чым па забаву, тым часам як гімнаграфічныя творы былі тою ісцінай і святыняй, вышэй, значней за якія было цалкам немагчыма пешта сабе ўявіць. У гімнаграфічны збор магло трапіць толькі найбольш значнае з усяго напісанага не толькі асобным вялікім паэтам, але і цэлым народам. Амаль кожны гімнаграфічны твор — гэта бездакорны ўзор, закончаная даскапаласць, у стварэнні якое ўдзельнічаў не толькі капкрэтны аўтар, але і цэлыя пакаленні невядомых перакладчыкаў і выканаўцаў, нават літаратурныя школы. Гімнаграфічныя творы адначасова глыбока лірычныя, інтымныя, агульпачалавечныя, у іх закладзены велізарны ўнутраны эмацыянальны зарад, уздзеянне іх на чытача і слухача не можа пават параўнацца з тым, што ад-

чуваеш, калі знаёмішся з беларускімі паэтычнымі творамі XVI ст. заходняй традыцыі. Давесці гэта вельмі проста, дастаткова паставіць побач вершы Ф. Скарыны і яго гімнаграфію, вывучэнне якой бліжэйшымі часамі дасць магчымасць адкрыць новы напрамак ва ўсіх усходне-славянскіх літаратурах.

Сярод паэтычных твораў заходняй традыцыі заслугоўваюць ўвагу ў першую чаргу тыя паэмы, лацінска- і польскамоўныя, якія могуць быць аднесены да эпічных. Напісаны яны рознымі памерамі, але з цягам часу ці не самым пераважным ва ўсіх выпадках стаўся трынаццаціскладовік. Гэта было характэрна не толькі для Беларусі, але і для Украіны⁹, якія сталіся «цэнтрам, трансфарматарам, перадачыкам заходняй літаратуры на працягу доўгага часу» для Расіі, «лабараторыяй расійскага верша»¹⁰. Асабліва даспадобы трынаццаціскладовік быў А. Рымшу, бадай, самаму плённаму і прызнанаму паэту з тых, хто друкаваў свае творы на старабеларускай літаратурнай мове. Калі бярэш у рукі беларускія кнігі, набраныя кірыліцай, у якіх змешчаны і вершы А. Рымшы, навочна пераконваешся, як блізка ў гэтых выдапнях паяднаны дзве найгадоўнейшыя традыцыі еўрапейскіх літаратур — усходняя і заходняя. Уступныя артыкулы і асабліва «эпigramмы» п'ера А. Рымшы палежаць да апошняй, якая пасля пракладзе сабе шлях праз беларускае пасрэдніцтва і далей на ўсход Еўропы — у Расію.

Здольным паэтам, чые вершы змяшчаліся ў друкаваных выдапнях, быў і Лявон Мамоніч, а таксама Стэфан і Лаўрэнцій Зізаніі, якіх можна назваць і аднымі з першых ва ўсходніх славян тэарэтыкаў вершаскладання. Пра ўсіх іх у нас пакуль напісана п'яшмат, асабліва мала вершазнаўчых прац, хоць зацікаўленне ўсходнеславянскай паэзіяй старажытнае пары, якую часам традыцыйна называюць «штучнай», з кожным годам расце і за мяжою¹¹. Зрэшты, працы па ўсходнеславянскай гімнаграфіі ўвогуле адзінаковыя, а даследаванняў па гімнаграфіі беларускай няма практычна ўвогуле. Амаль нічога невядома нам і пра самую раннюю гісторыю гімнаграфічных жашраў, калі яны толькі пачалі пранікаць у славянскі свет. На ўсім ляжыць адбітак нейкай вялікай таямніцы, разгадваць якую пачалі спрабаваць толькі цяпер і нават выявілі падабенства стараславянскіх псалмоў з ведыйскімі гімнамі. На гэтым фоне польска- і лацінскамоўная паэзія Беларусі здаецца даўно адкрытым мацерыком, у асваенне якога

найболей сілы ўклалі польскія навукоўцы. Аднак не трэба забывацца, што для самой Беларусі шмат яе паэтаў дагэтуль не адкрыта. У лепшым выпадку, як гэта было да самага апошняга часу з Мікалаем Гусоўскім, яны «прыпісаны» да польскай літаратуры, у горшым — зусім певядомыя ў павуцы і даўно забытыя, хоць некалі іх імёны часта згадваліся не толькі сярод блізкіх сяброў.

У сваіх шматлікіх кнігах ураджэнец Берасцейшчыны Сымон Старавольскі, здавён «прапісаны» таксама толькі ў польскай літаратуры — ён лічыцца нават пачыпальнікам польскага літаратуразнаўства, — называе пам вялікую колькасць такіх забытых беларускіх паэтаў, а таксама апанімых вершаваных твораў, звязаных паходжаннем і тэматычна з беларускай зямлёй. Вельмі часта бывае так, што імя паэта ўвогуле вядомае, яно колькі разоў прыгадвалася ў даследаваннях навукоўцаў, амаль выключна замежных, але і ён цалкам страчаны для беларускай літаратуры, бо ўсё ўпіраецца ў вельмі складаныя, а часам і невырашальныя крыніцазнаўчыя праблемы. Прыклад таму — А. Ражнятоўскі, гадаваецца віленскай Езуіцкай акадэміі ў тыя самыя гады, калі з ёй гэтак паспяхова саборнічала Віленская «руская Акадэмія», гэта значыць беларуская брацкая праваслаўная акадэмія, нядаўні чатырохсотгадовы юбілей якое, у адрозненне ад апалагічнага юбілею першай, у нас ніяк не быў адзначаны. А. Ражнятоўскі — загадкавы аўтар, які, магчыма, мае дачыненне да напісання найцікавейшых дзёшнікаў перыяду Ліхіх часоў у Расіі (пачатак XVII ст.)¹², і неардынарны паэт, чый першы друкаваны твор быў выдадзены друкарняй віленскай Езуіцкай акадэміі ў складзе невялікага лацінскамоўнага зборніка ў 1595 г.¹³ Да такіх беларускіх паэтаў належаў і ўжо згаданы С. Кулакоўскі, які пакінуў значную паэтычную спадчыну, якая пабачыла свет у розных віленскіх друкарнях, а таксама ў Кракаве. Сёння беззваротна забыты, ён у свой час, гэтаксама, як і А. Захарэўскі, праславіўся як перакладчык антычных аўтараў, у прыватнасці Феагніда з Мегары, выбраныя творы якога выйшлі ў свет у Вільні ў 1592 г.¹⁴.

У адрозненне ад дзейнасці Ф. Скарыны, якая мела выключна гуманістычны індывідуальны характар, амаль пазбаўлены хоць бы якога канкрэтнага адцення канфесійнасці, беларуская друкаваная літаратура перыяду яе стабільнасці, гэта значыць у другой палове XVI ст., нараджалася ў атмасферы вострай упутранай і знешняй ба-

рацьбы і ў сваёй большасці яна ў той або іншай ступені палемічная. Палемічнасць гэтая, нягледзячы на даволі розны яе ўзровень, у асноўным дваістая, зводзіцца да двух пайважнейшых напрамкаў — палітычнага і канфесійнага, які быў амаль заўсёды на сваёй сутнасці і палітычным, пасуперак, здавалася б, чыста рэлігійнаму характару асобных спрэчак.

У беларускай друкаванай літаратуры менавіта як палемісты выступалі вельмі многія, напрыклад славуты антытрыцітарый, доктар Падуанскага універсітэта Пётр Копінскі Літвін, больш вядомы ў навуковай літаратуры як Пётр з Гапэндза, прыдворны віленскага біскупа Паўла Гальшанскага, а пазней Мікалая Радзівіла Чорнага, аўтар шэрагу лацінска- і польскамоўных твораў¹⁵, большасць якіх, у тым ліку і тыя, што, на нашу думку, былі падрукавапыя ў Бярэці, не захавалася¹⁶; польскі паэт Ян Кахапоўскі, які сябраваў з найвыдатнейшымі беларускімі пратэстантамі і публікаваў у іх выдашнях свае творы¹⁷. Палемічны характар шмат у чым мелі і творы гістарычных, пават тыя з іх, якія зместам сваім былі, здавалася б, чыста свецкія. У пэйкай ступені палёт палемічнасці ляжыць і на эпічных паэмах, дзе яна часцей выступае не проста, а апасродкавана, часам не праз асноўны тэкст выдання, а праз дапаможныя, уводныя тэкеты ад выдаўцоў і эдытараў.

У значнай ступені паводле агульнаканфесійнага або этнаканфесійнага прышчынаў, а значыць, паводле прыналежнасці да таго або іншага лагера ў палітычнай і рэлігійнай палеміцы фарміравалася і беларускае літаратурнае асяроддзе. У яго станаўленні велізарную ролю адыгралі такія беларускія выдаўцы, як Я. Карцап, Мамонічы, а таксама берасцейскія друкары, заблудаўскія, пясвіжскія, лоскія і іншыя. Уласна кажучы, тады ўжо склалася кола аўтараў, якія стабільна ў іх друкаваліся, у асноўным мясцовых, тутэйшых: А. Рымша, Я. Казаковіч і іншыя, колькасць якіх складае некалькі дзсяткаў чалавек.

Асаблівае значэнне ў XVI ст., ды і пазней, адыгрывала мяшчанскае асяроддзе. Так было ад часоў Ф. Скарыны, і хоць не ўтварылася пэйкай асобнай мяшчанскай літаратуры, што адбылося, напрыклад, у Польшчы, яе важныя характэрныя рысы ўласцівыя шмат якім беларускім выданням XVI ст., уключаючы скарынаўскія, карцанаўскія, брацкай друкарні і іншыя. Нараджэнню ўласнай, нібы асобнай мяшчанскай літаратуры на Беларусі ў значнай

ступені перапшкджала дамінанта канфесійных інтарэсаў, што спарадзілі і збліжталі мяшчан з прадстаўнікамі іншых сацыяльных асяроддзяў.

Ва ўпутрапым жыцці беларускага літаратурнага асяроддзя ўсіх яго бакоў, напрамкаў, груп і груповак істотнае значэнне мелі еўрапейскія літаратурныя тэорыі, пачыпаючы ад старажытных, перапесеных і ў эпоху Адраджэння, напрыклад тэорыя трох функцый і трох стыляў літаратуры Цыцэрона, і да сучасных, а таксама візантыйскіх. У канцы XVI ст. з'яўляюцца і ўласныя беларускія літаратурна-тэарэтычныя друкаваныя працы, якія зрабілі вялікі ўплыў на станаўленне літаратурнай тэорыі ва ўсходніх славян у XVI — першай палове XVII стст.

Беларуская друкаваная літаратура XVI ст. у цэлым мела даволі выразна расстаўленыя палітычныя акцэнтны. Літаратура і палітыка выступалі, як правіла, у цесным адзістве пават у тых выпадках, калі выданне было пібыта і вельмі далёка па сваіх мэтах і задачах ад апошняй. Аднак калі паставіць тое або іншае з іх у канкрэтны гістарычны кантэкст, прыгадаць, у якім лагеры быў іх аўтар, да якой партыі належаў выдавец, такая сувязь зробіцца больш чым відавочнай. Не трэба забывацца і пра тое, што некаторыя быццам бы чыста канфесійныя рухі і партыі былі на самой справе чыста палітычныя. Гэта датычыла і праваслаўных, і католікаў, і пратэстантаў. Бо ж, марачы пра адзіную для яго радзімы новую рэлігію, кальвініст Мікалай Радзівіл Чорны, як найбуйнейшы магнат у краіне, меў і чыста палітычныя мэты. Не выключана, што ён імкнуўся стварыць абсалютна незалежную ад бліжэйшых праваслаўных і каталіцкіх суседзяў дзяржаву. Вось чаму і ў Польшчы, і ў Расіі амаль адначасова пачалі стварацца аднаведныя літаратурныя творы, што давалі адпор усім гэтакім пачыпанням. Палітычнае гучанне такіх твораў стала асабліва відавочным у перыяд сеймавых дэбатаў і войнаў, пры гэтым яны ўжо пярэдка выкарыстоўваліся для дасягнення зусім канкрэтных палітычных вынікаў як стратэгічнага, гэтак і тактычнага плапа. У гэтай сувязі вядомая савецкая даследчыца Н. А. Казакова піша: «Распаўсюджанне ў рускай літаратуры сярэдзіны і другой паловы XVI ст. аптыратэстанцкіх настраёў... было абумоўленае шэрагам прычын... Расія вяла вайну супраць Лівоніі... і супраць Літвы. Таму асуджанне «люторскай ереси» (заўважым, што ў летапісах асуджаецца не лютэранства ўвогуле, а яго праявы ў Лівоніі і Літве) павінна было

спрыяць умацаванню прэстыжу ўрада ў вачах рускага праваслаўнага грамадства і пераканаць яго ў справядлівасці вайны з боку Расіі»¹⁸, а вайна гэтая «супраць Лівоніі і Літвы абвясцілася вайной за праваслаўную веру супраць «люторскай ереси»¹⁹. Палітычны характар у рэшце рэшт мела і уніяцкая друкаваная літаратура, і антыуніяцкая²⁰. Вельмі рэзкай палітычнай накіраванасцю адзначаліся друкаваныя творы, у якіх сцвярджалася ідэя абсалютнай дзяржаўнай самастойнасці Вялікага княства Літоўскага — ад вядомай «Размовы Паляка з Літвінам» А. Мілецкага²¹ да Статута 1588 г., у стварэнні якога ён прымаў самы дзейсны ўдзел.

Да канца XVI ст. у беларускай друкаванай літаратуры з'яўляюцца новыя мастацка-стыльовыя прыкметы. З позняга Адраджэння яна ўступае ў новы, праўда, вельмі непрацяглы перыяд маньерызму. Апошні характарызуецца амаль поўным сінкрэтызмам самых розных формаў і з'яў, пошукамі кампрамісаў нават сярод абсалютных, здавалася б, супрацьлегласцяў і ў пэўнай ступені кампрамісаў канфесійных, зліццём антычпага і славянскага язычніцтва з рознымі напрамкамі ў хрысціянстве, што часткова заўважаецца і на прыкладзе пачатковага этапу ў развіцці палемічнай уніяцкай і антыуніяцкай літаратуры, рубіконам у гісторыі якой стаўся той самы 1596 г. Праблема маньерызму ва ўсходнеславянскіх літаратурах па-сапраўднаму яшчэ не ставілася, больш за ўсё пра яе пісалі ў нас мастацтвазнаўцы, гісторыкі літаратуры ў лепшым выпадку самымі апошнімі часамі абмяжоўваюцца канстатацыйяй факта²² або аглядам некаторых меркаванняў, што існуюць за мяжою²³. Для нас вельмі важна тое, што прыкметы новага стылю ў беларускай друкаванай літаратуры канца XVI — пачатку XVII стст. існуюць паяўна і што яны цалкам падобныя да тых, што ўжо даўно адзначаны ў літаратуры Польшчы, дзе вядучыя навукоўцы ўсё больш схіляюцца да прызнання за маньерызмам правоў напрамку або стылю²⁴. Варта, аднак, улічваць, што ступень выразнасці гэтых прыкмет у творчасці паасобных аўтараў далёка не аднолькавая, тое самае можна сказаць і ў дачыненні да розных літаратурных жанраў. Тым не меней нейкую агульную піжнюю храпалагічную мяжу маньерызму ў беларускай літаратуры правесці можна — гэта 1596 г., які фактычна выключыў шлях развіцця беларускамоўнай літаратуры, запрапанаваны В. Цяпінскім. Новыя пакаленні беларускіх пісьменнікаў у асноўным пі-

шпцъ з таго часу на польскай і лацінскай мовах, хоць шмат хто з іх у пэўнай ступені валодае і старабеларускай літаратурнай мовай, на якой да сярэдзіны XVII ст. друкуюцца дзесяткі выданняў, якія ўжо вельмі слаба супрацьстаяць польска- і лацінскамоўнай беларускай друкаванай літаратуры, што развіваецца незраўнанна больш інтэнсіўна. Моўная пераарыентацыя згубна адбілася на ўсіх сферах беларускага жыцця, перадусім на лёсе беларускай культуры, калі нават праваслаўныя беларусы пачынаюць часцей пісаць па-латыні, чым адукаваныя беларусы-католікі ў часы Ф. Скарыны ²⁵.

Слова для ўсіх народаў

Да совершен будет человек...
Францыск Скарына

Вывучэнне культур славянскіх народаў апошнім часам набыло незвычайны размах. У 1970 г. быў зацверджаны адмысловы Славянскі праект ЮНЕСКО, рэалізацыя якога спрыяла стварэнню Міжнароднай асацыяцыі вывучэння і распаўсюджвання славянскіх культур, якая арганізавала ў 1982 г. у Мінску прадстаўнічую канферэнцыю «Славянскія культуры і сусветны культурны працэс», канферэнцыя прыцягнула ўвагу соцень навукоўцаў з розных краін. Працы ў рамках Славянскага праекта ЮНЕСКО, агульных і рэгіянальных праграм Асацыяцыі паказалі, што далёка не ўсе бакі культурнай гісторыі славян аднолькава добра вывучаны, нямала белых плям выявілася і ў гісторыі шэрагу славянскіх літаратур. Адной з найменш даследаваных літаратур і падалей застаецца найбагацейшая тысячагадовая беларуская літаратура, XVI ст. у гісторыі якой — перыяд яе незвычайнага колькаснага і якаснага ўзлёту, абумоўленага шэрагам фактараў, у тым ліку выкарыстаннем упершыню ў нашай краіне друкарскага варштата, стварэннем уласнай друкаванай літаратуры. Прымяняючы рознабаковыя метады ў вырашэнні гэтай надзвычайнай важнай праблемы ў гісторыі беларускай літаратуры, мы імкнуліся не абмяжоўваць

даследаванне рамкамі толькі ўсходнеславянскіх літаратур, упісаць яго ў сусветны гісторыка-літаратурны кантэкст, што было ўхвалена навукоўцамі на розных узроўнях¹, уключаючы і найвышэйшыя: міжнародныя канферэнцыі² і З'езд славістаў³.

У выніку зробленай працы ўдалося паказаць вядучую ролю беларускай друкаванай літаратуры XVI ст. сярод літаратур шэрагу народаў усходу і поўдня Еўропы, у тым ліку рускага, украінскага, балгарскага, сербскага і іншых, неабвержна даказаць, што беларуская кірылічная друкаваная літаратура была тады пайбуйнейшая ў свеце, найбагацейшая як па колькасці выданняў, гэтак і па іх змесце. У XV — першай палове XVI стст. ва ўсёй прадукцыі друкарняў кірылічнага шрыфту беларускія выданні складалі больш за палову⁴, прычым найбуйнейшымі асяродкамі кірылічнага кнігадрукавання былі Прага і сталіца Вялікага княства Літоўскага — Вільня, дзе выдаваў свае кнігі Францыск Скарына. У другой палове XVI ст. Вільня працягвае захоўваць абсалютнае лідэрства ў выпуску выданняў кірылічнага шрыфту ў свеце, беларускія друкарні выдаюць тут больш за трэць ўсёй гэткай прадукцыі, а ў цэлым Беларусь дае яе каля сарака працэнтаў⁵. Гэта ставіць беларускую друкаваную літаратуру ў шэрагі вядучых у Еўропе, што распаўсюджваюць свой уплыў ва ўсе канцы мацерыка. Выкарыстоўваючы комплексны падыход, аналізуючы фармальны і зместавы бакі кожнага выдання ва ўсіх даступных асобніках, што паспяхова зарэкамендавала сябе дзякуючы вядомым працам Я. Л. Неміроўскага, Я. Д. Ісаевіча і А. С. Дзёміна, які да таго ж лічыць кнігу своеасаблівай гісторыка-культурнай адзінкай⁶, вырашаючы ўсе пытанні ў еўрапейскім гісторыка-культурным кантэксце тых часоў, удаецца намалюваць не толькі яскравую карціну ўнутранага жыцця беларускай літаратуры скарынаўскага стагоддзя, але і жыцця знешняга. У прыватнасці, прасачыць рэцэпцыю беларускай культуры і літаратуры ў іншых народаў, славянскіх і неславянскіх.

Асабліва моцны беларускі літаратурны уплыў быў у Расіі XVI—XVII стст., прычым асноўным пасрэднікам у гэтым заўсёды выступала друкаваная кніга. Беларускія друкаваныя кнігі да канца XVI ст. літаральна затапілі амаль сямімільённую Расію, для якой Мамошчы пачалі выдаваць пават спецыяльна, нібы на своеасаблівы сацыяльны заказ, выкарыстоўваючы маскоўскія арыгіналы.

Мамонічы мелі поўнае права ўвесь час падкрэсліваць у сваіх выданнях, што выпускаюць іх для распаўсюджвання «в краях Московских, Волошских, Сербских и Булгарских». Асобнікі гэтых выданняў, што дайшлі да нас, сведчаць пра зацікаўленне беларускай друкаванай літаратурай у шмат якіх краінах Еўропы: ад пагоркаў туманнага Альбіёна да каменнага пояса Уральскіх гор, ад Скандынавіі да земляў балканскіх народаў. Выданні на старабеларускай літаратурнай мове ў аднолькавай ступені служылі і літоўцам, для якіх таксама прызначаліся шматлікія польска- і лацінскамоўныя выданні беларускіх друкарняў.

Нашыя падлікі паказваюць, што на сённяшні дзень у свеце захавалася каля чатырох тысяч асобнікаў усіх выданняў кірылічнага шрыфту XV—XVI стст., сярод якіх палова — беларускіх. Абсалютная большасць беларускіх кірылічных выданняў XVI ст. сёння захоўваецца за межамі Беларусі, у асноўным у Расіі, куды яны трапілі рознымі шляхамі аж да XIX ст., часу зліквідавання і разрабавання пайбагацейшых беларускіх кнігасховішчаў па патрабаванні і з патурання царскай адміністрацыі. На большасці ацалелых асобнікаў гэтых выданняў чытаюцца рускія запісы XVI—XX стст., якія часам раскрываюць іх няпросты лёс⁷.

Беларускія выданні лацінскага шрыфту пайбольш шматлікія ў Польшчы, Літве, на Украіне, ушкальпыя іх асобнікі ёсць у Швецыі, Вялікабрытаніі, Францыі і іншых краінах. Аднак менш за ўсё іх цяпер на самой Беларусі, друкарні якое ў далёкім XVI ст. экспартавалі ў «іныя землі» не толькі кніжную прадукцыю, але і друкарскае абсталяванне, дапамагалі там у стварэнні ўласных выдавецкіх асяродкаў.

Беларускія друкары, відаць, бралі ўдзел і ў адраджэнні рускага кнігадрукавання ў XVI ст., а таксама падтрымлівалі яго на працягу ўсяго XVII і на пачатку XVIII стст., калі на карысць Расіі з даручэння Пятра I за мяжою распачаў сваю дзейнасць Ілля Капіеўскі, літаратар і выдавец, які шмат узяў ад спадчыны Ф. Скарыны. Баючыся «опаснаго вольномыслия» ў Расіі, царскі ўрад, пасля таго як прамінулі падзеі Ліхіх часоў, ужо ў першай трэці XVII ст. робіць шэраг захадаў, каб перашкодзіць увозу беларускіх друкаваных кніг і пават патрабуе знішчыць тыя з іх, якія знаходзяцца тут паўстагоддзя і болей. Уводзіцца і суровы «Указ како изыскивати, и о самех бело-

руссах, о яже приходящих от Польскаго и от Литовскаго государства в пашу державу Московскую»⁸. Аднак усе гэтыя абмежаванні мелі толькі часовы эфект, беларуская друкаваная літаратура і надалей паступала ў Расію, робячы заўважны ўплыў на літаратурны працэс і нават канфесійную пераарыентацыю асобных пісьменнікаў, як гэта, відаць, было з вядомым рускім пісьменнікам-мемуарыстам, пасля і палемістам Іванам Хварасцініным, магчыма, таемным арыянінам⁹. У далейшым урад неаднаразова ўжывае абмежавальныя захады, вядзе актыўную контрпрапаганду, поспех якой аказваецца адносным яшчэ і таму, што ў найгалоўнейшых гарадах Расіі з'яўляюцца цэлыя слабоды, населеныя выхадцамі з Беларусі¹⁰, якія бралі самы чынны ўдзел у развіцці тагачаснай рускай культуры, у збліжэнні яе з культурай заходнеўрапейскай. Эстафету беларускай старадрукаванай кніжнасці ў Расіі XVI ст. у XVII ст. прынялі наступныя пакаленні беларускіх друкароў і выдаўцоў, у тым ліку і тыя, хто ўнёс свой непасрэдны ўклад у рускую старадрукаваную літаратуру — майстры Куцеінскай друкарні, цалкам вывезенай у Расію, Сімяон Полацкі і створаная спецыяльна для яго Верхняя друкарня ў Маскве¹¹.

Асабліва значная роля беларускай друкаванай літаратуры XVI ст. у лёсе культуры самой Беларусі. Літаратура гэтая сталася ўзорам і нейкім эмацыянальным пунктам адліку ўсяго, што адбывалася ў беларускай культуры і адбываецца дагэтуль. Уплыў беларускіх друкаваных выданняў скарынаўскага стагоддзя на айчынныя славянскія літаратуры быў велізарны, ні з чым не параўнальны, такога ў гісторыі Беларусі болей не паўтаралася. Можна з усёй пэўнасцю сказаць, што гэта быў адзін з найадказнейшых і найяскравейшых перыядаў у гісторыі культуры Беларусі, у гісторыі яе літаратуры. Беларуская друкаваная літаратура XVI ст. зрабіла вызначальны ўплыў на ўсю пайпоўшую беларускую літаратуру, пачынаючы з першых пробліскаў яе адраджэння. Зусім нядаўна выйшлі з друку працы вядомых савецкіх навукоўцаў У. Калесніка¹² і А. Каўкі¹³, дзе пераканаўча паказваецца, чым быў Ф. Скарына і яго кнігі для літаратуры маладой Беларусі. Мы цалкам згодныя і са словамі А. Каўкі пра тое, што ў канчатковым выбары паміж грамадзянскім шрыфтам і лацінскім па Беларусі XX ст. не апошнюю ролю адыграла традыцыя беларускай кірылічнай кніжнасці, пра што так працікнута пісаў у «Нашай ніве» Янка Купала, зазнача-

ючы, што кірыліцай «суджана было друкавацца першай беларускай свецкай кніжцы — Статуту Літоўскаму»¹⁴.

Хочацца яшчэ раз падкрэсліць — беларускае літаратурнае адраджэнне найноўшых часоў і зацікаўленне спадчынай Ф. Скарыны ўзніклі на самым пачатку XIX ст. Сярод тагачасных піянераў адраджэння роднай літаратуры, адраджэння яе слаўнае мінуўшчыны дзеля сённяшняга дня і бліжэйшае будучыні найперш трэба пазваць прафесара Міхаіла Баброўскага, якому лёс наканавану стацца і першым беларускім скарыназнаўцам, чые рукапісныя працы ў большасці былі загубленыя¹⁵. Праследаваны царскімі ўладамі, прафесар, лёс якога нібы ўвасабляў тагачасную гісторыю культуры Беларусі, лічыў, што Скарына і яго паслядоўнікі працавалі дзеля ўсяго славянства, дзеля духоўнага і маральнага адраджэння людзей, дзеля іх збліжэння. Гэтае меркаванне Баброўскага немагчыма абвергнуць — пачатак Скарынам сталася арганічнай часткай не толькі беларускай культуры, але і рускай, украінскай, літоўскай і іншых народаў.

Кароткая анталогія

...кождому не есть закрыта,
и к выразумению нетрудна,
и к чтанию полезна.

Грыгорый Хадкевіч

Публікаваныя тут тэксты з твораў беларускай друкаванай літаратуры XVI ст., вядома ж, не могуць даць чытачу поўнага ўяўлення пра ўсё яе багацце. З-за невялікага аб'ёму кнігі давялося абмежавацца толькі пайбоольш характэрнымі прыкладамі: вытрымкамі з твораў і перакладаў Францыска Скарыны, вершамі Андрэя Рымшы і Лявона Мамошча, фрагментам Статута 1588 г. Правілы падачы іх ва ўсіх выпадках маюць дзве агульныя асаблівасці: максімальнае выкарыстанне магчымасцяў сучаснага алфавіта і ўжо выпрацаваных традыцый у публікацыі тых або іншых тэкстаў. Натуральна, традыцыі гэтыя літаратуразнаўчыя, заснаваныя на больш спрошчаным граматыка-кадыкалагічным падыходзе да тэксту, а не лінгвістычныя або іншыя, што патрабавалі б тэксталагічна вельмі складанай публікацыі, перадачы найдрабнейшых графічных і друкарскіх асаблівасцяў арыгінала, як гэта зроблена, напрыклад, у нашым інструкцыйным дапаможніку «Издания кирилловского шрифта XV — первой половины XVI вв.» (М., 1984) у адносінах да твораў Францыска Скарыны і іншых. У дадзеным выпадку асноватворным было імкненне магчыма больш поўнай замены знакаў старабеларускай графічнай сістэмы цяперашнімі, за выключэннем «Ѣ».

Прадмова Францыска Скарыны
да кнігі Эклезіяст і першы раздзел
гэтай кнігі ў яго перакладзе

Екклесіастесъ или Соборникъ
премудраго царя саломона.

зупольне выложены на рускый языкъ,
доктором францискомъ Скорпинымъ сыномъ, с полоцька

*Предословіе доктора франциска скорины
въ книгу премудраго царя саломона
рекомую екклесіастесъ*

Трое Книги Написалъ естъ Премудрыи Саломонъ Царь Израйлевъ. Первые рекомые Еврейскимъ языкомъ Маслогъ: По грѣческыи Параболѣ, По латине Провербиа А по рускыи Притчи Саломоновы. Вторые Книгы написал естъ Еже зовутся Еврейскимъ языкомъ Коелефъ, По грѣческыи Екклесіастъ, По латине Конционаторъ, А по рускыи Соборникъ. Третий же Книгы Царя Саломоновы нарицаются Сира сирим, По латине Кантикумъ Кантыкорум: Еже по рускыи исказуется Пѣснь пѣснямъ.

У первыхъ книгахъ своихъ, еже словутъ Притчи, пишет о науце людей младыхъ. Якобы отецъ сына научаючи одинаго каждого особно. Яко о семь написал есми ширей, въ предословіи еже ест Въ книгу Притчей Царя Саломона. В сей же Книзе рекомой Екклесіастъ или Соборникъ, пишет О науце всехъ людей посполите суицих в летехъ мужства. Приводячи имъ на памет Суету Беду и працу сего света. Понеже въ rozmaитыхъ речахъ люди на свете покладают мысли и коханія своя. Едины въ царствахъ и в пановании, Други в богатестве и въ скарбохъ, Инии в мудрости и в науце, А инии Въ здравии в красоте и въ крѣпости телесной; Неции же во множестве имения и статку, А неции в роскошномъ яденни и питии и в любодѣянии, Инии теже Въ детехъ въ приятелехъ во слугахъ и во иныхъ различныхъ многихъ речахъ. А тако единыи каждыйи человекъ имат некоторую речъ предъ собою в ней же ся наболеи кохает и о ней мыслит. Разумея же сия речи премудрыи Саломонъ, краткими е словами в сей книзе якобы во зеркале намъ написал глаголя: Суета над суетами и все суетно и угиснение духово. А с сее книгы можемъ досконале поразумети иже Царь Саломон о мыс-

ляхъ и о коханяхъ людскихъ говорить. На некоемъ бо месте пишетъ, иже несть лепшего толико ясти и пити и чинити добро души своеи. А на другомъ месте пишетъ, лепей естъ поити в домъ плачу нежелеи в домъ пированїа. Такжежъ на иномъ месте кажетъ, Ничтоже иматъ злишку мудрыи надъ глупаго, Понеже одинаковыи естъ конецъ обою ихъ. Во иномъ же месте кажетъ глаголя, Яко светъ превышаетъ надъ темноты, тако и мудрыи надъ глупаго. Мудрыи иматъ очи во главе своеи, А глупыи во тме ходитъ. Такжежъ и о иныхъ речахъ в сеи книзе пишетъ, они же видятъ собѣ быти противны. Яко и людская коханя и мысли суть собѣ-противна, единъ бо в томъ ся кохаеъ тое хвалитъ и о томъ мыслитъ: А другыи другое А иныи иное, И во всихъ тыхъ коханяхъ и мысляхъ людскихъ знашолъ естъ Царь Саломонъ Суету И утиснение души. На конци же Книги сея явилъ естъ разумъ мысли своея глаголя: Конецъ молвенїя вси вкупе послушайте, бога бойся и заповеди его соблюди, тои естъ воистинну совершенныи человекъ. Наричаетъ же сия Книга Сборникъ, понеже не ко единому человекъу в неи пишетъ, но ко всему собору людєи. А не одинаго человекъа мысль и коханя являетъ но всего собора, И того ради зовѣтъся сия Книга Сборникъ.

Конецъ Прѣдсловія.

ПОЧИНАЕТСЯ КНИГА РЕКОМАЯ ЕКЛЕСИАСТЕСЬ
ЕЖЕ ПО РУСКИИ ИСКАЗУЕТСЯ СОБОРНИКЪ
ЮЖЕ НАПИСАЛ ЕСТЬ ПРЕМУДРЫИ ЦАРЬ САЛОМОН.
А ИМАТЬ В СОБѢ ГЛАВЪ 12

Глава 7

О Суете и о неуставичности сего света,
И о празныхъ людскихъ пытаниахъ,
вся сия кажетъ быти суетна И утиснение духово

Слова Сборникова Сына Давида Царя Ерусалимскаго. Суета надъ суетами, рече Сборникъ. Суета надъ суетами и все суетно, что иматъ более человекъ со всего тружания своего он же трудитъ подъ солнцемъ. Родъ поминуеъ и род иныи наставаеъ, земля же во вѣки стоить. Въсходитъ Солнце и заходитъ, и на место свое навращаетъся и ту ся об-

новит, и точится черезъ полудне, и хилится к полунощи. Освещаетъ вси речи воколъ, выходитъ духъ и паки во своя колѣса обращается: Вси реки плынуть в морѣ и морѣ не пребываетъ, до того же места плынуть реки воспать, и з него же вышли сут дабы опят плынули. Вси речи трудныя не можеть ихъ человекъ вымолвити словы. Не насыщается око видениемъ, и ни ухо наполняется слышаниемъ. Что ест еже было, едино тое жъ еже еще будущее будетъ. Что ест еже ся стало едино тое жъ еже ся еще имать стати. Ничто же ест новаго подъ солнцемъ, и ниже можеть кто рещи се тое, то ново естъ. Понеже и тое уже ест предошло в тыхъ вецехъ еже беша пред нами. Не будетъ первыхъ речеи памяти, и ниже тыхъ которые потомъ стануться будетъ воспоминание, въ тыхъ они же будутъ во наипослѣднейшии веки. Азъ Соборникъ былъ есмь Царемъ надъ Израилемъ Во Ерусалиме. И умыслилъ есмъ въ сердци моемъ, Абыхъ согледалъ и выпытался мудре, о всехъ речахъ они же ся деють подъ солнцемъ. Тое занепразнние велми злое далъ ест богъ сыномъ человекскимъ, Абы працевали в томъ. Соглѣдалъ есмь вся дела еже ся деють подъ солнцемъ, и се все суета и утиснение души. Превращенные людие с тяжкостию направлены бывають. А шаленыхъ тыхъ естъ безъ числа. Розъмышлялъ есмь во сердци своемъ глаголя се великии учиненъ есмъ, и присягнулъ есмъ всехъ мудростию они же беша предо мною Во Ерусалиме: и Разумъ мой согледалъ ест многие речи мудре, и позналъ есмъ е. Выдал есмь сердце мое абыхъ умел опатренность и научение, блуды теже и глуповѣство: И позналъ есмь иже и в тыхъ речахъ естъ праца, и утиснение духово. Про то иже во многи мудрости естъ многое розгневание, и кто придаваетъ умения придаваетъ и праца.

Вершы Андрэя Рымшы

«ЕПИКГРАММА» СА СТАТУТА
ВЯЛІКАГА КНЯЗТВА ЛІТОВСКАГА 1588 г.

На преславныя А старовечныя клейпоты,
пці гербы ясновельможнаго пана, пана лва сапегі,
подканцлераго великаго князства литовскаго,
слошымскаго, мяделскаго, марковскаго и прочих
старосты Епикграмма

Все можемъ своимъ окомъ, лацно обачити,
Должыню и шырокость, шнуромъ позначити.
И чловека можемъ, познати по твары,
Если въ себе не маеть, лишнее привары.
Але где цнота себе, обрала оселость,
Тамъ ростропъ естъ до всего, и мужыская смелость.
Которая зацные, завжды дома буди,
И клеиноты роздаеть. тыми слынуть люди.
Бо такіе николи, зъ света не изъходеть,
Але одинъ по другомъ, во веки славу плодеть.
Хочешъ же ся присмотреть, гербомъ праве значнымъ,
заразъ можешъ познати, ижъ суть в дому зацнымъ.
Здавна славныхъ сапеговъ, тые з предковъ своихъ,
заквитывали въ цнотахъ, знать во лилияхъ троицъ.
Пры которыхъ зъ оружьемъ, конъный воинъ стоить,
знакомъ того ижъ ся з нихъ, ни одинъ не боить.
Служитъ своимъ сподаремъ, ку кождоу потребе.
Не литуючы скарбовъ, ни самого себе.
Къ тому видишь якъ в локоть, пострелена рука,
Видишь ижъ вскрозь, изъ туга, з пострелнаго лука.
Таки пострелъ никого, дома не потъкаеть,
одно хто поганьские, полъки разрываеть.
Въ тыхъ же геръбехъ посредку, естъ стрела зъ крестами,
Двема, а третій блиско, осажономъ лунами.
Тые знакомъ ижъ они, большъ для хрестиянства,
Кълали здоровье свое, не смотречи паньства.
Смотри жъ вышеи узришь тамъ, надъ гельмомъ коруну,
Которая даеть знать ижъ тамъ богъ фортуну.
И цноту зъ сильнымъ мужьствомъ сполне коронуеть,
Чого у нихъ а ни моль, ни ржа не попусуеть.
Живете жъ сапегове, вси въ многие лета,
Ваша слава слытъ будеть, покуль станеть света.

Подавайте жъ потомъкомъ, што маете зъ предъковъ,
Ведже и вашихъ цныхъ справъ, въ весь светъ полонъ
светъков.
А н ъ д р е и р ы м ѣ ш а

«ЕПИКГРАММА» З АПОСТАЛА 1591 г.

На гербы ясновельможного пана, пана теодора скумина,
воеводы новгородского епикграмма

Не простымъ людемъ гербы зъ неба посылают.
Яковый скуминове въ своимъ дому мают.
Якъ звезда над луною хорошо ся блищить.
А светла месечного бы на мне не нищить.
Такъ обое светятся, ровъно окромъ хмары
якъ слава у скуминовъ маеть свои дары.
Бо нимъ далеи тымъ ясней въ славу ся подносятъ
урадами зацными под небо выносятъ.
Могъ бы въместо месеца. со цнотамъ отдати,
И въсе небо зъ знаменми до него придати.
Бо такъ тотъ дом скуминовъ въ литве ясне слынетъ.
И будетъ завжды слынут, поки светъ не минет.
Смотри жъ якъ реки текутъ, а въсе три зъгодливе,
веръ иж было где смотреть а непохлебливе.
Бо не по одной реце плавалъ из делами,
Служечы господару розумомъ силами.
Не чужому. своему, и отчызне мило,
Трафлаючи недруга. по шыи отылои.
Тот гербъ здавна въ его домъ зъ матки назначоно.
Бо такие прыметы у немъ обачоно.
Ижъ водные послуги мелъ отпраовати,
Тым ся господарови и въсимъ подобати.
К тому еще два гербы видишь бытъ на сподѣ.
Тыхъ достали предкове его на свободе.
Будучи, а-цнотую оныхъ доставали.
Веру зъ мужствомъ отчызне своей заховали.
Вер ми гербовъ не дають въ дому сидящому.
Але зъ татарми въ полю часто гулящому.
Не зъ голою рукою. зъ шаблею острою,
Завжды будучы готовъ до смертного бою
Живи ж зъ тыми гербами ты зацный скумине
Абуяи въ своей славе навеки и ныне.

А Р Литвинъ

Вершы Лявона Мамоніча

НА ГЕРБ ДОМА ЛУКАША ІВАНОВІЧА МАМОНІЧА,
СКАРБНАГА ВЯЛІКАГА КНЯСТВА ЛІТОЎСКАГА —
З ПСАЛТЫРА З ПАСЛЕДАВАННЕМ 1593 г.

На гербъ зацного дому его милости
папа лукаша ивановича мамонича,
старосты диспеньского и скарбного великого князства
литовьского и прочая

*Никое ино добро, не величить тако
мужа, благородству подобящася всяко.
Срам убо молитися въ них же побѣждати.
срамнѣ же побѣждати, въ них же ся малити.
Ниже въ похваленіи естъ ино любезнѣ,
яко же егда иматъ что рещи полезнѣ.
Не преподобно убо о благихъ молчати,
яко же и не таяжде, воспоминати.
Стрѣла убо воздухъ прерѣзуе высоко
туголучно испущена летить широко.
Крестъ же паче сея, небеси ся касаетъ
сего носяй свѣтлѣ паче всѣхъ бывает.
Ты же ми богомысльне зриаи на обое:
велико бо едино, много паче двое.
Силно пачествовати мертвена чловека.
добродѣтели сокровища оного вѣка.*

Статут Вялікага княства Літоўскага 1588 года

РАЗДЗЕЛ ІІІ, АРТЫКУЛ 35

О мещанехъ места нашого Виленьского
и о инъшихъ местахъ нашихъ,
яко шляхте справедливость з нихъ чинѣна быти маеть

*Тежъ уставуемъ, ижъ, где бы се трафило жаловати ко-
торому шляхтичу на мещанъ нашихъ виленскихъ о збитье,
о раны и о забойство и о каждое обелъженье, тогда о то
врядъ местский справедливость чинити маеть правомъ*

ихъ майдеборскимъ, водлугъ привилъевъ ихъ, тому месту Виленьскому и мещаномъ нашимъ, подъ местъскимъ правомъ мешкающимъ, отъ продъковъ нашихъ и отъ насъ господара наданныхъ, одънакъ же и мещане наши места Виленьского, кгда о бой альбо раны шляхетские правомъ будутъ переконани, тогда тымъ винамъ подлегати повинни, которое въ семъ статуте описаны о головъщинахъ и о ранахъ шляхетскихъ. Ведъ же хто бы з мещанъ нашихъ Виленьскихъ кому што записомъ своимъ доброволнымъ отступивъши права своего выполънити обовезалъ се, то симъ статутомъ сужоно и сказано быти маеть подле обовязковъ кождого. Тымъ же способомъ и о збегу шляхетские водлугъ артыкулу тритцать осмого сего жъ розъделу справедъливость урядъ местъский чинити повиненъ, только бы отъ принятъя права местского давности десъти летъ не заседалъ. А где бы тежъ мещанину нашему Виленьскому въ чомъ отъ шляхтича кривда деяла се, о то передъ судомъ належнымъ водлугъ сего жъ статуту земъского мещанинъ право себе зъ шляхтичомъ доводити маеть. А в ынъшихъ местехъ нашихъ по всеи земли того панъства нашего Великого Князства Литовского вряды местъские, хотя где и права майдебургского уживаютъ и привилъя продковъ нашихъ або и наши на волъности таковыя, яко и место Виленьское, або инакъшия себе бы наданье мели, предъ се не майдебургскимъ альбо себе наданымъ и упривилъеванымъ правомъ, але симъ статутомъ шляхъте зъ мещанъ судъ и справедливость вшелякую чинити повинни будутъ, кгда жъ только мещане наши места Виленьского подъ местъскимъ правомъ мешкаючие статутомъ першимъ и теперешнимъ до такого права суть припуцоны.

Заўвагі

ПОВЯЗЬ ЧАСОЎ

- ¹ Энгельс Ф. Диалектика природы // Маркс К., Энгельс Ф. Соч. 2-е изд. Т. 20. С. 346.
- ² Энгельс Ф. Крестьянская война в Германии // Указ. соч. Т. 7. С. 346.
- ³ Пра С. Рапалёніса гл. найпоўшую працу літоўскіх даследчыкаў: Stanislovas Rapolionis. Vilnius, 1986.
- ⁴ Гл.: Лабынцев Ю. А. Об одной белорусско-польской драматической и графической интерпретации XVII в. сюжета о Борисе и Глебе // ТОДРЛ, 1985. Т. 38. С. 267—280.
- ⁵ Маецца на ўвазе перадусім творчасць такога выдатнага агіёграфа позняй пары, якім быў Іосіф Пяткевіч — асоба ў гісторыі беларускай літаратуры падзвычай выдатная, але абсалютна не вядомая даследчыкам.
- ⁶ Гл.: Василев В. П. Первый международный симпозиум, посвященный Супрасльской рукописи // Археографический ежегодник 1977. М., 1978. С. 376—377. Нядаўна гэтая кніга была выдадзена ў Балгарыі факсімільна. Гл.: Супрасьляскі или Ретков сборник. София, 1982—1983. Т. 1. 2. I мепавіта яе, гэтае факсіміле, Балгарыя выбрала ў якасці падарунка пісьменніцкай арганізацыі г. Мурманска, якая ўпершыню арганізавала ў 1986 г. на савецкай зямлі Свята славянскай пісьменнасці.
- ⁷ Лабынцев Ю. А. Издания Франциска Скорины и других славянских первопечатников в библиотеке Супрасльского монастыря // Белорусский просветитель Франциск Скорина и начало книгопечатания в Белоруссии и Литве. М., 1979. С. 186—187; яго ж. Михаил Бобровский — первый исследователь болгарского «Абагара» 1651 г. // Русско-болгарские связи в области книжного дела. М., 1981. С. 79—83; яго ж. Первая книга, напечатанная глаголицей, и ее исследователь Михаил Бобровский // Сов. славяноведение. 1983. № 4. С. 86—93. Пра гэтую

абагульпячую працу М. Баброўскага сярод павукоўцаў доўгія гады хадзілі сапраўдныя легенды. Відаць, першы ў друку пра яе згадаў К. Эстрайхер (*Bibliografia polska XIX stulecia. Kraków, 1870. T. 1. S. 121*).

- ⁸ У гэтай сувязі неабходна згадаць пра тое, што яшчэ ў 1972 г. Генеральная канферэнцыя ЮНЕСКО прыняла «Канвенцыю аб ахове сусветнай культурнай і прыроднай спадчыны», якая ўступіла ў дзеянне са спежня 1975 г. Адна з асноватворчых ідэй Канвенцыі — узаемазалежнасць, адзіства культурнага і прыроднага набытку.
- ⁹ Рабочы дэвіз і назва гэтай сесіі: «Славянскія культуры і сусветны культурны працэс». Сярод дакладаў сесіі быў і наш, прысвечаны ўсходне- і паўднёваславянскай друкаванай літаратуры першага яе стагоддзя, месцу гэтай літаратуры ў агульным шэрагу каштоўнасцяў сусветнай культуры. Адно з асноўных палажэнняў даклада — выснова пра вядучую ролю беларускай друкаванай кніжнасці эпохі Рэнесансу ў асяроддзі іншых славянскіх кірылічных друкаваных літаратур таго часу. Гл.: Лабынцев Ю. А. Славянская кирилловская печатная книжность XV—XVI вв. и мировая культура // *Славянские культуры и мировой культурный процесс. Ми., 1982. С. 31—33*.
- ¹⁰ Скорина Ф. Предословие... // *Книга Иудиф. Прага, 1519. Арк. 2 адв.*
- ¹¹ Скорина Ф. Сказание... // *Вторый закон. Прага, 1519. Арк. 1 адв.*
- ¹² Скорина Ф. Предъсловие... // *Псалтырь. Прага, 1517. Арк. 2.*
- ¹³ Скорина Ф. Предъсловие... // *Книга Иова. Прага, 1517. Арк. 2 адв.*
- ¹⁴ Скорина Ф. Коринфом первого послания светого апостола Павла сказаше... // *Апостол. Вильна, 1525. Арк. 36 трэцяга лічэння.*
- ¹⁵ Скорина Ф. Предъсловие... // *Книга Иова. Арк. 2 адв.*
- ¹⁶ Скорина Ф. Предъсловие... // *Леувит. Прага (каля 1519). Арк. 2 адв.— 3.*
- ¹⁷ Скорина Ф. Иаковлева соборьнаго послания сказаше... // *Апостол. Арк. 1 другога лічэння.*
- ¹⁸ Тамсама.
- ¹⁹ Скорина Ф. Предсловие... // *Притчи Саломона. Прага, 1517. Арк. 4.*
- ²⁰ Симеон Полоцкий. Избр. соч. М.; Л., 1953 С. 159.
- ²¹ Ленин В. И. Полн. собр. соч. Т. 41. С. 304—305.
- ²² Тамсама. Т. 36. С. 46.

- ¹ Энгельс Ф. Диалектика природы. С. 346.
- ² Гл.: Рутенберг В. И. Возрождение и Реформация в советской литературе // Культура эпохи Возрождения и Реформация. Л., 1981. С. 5.
- ³ Наливайко Д. С. Искусство: направления, течения, стили. Киев, 1981. С. 59.
- ⁴ Гл.: Буркхардт Я. Культура Италии в эпоху Возрождения. СПб., 1906. Т. 2. С. 25.
- ⁵ Гл.: Голенищев-Кутузов И. Н. Гуманизм у восточных славян (Украина и Белоруссия). М., 1963.
- ⁶ Гл., напр.: Дорошкевич Э., Копов В. Очерк истории эстетической мысли Белоруссии. М., 1972; Подокшип С. А. Скорина и Будный: Очерк философских взглядов. Мн., 1974; Идея гуманизма в общественно-политической и философской мысли Белоруссии (дооктябрьский период). Мн., 1977; Копов В. М. От Ренессанса к классицизму: Стаповление эстетической мысли Белоруссии в XVI—XVIII вв. Мн., 1978; Подокшип С. А. Франциск Скорина. М., 1981; яго ж. Проблема восточноевропейского Ренессанса и гуманизма // Иван Федоров и восточнославянское книгопечатание. Мн., 1984. С. 30—48 і інш.
- ⁷ Лосев А. Ф. Эстетика Возрождения. М., 1978. С. 16.
- ⁸ Гл.: Нудубидзе Ш. И. Руставели и Восточный Ренессанс. Тбилиси, 1967. С. 93—95.
- ⁹ Чалоян В. К. Армянский Ренессанс. М., 1963. С. 158.
- ¹⁰ Тамсама.
- ¹¹ Гл.: Копрад Н. И. Запад и Восток. М., 1972.
- ¹² Берисоп Б. Живописцы итальянского Возрождения. М., 1965. С. 155.
- ¹³ Гл.: Черняк И. Х. Зарождение ренессансной критики Библии // Актуальные проблемы изучения истории религии и атеизма. Л., 1979. С. 77—89.
- ¹⁴ Горфункель А. Х. Гуманизм — Реформация — контрреформация // Культура эпохи Возрождения и Реформация. С. 8.
- ¹⁵ Тамсама. С. 11.
- ¹⁶ Тамсама. С. 12.
- ¹⁷ Тамсама. С. 13.
- ¹⁸ Наливайко Д. С. Указ соч. С. 105.
- ¹⁹ Лабынцев Ю. А. Об одной белорусско-польской драматической

- и графической интерпретации XVII ст. сюжета о Борпсе и Глебе. С. 273—276.
- ²⁰ Гл.: Смирин М. М. Эразм Роттердамский и реформационное движение в Германии. М., 1978. С. 34—110.
- ²¹ Гл.: Cassano D. Eretici italiani in Moravia, Polonia, Transilvania (1558—1611). Firenze, 1970.
- ²² Энгельс Ф. Крестьянская война в Германии. С. 364.
- ²³ Маркс К. Капитал // Указ. соч. Т. 25. Ч. 1. С. 365.
- ²⁴ Энгельс Ф. Введение к английскому изданию «Развития социализма от утопии к науке» // Указ. соч. Т. 22. С. 308.
- ²⁵ Энгельс Ф. Крестьянская война в Германии. С. 361.
- ²⁶ Адносна гэтага пытання існуе вялікая літаратура. Гл., напр.: Хижняк З. І. Кіево-Могилянська академія. 2-е вид. Київ, 1981 і інш.
- ²⁷ Гл.: Немировский Е. Л. Начало славянского книгопечатания. М., 1971. С. 28—29.
- ²⁸ Гл.: Каган Ю. М. Поэт-гуманист Конрад Целтис // Учеп. записки Моск. гос. пед. ин-та ин. яз. М., 1958. Т. 21. С. 25—42.
- ²⁹ Гл.: Рогов А. И. Древнерусские переводы «Хроника» Стрыйковского // Археографический ежегодник. 1962. М., 1963. С. 206—214; яго ж. «Хроника» Стрыйковского как исторический источник по истории России, Украины, Белоруссии и Литвы / Автореф. канд. дис. М., 1964; яго ж. Русско-польские культурные связи в эпоху Возрождения. М., 1966.
- ³⁰ Гл.: Улащик Н. Н. Введение в изучение белорусско-литовского летописания. М., 1985. С. 87.
- ³¹ Тамсама. С. 88—90.
- ³² Маркс К. Секретная дипломатия XVIII века // Цыт. паводле кп.: Лебедев В. И. История СССР до XIX в. М., 1945. С. 144.
- ³³ Тамсама.
- ³⁴ Флоря Б. Н. Русско-польские отношения и политическое развитие Восточной Европы во второй половине XVI — начале XVII вв. М., 1978. С. 3.
- ³⁵ Гл.: Казакова Н. А., Лурье Я. С. Антифеодальные еретические движения на Руси XIV — начала XVI вв. М.; Л., 1955. С. 126.
- ³⁶ Адзпачым толькі адно: Максим Грек. О крестном знаменни. [Вільня: друк. Мамонічаў, каля 1588—1595].
- ³⁷ На пачатку XX ст. Максім Грэк як пісьменнік быў усё яшчэ папулярны ў стараабрадніцкім асяроддзі. Стараабраднікі ахвотна перапісвалі і перадрукоўвалі яго творы. Больш таго, па-

сля 1905 г. пeverагодна праследаванья дагэтуль стараверы па-чыпаюць рыхтаваць да друку свой уласны збор твораў Максіма Грэка, які з-за цяжкасцяў ваенных часоў так і не пабачыў свету. Гэтым пытанням быў прысвечаны адзін з нашых дакладаў на штогадовых Малышаўскіх чытаннях у Пушкінскім Доме: «Два «спорных» сочинения Максима Грека в старообрядческом издании 1909 г.» (Ленинград, 6 мая 1987).

³⁸ Гл.: Зимп А. А. И. С. Пересветов и его современники. М., 1958.

³⁹ Пра тое, што Іван Фёдараў меў на ўвазе старца Арцемія, мы даведаліся параўнаўча нядаўна. Гл.: Rozemond K. Marginalia: Ivan Fedorov and Starets Artemy // The Slavonic and East European Review. Vol. 63. No. 3. July 1985. P. 417—421; Русская историческая библиотека. СПб., 1878. Т. IV. Стб. 1201—1448.

⁴⁰ Гл.: Лабынцев Ю. А. Распространение польских произведений Яна Кохаповского на фоне общей рецепции польской книги и литературы в России XVII века // Сов. славяноведение. 1980. № 6. С. 74—78.

⁴¹ Энгельс Ф. Внешняя политика русского царизма // Указ. соч. Т. 22. С. 19.

⁴² Гл.: Лаппо И. И. Западная Россия и ее соединение с Польшею в их историческом прошлом: Исторические очерки. Прага, 1924. С. 126—128.

⁴³ Коныский З. Ю. Социально-политическое развитие городов Белоруссии в XVI — первой половине XVII вв. Мн., 1975. С. 168.

⁴⁴ Флоря Б. Н.. Указ. соч. С. 286.

⁴⁵ Лаппо И. И. Указ. соч. С. 154—155.

⁴⁶ Тамсама. С. 165—166.

⁴⁷ Гл.: Kosman M. Historia Białorusi. Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk, 1979. С. 108.

⁴⁸ Гл.: Статут Великого Князтва Литовского от найспейшого господара короля его милости Жикгимонта Третьего на коронации в Кракове, выданный року 1588. Вильна, 1588. Арк. 49 другога лічэння і інш.

⁴⁹ Тамсама. Арк. 121 другога лічэння.

⁵⁰ Тамсама. Арк. 179 другога лічэння.

⁵¹ Пра гэта сведчыць вялікая колькасць дакументаў тых гадоў.

⁵² Гл., напр.: Kosman M. Zmierzch Perkuna czyli ostatni poganie nad Bałtykiem. Warszawa, 1981. С. 103.

⁵³ Ibid. С. 144.

⁵⁴ Гл.: Зубрицкий Д. И. Летопись Львовского братства. СПб., 1850. С. 46.

- 55 Гл.: Kojalowicz W. A. *Miscellanea rerum ad Statum Ecclesiasticum in Magno Lituaniae Ducatu pertinentium Collecta ab. Vilnae, 1650.* P. 65—67.
- 56 Гл.: Friese Chr. *De episcopatu Kijoviensi.* Warszawa, 1763. P. 22—24; Okólski Sz. *Cijoviensium episcoporum ordo.* Leopoli, 1646; *Statuta synodalia dioecesis Kijoviensis.* Culmae, 1764.
- 57 Цыт. паводле: Макары, архиеп. *История русской церкви.* Т. IX. Кн. IV. *История западно-русской или литовской митрополии.* СПб., 1879. С. 98—99.
- 58 Гл.: *Vetera monumenta Poloniae et Lithuaniae edita ex tabulariis Vaticanis.* Romae, 1860. Т. 2. P. 293—295.
- 59 *Акты, относящиеся к истории Западной России.* СПб., 1848. Т. 2. № 61.
- 60 Тамсама. № 71.
- 61 Гл.: Макары. *Указ. соч.* С. 289.
- 62 Тамсама. С. 467 і іш.
- 63 Гл.: Lebedys J. *Mikalojus Daukša.* Vilnius, 1986. P. 8—62.
- 64 *Postilla catholica.* Vilnae, 1599. P. IX.
- 65 *Ibid.* P. X.
- 66 Гл.: Stanislovas Rapolionis. P. 8—62.
- 67 *Relationes status dioecesium in Magno Ducatu Lithuaniae.* Romae, 1971. P. 39.
- 68 Гл.: Kosman M. *Zmierzch Perkuna...* S. 271.
- 69 Маецца па ўвазе кн.: Подокшип С. А. *Реформация и общественная мысль Белоруссии и Литвы (вторая половина XVI — начало XVII вв.).* Мн., 1970.
- 70 Маецца па ўвазе кн.: Łukaszewicz J. *Dzieje kościołów wyznania helweckiego w Litwie.* Poznań, 1842—1843. Т. 1—2.
- 71 Маюцца па ўвазе кн.: Kosman M. *Reformacja i kontrreformacja w Wielkim Księstwie Litewskim w świetle propagandy wyznaniowej.* Wrocław, 1973; ten że. *Protestanci i kontrreformacja: Z dziejów tolerancji w Rzeczypospolitej XVI—XVIII wieku.* Wrocław, 1970.
- 72 Маецца па ўвазе кн.: Lukšaitė I. *Radikalioji reformacijos kryptis Lietuvoje.* Vilnius, 1980.
- 73 Ивапова Л. С. *Монографічныя даследаванні па гісторыі Рэфармацыі ў Беларусі // Гісторыя кнігі, кніжковага дела і бібліяграфіі ў Беларусі.* Мн., 1986. С. 178.
- 74 Гл.: Kosman M. *Zmierzch Perkuna...* S. 285.
- 75 Гл., напр.: Kotłubaj E. *Galeria nieświeska portretów Radziwiłłow-*

- skich opisana historycznie. Wilno, 1857. S. 305—321; Sajkowski A. Od Sierotki do Rybeńki: W kręgu radziwiłłowskiego mecenatu. Poznań, 1965. S. 25—39.
- ⁷⁶ Kosman M. Zmierzch Perkuna... S. 290.
- ⁷⁷ Гл.: Макарий. Указ. соч. С. 433.
- ⁷⁸ Гл.: Skarga P. O jedności Kościoła Bożego pod jednym Pasterzem i o greckim od tej jedności odstąpieniu. Wilno, 1577; або тую самую книгу, выдаденую ў 1590 г. у Кракаве пад назвай «O rządzie i jedności Kościoła Bożego».
- ⁷⁹ Розныя крыніцы далёка не адпольшкава асвятляюць ход падзей на саборы і пимат у чым супярэчаць адна адной. Дастаткова саслацца на вядомыя творы сучаснікаў, папр. «Synod brzeski» П. Скагі (Кракаў, 1597) і яго антыпод «Апокрисис» (Астрог, 1598). Няма аднадушнасці і ў меркаваннях позніх гісторыкаў сабора, папр. такіх аўтарытэтных, як М. Баптыш-Камепскі (Историческое известие о возникшей в Польше унии. М., 1805), М. О. Каляловіч (Литовская церковная униа. СПб., 1859—1861. Т. 1—2), Э. Лікоўскі (Unia brzeska. Poznań, 1896).
- ⁸⁰ Акты, относящиеся к истории Западной России. СПб., 1851. Т. 4. № 107—109.
- ⁸¹ Цыт. паводле: Макарий. Указ. соч. С. 673.
- ⁸² Флоря Б. Н. Указ. соч. 258.
- ⁸³ Гл.: Судзебнік Казіміра 1468 г.: Kazimiero Teisynas. Vilnius, 1967. P. 26—32 (пайпоўшае выданне тэксту кірылічнага арыгінала на старабеларускай мове).
- ⁸⁴ Статут... Арк. 122 другога лічэння.
- ⁸⁵ Отд. рукописей науч. б-ки Вильнюс. гос. ун-та. F 7—U ТК, 4/15193, арк. 57—60.
- ⁸⁶ Статут... Арк. VIII адв.
- ⁸⁷ Гл.: Statut... Wilno, 1614.
- ⁸⁸ Лаппо И. И. Литовский Статут 1588 года. Каунас, 1934—1938. Т. 1. Ч. 2. С. 414.
- ⁸⁹ Скорина Ф. Предъсловие... // Псалтырь. Арк. 3.
- ⁹⁰ Путешествие киевского иеродиакона Иоакима в Москву за книгами и представление его царю Грозному в присутствии Боярской думы в 1582 году // ЧОИДР, 1883. Кн. 1. Отд. 5. С. 1—3.
- ⁹¹ Kiaura Z. Rapolionių giminė XVI a. pirmojoje pusėje // Stanislovas Rapolionis. P. 148, 154.
- ⁹² Гл.: Wielhorski W. Litwini, Białorusini i Polacy w dziejach kultury Wielkiego Księstwa Litewskiego. Londyn, 1951.

- ⁹³ Kraszewski J. I. Wilno od początków jego do roku 1750. Wilno, 1842. T. 4. S. 391.
- ⁹⁴ Гл.: Антонович А. К. Белорусские тексты, писанные арабским письмом, и их графико-орфографическая система. Вильнюс, 1968.
- ⁹⁵ Да пядаўняга часу лічылася, што бібліятэка гэтая была ўласнасцю караля Жыгімонта I Старога. Гл., напр.: Птапицкый С. Библиотека Великого князя Литовского в Вильне в 1510 году // Библиограф. 1888. № 1. С. 4—7. Аднак на самой справе яна хутэй за ўсё належала Альбрэхту Гаштольдзу. Гл.: Jablonskis K. 1510 m. Albrechto Goštauto biblioteka // Mokslines bibliotekos metraštis 1958—1959. Vilnius, 1961. P. 21—25. У далейшым цалкам верагодна, што збор гэты ўліўся ў вядомую ва ўсім свеце бібліятэку караля Жыгімонта Аўгуста, што палічвала больш за чатыры тысячы тамоў.
- ⁹⁶ Гл.: Улащик Н. Н. Указ. соч. С. 82—129.
- ⁹⁷ Гл.: Лимонов Ю. А. Культурные связи России с европейскими странами в XV—XVII вв. Л., 1978. С. 6—96, 97—109, 110—148 і інш.; яго ж. Польский хронист Ян Длугош о России // Феодалная Россия во всемирно-историческом процессе. М., 1972. С. 264—266; яго ж. Русские летописи и польская историография XV—XVI вв. // Культурные связи народов Восточной Европы в XVI в. М., 1976. С. 157—165.
- ⁹⁸ Падлік не ўключае кніг Ф. Скарыны, надрукаваных за межамі Вялікага княства Літоўскага, калі ж сюды ўключыць і пражскія выданні Скарыны, дык агульная іх колькасць будзе болей за сто.
- ⁹⁹ Гл.: Topolska M. B. Książka na Litwie i Białorusi w latach 1553—1660 (analiza statystyczna) // Odrodzenie i Reformacja w Polsce. Wrocław, 1976. T. 21. Tab. 1; Lukšaitė I. Religinių kovų įtaka Lietuvos spaudai (XVI a. antroji ir XVII a. pirmoji pusė) // Religinės kovos ir ezeizijos Lietuvoje. Vilnius, 1977. P. 41—67.
- ¹⁰⁰ Гл.: Лабынцев Ю. А. Распространение польских произведений Яна Кохановского... С. 74—75.
- ¹⁰¹ Гл.: Brückner A. Dzieje kultury polskiej. Warszawa, 1958. Wyd. 3. T. 1. S. 644.
- ¹⁰² Гл.: Богоявленский С. К. Научное наследие: О Москве XVII века. М., 1980. С. 9—170.
- ¹⁰³ Гл., напр., найбольш цікавую працу, прысвечаную гэтай тэме: Голенченко Г. Я. Студенты Великого княжества Литовского в Краковском университете XV—XVI вв. // Культурные связи народов Восточной Европы в XVI в. С. 228—240.

- ¹⁰⁴ Гл.: Kovács E. Uniwersytet Krakowski a kultura węgierska: Przyczynki do historii węgiersko-polskich stosunków kulturalnych wieków XV i XVI. Budapest, 1965.
- ¹⁰⁵ Гл., напр.: Дорошкевич В. И. Новолатинская поэзия Белоруссии и Литвы: Первая половина XVI в. Мн., 1979. С. 33—48; Нудьга Г. Перші магістри і доктары // Жовтень. 1982. № 3. С. 89—101.
- ¹⁰⁶ Толькі крыху болей за адну пятую гэтых выданняў надрукавана кірылічным шрыфтам на царкоўнаславянскай, беларускай і рускай мовах, астатнія — лацінкаю ў асноўным на польскай і лацінскай мовах. Гл.: Лабынцев Ю. А. Кирилловские издания Супрасльской типографии. М., 1978; яго ж. Памятники древнерусской литературы в старообрядческих изданиях Супрасльской типографии // ТОДРЛ, 1981. Т. 36. С. 209—215; яго ж. Некоторые вопросы кирилловского книгопечатания в Супрасле // Федоровские чтения 1978. М., 1981. С. 168—179 і інш.
- ¹⁰⁷ Гл.: Книга Беларусі: 1517—1917: Зводны каталог. Мн., 1986.
- ¹⁰⁸ Гл.: Лабынцев Ю. А. Первый славяно-польский печатный «Лексикон» (1722) и его переиздания // Русско-польские связи в области книжного дела. М., 1980. С. 35—44.
- ¹⁰⁹ Гл.: Лексикон сиреч Словесник славенский. Супрасль, 1722. Адв. тыт. арк.
- ¹¹⁰ Уяўная шматстайнасць прац аб старажытнарускай традыцыі, яе візантыйскіх каранях напачатку можа збіць з тэпу. Адпак, паступова праглядаючы іх, можна выявіць, што жыццё самой традыцыі, яе гістарычны лёс у кашчэртнай культуры пераглядаецца ў іх на працягу больш-менш працяглага перыяду.

СПАДЧЫНА СТАРАЖЫТНАЙ РУСІ

- ¹ Гл.: Пашуто В. Т., Флоря Б. Н., Хорошкевич А. Л. Древнерусское наследие и исторические судьбы восточного славянства. М., 1982.
- ² Лихачев Д. С. Избр. работы: В 3 т. Л., 1987. Т. 2. С. 4.
- ³ Чамярыцкі В. А., Коршупаў А. Ф., Лойка А. А. Традыцыі літаратуры Старажытнай Русі ў беларускай літаратуры: Дакастрычніцкі перыяд. Мн., 1982. С. 5—6.
- ⁴ Тамсама. С. 3.
- ⁵ Гл.: Гісторыя беларускай дакастрычніцкай літаратуры. Т. I. 3 старажытных часоў да кашца XVIII ст. Мн., 1968; История белорусской дооктябрьской литературы. Мн., 1977.

- ⁶ Гл., напр.: Владимиров П. В. Доктор Франциск Скорина: Его переводы, печатные издания и язык. СПб., 1888. Тут на с. 18—21 падаецца пэвядлічкі спіс такіх кніг, пачынаючы ад капца XIV да сярэдзіны XVI стст. Аднак і гэтыя кароткія згадкі пра 23 рукапісы поўныя памылка. Узяць, напр., датаванне славу-тых «Четий» 1489 г. (С. 18, № 2), якія фігуруюць у спісе пад 1397 г., гэта значыць былі перапісаны на стагоддзе пазней, калі Ф. Скарына ўжо з'явіўся на свет; Карский Е. Ф. Белорусы. Т. I. Введение в изучение языка и народной словесности (Варшава; Пг., М., 1903—1922) — у гэтым сэнсе значна больш грунтоўная праца, у якой на с. 370—397 зафіксавана 116 старабеларускіх помнікаў пісьменнасці капца XIII — пачатку XVIII стст., але і ў ёй не абышлося без прыкрытых памылак, якія тлумачацца тым, што Я. Ф. Карскі шмат якія з рукапісаў сам шкoлі не бачыў, або спрэчнасцю іх атрыбуцыі.
- ⁷ Кнігу гэтую было б слушней называць не гісторыяй, а некаторымі бібліяграфічнымі матэрыяламі да будучай гісторыі беларускай кнігі. Праца В. Ластоўскага, у якой часам трапляюцца пайгрубейшыя памылкі і якая, вядома ж, далёка не поўная, тым не менш шмат у чым захоўвае сваё значэнне і безумоўна заслугоўвае дадатнай ацэнкі ў беларускай гістарыяграфіі.
- ⁸ Праца пад зводным каталогам беларускіх рукапісных кніг, гэта значыць кодэкалагічнае вывучэнне ўсяе рукапіснае спадчыны народа, бяспрэчна, патрабуе выпрацоўкі адмысловых прыпынаў іх апісання, якія б улічвалі патрабаванні сучаснае павукі, прапагандысцкі і папулярызатарскі характар будучага выдання, а таксама яго міжнароднае ахоўнае значэнне. На сутнасці, дадзеная праца — гэта не што іншае, як паглыблены, скрупулёзны і працаёмкі працяг выдатнай серыі, што выходзіць ад 1984 г. у выдавецтве «Беларуская Савецкая Энцыклапедыя» — «Збор помнікаў гісторыі і культуры Беларусі», а таксама напярэдняца такога выдання, як «Кніга Беларусі», падрукаванага тамсама ў 1986 г.
- ⁹ Гл., напр.: Лабынцев Ю. А. Мир, открываемый заново // Неман. 1982. № 8. С. 153—155.
- ¹⁰ Гл.: Карский Е. Ф. Белорусы. Т. I. С. 370—397.
- ¹¹ Тут захоўваюцца рукапісы на розных мовах, напісаныя, відаць, у асноўным на Беларусі. Рукапісы гэтыя доўгі час не мелі неабходнага апісання, якое цяпер складаецца супрацоўнікамі бібліятэкі на чале з загадчыцай аддзела родніх кніг Т. І. Рошчынай.
- ¹² У 1982 г. Дзярж. б-кай БССР імя У. І. Леніна (Мінск) быў вы-

- дадзены бібліяграфічны паказальнік «Библиотечное дело в Белоруссии (XVI ст.—1917)», складзены яе супрацоўніцай Л. М. Навіцкай. У паказальніку зарэгістравана звыш 800 розных прац.
- ¹³ Гл.: Мальдзіс А. Вярпуць законнаму ўладальніку // Літ. і мастацтва. 1987, 6 сак. С. 12.
 - ¹⁴ Heidensteinii R. De bello Moscovitico commentariorum libri sex. Cracoviae, 1584. P. 67.
 - ¹⁵ Прохоров Г. М. Памятники переводной п русской литературы XIV—XV веков. Л., 1987. С. 5.
 - ¹⁶ Тамсама.
 - ¹⁷ Гл., напр.: Плешапова И. И. Два резных деревянных образца в собрании Государственного Русского музея // Памятники культуры: Новые открытия. 1979. Л., 1980. С. 209—217.
 - ¹⁸ Гл.: Topolska M. B. Czytelnik i książka w Wielkim Księstwie Litewskim w dobie Renesansu i Baroku. Wrocław, 1984.
 - ¹⁹ Ibid. S. 81.
 - ²⁰ Гл.: Лабыщев Ю. А. Улица 25 Октября, 15. М., 1986. С. 22.
 - ²¹ Гл.: Карский Е. Ф. Белорусы. Т. 1—3. Гл. таксама іншыя працы Я. Ф. Карскага: Западнорусские переводы псалтыри в XV—XVII веках. Варшава, 1896; Славянская кирилловская палеография. М., 1979 і інш.
 - ²² Альфа и Омега. Вильна, 1786. Арк. 269.
 - ²³ Тамсама. Арк. 265 адв.
 - ²⁴ Тамсама.
 - ²⁵ Гл., напр.: Памятники византийской литературы IV—IX веков. М., 1968.
 - ²⁶ Проложное сказание о Кирилле Туровском // Кирилл Туровский. Творения. Киев, 1880. С. 296.
 - ²⁷ Соболевский А. И. История русского литературного языка. Л., 1980. С. 57.
 - ²⁸ Гл. публікацыю яе жыццяпісу ў кн.: Хрэстаматыя па старажытнай беларускай літаратуры. Мн., 1959. С. 68—81.
 - ²⁹ Гл., напр.: Данилевич В. Е. К вопросу о Параскеве Пракседис, княжне полоцкой // Сборник статей в честь проф. М. С. Дрипова. Харьков, 1905. С. 97—99.
 - ³⁰ Гл.: Полоцкие грамоты XIII — начала XVI вв. / Сост. А. Л. Хорошкевич. М., 1977.
 - ³¹ Запіс гэты пагадвае тья, што рабіліся на кнігах, і без сумнеўна можа быць пазваны ўкладным. Тэкст яго гл.: Алексеев

- Л. В. Лазарь Богша — мастер-ювелир XII в. // Сов. археология. 1957. № 3. С. 224—244.
- ³² У старажытнай Тураўскай устаўной грамаце гаворыцца пра «пастаўленне» гэтай епіскапіі кіеўскім князем Уладзімірам «в лето 6513», гэта значыць у 1005 г. Тады ж Тураўскай епіскапіі былі прыдадзеныя «в послушание» «городы с погосты», улік якіх трапілі Бярэсце, Пінск, Навагрудак, Ваўкавыск, Смядзьні і шмат іншых. Гл.: Щапов Я. Н. Туровские уставы XIV века о десятиине // Археографический ежегодник 1964. М., 1965. С. 271—273.
- ³³ Лихачев Д. С. От покаяния к действию // Лит. газета. 1987, 9 септ. С. 2.
- ³⁴ Гл.: Нежпый А. Века истории и чудо красоты: Тронце-Сергиевой лавре — 650 лет // Лит. газета. 1987. 2 септ. С. 12.
- ³⁵ Николай (Далматов). — Супрасльскій Благовещенскій монастырь: Историко-статистическое описание. СПб., 1892. С. 51.
- ³⁶ Гл.: Памянік Супрасльскага манастыра, што захоўваецца ў Аддз. рукапісаў Цэнтр. б-кі АН ЛітССР. Вільнюс. Ф 19-89, арк. 38—39.
- ³⁷ Тамсама.
- ³⁸ Гл.: Зборнік сярэдзіны XVII ст. са збораў Аддз. рукапісаў Дзярж. гіст. музея ў Маскве — Сип. 734, арк. 190 адв.
- ³⁹ Гл.: Археографический сборник документов, относящихся к истории Северо-Западной Руси, издаваемый при Управлении Виленского учебного округа. Вильна, 1870. Т. 9. С. 42.
- ⁴⁰ Гл.: Николай (Далматов). Указ. соч. С. 78. Некаторыя з гэтых дакументаў знаходзяцца цяпер у складзе збораў Аддз. рукапісаў Навук. б-кі Вільнюс. дзярж. ун-та. Ф. 4-А-3902.
- ⁴¹ Гл.: Николай (Далматов). Указ. соч. С. 155—156.
- ⁴² Тамсама. С. 160.
- ⁴³ Па колькасці ацалелых старажытных рукапісаў, што з яго знаходзяць, Супрасльскі манастыр займае адно з першых месцаў сярод хрысціянскіх манастыроў увогуле. Сярод рускіх манастыроў з ім могуць параўнацца зусім пямпогія, напрыклад Троіца-Сергіева лаўра, старажытныя рукапісныя зборы якой цяпер знаходзяцца ў Аддз. рукапісаў Дзярж. б-кі СССР імя У. І. Леніна ў Маскве (далей — ДБЛ).
- ⁴⁴ Усяго памі вывучапа каля ста рукапісаў, што паходзяць з Супрасльскага манастыра. Асноўная частка іх цяпер захоўваецца ў Аддз. рукапісаў Цэнтр. б-кі АН ЛітССР. Сваіго часу апісанне гэтае калекцыі, тады больш поўнай, увайшло ў вядомы каталог Ф. Дабрапскага «Описание рукописей Виленской Пуб-

личной библиотеки церковнославянских и русских» (Вильна, 1882). Тут змешчаны звесткі пра 109 рукапісаў, што знаходзіліся ў бібліятэцы Супрасльскага манастыра.

- ⁴⁵ Гл.: Лябышчэў Ю. А. Выдавання Франціска Скарыны і другіх славянскіх перапечатшчыкаў у бібліятэцы Супрасльскага манастыра. С. 181—188.
- ⁴⁶ Гл.: Копотон А. В. Дрэвнейшыі памятник украінскага патапіпейнага пісьма супрасльскіі Ірмалогіон 1598—1601 гг. // Памятнікі культуры: Новыя адкрыцці. 1974. М., 1975. С. 285—293.
- ⁴⁷ Гл.: Лябышчэў Ю. А., Лукьяпенка В. І., Неміровскіі Е. Л. Апісанне выдашій Несвіжскаіі тыпаграфіі і тыпаграфіі Васілія Тяпінскага. М., 1985. С. 7—8, 22 і інш.
- ⁴⁸ Гэта Ірмалогіі, што цяпер захоўваецца ў Аддз. рукапісаў Цэнтр. навук. б-кі АН УССР (Кіеў). Апошнім часам украінскія навукоўцы выявілі шэраг ранніх патапіпейных рукапісных помнікаў, тым не меней дакладнае датаванне Супрасльскага Ірмалагіёна — самы канец XVI ст. — дазваляе пакуль лічыць менавіта яго самым першым гэтым помнікам. Гл.: Лябышчэў Ю. Каталог — «пам'ять архіву» // Музіка. 1983. № 4. С. 31.
- ⁴⁹ Параўн., напр., колькасці склад кніг у рускіх бібліятэках XVI—XVII стст. у кн.: Сапунов В. В. Змяненне суадносінаў рукапісных і печатных кніг у рускіх бібліятэках XVI—XVII вв. // Рукапісная і печатная кніга. М., 1975. С. 40—43 і інш.
- ⁵⁰ Гл.: Зарубін Н. Н. Бібліятэка Івапа Грознага: Рэканструкцыя і бібліяграфічнае апісанне. Л., 1982.
- ⁵¹ Гл.: Археаграфічныі зборнік дакументаў... Т. 9. С. 52—55, 202—205, 230, 241—243. Кнігі з Супрасльскай бібліятэкі, якія цяпер знаходзяцца ў зборах розных гарадоў нашай краіны і за мяжой, былі вывезены адсюль у асноўным у XIX—пачатку XX стст.
- ⁵² Шапов Я. Н. Бібліятэка Полоцкага Софійскага сабора і бібліятэка Акадэміі Замоўскай // Культурныя сувязі народаў Усходняй Еўропы в XVI в. С. 271.
- ⁵³ Гл.: Сабалеўскіі А. І. Указ. соч. С. 67.
- ⁵⁴ Гл.: Лябышчэў Ю. А. Выдавання Франціска Скарыны... С. 181—186.
- ⁵⁵ Параўн., напр., з дадзенымі, што падаюцца ў працах М. І. Слухоўскага «Бібліятэчнае дело в России до XVIII в.»: Из истории

книжного просвещения» (М., 1968) і «Русская библиотека XVI—XVII вв.» (М., 1973).

- ⁵⁶ Першы з іх апошнім часам пачалі называць Валынскім кароткім летапісам. Ён захоўваецца ў Цэнтр. дзярж. архіве старажытных актаў у Маскве (далей — ЦДАСА) — Ф. 181, воп. 1, ч. 1, № 21/26. У яго таксама ёсць пямала старабеларускіх слоў, напр., на арк. 14 — «бискупу». Цікавыя і старабеларускія маргіналіі і адзакі на палях, зробленыя лацінкаю і кірыліцай у XVI—XVII стст., напр., на арк. 14 — «w moskwie»; арк. 66 — «naszemu włodzimirzu» (гаворка ідзе пра Уладзіміра Валынскага) і інш. Валынскія кароткі летапіс трапіў на пачатку XIX ст. у б-ку Дзяржаўнай калегіі Замежных спраў у Маскве праз пасрэдніцтва мітрапаліта Яўгенія, два лісты якога, датаваныя 1829 г., уклеены ў пачатак рукапісу, Супрасльскі спіс беларуска-літоўскага летапісу, іначай проста Супрасльскі летапіс, захоўваецца цяпер у зборах Ленінград. аддзялення Ін-та гіст. АН СССР — Ф. 115, № 143. Ён прыйшоў сюды пярэстымі шляхамі, прычым, відаць, пэўную ролю ў руху гэтага рукапісу на розных сховішчах адыгралі прафесары М. Баброўскі і І. Даділовіч, пакуль ён, нарэшце, не трапіў у Археаграфічную камісію ў Пецярбург. Гл.: Архіў АН СССР у Ленінградзе — Ф. 133, воп. 1, № 194. Усе гэтыя летапісы — першарадныя помнікі беларускай і ўсёй усходнеславянскай кніжнай культуры — неаднаразова публікаваліся ў XIX—XX стст. Найлепшая іх публікацыя належыць М. М. Улашчыку. Гл.: Полное собрание русских летописей. М., 1980. Т. 35. С. 36—67, 118—127.
- ⁵⁷ Гл.: Лабынцев Ю. А. Некоторые вопросы кирилловского книгопечатания в Супрасле. С. 168—179; яго ж. Неизвестный памятник потной печати // Сов. музыка. 1983. № 3. С. 76—78.
- ⁵⁸ Археографический сборник документов... Т. 9. С. 52.
- ⁵⁹ Гл. падрабязнае апісанне гэтага рукапісу: Бубнов Н. Ю., Лихачева О. П., Покровская В. Ф. Пергаменные рукописи Библиотеки Академии наук. Л., 1976. С. 25—26.
- ⁶⁰ Гл.: Цэнтр. дзярж. гіст. архіў ЛітССР (далей — ЦДГА). Ф. 634, воп. 3, № 606, арк. 5.
- ⁶¹ Гл.: Археографический сборник документов... Т. 9. С. 242.
- ⁶² Тамсама. С. 215—216.
- ⁶³ Цяпер захоўваецца ў Аддз. рукапісаў Б-кі АН СССР у Ленінградзе. № 34.5.30. Гл. яго публікацыю, ажыццёўленую А. А. Шахматавым: Радзівилловская или Кешингсбергская летопись. I. Фотомеханическое воспроизведение рукописи. II. Статьи о тексте и миниатюрах рукописи. СПб., 1902. Ч. 1—2. Уладальніцкія запісы, зробленыя на ім, не пакідаюць сум-

пення ў тым, што аж да сярэдзіны XVII ст. гэты славуты летапіс знаходзіўся ў кнігазборах беларускіх чытачоў, а пасля праз Багуслава Радзівіла, які прабываў у 1660-я гг. у Кёпігсбергу, трапіла ў тамтэйшую галоўную бібліятэку.

⁶⁴ Прохоров Г. М. Указ. соч. С. 3.

⁶⁵ Розов Н. Н. Книга в России в XV веке. Л., 1981. С. 28.

⁶⁶ У бібліятэцы сербскага манастыра Хіландара на Афоне пад № 339 дагэтуль захоўваецца адзін супрасльскі рукапіс, які сведчыць таксама пра вельмі цесныя ўзаема сувязі Супрасля з сербскаю культурай. Гэта Лествіца, перапісаная ў Супраслі ў 1530 г. мапахам Арсеціем. На арк. 275 рукапісу чытаецца наступны запіс: «В лето 7038 [г. эп. 1530 г.—Ю. Л.] индикта 3. списана бысть сия книга Лествичник у монастыри общом в обители Благовещенна пресвятныя Богородица и святого Иоанна Богослова пже на реци Супрасле, желанием и рукою многогрешнаго ипока Арсения, бывшаго в мирском житии Алексеа педостойнаго попа». Гл. пайпоўнае апісанне рукапісу: Богдановић Д. Каталог ћирилских рукописа манастира Хиландара. Београд, 1978. С. 104. Шэраг кодыкалагічных асаблівасцяў рукапісу дазваляе меркаваць, што ён трапіў на Афон у хуткім часе пасля напісання. Прыблізна ў той самы час адтуль, з Афона, у Супрасль прывозіцца пямала твораў тамтэйшае кніжнасці, якія пасля доўга жывуць тут новым жыццём, ахвотна перапісваюцца. Адзін з такіх твораў, прынесены у Супрасль з далёкага Афона ў першай палове XVI ст., назвай нават выкарыстоўваўся ў літаратурнай барацьбе супраць лацінян, на чале якой заўсёды стаяў гэты беларускі манастыр. Гл.: Зборнік твораў супраць лацінян каля XVI — пачатку XVII стст., на арк. 21 адв.—26 якога змешчана «аповесць», што «пршнесена бе ис святой горы калугеры у монастыр Супраский в лето от создания миру 7054 [г. зн. 1546 г.—Ю. Л.] и в тож лето и в книгу сю вписана». (Цэнтр. павук. б-ка АН УССР. Адз. рукапісаў, Пятроў, № 475 (1656)).

⁶⁷ Гл.: Николай (Далматов). Указ. соч. С. 97.

⁶⁸ Напр., вялікі зборнік разпастайнага складу з Супрасльскага манастыра быў напісаны дзячком з Корца Мацяшам. На арк. 734 гэтага рукапісу ён пакінуў такі свой запіс: «Списана быс сия книга глаголемая съборник повелением и накладом благочестиваго и христоролюбиваго князя Богуша в святом крещении пареченаго Евфимия в гради богоспасаемом Корци рукою многогрешнаго и непотребнаго Матьяша дячка. По спасителном парожении Господа Бога и спаса нашего Иисуса Христа року 1569 месяца декабря 9 на зачатъе святыя Аппы». Апі-

санне рукапісу гл.: Добрыньскі Ф. Н. Описаіле рукопісей Вилепскай публічнай бібліятэцы царкоўнаславянскіх і рускіх. Вільня, 1882. С. 205—219.

⁶⁹ Гл.: Супрасльскі зборнік 1507 г. Адр. рукапісаў Б-кі АН СССР у Ленінградзе. № 24.4.28, арк. 476 адр.— 477, дзе змешчана невялікая аўтабіяграфічная аповесць «О напісаннем кнѣги сея», якая ўяўляе сабой адзін з найцікавейшых рапіх твораў гэтага тыпу. Цікавая таксама сваім жапрам запіска-загадка на арк. 477 адр. «О имени писавшем кнѣгу сию», з якой мы даведваемся імя і мянушку кніжніка — Мацей Дзесяты. У сваёй кароткай апавесці Мацей з асаблівай удзячнасцю згадвае свайго мецэпата- апекуна, пісара Вялікага княства Літоўскага Феадора, асобу даволі вядомую ў гісторыі. Феадор удзельнічаў у дыпламатычных зносінах з Маскоўскай Руссю, куды ён ездзіў у 1495 г. з мэтай заключэння шлюбу вялікага князя літоўскага Аляксандра з маскоўскаю вялікаю княжною Алепаю. Гл.: Акты, относящіяся к истории Западной России. СПб., 1848. Т. 2. С. 46 і ішн.

⁷⁰ Филарет (Гумилевский). Библиейские книги 1507 г. // Известия ОРЯС. 1859. Т. 8. Ч. 2. Ст. 144—150. Павел Дабрахотаў быў рэктарам Літоўскай духоўнай семінарыі ў Жыровіцах, пасля Полацкай і Рызскай.

⁷¹ Напр., П. У. Уладзіміраў, працуючы над сваёй вядомай кнігай «Доктор Франциск Скорица», не ведаў, дзе ён знаходзіцца (с. 18, 21—24). Прышчыва важная для нас яго заўвага на с. 23: «На жаль, мы не ведаем, дзе знаходзіцца цяпер гэты зборнік «Дзесятаглаў», які пагадвае часткова сваім складам шэраг выдаўняў, распачаты Скарыцам». Запісы і адзнакі на рукапісе, а таксама ішчыя сведчання яго жыцця ў часе даюць магчымасць упесці пекаторыя карэктывы ў гісторыю яго ўвядзення ў навуковы ўжытак. У рукі славістаў ён трапіў ад тых асоб дзяржаўнай і царкоўнай адміністрацыі, якія, пачынаючы з 1840-х гг. і пават крыху рапей, пачалі ў масавым парадку вывозіць каштоўнасці з беларускіх базыльянскіх манастыроў, у тым ліку і з Супрасльскага. Кнігі і розныя прадметы пры гэтым далёка не заўсёды трапілі ў дзяржаўныя або царкоўныя сховішчы сталічных гарадоў, у тым ліку і ў сталіцу-былога Вялікага княства Літоўскага — Вільню. Шмат што і прытым пайбольш каштоўнае асядала ў прыватных руках, пераважна ў тых вышэйшых і сярэдніх чыноўнікаў розных ведамстваў, якія, здавалася, і мусілі клапаціцца пра захаванне гэтых каштоўнасцяў. Штосьці падобнае адбылося і з Супрасльскім зборнікам 1507 г., а таксама ішчымі супрасльскімі рука-

пісамі, напр., Супрасльскім летапісам. У красавіку 1854 г. зборнік трапляе ў Рыгу ва ўласнасць рэктара семінарыі Паўла Дабрахотава, а пасля ў прыватныя зборы вядомага навукоўца І. І. Сразнеўскага.

⁷² Гл.: Археографический сборник документов... Т. 9. С. 52—55.

⁷³ Тамсама. С. 187, 202—205.

⁷⁴ Тамсама. С. 230, 241—243.

⁷⁵ Гл.: Лабыпцев Ю. А. Кирилловские издания Супрасльской типографии; яго ж. Читатели супрасльских старообрядческих изданий и их записи на экземплярах собрания отдела редких книг Государственной библиотеки СССР им. В. И. Ленина // Федоровские чтения 1976. М., 1978. С. 77—82; яго ж. Супрасльские типографы // В мире книг. 1978. № 6. С. 90—94; яго ж. Памятники древнерусской письменности в изданиях старообрядческих типографий XVIII—XX вв. // Книга: Исследования и материалы. 1979. Т. 39. С. 173—178; яго ж. Первый славяно-польский печатный «Лексикон» (1722) и его переиздания. С. 35—44; яго ж. Некоторые вопросы кирилловского книгопечатания в Супрасле. С. 168—179; яго ж. Памятники древнерусской литературы в старообрядческих изданиях Супрасльской типографии. С. 209—215; яго ж. Графіка беларускіх выдадзяў Супрасля // Помнікі гісторыі і культуры Беларусі. 1983. № 2. С. 28—32 і інш.

⁷⁶ Напр., сюжэт першай п'есы мінскага тэатра «Трыумфальная брама», якая пабачыла свет тры стагоддзі таму, цесна звязаны з падзелмі айчынай гісторыі часоў Кіеўскай Русі, пра якія яе аўтары даведаліся не з нашых старажытных летапісаў, а з «Хронікі» М. Стрыйкоўскага. Гл.: Лабыпцев Ю. А. Об одной белорусско-польской драматической и графической интерпретации XVII в. сюжета о Борисе и Глебе. С. 267—280; яго ж. Агні той рампы // Беларусь. 1986. № 12. С. 19.

⁷⁷ История белорусской дооктябрьской литературы. С. 385.

⁷⁸ Не падлягае сумнеўню, што менавіта яны стаялі не толькі ля вытокаў айчыннага славяназнаўства і нават былі першымі ў даследаванні шэрагу важнейшых праблем сусветнай славяназнаўчай навукі, але і сталіся піянерамі беларускага пацыпальнага адраджэння. Гл.: Лабыпцев Ю. А. Михаил Бобровский — первый исследователь болгарского «Абагара» 1651 г. С. 79—83; яго ж. Первая книга, напечатанная глаголицей, и ее исследователь Михаил Бобровский. С. 86—93.

⁷⁹ Старадаўні вопіс кніг гэтага манастыра, датаваны 1494 г., апублікаваны ў кн.: Акты, относящиеся к истории Западной Рос-

- сип. СПб., 1846. Т. I. С. 136—137. Апісанні рукапісаў і старадрукаў: Карскіі Е. Ф. Отчет ординарного профессора Ефима Карского о научных занятиях в библиотеках Москвы, Троице-Сергиевой лавры и Слуцка в течение летних месяцев 1898 г. // Варшавские университетские известия. 1898. Т. 9. Кн. 9. С. 12—18; Снитко А. К. Описание рукописей и старопечатных книг в Слуцком (Минской губернии) Троицком монастыре // Минские епархиальные ведомости. 1910. № 12. С. 159—162; № 15. С. 163—169; тое самае: Известия ОРЯС. 1911. Т. 16. Кн. 1. С. 210—231 і асобны адбітак, а таксама: Минская старина. Мн., 1911. Вып. 2. С. 159—169.
- ⁸⁰ Мы маем на ўвазе перадусім Іпацьеўскі летапіс, Хропіку Быхаўца і «Хропіку» М. Стрыйкоўскага, у якіх найбольш падрабязна апавядаецца пра Войшалка.
- ⁸¹ Згадаем пра унікальную падборку копіі дакументаў, якія маюць дачыненне да гісторыі пеіспуючага ўжо ў мінулым стагоддзі Лаўрышаўскага мапастыра, які зрабіў такі заўважны ўплыў на развіццё беларускай і асабліва літоўскай кніжнай культуры ў традыцыях кірылічнай пісьменнасці. Падборка гэтая захоўваецца ў Аддз. рукапісаў і рэдкіх кн. Дзярж. публ. б-кі імя М. Я. Салтыкова-Шчадрына ў Ленінградзе (далей — ДНБ). Ф. XVII.161.
- ⁸² Гл., напр.: Зверинский В. В. Материал для историко-топографического исследования о православных монастырях в Российской империи с библиографическим указателем. СПб., 1890. Т. I. № 402; Денисов Л. И. Православные монастыри Российской империи. М., 1908. № 438.
- ⁸³ Чарт. 2097.IV. Найбольш поўнае і аўтарытэтнае апісанне гэтага выдатнага помніка кніжнай культуры палезыць украінскаму славісту І. Свянцицкаму — Лавришевское евангелие начала XIV века: Палеографическое и грамматическое описание // Известия ОРЯС. 1913. Т. 18. Кн. 1. С. 206—228 і іл.; а за апошні час — Я. М. Шчапаву — Восточнославянские и южнославянские рукописные книги в собраниях Польской Народной Республики. М., 1976. Т. I. С. 78—85.
- ⁸⁴ Гл.: Улащик Н. Н. Указ. соч. С. 87—91 і інш.
- ⁸⁵ Лёс гэтага падзвычай цікавага рукапісу загадкавы. Цяпер ён захоўваецца ў Аддз. рукапісаў Дзярж. публ. навук.-тэхн. б-кі Сіб. аддз-ння АН СССР у складзе калекцыі акадэміка М. М. Ціхамірава пад № 1.
- ⁸⁶ Гл. апісанне рукапісу і перадачу тэкстаў запісаў на ім: Тихомиров М. Н. Описание Тихомировского собрания рукописей. М., 1968. С. 9—11.

- ⁸⁷ Евангелле учительное. Заблудов, 1569. Арк. 1.
- ⁸⁸ Тамсама. Арк. 4.
- ⁸⁹ Фонд МАМИД, № 442.
- ⁹⁰ Гл.: Klonowic S. F. Roxolania. Kraków, 1584.
- ⁹¹ Гл.: Немировский Е. Л. Начало славянского книгопечатания; яго ж. Описание издалий типографии Швайпольта Фиоля. М., 1979; Feigelmanas N. K. Lietuvos inkunabulai. Vilnius, 1975. N. 224, 427. Пададзеныя тут звесткі можна дапоўніць шмат якімі іншымі. Напр., асобнік Трыёдзі каляровай са збораў бібліятэкі Каталіцкага універсітэта ў Любліне (XV.206) рапей, відаць, знаходзіўся пэйкі час на беларускіх землях, хоць на працягу двух апошніх стагоддзяў ён бытаваў ва ўкраінскім чытацкім асяроддзі, у тым ліку і сярод выдатных прадстаўнікоў культуры і царквы. У вельмі далёкія часы, яшчэ ў XVI ст., у склад рукапіснага зборніка быў уключаны некім з беларусаў вялікі фрагмент з Трыёдзі пспай Ш. Фіёля. Гл.: Яраслаўскі музей-запаведнік, збор рукапісаў, 15172, арк. 338—508. Усе асобнікі і фрагменты кніг Ш. Фіёля, што палежалі прафесару М. Баброўскаму, былі пабыты ім у беларускім асяроддзі. На радзіме Ф. Скарыпы, у Полацку, таксама захоўваліся кнігі Ш. Фіёля. Гл.: Каўко А. К. Што чытаў Скарыпа? // История книги, книжного дела и библиографии в Белоруссии. С. 138; яго ж. Каўко А. Тут мой парод. Мн., 1989.
- ⁹² Гл.: Лябышцаў Ю. Віцебскі запіс на першай рускай кнізе // Літ. і мастацтва. 1986, 12 верас. С. 16.
- ⁹³ Гл., напр., беларускае рукапіснае Евангелле XVI ст. са збораў АДД. рэдкіх кніг Дзярж. б-кі БССР імя У. І. Леніна ($\frac{091}{4216}$ К) Гэты рукапісны помнік змяшчае некалькі заставак гэтак званых старадрукаванага стылю, а таксама іншыя элементы арнаментыкі: ініцыялы, маргінальныя ўпрыгожанні, вельмі падобныя да таго іх тыпу, які ў літаратуры атрымаў найменне «маскоўскай старадрукаванай арнаментыкі». Варта таксама адзначыць, што ламбарды, паасобныя ініцыялы, вязь, а галоўнае — пісьмо рукапісу маюць надзвычай шмат агульнага са шрыфтамі ананімных выдажняў. Паказальныя ў гэтай сувязі застаўкі перад зачаламі ўсіх чатырох Евангелляў — ад Матфея, Марка, Лукі і Іаана, асабліва перад першым і апошнім Евангеллямі. Яны выдатна захаваліся і могуць быць без перабольшання названы класічным узорам выкарыстання арнаментыкі старадрукаванага стылю ў рукапіснай практыцы. Вельмі цікавыя размешчаныя там ініцыялы «К» і «В». У іх дастаткова складаныя малюпак, і яны гэтак жа цалкам могуць быць аднесены

да арнаментыкі старадрукаванага стылю, прычым «К» відавочна пагадвае аналагічныя ініцыялы з анапімпых выдапняў, а таксама выдапняў Івана Фёдарова, Пятра Мсціслаўца і Іх паслядоўнікаў. У канцы рукапісу чытаецца невялікая прыпіска, выкананая беларускім пісьмом канца XVI — пачатку XVII стст. «Новагородка литовьского».

- ⁹⁴ Евангеліе учительное. Евье, 1616. Арк. 4 першага лічэння.
- ⁹⁵ Гл.: Карский Е. Ф. Западнорусские переводы псалтыри в XV—XVII веках. С. 7.
- ⁹⁶ Евангеліе учительное. Заблудов, 1569. Арк. 4 першага лічэння.
- ⁹⁷ Надзвычай багаты матэрыял для гэтакага сцверджання даюць старабеларускія граматы. Яны захаваліся ў даволі вялікай колькасці, і тут няма магчымасці пералічыць хоць бы асноўныя з іх. Частка іх, а таксама іншыя важныя для гісторыі беларускай літаратурнай мовы дакументальныя помнікі падаюцца ў «Спісе крышці», змешчаным у 1-м томе вядомага пайпоўшага выдання беларускіх мовазнаўцаў — Гістарычны слоўнік беларускай мовы. Т. 1. Мн., 1982. С. 45—49.
- ⁹⁸ Пра гэтую літаратуру ў нас напісана педастаткова. Апошнімі гадамі гэтай праблемаю пачаў займацца вядомы беларускі гісторык Г. Я. Галечанка. Гл., напр., яго працу: Літаратурная полеміка XVI — першай паловіны XVII вв. Ч. 1. Общий обзор // Из истории книги, библиотечного дела и библиографии в Белоруссии. Мн., 1972. Вып. 2. С. 164—199.
- ⁹⁹ Цэнтр навук. б-ка АН УССР. Аддз. рукапісаў, Пятроў, № 219 (87), арк. 307.
- ¹⁰⁰ Гл.: Мальдзіс А. І. На скрыжаванні славянскіх традыцый: Літаратура Беларусі пераходнага перыяду (другая палавіна XVII — XVIII стст.). Мн., 1980.

БЕЛАРУСКІ ПАРНАС

- ¹ Гл.: Эцыклапедыя літаратуры і мастацтва Беларусі. Мн., 1987. Т. 4.
- ² Гл., напр.: Лихачев Д. С. Развитие русской литературы XI—XVII веков: Эпохи и стили. Л., 1973. С. 6, 7, 30, 35, 36 і шмат якія інш.; Демин А. С. Писатель и общество в России XVI—XVII веков. М., 1985 і інш.
- ³ Głowiński M., Kostkiewiczowa T., Okopień-Sławińska A., Sławiński J. Słownik terminów literackich. Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk, 1976. S. 219.

- ⁴ Гл., напр.: Словарь русского языка XI—XVII вв. М., 1980. Вып. 7. С. 200.
- ⁵ Гл.: Лихачев Д. С. Указ. соч. С. 146.
- ⁶ Гл.: Словарь книжников и книжности Древней Руси. Л., 1987. Вып. 1.
- ⁷ Гл., напр., рускі сніс капца XV ст. Глуначальнага псалтыра, зроблены ў Валагодскім краі з беларускага рукапісу — Аддз. рукапісаў ДПБ. Q.I.37.
- ⁸ Цікавы карэктурны асобнік гэтае «Граматыкі» (Еўе, 1619), які, магчыма, паслужыў арыгіналам для маскоўскага выдаш- ня. Ён захоўваецца ў ЦДАСА. Ф. БМСТ, № 139.
- ⁹ Гл.: ЧОИДР, 1891. Кн. I. Отд. 1. С. 17—72.
- ¹⁰ Гл.: Карский Е. Ф. Западнорусские переводы псалтыри в XV—XVII веках. С. 7 і інш.
- ¹¹ Гл.: Павловец Д. Д. Основные тенденции развития и взаимодействия белорусского и книжно-славянского языков в XVI—XVII вв.: На материале грамматик Л. Зизания, М. Смотрицко- го, И. Ужевича / Автореф. канд. дис. Мн., 1985.
- ¹² Гл.: Золтан А. Западнорусско-великорусские языковые кон- такты в области лексики в XV в.: К вопросу о западнорусской тра- диции в деловой письменности Московской Руси / Автореф. канд. дис. М., 1984.
- ¹³ Нягледзячы на тое, што «Песня пра зубра» была выдадзена ў 1523 г. у Кракаве тыражом усяго ў 100 асобнікаў, яна была заўважана ў пешматлікіх тады колах шанавальнікаў паэзіі. З беларускіх прац пра М. Гусоўскага гл.: Дорошкewич В. И. Новолатинская поэзия Белоруссии и Литвы.
- ¹⁴ Hussoliani N. Carmen de statura, feritate ac venatione Bisontis. Gracoviae, 1523. P. 3.
- ¹⁵ Гл.: Orichoviana: Opera inedita et epistulae S. Orzechowski. 1543—1566. Kraków, 1891. Т. 1. S. 587—604.
- ¹⁶ Гл.: История Литовской ССР. Вильнюс, 1978. С. 104.
- ¹⁷ Забулис Г. Вильнюсский университет в истории Литвы. Виль- нюс, 1979. С. 19.
- ¹⁸ Гл.: Гісторыя Беларускай ССР. Мн., 1972. Т. I. С. 239—242.
- ¹⁹ Гл.: Piechnik L. Początki Akademii Wileńskiej. Kraków, 1973. S. 16.
- ²⁰ Гл.: Щербинский О. В. Вилепский Свято-Троицкий монастырь. Вильна, 1885.
- ²¹ Гл.: Улащик Н. Н. Указ. соч. С. 90.
- ²² Гл., напр.: Sajkowski A. Od Sierotki do Rybeńki: W kręgu ra- dziwillowskiego mecenatu. S. 9—22.

- ²³ Гл.: Strykowski M. Kronika polska. Królewic, 1582; ten że. O początkach... sławnego narodu litewskiego, żemojdzkiego, ruskiego... Warszawa, 1978.
- ²⁴ Гл.: Улащик Н. Н. Указ. соч. С. 49. Вядомы і кнігі традыцыйнага зместу, напісаныя пры двары князёў Слуцкіх, напр., Чацвераевагелле XVI ст. са збораў Цэнтр. навук. б-кі АН УССР (Пятроў, 28).
- ²⁵ Імі былі, напр., Мікалай Радзівіл Чорны, вядомы кальвініст, выдавец Брэсцкай бібліі, і яго сыны Юрый і асабліва Мікалай Крыштоф, аўтар славутага «Падарожжа ў Святую Зямлю», перакладзенага на шматлікія мовы.
- ²⁶ Гл., напр.: Sajkowski A. Op. cit.
- ²⁷ Гл.: Юзэфович Л. А. Миссия Исаии (1561 г.) и Остафий Волович // Сов. славяноведение. 1975. № 12. С. 73—81.
- ²⁸ F 21, № 2306.
- ²⁹ Čerpienė K., Petrauskienė I. Vilniaus akademijos spaustuvs leidiniai 1576—1805: Bibliografija. Vilnius, 1979.
- ³⁰ Гл.: Крапивин П. К вопросу о времени появления «Речи Ивана Мелешки» // Известия АН БССР. 1955. № 5. С. 65—76; Гісторыя беларускай дакастрычніцкай літаратуры. Т. 1. С. 345.
- ³¹ Пераклады А. Курбскага ўсё яшчэ друкаваліся і амаль праз стагоддзе пасля смерці іх аўтара. Гл., напр.: Иоанн Златоуст. Беседы. М., 1665. На цяперашні момант зроблены толькі першыя спробы больш-менш поўна выявіць перакладчыцкую спадчыну А. Курбскага. Гл.: Беляева Н. Н. Материалы к указателю переводных трудов А. М. Курбского // Древнерусская литература: Источниковедение. Л., 1984. С. 115—136.
- ³² Гл.: Немировский Е. Л. Начало славянского книгопечатания: Опыт критического пересмотра вопроса в связи с историей польского Возрождения / Автореф. докт. дис. М., 1969; яго ж. Начало славянского книгопечатания.
- ³³ Гл., напр.: Озолин А. И. О международном значении чешской крестьянской войны XV ст. // Вопр. истории. 1955. № 8. С. 57—71.
- ³⁴ Флоровский А. В. Чешские струи в русском литературном развитии // IV Международный съезд славистов. Славянская филология. Сб. статей. III. М., 1958. С. 233.
- ³⁵ Тамсама. С. 232.
- ³⁶ Гл.: Лабыщев Ю. А., Лукьяненко В. И., Немировский Е. Л. Описание издания Несвижской типографии и типографии Василия Тяпинского. С. 5.

³⁷ Гл.: Пасланні капстанцінопальскага патрыярха Іераміі. [Астрог, 1583—1584]. С. 7.

³⁸ Тамсама. С. 7—12.

ПІСЬМО І ШРЫФТ

- ¹ Цыт. наводле: Мыльников А. С. Книга и культура. М., 1977. С. 10.
- ² Гулыга А. Искусство истории. М., 1980. С. 9.
- ³ Гл.: Жуковская Л. П. Развитие славяно-русской палеографии: В дореволюционной России и СССР. М., 1963. С. 6—7.
- ⁴ Гл., напр.: Ісаєвич Я. Д. Слов'янські стародруки в історії слов'янської і світової культури // Історія культури, фольклор та етнографія слов'янських народів. Київ, 1983. С. 146—164.
- ⁵ Гл., напр.: Gębarowicz M. Iwan Fedorow i jego działalność w latach 1569—1583 na tle epoki. Wrocław, 1970. S. 88—89.
- ⁶ Соболевский А. И. История русского литературного языка. С. 66.
- ⁷ Псалтырь. М., 1568. Пасляслоўе.
- ⁸ Псалтырь. Александрова Слобода, 1576. Пасляслоўе.
- ⁹ Симеон Полоцкий. Избр. соч. С. 159.
- ¹⁰ Лихачев Д. С. Текстология: Краткий очерк. М.; Л., 1964. С. 31.
- ¹¹ Гл., напр.: Buch und Text im 15. Jahrhundert. Hamburg, 1981; Горский В. С. Историко-философское истолкование текста. Киев, 1981.
- ¹² Гл.: Kosman M. Kancelaria wielkiego księcia Witolda // Studia Źródłoznawcze. 1969. T. 14. S. 91—120.
- ¹³ Гл., напр.: Szumański J. Nauki pomocnicze historii: Od schyłku IV do końca XVIII w. Warszawa, 1978. S. 268.
- ¹⁴ Неабходна падкрэсліць, што ў нашай краіне за апошнія гады створаны цэлы шэраг значных прац па лацінскай палеаграфіі. Яны ў асноўным належаць прафесару А. Д. Люблінскай, аўтару вядомага падручніка «Латинская палеография» (М., 1969) і яе вучням. Гл.: Киселева Л. И. Готический курсив XIII—XV вв. Л., 1974; Малов В. Н. Происхождение современного письма. М., 1975; Романова В. Л. Рукописная книга и готическое письмо во Франции в XIII—XIV вв. М., 1975.
- ¹⁵ Гл.: Радасловец рускіх князёў — рукапіс XVII ст., напісаны некім з усходніх славян — украінцаў або беларусаў — тыповым лаціна-польскім скоропісам, які слухней было б называць лаціна-беларускім або лаціна-ўкраінскім (Кракаў, Б-ка Чартарыйскіх, № 2211).
- ¹⁶ Гл., напр.: Esphonemata. Wilno, 1671.

- ¹⁷ Гл., напр., такія запісы на асобніку «De priscorum proprietate verborum» (Treviso, 1477), які захоўваецца ў зборах Ягелонскай б-кі ў Кракаве (Jag. 1620).
- ¹⁸ Карский Е. Ф. Белорусы: Язык белорусского народа. М., 1955. Вып. 1. С. 76.
- ¹⁹ Тамсама. Я. Ф. Карскі лічыў беларускі і ўкраінскі скоранісы канца XVI—XVII стст. падобнымі. Гэты пункт гледжання грунтуваўся на асабістых назіраннях вучопага, а таксама на думцы некаторых даследчыкаў-практыкаў, такіх, напр., як І. М. Каманін, які падрыхтаваў вядомы «Палеографический изборник: Материалы по истории южнорусского письма в XV—XVIII вв.» (Киев, 1899). Працягам такой працы ў сучаснай савецкай украінскай навуцы можа служыць, на жаль, бадай, адзіная сур'ёзная публікацыя такога роду, што палежыць В. В. Папаханку — «Палеографія украінскага скоранісу другої паловіны XVII ст.» (Київ, 1974).
- ²⁰ Щепкин В. Н. Русская палеография. М., 1967. С. 142.
- ²¹ Гл., напр.: Wolff J. Senatorowie i dygnitarze Wielkiego Księstwa Litewskiego 1386—1795. Kraków, 1885; Boniecki A. Poczet rodów w Wielkim Księstwie Litewskim w XV i XVI wieku. Warszawa, 1887; Баненис Э. Д. Писари дипломатической службы в канцелярии Великого княжества Литовского в начале XVI века // Материалы межреспубликанской научной конференции по источниковедению и историографии народов Прибалтийских республик Союза ССР. Вильнюс, 1978. С. 30—35.
- ²² Гл., напр., збор актаў каралеўскае канцылярыі, называючы Аста Томіціана (першы звод — у 19 тамах — захоўваецца ў Ягелонскай б-цы ў Кракаве, другі, або Сапегінскі звод, які атрымаў назву ад прозвішча беларускіх магнатаў Сапегіаў, у 17 тамах — захоўваецца ў Курпіцкай б-цы Польскай АН педалёка ад Познані). Дарэчы, менавіта рукапісная італіка мае аналогію ў малюнку шрыфтоў з прыжыццёвых выдашняў М. Гусоўскага.
- ²³ Неабходна памятаць, што, як і паўсюдна ў дзяржаўных канцылярыях Еўропы, у Вільні і Кракаве існавалі розныя тыпы і віды пісьма для складання і перапіскі дакументаў у межах любой з графік, што ў іх выкарыстоўваліся: лацінскай, кірылічнай ці ўсходніх. Для кожнага ці амаль кожнага тыпу дакументаў існаваў свой тып і від пісьма.
- ²⁴ Некаторыя навукоўцы, у тым ліку і В. М. Шчэпкін (гл.: Указ. соч. С. 142—143), цалкам адвольна называюць такі беларускі і ўкраінскі скоранісы «кіеўскім». Ведаючы сапраўдную гісторыю гэтага пісьма, было б слушней называць яго, як і паўсюль у Еўропе, канцылярскім.

- 25 Гл.: Ф. 823, асабліва дакументы ад 1470 да 1600 гг.
- 26 Указ. соч. С. 53.
- 27 Тамсама. С. 56.
- 28 Тамсама.
- 29 Таксама. С. 57, 67.
- 30 Гл.: Соболевский А. И. Указ. соч. С. 60.
- 31 Гл., напр., малюпкі асобных літар у альбоме «Образцы древней письменности» [Б. м., б. г.], табл. XIX.
- 32 Указ. соч. С. 73.
- 33 Гл.: Улащик Н. Н. Указ. соч. С. 90.
- 34 Пра інтэрнацыянальную ролю рускай кніжнасці гл.: Лабыцэв Ю. А. Русское кнігопечатанне XVI—пачала XVII вв. и межславянское культурное общение // Книга и социальный прогресс. М., 1986. С. 175—179.
- 35 Гл., напр.: Служебник. Вильна; Супрасль, 1692—1695.
- 36 Указ. соч. С. 73.
- 37 Ф. 19. Змяшчае 329 адзінак захавання XI—XIX стст., сярод якіх і шэраг пайстаражытнейшых славянскіх кніг, уключаючы славуае пергамінае Тураўскае евангелле XI ст.
- 38 Большая іх частка напісана ў Супраслі. Гл.: Добрянский Ф. Описание рукописей Виленской публичной библиотеки церковнославянских и русских.
- 39 Ф. 19—27 і 28.
- 40 Мае перадусім па ўвазе вядомае Перасопніцкае евангелле сярэдыны XVI ст., напісанае па ўкраінскім Пагарышпі. Шмат якія яго графічныя рысы выўляюць сляды другога паўднёва-славянскага ўплыву, які ў значнай ступені адбіўся на пісьме кніг традыцыйнага складу.
- 41 Гл., напр., наступныя рукапісы са збораў ДБЛ: Ф. 173.1.11, 48, 50; Ф. 304.1.47; Ф. 178.3657.
- 42 Ф. 19—5. Мае падабенства і з друкарскімі элементамі ў выдацнях Ф. Скарыны і Мамопічаў. Гл., напр., ламбард «М» на адв. 5 арк. Увогуле, пісьмо, ламбарды і ініцыялы гэтага рукапісу, а таксама яго вязь шмат у чым аналагічныя рускім.
- 43 Ф. 19—24. Архітэктоніка, пісьмо, ламбарды, ініцыялы, вязь і іншыя графічныя элементы рукапісу цалкам падобныя да рускіх.
- 44 Ф. 19—29. Сваім пісьмом рукапіс пагадвае Евангеллі Ф. 19—27 і 28. Ен цалкам падобны да аналагічных рускіх рукапісаў, почырк яго пісца часткова пагадвае шрыфты маскоўскіх анапім-

- ных выданняў, да якіх ён вельмі блізкі ў часе стварэння (паводле дадзеных паперы — 1550-я гг.).
- 45 Ф. 19—33. Письмо рукапісу вельмі падобнае да рускага, хоць яго архітэктоніка крыху іншая.
- 46 Ф. 19—36. Письмо рукапісу падобнае да шрыфтоў маскоўскіх ананімных выданняў і на рускае паўустаўнае кніжнае пісьмо. Тое самае можна сказаць пра застаўкі, ініцыялы і вязь.
- 47 Ф. 19—40. Письмо гэтага рукапісу асабліва выразнае ў сэнсе падабенства з маскоўскімі ананімнымі выданнямі і рускім кніжным паўуставам. Паходзіць ён з ваколіц Бярэця.
- 48 Ф. 19—35. Архітэктоніка, пісьмо і іншыя графічныя элементы рукапісу цалкам падобныя да рускіх.
- 49 Ф. 21. Налічвае 2306 адзінак захавання XV—XX стст.
- 50 Гл., напр.: Ф. 21—802, 803, 804, 808, 809 (апошні рукапіс, Евангелле, асабліва падобны да рускіх паводле графічных прыкмет).
- 51 Ф. 21—807.
- 52 Гл. запіс на першым чыстым аркушы, выкананы ўсходнебеларускім скоранісам XVI ст.: «...купил сию книгу... Козма священник с товарищи... дал денег четыре рубли московских».
- 53 Гл. на першых аркушах кнігі рукапісную хроніку сям'і Бунакоў з-пад Расіёнаў на Жмудзі (сям'я была кальвінісцкая) і запісы віленскага каноніка Бжастоўскага.
- 54 Гл., напр., Трыёдзь поспую са збораў ДПБ (F.1.125), перапісаную у Гародні ў XV ст.
- 55 Большасць беларускіх рукапісаў у Кіеве захоўваецца ў Цэнтр. павук. б-цы АН УССР. Гл., напр., Евангелле першай паловы XVI ст. (Пятроў, № 28).
- 56 Адз. рэдкіх кніг, $\frac{091}{4216}$ К.
- 57 Асабліва характэрныя застаўкі старадрукаванага стылю перад Евангеллем паводле Матфея і Евангеллем паводле Іаана.
- 58 Апроч пададзеных вышэй прыкладаў адзначым падабенства пісьма беларускага рукапісу пачатка XVI ст. са збораў Яраслаўскага музея-запаведніка (ЯМЗ, 15172) са шрыфтамі выданняў Ш. Фіёля.
- 59 Апроч падаваных ужо прыкладаў адзначым падабенства такіх графічных элементаў, як ламбарды. Гэтак ламбард «М» з маскоўскага ананімнага Вузкашрыфтовага евангелля мае аналагі ў шмат якіх беларускіх рукапісах і ў выданнях Мамошчаў. Гл., напр.: Цэнтр. б-ка АН ЛітССР. Ф. 19—5 (арк. 5 адв.). Падобны ён і да ініцыяла «М» Дзяльнёнскага спісу Статута Вя-

лікага княства Літоўскага 1529 г., які захоўваецца ў Б-цы Нарadowай у Варшаве (ВК, 804).

⁶⁰ Гл., напр.: Апостал XVI ст. са збораў Цэнтр. б-кі АН ЛітССР (Ф. 19—24). Тут пават лігатуры цалкам падобныя да ўжытых у маскоўскіх выдапнях Івана Фёдарова і Пятра Мсціслаўца.

⁶¹ Вядомы, прынамсі, каля дзесяці кірылічных выдапняў Прымуса Трубера і ў паўтара раза больш глагалічных, якія пабачылі свет паміж 1560—1564 гг., г. зп. у той самы час, калі працавала і Нясвіжская друкарня. Славенскі дзеяч Рэфармацыі Прымус Трубер прызначаў гэтыя кнігі для распаўсюджвання сярод паўднёваславянскіх народаў, перадусім харватаў-глагалішаў. Магчыма, намеры ў яго былі значна шырэйшыя, ва ўсякім разе шэраг дадзеных сведчыць пра тое, што Прымус Трубер меў бласпрэчныя кантакты з усходнееўрапейскімі пратэстантамі, добра ведаў, у прыватнасці, беларускую пратэстанцкую кніжнасць. У сваіх кнігах ён згадвае і ўсходніх славян, напр., у прадмове да кнігі «Еднн кратки разумни пауци» (Цюбінген, 1562), а прадмова гэтая — твор паплекніка Марціна Лютэра Філіпа Меланхтана «Агульныя месцы тэалогіі», вядзе размову і пра «русаў», у тым ліку і маскоўскіх.

⁶² Харлампович К. В. Малороссийское влияние на великорусскую церковную жизнь. Казань, 1914. Т. 1. С. 96—97.

⁶³ Гл.: Лауцявичюс Э. Бумага в Литве в XV—XVIII веках. Вильнюс, 1979. С. 69.

⁶⁴ Тамсама. С. 70.

⁶⁵ Тамсама.

⁶⁶ Тамсама. С. 74.

⁶⁷ Тамсама. С. 76.

⁶⁸ Гл., напр.: Moxon J. *Mechanick Exercices*. London, 1685. Т. 1—2; F. Z. *Teoria sztuki drukarskiej*. Warszawa, 1832; Немировский Е. Л. *Полиграфическая техника русских первопечатников // Полиграф. производство*. 1963. № 10. С. 33—36; Голепченко Г. Я. *Техника белорусского книгопечатания XVI—XVIII веков // Материалы научной конференции Фундаментальной библиотеки АН БССР им. Я. Коласа*. Мн., 1965. С. 148—169 і інш.

«ИЗБРАЛІ ОСТАВИТИ... В КНИГАХ...»

¹ Некаторыя павукоўцы лічаць, што Ф. Скарына выдаў не 42 кнігі, а 45. Розніца ў падліку тлумачыцца тым, што чатыры кнігі Царстваў (Прага, 1518), аформленыя як адно-адзінае выданне, часам лічаць за чатыры — паводле колькасці кніг.

² Гл.: [Немировский Е. Л.] В помощь составителям Сводного

- каталога старопечатных изданий кирилловского и глаголического шрифтов. М., 1976. Вып. 1. С. 32—39.
- ³ Тамсама. С. 32—41.
 - ⁴ Гл.: Немировский Е. Л. Начало книгопечатания в Белоруссии и Литве: Жизнь и деятельность Франциска Скорины: Описание изданий и указатель литературы. М., 1978.
 - ⁵ У сувязі з гэтым заўсёды ўзнікала і ўзнікае пытанне непаразуменняў. Таму да самага апошняга часу не была вызначана і дата святкавання 500-гадовага юбілею з дня нараджэння Ф. Скарыны, што прыводзіла да пемалое блытаніны. Гл., папр.: Дышыпавіч В. Юбілей Скарыны. Калі ён будзе?.. // Літ. і мастацтва. 1986, 10 кастрыч. С. 12.
 - ⁶ Гл., папр.: Казбярук У. Як усё ж звалі беларускага першадрукара? // Літ. і мастацтва. 1987, 13 лістап., С. 16; Жураўскі А. Ён зваўся Францыскам // Тамсама. 1987, 24 ліп., С. 6—7; Дышыпавіч В. Пытанне зусім не простае... // Тамсама.
 - ⁷ Тут перадусім неабходна назваць працы У. М. Копапа «От Ренессанса к классицизму: Становление эстетической мысли Белоруссии в XVI—XVIII вв.» і С. А. Падокшыпа «Франциск Скорина» (М., 1981).
 - ⁸ Гл., папр., працы Л. І. Уладзімірава, Г. Я. Галенчанкі і Я. Л. Неміроўскага, большая частка якіх адлюстроўваецца ў вядомым паказальніку апошняга (гл. спасылку № 4).
 - ⁹ Гл.: Шматаў В. Ф. Беларуская кніжная гравюра XVI—XVIII стагоддзяў. Мн., 1984.
 - ¹⁰ Большая частка лінгвістычных прац адлюстроўваецца ў паказальніку Я. Л. Неміроўскага (гл. спасылку № 4). Дадамо, што ў 1984 г. у Мінску выйшаў у свет другі том «Слоўніка мовы Скарыны» (П—Я), складзены У. В. Апічэнкам.
 - ¹¹ Выдадзены дзесяццю гадамі рапэй за гэтую працу нарыс В. К. Зайцава «Францыск Скарына» (Гісторыя беларускай дакастрычніцкай літаратуры. Т. 1. С. 160—190), па сутнасці, не змяшчае ніякай літаратуразнаўчай характарыстыкі папісанага Скарынам. Аўтар бясспрэчна захоплены тэмай, звяртаецца да скарынаўскіх арыгіналаў, але пры гэтым часта выяўляе проста абуральнае няведанне асноў літаратуразнаўчае медывістыкі.
 - ¹² Гл., папр.: Горфункель А. Х. Гуманізм — Рэформацыя — контр-рэформацыя. С. 10—11 і інш.
 - ¹³ Копап В. М. Франциск Скорина и Иван Федоров: Преемственность просветительских и эстетических традиций // Иван Федоров и восточнославянское книгопечатание. С. 17.

- ¹⁴ Тамсама. С. 24.
- ¹⁵ Гл., напр.: Литература Древнего Востока. М., 1962. С. 77—93; Шифман И. Ш. Ветхий завет и его мир: Ветхий завет как памятник литературы и общественной мысли древней Передней Азии. М., 1987.
- ¹⁶ Гл., напр.: Краткая литературная энциклопедия. М., 1962. Т. 1. Стб. 606—612; Энциклапедыя літаратуры і мастацтва Беларусі. Т. 1. С. 434—435 і інш.
- ¹⁷ Гл.: Поэзия и проза Древнего Востока. М., 1973.
- ¹⁸ Слова з ліста А. М. Горкага да А. Н. Мірашнічэпкі ад сакавіка 1929 г. Цыт. паводле: Наука и религия. 1979. № 2. С. 54.
- ¹⁹ Гл., напр.: Kugel J. L. The idea of Biblical poetry: Parallelism and Its History. New Haven and London, 1981.
- ²⁰ Цэнтр. б-ка АН ЛітССР. Ф. 19—147. Паходзіць з Супрасля.
- ²¹ Тамсама. № 262.
- ²² Б-ка АН СССР у Ленінградзе. 24.4.28. Паходзіць з Супрасля.
- ²³ Скорина Ф. Предъсловие... // Бытѣе. Прага, 1519. Арк. 2.
- ²⁴ Данте Алигьери. Малые произведения. М., 1968. С. 135—136.
- ²⁵ Эразм Роттердамский. Философские произведения. М., 1986. С. 675. Параўн. у Ф. Скарыны: Цыт. тв. Арк. 2—6 і інш.
- ²⁶ Гл., напр., тытульны аркуш у кн.: Erasmi Roterodami. Epigramata. Besileam, 1518.
- ²⁷ Варбапец Н. В. Издація на пародных языках в XV веке // V Всесоюзная научная конференция по проблемам книговедения: Секция истории книги. М., 1984. С. 25—27.
- ²⁸ Тут была прароблена велізарная археаграфічная, тэксталагічная, перакладчыцкая, лінгвістычная і каментатарская праца, якая закончылася выдапнем у 1514—1520 гг. шматмоўнай Бібліі, да якой прылучалася некалькі граматык і слоўнікаў старажытных моў, а таксама разнастайныя даведачныя матэрыялы.
- ²⁹ Флоровский А. В. Чешские струи в русском литературном развитии // IV Международный съезд славистов. Славянская филология. Сб. статей. III. С. 236.
- ³⁰ Гл., напр.: Чистович И. История перевода Библии на русский язык. СПб., 1875. Т. 1. С. 13 і інш.
- ³¹ Гл., напр.: Скорина Ф. Предословие... // Книга Даниила пророка. Прага, 1519. Арк. 1 адв.— 4 і інш.
- ³² Адзначым толькі адно з першых на часе ў пайноўшай навуцы невялікае крытычнае даследаванне пад назваю «Доктора По-

лоцкаго Франциска Скорины пераводы і выдашя», датаванае прыблізна 1815 г. Тут проста сцвярджаецца, што «Біблія руская... перакладзена з Вульгаты», а «Псалтыр пераклад з грэчаскай». Гл.: ДБЛ. Аддз. рукапісаў, Р. А. 14.27.

- ³³ Пра гэты рукапіс, што паходзіць з Супрасля, гл. спецыяльнае даследаванне буйнога знаўцы славянскіх старажытнасцяў М. Альтбаўэра: Altbauer M. Some Methodological Problems in Research of the East Slavic Bible Translations (Vilnius Codex n. 262). Jerusalem, 1968.
- ³⁴ Гл.: Rost H. Die Bibel im Mittelalter: Beiträge zur Geschichte und Bibliographie der Bibel. Augsburg, 1939.
- ³⁵ Нягледзячы на даволі значную колькасць пайцікавейшых даследаванняў, надзвычай багатая гісторыя чэшскага пісьменства і старацэшскае літаратуры, што мела такія заўважны ўплыў на польскую, беларускую, украінскую і рускую, вядома паміж абсалютна недастаткова. Велізарная колькасць літаратурных крыніц пакуль застаецца педаследаваная. Уяўленне пра памеры гэтага мала або зусім не вывучанага літаратурнага масіву дае, напр., М. Копецкі: Kopecký M. Úvod do studia staročeských rukopisů a tisků. Praha, 1978.
- ³⁶ Ф. Скарына робіць гэта ў прадмовах да шмат якіх сваіх выдашяў: Быцье, Исход, Книга Даниила пророка і інш.
- ³⁷ Гл., напр.: Скори́на Ф. Предъсло́вие... // Псалтырь. Арк. 2—4.
- ³⁸ Гл.: Турилов А. А. Гимнографическое наследие Франциска Скорины в рукописной традиции (к вопросу о научном описании и изучении рукописей традиционного содержания) // Проблемы научного описания рукописей и факсимильного издания памятников письменности: Материалы Всесоюзной конференции. Л., 1981. С. 241—247.
- ³⁹ Скори́на Ф. Предъсло́вие... // Псалтырь. Вильна, [каля 1522]. Арк. 1. адв.—3.
- ⁴⁰ Гл., напр., чатырохрадкоўе Францыска Скарыны на арк. 1. Книга Иова і інш.
- ⁴¹ Гл., напр.: Скори́на Ф. Сказание... // Второй закон. Арк. 2 (развагі пра тое, які павінен быць закон: «почтливый», «можный», «потребный», «пожиточный» і г. д.); яго ж. Предъсло́вие... // Книга Иова. Арк. 2 (параўнанне: «Яко бо злато ищется огнем, тако и святини божиин терпением») і інш.
- ⁴² Гл., напр.: Скори́на Ф. Предисловие к Соборнику // Апостол. Арк. 4 чацвёртага лічэння; яго ж. Писаныи речи в сей Малои подорожной книжке // Соборник. Вильня, [каля 1522]. Арк. 21 і інш.

- ⁴³ Гл., напр.: Biblia. Köln, 1479. P. 6—7.
- ⁴⁴ Нам з пэўнасцю невядома піводнага радка, напісанага яго рукою. Аднак аналіз карэктарскіх і рэдактарскіх выпраўленняў тэксту ў асобніках выданняў Скарыны і падпісаў на шмат якіх з іх, што сведчаць пра ўдзел у сіраве Багдана Онкава, які пазвапы таксама Багдан Онкавіч, дазваляе меркаваць, што ўсе яны зроблены рукою Скарыны. Пісьмо гэтых падпісаў у асноўным стылізаванае пад шрыфты Скарынавых кніг, а ў некаторых выпадках яно блізкае да тыповага беларускага кніжнага паўустава, вельмі характэрнага для помнікаў пісьменнасці, створаных у буйных беларускіх гарадах таго часу. Часткова ж фрагменты гэтых падпісаў набліжаюцца да дзелавага пісьма, выяўляюць руку вельмі здатную, спрактыкаваную ў перапісцы вялікае колькасці кірылічных тэкстаў, відаць, пісаў чалавек, які мае відавочныя каліграфічныя здольнасці. Гл., напр., асобнікі кнігі Іова са збораў ДБЛ, № 6518 («А то ся стало накладом Богдана Онкова, сына радци места Вилепского»). У надпісе выкарыстаныя нават вынасныя знакі, падрадкавыя літары з цітламі і без, лігатуры; № 6334 («А накладом Богдановым Онкович з вилепского места») — выкарыстаная ўсяго толькі адна надрадкавая літара «ч» пад цітлам.
- ⁴⁵ Агульная іх колькасць перавышае дзвесце.
- ⁴⁶ Гл., напр.: пергаміны Шастаднеў, пісьмо якога вельмі нагадвае малюпкам скарынаўскія шрыфты, у тым ліку і прыгадапыя «ш» і «щ» — ДБЛ. Адрэ. рукапісаў, ф. 205, № 290.
- ⁴⁷ Гл., напр.: Быт'е. Арк. 93—94; Книга Исуса Сирахова. Прага, 1517. Арк. 81 адв.; Апостол. Арк. 33 адв., 86 адв. і інш.
- ⁴⁸ Ішв. № 6334.
- ⁴⁹ Гл. спасылку № 44.
- ⁵⁰ Драўляныя дошкі пераплёту ўпоравень з блокам кнігі.
- ⁵¹ Пераплёт і цісненні па ім выдатна захаваліся. Добра відны адбіткі з пакатак розпага малюшка, штэмпеляў, дарожніка. Кампазіцыя ціснення часткова пагадвае паўгародскую і полацкую, часткова, але ў меншай ступені, нямецкую або польскую. Буйны знаўца мастацтва ўсходнеславянскага пераплёту С. А. Клепікаў, відаць, залічваў гэтакі яго тып да грамадскіх пераплётаў (гл.: Клепиков С. А. Описание древних русских обходных переплетов // Методические рекомендации по описанию славяно-русских рукописей для Сводного каталога рукописей, хранящихся в СССР. М., 1976. Вып. 2. Ч. 1. С. 61), хоць яго класіфікацыя мела чыста папярэдні, а хутчэй нават умоўны характар. Асаблівую цікавасць па гэтым пераплёце скла-

- даюць малюнкi пакатак і штэмпеляў, яны відавочна набліжаюцца да ўсходпеславянскай традыцыі.
- ⁵² Гл., напр., працы пінскага майстра другой паловы XV — пачатку XVI стст. Ананіі.
- ⁵³ Гл.: Суворова К. Н. Рукой Александра Блока // Встречи с прошлым. М., 1978. Вып. 3. С. 89.
- ⁵⁴ Лихачев Д. С. Поэтика древнерусской литературы. Изд. 3-е. М., 1979. С. 57.
- ⁵⁵ Тамсама.
- ⁵⁶ Гл.: Скорина Ф. Предъсловие... // Бытье. Арк. 3.
- ⁵⁷ Тамсама. Арк. 3—4.
- ⁵⁸ Тамсама. Арк. 3.
- ⁵⁹ Гл., напр.: Аверинцев С. С. Византийская риторика: Школьная норма литературного творчества в составе византийской культуры // Проблемы литературной теории в Византии и латинском средневековье. М., 1986. С. 19—90.
- ⁶⁰ Гл., напр.: Гаспаров М. Л. Средневековые латинские поэтики в системе средневековой грамматики и риторики // Проблемы литературной теории в Византии и латинском средневековье. С. 91—169.
- ⁶¹ Скорина Ф. Предъсловие... в кнiги перъвыи Царств // Книги Царств. Прага, 1518. Арк. 3.
- ⁶² Владимиров П. В. Доктор Франциск Скорина: Его переводы, печатные издания и язык. С. 100—101 і інш.
- ⁶³ Сярод іх дастаткова пазваць Арыстоцеля, Аляксандра Македонскага, выдатнага пісьменніка Іаана Дамаскіпа. У пісаных Скарыны згадваюцца тыя самыя асобы, што і ў творах яго вядомых заходнеўрапейскіх сучаснікаў, напр. Эразма Ратэрдамскага.
- ⁶⁴ Гл., напр.: Скорина Ф. Предъсловие... // Книга Иова. Арк. 2—3.
- ⁶⁵ Гл.: Владимиров П. В. Указ. соч. С. 102.
- ⁶⁶ Гл., напр.: Скорина Ф. Предъсловие... // Псалтирь. Арк. 2.
- ⁶⁷ Гаспаров М. Л. Указ. соч. С. 97.
- ⁶⁸ Пра «красномовность» Скарына пісаў у «Предъсловии... во всю Бивлию»: Бытье. Арк. 3.
- ⁶⁹ Гл., напр.: Dzieje Uniwersytetu Jagiellońskiego w latach 1364—1764. Kraków, 1964. S. 189—220.
- ⁷⁰ Гл., напр.: Czerniatowicz J. Początki grezystyki i walka o język grecki w Polsce doby Odrodzenia // Studia i Materiały z Dziejów Nauki Polskiej. Ser. A. 1959. Z. 3. S. 27—55.

- ⁷¹ Гл., напр.: Dargan E. A Story of Preaching. New York, 1905. P. 539—552; Brzozowski M. Teoria kaznodziejstwa (wiek XVI—XVIII) // Dzieje teologii katolickiej w Polsce. Lublin, 1975. T. 2. Cz. 1. S. 363—391.
- ⁷² Гл.: Гаспаров М. Л. Указ. соч. С. 102—103.
- ⁷³ Гл.: Artes praedicandi. Paris; Ottava, 1936.
- ⁷⁴ Скорица Ф. Предъсловие... // Книга Иова. Арк. 3.
- ⁷⁵ Лихачев Д. С. Развитие русской литературы X—XVII веков: Эпохи и стили. С. 23.
- ⁷⁶ Горфункель А. X. Историко-культурное значение первопечатных библий // Федоровские чтения 1981. М., 1985. С. 71.
- ⁷⁷ Гэта кніга, што называлася «Adagiorum collectanea», упершыню пабачыла свет у 1500 г. і адразу ж сталася пэзвычайна папулярнай сярод чытачоў, якія лічылі яе найлепшай апталогіяй чалавечае мудрасці, прыкладным дапаможнікам у навучанні культуры мовы. Эразм пeadпаразова дапаўняў гэты зборнік, так што яго аб'ём у рэнце рэшт навялічыўся амаль у пяць разоў. Пра выдадні Эразма Ратэрдамскага гл.: Bezzel I. Erasmusdrucke des 16. Jahrhunderts in bayerischen Bibliotheken. Stuttgart, 1979 і нашу рэцэнзію на гэтую кнігу ў зб.: Федоровские чтения 1980. М., 1984. С. 248.
- ⁷⁸ Гуманісты пагаджаліся з антычнаю тэорыяй пра тры функцыі літаратуры і тры стылі — нізкі, сярэдні і высокі.
- ⁷⁹ Гл., напр.: Краткая литературная энциклопедия. Т. 6. Стб. 63—64; Энциклопедия літаратуры і мастацтва Беларусі. Т. 4. С. 407—408.
- ⁸⁰ Гл., напр.: Білодід І. К. Вченпя М. В. Ломаносова пра тры стілі і яго значення в історіі расійскай і украінскай літаратурных мов. Київ, 1961.
- ⁸¹ Гл.: Владимиров П. В. Указ. соч. С. 82 і інш.
- ⁸² Скорица Ф. Деанія светых апостол кніг предмова // Апостол. Арк. 1 адв.
- ⁸³ Гл., напр.: Русская старопечатная литература (XVI—первая четверть XVIII вв.): Тематика и стилистика предисловий и послесловий. М., 1981.
- ⁸⁴ Гл., напр.: Лабышцев Ю. А. Список издательских предисловий и послесловий к русским старопечатным книгам XVI—XVII вв. // Русская старопечатная литература. С. 276—290.
- ⁸⁵ Первольф И. Славянская взаимность с древнейших времен до XVII века. СПб., 1874. С. 253.
- ⁸⁶ Владимиров П. В. Указ. соч. С. 127—128.

- 87 Гл.: Флоровский А. В. Чешская библия в истории русской культуры и письменности (Франциск Скорина и продолжатели его дела) // *Sbornik filologický. Vyd. III. Tř. Čes. věd a umění. 1940—1946. S. 184.*
- 88 Ні гэты, пі іншыя падобныя тэксты не трапілі ў вядомую анталогію Скарынавых твораў «Прадмовы і пасляслоўі» (Мп., 1969). Зрэшты, ёсць і выключэнні, напр. тэкст пасля слоў «Конец предисловия» па арк. 4 адв. Прытчаў Саламона: «Спя книга, рекомая...» (с. 21).
- 89 Пра герменэўтыку як навуку ў нас з усёй сур'ёзнасцю пачалі гаварыць толькі самым апошнім часам. Гл., напр.: Герменевтика: История и современность: Критические очерки. М., 1985. За мяжою атрымала вельмі шырокае самастойнае развіццё і чыста літаратурна-навуковая герменэўтыка. Гэта дастаткова добра распрацаваная дысцыпліна, якая ўваходзіць разам з пэтыкай пібы ў адзіны цыкл.
- 90 Гл.: *Biblij Czeská w Benátkach tisštená. 1506.*
- 91 Гэта пераважна выдадзены Бібліі інкунабульнага і постінкунабульнага перыядаў, у тым ліку два чэшскія: *Bible. V starém městě pražském. 1488; Bible. Kutná Hora. 1489.* Як і чэшскія Бібліі, амаль усе яны надрукаваныя ў самых вялікіх фармацах, пераважна ў гэтак званую 2⁰.
- 92 Асобнік са збораў ДБЛ.
- 93 Гл.: Курбский А. М. Сочинения. СПб., 1914. Т. 1. Стб. 401—403. Андрэй Курбскі пават сцвярджаў: «...аз сам видел библии Лютеров перевод, согласующ по всему Скориним библием» (тамсама).
- 94 Гл., напр.: «Есьферъ Царица пришла пред Асьвера Царя» (Книга Есфер. Прага, 1519. Арк. 1, 18); «Даниилу сидящему со львы припесе Аввакум обед» (Книга Даниила пророка. Арк. 1) і інш.
- 95 У дадзеным выпадку меркаваў П. У. Уладзімірава (Указ, соч. С. 87 і інш.) пра значны ўплыў Чэшскай бібліі 1506 г. на гэтую частку літаратурнае працы Скарыны пам'януць абсалютна слухным.
- 96 Апошняя праглядаецца ўсё ж значна выразней, чым першая. Цалкам у духу старажытнарускіх кніжнікаў Скарына, бадай, піша ўсяго толькі адзін раз: «А в чем быхся омылих, разумнейшие поправьте прошу вас» (Предъсловие... во всю Бивлию // Бытье. Арк. 6 адв.).
- 97 Владимиров П. В. Указ, соч. С. 127.
- 98 Беркаў П. П., Ф. Скарына і пачатак усходнеславянскага верша-

- складашня // 450 год беларускага кнігадрукавання. Мн., 1968. С. 245—261.
- ⁹⁹ Турилов А. А. Указ. соч.
- ¹⁰⁰ Скорина Ф. Предъсловие... // Псалтирь. Арк. 2 адв.—3. Разбіўка на радкі паша.
- ¹⁰¹ Владимиров П. В. Указ. соч. С. 115.
- ¹⁰² Скорина Ф. Предъсловие... во всю Библию // Бытье. Арк. 3.
- ¹⁰³ Гл., папр.: Kugel J. L. *Op cit.*
- ¹⁰⁴ Спашлемся ўсяго толькі па адзіц, блізкі пашай тэме прыклад — творчасць Я. Кахапоўскага, які пісаў па польскай і лацінскай мовах, а таксама гімны.
- ¹⁰⁵ Гл., папр.: A Dictionary of Hymnology. New York, 1957. V. 1—2.
- ¹⁰⁶ Бычков В. В. Византийская эстетика: Теоретические проблемы. М., 1977. С. 63.
- ¹⁰⁷ Гл.: Аверинцев С. С. Поэтика ранневизантийской литературы. М., 1977. С. 103—104, 317—318; яго ж. Византийская риторика. С. 21 і інш.
- ¹⁰⁸ Гл., папр.: Лихачев Д. С. Капон и молитва Ангелу Грозному воеводе Парфения Юродивого (Ивана Грозного) // Рукописное наследие Древней Руси: По материалам Пушкинского Дома. Л., 1972. С. 10—27. Цікава, што ў першы том «Словаря книжников и книжности Древней Руси: XI—первая половина XIV вв.» творы гімнаграфічных жапраў не ўключаны.
- ¹⁰⁹ Гл., папр.: Скорина Ф. Предъсловие... во всю Библию // Бытье. Арк. 2. Грыгорый Вялікі асабліва вядомы і як рэфарматар царкоўных спеваў.
- ¹¹⁰ Гл., папр.: Скорина Ф. Писаныя речі в сей Малой подорожной книжке // Сборник. Арк. 21.
- ¹¹¹ Историческое обозрение богослужебных книг греко-российской церкви. Киев, 1836. С. 187.
- ¹¹² Гл.: Турилов А. А. Указ. соч.
- ¹¹³ Гл.: Скорина Ф. Акафист имени Иисову. Вильна, [каля 1522].
- ¹¹⁴ Гл.: Скорина Ф. Акафист Иоанну Предтече. Вильна, [каля 1522].
- ¹¹⁵ Гл., папр.: Грыпчык М. М. Шляхі беларускага вершаскладаўня. Мн., 1973. С. 33—38.
- ¹¹⁶ Владимиров П. В. Указ. соч. С. 127.
- ¹¹⁷ Гэты тэкст змешчаны на арк. 1 (з гравюраў) кнігі Іова ў першым яе варыянце і на арк. 2 (з застаўкаў) у другім варыянце. У абодвух выпадках тэксты абсалютна ідэнтычныя:

Богу в троици единому ко чти и Ко славе.

Матери его пречистои Марии к похвале.

Всем небесным силам и святым его к веселію.

Людем посполитым к доброму научению.

- ¹¹⁸ Тут адчуваецца цяга да сілабікі, сэнсавыя і інтанацыйныя часткі вершавага рада выдзяляюцца паўзамаі, рады злучаюцца парпаю рыфмай. Гл.: Беркаў П. Н. Паказ тв.; Грыччык М. М. Цыт. тв. і інш.
- ¹¹⁹ На факультэце мастацтваў, або артыстычным, ва універсітэтах Еўропы, у тым ліку і ў Кракаве, вершаскладацню павучалі ў розных курсах, напр., у *ars dictaminis*. Пры гэтым некаторыя выкладчыкі выкладалі думкі славурых сучаснікаў-італьянцаў, перадусім Калуча Салютаці і Леанарда Бруні, які лічыў паэзію асновай усіх навук.
- ¹²⁰ Існуе некалькі варыянтаў гэтай песні, найбольш старажытны гэтак званы «Кракаўскі I» датуецца пачаткам XV ст. Арыгінал захоўваецца ў Ягелонскай бібліятэцы ў Кракаве (інв. № 1619).
- ¹²¹ Гэткай думкі прытрымліваецца вялікая колькасць павукоўцаў, хоць існуе і мноства іншых меркаванняў. Выдапні тэксту «Багародзіцы» і літаратура пра яе ў асноўным пералічаныя ў: *Bibliografia literatury polskiej «Nowy Korbut»: Piśmiennictwo staropolskie*. [Warszawa], 1963. Т. 1. S. 189—197.
- ¹²² Пра шмат якія з іх гл.: Surzyński J. *Cantionale ecclesiasticum ad normam Ritualis sacramentorum Petricoviensis nec non aliorum antiquorum librorum, Gradualis scilicet, Antiphonarii, Processionalis et Psalterii, cura synodorum provinciae Gnesnensis*. Poznań, 1892.
- ¹²³ Назавем толькі двух найбольш верагодных, па папу думку, прэтэндэнтаў: славурага Рамана Сладкапеўца, якога параўноўвалі з Піндарам, і патрыярха Сергія.
- ¹²⁴ Лихачев Д. С. Развитие русской литературы X—XVII веков. С. 23.
- ¹²⁵ Гл.: Владимиров П. В. Указ. соч. С. 195—196 і інш.
- ¹²⁶ Гл.: Скорина Ф. Послесловие // Капоп Богородице. Вильна, [каля 1522]. Арк. 8 адв. («Доконан ест капоп... выложеный из греческого на руски язык доктором Франциском с Полоцька»). Пад час павучання ў Кракаве Скарына мог займацца грэчаскай мовай у вядомага італьянскага гуманіста Дж. Сільвіо дэ Маціо, лёс якога найяснейшым чынам быў звязаны з Беларуссю.
- ¹²⁷ Владимиров П. В. Указ. соч. С. 196.
- ¹²⁸ Гл.: Апічэнка У. В. Слоўнік мовы Скарыны. Мн., 1977—1984. Т. 1—2.

- ¹²⁹ Гл., напр.: Часословец. Краков, 1491, асабліва арк. 24—29 і інш.; Триодъ постная. Краков, [каля 1493]; Псалтырь с воследованнем. Цетинье, 1495. Апроч агульнага складу і асобных тэкстаў тут асабліва цікавыя акафіст Багародзіцы на арк. 114—127 адв., акафіст Іаану Прадцечу на арк. 127 адв.—137 і «Пасхаліа, с луповыком и синаксаром» на арк. 184—192 адв.; Псалтырь с воследованнем. Венецыя, 1520; Молитвослов. Венецыя, 1520 і інш.
- ¹⁸⁰ Тэкст гл. у спасылцы № 126.
- ¹⁸¹ Акафіст Богородице. Вільна, [каля 1522]. Арк. 11. Разбіўка па радкі наша.
- ¹⁸² Гл., напр.: Книга Давида пророка. Арк. 29 і інш.
- ¹⁸³ Гл., напр.: Песнь песней. Прага, 1518. Арк. 9 і інш.
- ¹⁸⁴ Пра беларускія выданні твораў Кірыла Тураўскага гл. піжэй.
- ¹⁸⁵ Скорина Ф. Акафіст Іоанну Предтече. Арк. 12 адв. Поўны тэкст малення змяшчае старабеларусізмы, напрыклад, «пароженне», «закопу».
- ¹⁸⁶ Што зноў жа тлумачылася традыцыяй. Праўда, гэтым разам не жадашнем наследаваць ёй, а неабходнасцю — дзеля імкнення быць максімальна зразумелым чытачамі.
- ¹⁸⁷ Акафіст кресту Господню. Вільна, [каля 1522]. Арк. 16 адв.
- ¹⁸⁸ Скорина Ф. Акафіст имени Иисусову. Арк. 11 адв.
- ¹⁸⁹ Акраверш — своеасаблівы паэтычны твор, сума пачатковых літар кожнага радка або раздзела якога ўтварае тую або іншую сэнсавую фразу. У ёй часам чытаецца імя стваральніка дадзенага твора. Сусветная літаратура, прысвечаная грэчаскім і балгарскім акравершам, даволі значная. Падамо толькі дзве працы: класічнае даследаванне К. Крумбахера «Die Akrostichis in der griechischen Kirchenpoesie» (Sitzungsberichte der Preussischen Akademie der Wissenschaften. Philologisch-historische Klasse. 1903. S. 551—691) і найноўшую працу — П. Матенч: Българският химнописец Ефрем от XIV в.: Дело и значение (Сафія, 1982). Усходнеславянскія акравершы, асабліва ж беларускія, практычна нявывучаныя.
- ¹⁹⁰ Гл.: Максима Грека мниха толкование предписуемому к некоему каноню краеграесию // Сочинения преподобного Максима Грека. Казань, 1862. Ч. III. С. 251—254.
- ¹⁹¹ Гл., напр.: Канон Богородице. Арк. 1.
- ¹⁹² Гл., напр.: Канон св. Николе. Вільна, [каля 1522]. Арк. 1 адв.
- ¹⁹³ Гл., напр.: Канон апостолом Петру и Павлу. Вільна, [каля 1522]. Арк. 1.

- 144 Гл.: Кирило-Методиевска енциклопедия. София, 1985. Т. 1. С. 59.
- 145 Там ім, у приватнасці, напісаны канон Іаану Праддечу з малітваю да яго. Гл.: Denissoff E. Maxime le Grec et l'Occident. Paris; Louvain, 1943. P. 416—420.
- 146 Гл., напр.: Псалтырь с Часословцем. Заблудов, 1570.
- 147 Гл.: Владимиров П. В. Указ. соч. С. 208 і ішш.
- 148 У Аддз. рукапісаў ДПБ захоўваецца Апостал на грэчаскай мове, перапісаны Максімам Грэкам (Кірыла-Белазерскія зборы, № 120/125). У ім, у приватнасці, змяшчаюцца шматлікія прадмовы і тлумачэнні да ўсіх раздзелаў кнігі, вельмі падобныя паводле задумы да ўступных тэкстаў Скарышы.
- 149 Гл.: Скабаллапович М. Толковый типикон. Киев, 1910. Т. 1. С. 113.
- 150 Гл., напр.: Gerling R. Schriftwort und lyrisches Wort. Meisenheim am Glan, 1969.
- 151 Намі непасрэдна вывучаны амаль усе іх асобнікі, за выключэннем некалькіх, прагледжаных у мікрафільмах.
- 152 Так, напр., у асобніках кнігі Юдзіф на арк. 2 ён выпраўляе памылку «триста» на «тридцать».
- 153 Гэта перадусім рукапісныя спісы гэтых тэкстаў (гл., напр.: Владимиров П. В. Указ. соч. С. 221 і ішш.). Прыгадаем яшчэ ўжо памінаную рукапісную апталогію прадмоў і падпісанняў раздзелаў са збораў ДБЛ (знаходзіцца ў складзе Астрожскай бібліі, служыць уводзінамі да яе), на арк. 25 якой змешчаны два «сказанні», магчыма, таксама напісаныя Скарышам.
- 154 Гл., напр.: Молитва Макасии царя ерусалимска писана на конце Паралипомена // Часословец. Вильна, [каля 1522]. Арк. 14—15 другога лічэння.
- 155 Гл., напр.: Головацкий Я. Ф. Дополнение к очерку славяно-русской библиографии В. М. Ундольского. СПб., 1874. С. 18 і ішш.
- 156 Гл., напр.: Wiszniewski M. Historija literatury polskiej. Kraków, 1851. Т. 8. S. 474.
- 157 Гл. пра яго: Лабыпец Ю. А. Новый экземпляр Агафистника Франциска Скорины // Тр. Гос. б-ки СССР им. В. И. Ленина. М., 1978. Т. 14. С. 203—206.
- 158 Гл. першае наведанне пра яго: Crone H. Gamle Slaviske Tryk i det Kongelige Bibliotek // Fund og Forskning. 1957. Т. 4. P. 61.
- 159 Сім. 561.
- 160 Гл., напр., спіс службоўцаў Віленскага гарадскога магістрата,

- пачынаючы з 1516 г.—ЦДГА ЛітССР. Ф. ДА, адз. зах. 5324, арк. 1 і інш.
- ¹⁶¹ Гл., напр.: Theseus Ambrosius. Introductio in Chaldaicam linguam, Syriacam, atque Armenicam, et decem alias linguas. Papiae, 1539. P. 53.
- ¹⁶² Ад'езд Скарыны ў Прагу адбыўся прыблізна ў 1534—1535 гг.
- ¹⁶³ Важна адзначыць, што ўсё гэта заходнееўрапейскія выдадні першай паловы XVI ст. (пачынаючы з 1525 г.), у асноўным з сілезскімі правіпенцыямі, а таксама Вроцлаўская актавая кніга (пачынаючы з 1535 г.).
- ¹⁶⁴ Гл., напр.: Karge P. Slavische Denkmäler aus älterer Zeit in Breslau // Archiv für slavische Philologie. 1890. Bd. 12. S. 133—135.
- ¹⁶⁵ Гл., напр.: Valent V. Prekonali nepriazeň storočí // Práca. 1978, S. 6.
- ¹⁶⁶ Гл., напр.: Лукьяпенко В. И. Азбука Ивана Федорова, ее источники и видовые особенности // ТОДРЛ, 1960. Т. 16. С. 223—224.
- ¹⁶⁷ Гл., напр.: Алексеев А. А. Песнь песней в Острожской библии: Состав и источники текста // Федоровские чтения 1981. С. 117 і інш.
- ¹⁶⁸ Гл., напр.: Горский А. В. Невоструев К. И. Описание славянских рукописей Московской Синодальной библиотеки. Отд. I. Священное писание. М., 1855. С. 2—3 і інш.
- ¹⁶⁹ Гл., напр.: Погорелов В. А. Библиотека Московской Синодальной типографии. Ч. 1. Рукописи. Вып. 3. Псалтири. М., 1901. С. 34 і інш.
- ¹⁷⁰ Захоўваецца ў ДПБ (Пагодзіпскі збор. 84).
- ¹⁷¹ Гл. іпіцьял «С» па адв. тыт. арк. Акафіста гробу Господню. Вільпа, [каля 1522].
- ¹⁷² Гл.: Киселев П. П. Пропехождение московского старопечатного орнаменты // Книга: Исследования и материалы. 1965. Т. 2. С. 167—198.
- ¹⁷³ Гл.: Angermann N. Einwirkungen des frühen deutschen Kupferstichs auf den russischen Buchschmuck // Israhel van Meckenem und der deutsch Kupferstich des 15. Jahrhundert. Bocholt, 1971. S. 126.
- ¹⁷⁴ Гл.: Псалтырь. М., 1602. Першая з заставак знаходзіцца на арк. 3, 35, 113, 148; другая — на арк. 23 адв., 127; трэцяя — на арк. 45 адв., 90 адв., 207; чацвёртая — на арк. 55 адв., 101, 196; пятая — на арк. 80 адв.; шостая — на арк. 138, 188, 330; сёмая — на арк. 167 адв.; восьмая — на арк. 175 адв.

- 175 Гл.: Зернова А. С. Орнаментика кннг московской печати XVI—XVII веков. М., 1952. С. 16 і ішп.
- 176 Гл., напр.: літара «а» ў зачале ў слоўе «спісапа» з маскоўскага Апостала 1564 г. (арк. 7), тая самая літара ў слоўе «капон» з маскоўскага Часоўніка, падрукаванага ў 1565 г. (арк. 127). Сваім малюпкам яны вельмі падобныя да аднаведных літар са скарынаўскіх выдашняў і ў меншай ступені — з выдашняў Ш. Фіёля.
- 177 Напр., арыгіналы скарынаўскіх ініцыялаў з «Малой падарожнай кніжкі» і Апостала выкарыстоўваліся ў асноўным у выданях Святадухаўскага брацтва, у яго друкарнях, што дзейнічалі ў Вільні і Еўі. Напр., маленькі ініцыял «Е» з віленскіх выданяў мы сустракаем далей у «Азбуке» (Вільна, 1596), «Полууставе» (Евье, 1644) і ішп.; маленькі ініцыял «К» — у «Молитвах повседневных» (Вільна, 1596), «Апфологионе» (Евье, 1613), «Евангелии учительном» (Евье, 1616), «Молитвослове» (Вільна, 1652) і ішп.; сярэдні ініцыял «Г» — у «Молитвах повседневных» (Вільна, 1596), «Новом заповете с Псалтырью» (Евье, 1611) і ішп.; буйны ініцыял «К» — у «Молитвах повседневных» (Вільна, 1596), «Акафистах и капопах» (Вільна, 1628), «Новом заповете с Псалтырью» (Вільна или Евье, 1641) і ішп. Агульная ж колькасць адбіткаў з арыгінальных скарынаўскіх ксілаграфічных дошак ініцыялаў у беларускіх выданях XVI—XVII стст. складае некалькі сотняў.
- 178 Перайманні гэтыя пры пэўнай павышчы дастаткова проста адрозніць ад арыгіналаў, з якіх яны выкапаны, хоць у асобных выпадках адрозненні нагэтулькі пязначныя, што зафіксаваць іх удаецца толькі пасля вельмі падрабязнага параўнання. Не здзіўляюць таму і памылкі пават дасведчаных даследчыкаў, якія лічылі копіі са скарынаўскіх ініцыялаў за арыгіналы.
- 179 Выкарыстанне скарынаўскіх заставак і ініцыялаў, а таксама выпадкі непасрэднага пераймання яго шрыфтоў дазваляюць яшчэ больш пэўна гаварыць пра такую традыцыю, тым болей што, як паказваюць пазірашні, уплыў Скарыны закрануў і беларускую рукапісную кнігу XVI—XVII стст.
- 180 Гл., напр., плячэпку з ініцыяла «С» пражскіх выдашняў Скарыны, малюнак якой пасля быў запазычаны шмат кім з выдаўцоў, у тым ліку Мамонічамі.
- 181 Гл., напр., гравюру з выяваю цара Давіда з віленскага «Букваря» 1652 г. (арк. 8 адв.).
- 182 Выдапні Ш. Фіёля і іншых друкароў, што выдавалі кнігі кірылічным шрыфтам, яшчэ не мелі гэтак відавочных слядоў уплы-

ву эпохі Рэнесансу, як гэта мы бачым у выданнях Скарыны. У Фіёля ўсё звязана з ранняй, класічнай рукапіснай сярэднявечнай традыцыяй.

- 183 Демин А. С. Писатель и общество в России XVI—XVII веков. С. 247.
- 184 Тамсама.
- 185 Горфшукель А. Х. Гуманизм — Реформация — контрреформация. С. 18.
- 186 Гл., напр.: Ginzburg C. Il nicodemismo. Torino, 1970.
- 187 Горфшукель А. Х. Указ. соч. С. 18—19.
- 188 Лютэр працаваў пад перакладам Бібліі ў 1522—1542 гг.
- 189 Энгельс Ф. Диалектика природы. С. 346—347.
- 190 У якасці прыкладу мы бяром адну з праблемных прац вядомага польскага літаратуразнаўцы Ю. Ляваўскага — Старое і новае в польскай літаратуры XVI в. // Культурныя сувязі народаў Восточной Европы в XVI в. С. 12—31.
- 191 Тамсама. С. 13.
- 192 Тамсама. С. 12—13.
- 193 Гл., напр., што пісаў пра Скарыну вядомы польскі філолаг С.-Б. Ліндэ на пачатку XIX ст.: Linde S. B. O literaturze rosyjskiej // Pamiętnik Warszawski. 1815. Т. 3. S. 277—296.
- 194 Гл.: Wiszniewski M. Historija literatury polskiej. Т. 8. S. 460—480.
- 195 Цікава адзначыць падабенства, праўда, даволі далёкае, у афармленні выданняў Скарыны і шэрагу кніг Я. Кахапоўскага. Гл., напр.: тыт. арк. кнігі «Zgoda» (Kraków, 1564); гравюру на тыт. арк. «Pieśni o potopie» (Kraków, 1558) і інш.
- 196 Ленци В. И. Полн. собр. соч. Т. 2. С. 178.
- 197 Гл., напр.: Скорица Ф. Предословие... // Книга Даниила пророка. Арк. 4.
- 198 Тамсама.
- 199 Скорица Ф. Начинается другая предъмольва... // Книга Иисуса Спрахова. Арк. 3.

У БЯРЭСЦІ, НЯСВІЖЫ, ЗАСЛАЎІ...

- 1 Юргинис Ю. М. Литовские книги XVI в. и проявление в них идей гуманизма // Культурные связи народов Восточной Европы в XVI в. С. 66.
- 2 Rhegius U. Sposoby a obyczaje niektóre. Brześć, 1554. Гл. таксама: Pułaski F. Wiadomości o najdawniejszych i nieznanych dru-

- kach brzeskich 1553—1554 // Przegląd biblioteczny. 1908. Nr. 1. S. 121—126.
- ³ Яны выдадзены Ф. Пуласкім: Katechizm brzeski 1553/1554 r. // Collectanea Bibl. Ordynacji Krasieńskich, 1908. Nr. 1. S. V—XXI.
- ⁴ Imler K. Summariusz dziesięciorga przykazania Bożego. Brześć, 1553.
- ⁵ Гл.: Kawecka-Gryczowa A., Korotajowa K., Krajewski W. Drukarze dawnej Polski od XV do XVIII wieku. Wrocław; Kraków, 1959. Z. 5. S. 252.
- ⁶ Гл.: Piekarski K. Książka w Polsce XV i XVI wieku // Kultura staropolska. Kraków, 1932. S. 358.
- ⁷ Historia o papieżu Janie VIII. Brześć, 1560.
- ⁸ Гл.: Kot S. Kancjonał brzeski Jana Zaręby z 1558 r. // Reforma-cja w Polsce, 1937—1939. T. 9—10. S. 445—452. Унікальны асобнік канцыянала, што захоўваўся да вайны ў Кёнігсбергу, відаць, не збылося.
- ⁹ Krótkie wypisanie sprawy przy śmierci i pogrzebie... Pani Hal-żbiety z Szydłowca Radziwiłłowej, wojewodziny wileńskiej. [Brześć], 1562. Перадрукавана ў: Kot S. Nieznany poeta polski XVI wieku // Zeitschrift für Slavische Philologie. 1956. Bd. 25. H. 1. S. 127—145.
- ¹⁰ Гл.: Proteus abo Odmieniec. [Brześć], 1564.
- ¹¹ Гл., напр.: Kot S. Nieznany poeta polski... S. 114—150. Гл. таксама працу беларускага навукоўца Я. Парэцкага: Антырэлігійная сатыра Брэсцкага друкарскага двара ў XVI ст. // Бел. літаратура. 1979. № 7. С. 177—187.
- ¹² Гл.: [Kochanowski J.] Pamiątka wszystkim snotami hojnie obdarzo-nemu Janowi Baptiście hrabi na Tęczynie, bełskiemu wojewodzie i lubelskiemu staroście. [Brześć, ok. 1570].
- ¹³ Rozmowa Polaka z Litwinem. [Brześć, ok. 1565].
- ¹⁴ Гл., напр.: ЦДГА БССР. Ф. 694, воп. 1, адз. зах. 450, 454.
- ¹⁵ Гл.: Węgierski A. Systema historico-chronologicum ecclesiarum Slavonicarum per provincias varias. Utrecht, 1652. P. 485.
- ¹⁶ Гл., напр., шосты яе асобнік, які знаходзіцца ў дублетным фон-дзе Музея кнігі ДБЛ.
- ¹⁷ Гл., напр.: Исаевич Я. Д. Острожская библия как памятник межславянских культурных связей // Федоровские чтения 1981. С. 19.
- ¹⁸ Гл.: Szeruda J. Geneza i charakter Biblii gdańskiej. Warszawa, 1932.
- ¹⁹ Biblia. Brześć, 1563. A. 1v.

- ²⁰ Ibid. A. 2—3 («Naiasnieyszemu Panu Panu Zygmutowi Augusto-wi... Zyczhliwy służebnik poslušny poddany y wierna Rada Miko-layu Radziwil...»).
- ²¹ Ibid. A. 2.
- ²² Ibid. A. 3v — 6 («O Pozytku Pisma świętego... ku... Czythelniko-wi Przedmowa»).
- ²³ Ibid. A. 6v — 13 («Summa abo Krotkie opisanie wszystkiego Pis-ma świętego», а таксама іншыя артыкулы).
- ²⁴ Ibid. A. 1—579 («Księgi Starego Testamentu»). A. 1—143 («Księ-gi Nowego Testamentu»).
- ²⁵ Ibid. A. 1—7 («Rzeczy... wedle liter abiecadla...»). На адвароце апошняга аркуша кнігі, арк. 7 чацвёртага лічэння, калафон: «Ty Księgi... Drukowano w Brześciu Litewskim z roskazania a nakladem... Pana Mikolajia Radziwila... Roku...» 1563 месяца верасня дня чацвёртага.
- ²⁶ Асабліва паказальныя ў гэтых адносінах гравюры «Патон», «Фантан», «Узор стала», «Ахвярнік» з Брэсцкай бібліі.
- ²⁷ Неабходна падкрэсліць, што зацікаўленне ёю, як і выдацямі Скарыны, значна ўзрасло ў XIX ст. Цікава, што для дэфект-ных яе асобнікаў тады ж друкаваліся з дапамогаю літаграфіі адсутныя аркушы, якія пасля ўпляталіся замест страчаных. Гл., напр., літаграфаваны арк. 2. Брэсцкай бібліі ў асобніку ДБЛ за № VII — 124496.
- ²⁸ Найлепшай з іх і дагэтуль застаецца даследаванне: Mergzyng H. Szymon Budny jako krytyk tekstów biblijnych. Kraków, 1913.
- ²⁹ Гэта было сказана С. Будным у 1563 г. у лісце да вядомага швейцарскага пратэстанта Г. Булінгера. Гл.: Halecki O. Zgoda sandomerska 1570 г. Warszawa, 1915. S. 22.
- ³⁰ Гл.: Лабышцев Ю. А., Лукьяненко В. И., Немировский Е. Л. Опи-сание изданий Несвижской типографии и типографии Василия Тяпшского.
- ³¹ Тамсама. С. 29. Гл. таксама апісанне В. С. Сопікава, які калісь-ці бачыў гэтую кнігу: Опыт роспейской библиографии. СПб., 1813. Ч. 1. С. 51—52, 168.
- ³² Гл.: Шляцкин И. А. Св. Димитрий Ростовский и его время (1651—1709). СПб., 1899. Приложение. С. 5.
- ³³ Тамсама.
- ³⁴ Гл.: Цретаев Д. Из истории иностранных исповеданий в Рос-сии. М., 1886. С. 215—236.
- ³⁵ Гл., напр., спіс са збораў Сафійскай Наўгародскай б-кі, які за-хоўваецца цяпер у ДПБ (Саф. 1184).

- ³⁶ Гл. асобнік ДБЛ (інв. № 2816) з запісам XVII ст.: «Книга Катхисис печатной Лютерской на славянском языке в нем же многия ереси лютерския и Церкви противные Написаны. И за сие сея книги всякому Православному христианину читати не достоинт, а зде она лежит для обличения их лютерских ересей, чтоб ведал о них».
- ³⁷ Гл.: Ластоўскі В. Гісторыя беларускай (крыўскай) кнігі. Коўна, 1926. С. 383.
- ³⁸ Гл., напр.: Голеченко Г. Я. Симоп Будныі: Книгоиздательская деятельность в Белоруссии // Из истории книги, библиотечного дела и библиографии в Белоруссии. Мн., 1970. С. 169.
- ³⁹ Канцыянал быў састаўною часткай Катэхізіса 1563—1564 гг. Гл.: Kawecka A. Kancjonały protestanckie na Litwie w wieku XVI // Reformacja w Polsce. 1926. T. 4. S. 128—139. У склад канцыянала ўвайшла і «Pieśń. Czogo chcesz od nas Panie» Я. Каханоўскага, упершыню надрукаваная менавіта ў Нясвіжы.
- ⁴⁰ Усяго было надрукавана калі дваццаці выданняў, тры з іх на старабеларускай мове, адно на лацінскай, астатнія на польскай. Гл.: Kawecka-Gruczowa A., Korotajowa K., Krajewski W. Drukarze... S. 77—79.
- ⁴¹ Гл. пра гэты боц дзейнасці С. Буднага: Парэцкі Я. І. Вершаваныя творы Сымона Буднага // Бел. літаратура. 1977. № 5. С. 138—144.
- ⁴² Гл.: Frycz Modrzewski A. O poprawie Rzeczypospolitej. Łosk, 1577.
- ⁴³ Гл.: Licinius J. Sententiae ad communem vitae usum... Łosk, 1569.
- ⁴⁴ Гл. найноўшыя пераклады некаторых з іх, зробленыя Я. І. Парэцкім, у кн.: Антологія педагогічнай думкі Беларускай ССР. М., 1986. С. 78—88.
- ⁴⁵ Гл.: Nowy Testament. Łosk, 1574. S. 38—39.
- ⁴⁶ Пра гэтыя кантакты гл., напр.: Немировский Е. Л. Иван Федоров в Белоруссии. М., 1979. С. 48—49 і інш.
- ⁴⁷ Пералік асноўных прац пра В. Цяпінскага гл.: Лабыщев Ю. А., Лукьяненко В. И., Немировский Е. Л. Описание изданий Несвижской типографии и типографии Василия Тяпинского. С. 6—7.
- ⁴⁸ Гл.: Martel A. La langue polonoise dans les pays ruthènes. Lille, 1938. P. 208.
- ⁴⁹ Гл., напр.: Budny S. O przedniejszych wiary chrystiańskiej artykułach. Łosk, 1576. S. 2.
- ⁵⁰ Гл.: Тяпинский В. Предмова (к Четвероевангелию) // Супрасльскі зборнік. Арк. 267 адв.—270 адв. Аддз. рукапіснай і рэдкай кн. ДПБ, інв. № 83.

- ⁵¹ Пра гэта сведчаць фрагменты запісаў на асобніку, які цяпер захоўваецца ў Архангельскім краязнаўчым музеі (інв. № 3531).
- ⁵² З выданнямі Ф. Скарыны П. Трубера непасрэдна маглі пазнаёміць і іншыя асобы, напр., таямнічы мапах Іван Аляксандраў, які склаў у 1560 г. у Цюбінгенскім універсітэце слоўнік лацінскай і рускай моў. Гл.: ЧОИДР, 1862. № 2. С. 45.
- ⁵³ Гл.: Лабыццаў Ю. Віцебскі запіс па першай рускай кнізе // Літ. і мастацтва. 1986, 12 верас. С. 16.
- ⁵⁴ Пэўнае знешняе падабства, нават пераважнае або сталае ўжыванне польскай мовы ці ў якім разе яшчэ не сведчыць пра капкратную нацыянальную прыналежнасць таго або іншага пісьменніка XVI—XVII і пазнейшых стст. Напр., графічны партрэт В. Цяшчэскага мае вялікую колькасць чыста польскіх рыс, ён падобны да славуца гравюры — партрэта М. Рэл 1555 г., але ж перад намі беларус, патрыёт роднай культуры і мовы.
- ⁵⁵ Гл.: *Gesangbuch zum Gebrauch der Reformierten Gemeinde in Lissa*. Lissa, 1639.
- ⁵⁶ Ён быў выдадзены ў Амстэрдаме ў 1661 г., яшчэ раз у Лешне ў 1694 г., у Берліне ў 1731 г.
- ⁵⁷ Дзейнасць друкарні Я. Кішкі ў Венграве па Падляшшы была эпізядычная. Магчыма, гэтая друкарня была створана для выдання твораў беларускага літаратара-палеміста Пятра Каніскага. Вядомы ўсяго толькі чатыры яе выданні, што пабачылі свет у 1570 г. Гл.: *Bibliografia literatury polskiej «Nowy Korbut»*. [Warsawa], 1964. Т. 2. С. 203—206.

ДАРОГІ РУСКІХ ПЕРШАДРУКАРОЎ

- ¹ Пра гісторыю заблудаўскіх цэркваў гл. падзвычай цікавую працу вядомага даследчыка лёсу беларускай культуры па Падляшшы Г. Сосны: *Sosna G. Prawosławne dzieje miasteczka Zabłudów // Wiadomości Polskiego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego*. 1976. Nr. 1—2. S. 146—163.
- ² Гл., напр.: *Krass J. Ikony // Gazeta Współczesna*. 1980. 17 września. S. 4; *tenże. Złodziejce ikon przed sądem // Ibid.* 1980. 7—9 listop. Hryniewicki B. *Zabytki bez ceny // Ibid.* 1982. 12—14 listop. S. 6.
- ³ Гл.: *Muzeum Iwana Fiodorowa // Gazeta Współczesna*. 1983. 4 listop. S. 5.
- ⁴ Гл., напр., вельмі інфармацыйны артыкул польскага аўтара М. Біль «Заблудовская печатня Івана Федорова» // *Церковный вестник (Варшава)*, 1964. № 3. С. 9—14.

- ⁵ Гл., напр., адну з шэрагу гэтых пататак: Krasko R. Dzieje Supraslskiej oficyny // Kamena, 1962, Nr. 14. S. 8. У ёй падаюцца проста «сенсацыйныя» звесткі пра тое, што Супрасльская друкарня — гэта не што іншае, як Заблудаўская друкарня Івана Фёдарова, якая адпавяла сваю працу ў канцы XVII ст. Абсурднасьць такіх звестак робіцца відавочнай ужо пры самым павярхоўным параўнанні супрасльскіх і заблудаўскіх выданняў. Самі гэтыя звесткі аўтар пазычаў, відаць, у выд.: Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego. Warszawa, 1890. T. 11. S. 590.
- ⁶ Назавем толькі самае аўтарытэтнае з гэтых даследаванняў — кнігу Я. Л. Неміроўскага «Іван Федоров в Белоруссии».
- ⁷ Цяпер паперы гэтыя раскіданы па розных сховішчах. Напр., адзін з камплектаў гэтых папер знаходзіцца ў зборах Цэнтр. б-кі АН ЛітССР. Ф. 16—116. Аднак большасць дакументаў да нас не дайшла.
- ⁸ Гл., напр.: Кравченко В. Соратник першодрукаря // Жовтень. 1985. № 4. С. 94.
- ⁹ Слушней было б называць Нестара «пратанопам Падляшкім», пазней ён зробіцца нават патрыяршым экзархам у Кіеўскай мітраполіі, сабор якое прызначыць яго адною з трох пайбольш аўтарытэтных асоб, абавязаных сачыць за выпраўленнем тэкстаў кніг перад іх публікацыяй. Гл.: Gębagowicz M. Iwan Fedorow i jego działalność w latach 1569—1583 na tle epoki. Wrocław, 1970.
- ¹⁰ Гл.: Немировский Е. Л. Иван Федоров в Белоруссии. С. 86—87.
- ¹¹ Гл.: Лабынцев Ю. А. Издания Франциска Скорины и других славянских первопечатников в библиотеке Супрасльского монастыря. С. 181—188.
- ¹² Гл.: Археографический сборник документов, относящихся к истории Северо-Западной Руси. Вильна, 1870. Т. 9. С. 52—55.
- ¹³ Гл., напр., выдатна захаваны багаты рукапіс Евангелія вучыцельнага са збораў Б-кі Нарadowай у Варшаве (№ 85), датаваны сярэдзінай XVI ст. На першым яго аркушы чытаем пра тое, што «преложена с гречаскаго языка на руския книги в лето 6915», гэта значыць у 1407 г.
- ¹⁴ Гл., напр., фрагмент Евангелія апракос XIII ст. са збораў Б-кі АН СССР у Ленінградзе з падпісам «Евстафий архидиакон монастыря Супрасльского». Апісанне фрагмента: Бубнов Н. Ю., Лихачева О. П., Покровская В. Ф. Пергамешные рукописи Библиотеки Академии наук. С. 25—26.
- ¹⁵ Гл., напр.: ЦДГА БССР. Ф. 1828, воп. 1, адз. зах. 1, арк. 45 і інш.

- ¹⁶ Адзначым пайцікавейшы асобнік Вузкашрыфтовага евангелля — першай маскоўскай друкаванай кнігі, якая палежала некалі старажытнаму Ляшчынскаму манастыру каля Пінска, а цяпер захоўваецца ў Дзярж. публ. гіст. б-цы ў Маскве. Гл.: Лябыщев Ю. А. Издания Франциска Скорины...
- ¹⁷ Щепкин В. Н. Русская палеография. С. 127—128. Беларусь, у прыватнасці Падляшша з Супраслем, тады была цесна звязана з паўднёvasлавянскаю культурай, тут працавалі, напр., суполкі сербскіх майстроў, актыўна перакладаліся помнікі паўднёvasлавянскага пісьменства, якое было добра вядома на беларускіх землях і ў арыгінале.
- ¹⁸ Гл.: Тиховский Ю. И. Малорусские и западнорусские Учительные евангелия XVI—XVII веков и их место среди южнорусских и западнорусских переводов священного писания // Труды XII Археологического съезда в Харькове в 1902 г. М., 1905. Т. 3. С. 355—356.
- ¹⁹ Евангелие учительное. Заблудов, 1569. Арк. 4.
- ²⁰ Тамсама.
- ²¹ Гл., напр., наш пераклад гэтай аповесці на сучасную рускую мову ў кн.: Русское историческое повествование XVI—XVII веков. М., 1984. С. 25—28.
- ²² Евангелие учительное. Заблудов, 1569. Арк. 4.
- ²³ Тамсама. Арк. 107—110 другога лічэння.
- ²⁴ Гл., напр.: Евангелле вучыцельнае XVI ст. са збораў ДПБ (Пагод., № 185, арк. 107—111), апалагічныя зборнікі з Дзярж. гіст. музея ў Маскве (XV ст.—Увараў, № 55 і XVI ст.—Сіп. 76, апошні пабываў у руках Сімяона Полацкага).
- ²⁵ Гл.: Карский Е. Ф. Белорусы. Т. 3. Ч. 2. С. 165—168.
- ²⁶ Лихачева О. П. Служебная Псалтырь как особого рода сборник // Проблемы научного описания рукописей и факсимильного издания памятников письменности. Л., 1981. С. 223.
- ²⁷ Гл.: Погорелов В. О редакциях славянского перевода Псалтыри // Библиотека Московской синодальной типографии. М., 1901. Ч. I. Вып. 3. С. V—XIV.
- ²⁸ Гл.: Карский Е. Ф. Западнорусские переводы псалтыри в XV—XVII веках. С. 89—105.
- ²⁹ Елеопская А. С. Русские старопечатные предисловия и послесловия второй половины XVI—первой половины XVII вв. (патриотические и панегирические темы) // Русская старопечатная литература (XVI—первая четверть XVIII вв.): Тематика и стилистика предисловий и послесловий. М., 1981. С. 74.

- ³⁰ Гл., напр.: Конон В. М. Франциск Скорина п Иван Федоров как мыслители: Соотношение средневекового и ренессансного типов мышления в их мировоззрении // Федоровские чтения 1983. М., 1987. С. 64—69.
- ³¹ Тамсама. С. 69.
- ³² Гл., напр., застаўкі, падобныя паводле тыпу да ўжываных у кнігах Івана Фёдарова і Пятра Мсціслаўца ў шэрагу віленскіх беларускіх выданняў XVIII ст.: Echo... przy požądanej zaś prezencyi... Jerzego Radziwiłła. [Wilno], 1744; Radosc powszechna serc życzliwych... pani Antoninie z Oginskiich Solłhubowey wojewodzinie Witebskiej, przy Tryumfalnym... Jey Małżonka na wojewodztwo witebskie wjezdzie Wierszem Polskim ogłoszona od kollegium Witebskiego. Wilno, [ok. połowy XVIII w.]; Skarga z Parnasu... po ześciu... Mikołaja Radziwiłła. Wilno, 1760.
- ³³ Архетып усходнеславянскай кірылічнай друкаванай кнігі, які стварылі Іван Фёдараў і Пётр Мсціславец, пасля няспынна дапаўняўся тымі або іншымі нацыянальнымі асаблівасцямі: у Маскве дзякуючы Нікіфару Тарасіеву, Нявежам, Фофанаву і іншым; на Беларусі стараннямі Васіля Гарабурды, друкароў, што працавалі ў Мамонічаў і ў брацкай друкарні; на Украіне праваднікамі іх сталіся супрацоўнікі львоўскай брацкай друкарні, друкарні Кіева-Пячэрскай лаўры і іншых. Пазней да гэтых нацыянальных рыс і асаблівасцяў дадалося сётое з дасягненняў суседніх народаў, напр., у Маскве быў ахвотна выкарыстаны багаты досвед Астрожскай друкарні, дасягненні беларускіх друкароў, такога, прыкладам, інтэрнацыяналіста, як Спірыдон Собаль, які папрацаваў і на Украіне, і на Беларусі, і часам прыязджаў у сталіцу Расіі для кантактаў з тамтэйшымі друкарамі, перадусім са слаўным Васіліем Бурцовым, на якога ён зрабіў вялікі ўплыў.
- ³⁴ Гл., напр., балгарскі зборнік 1626 г., перапісаны ў Тырнаве — Сафія, Нацыянальная б-ка імя Кірыла і Мяфодзія, № 304.
- ³⁵ Заблудаўскае Евангелле вучыцельнае было вельмі жадамым трафеем пад час войнаў. Дарэчы, вялікая колькасць беларускіх кніг трапіла ў Расію ўжо ў XVII ст. у якасці трафеяў. Гл., напр., трэці асобнік са збораў ДБЛ (інв. № 1646), на яго аркушах ёсць такі характэрны запіс: «...165 году генваря [г. зп. 1657 г.— Ю. Л.]... сию книгу... на Туле... продал Федор Богданов священнику Ивану, а взята ся книга... ис под Люблина града...» Прыклады гэтыя можна доўжыць і доўжыць, гл. рускі запіс 1650-х гг. па асобніку Чацвераевагелля Пятра Мсціслаўца (Вільня, 1575) з тых самых збораў (інв. № 6280), які сведчыць, што ў падмаскоўную Кашыру «ісе Евангеліе при-

везено из Литвы». Падрабязней гл.: Лабынцев Ю. А. Виленские издания Петра Мстиславца в собрании Государственной библиотеки СССР им. В. И. Ленина // Иван Федоров и восточнославянское книгопечатание. С. 175—176.

СТАЛІЧНЫЯ ДРУКАРНІ

- ¹ Надзвычай буйшы пажар у Вільні быў у 1530 г., тады згарэў ледзь не ўвесь горад. Меншыя пажары здараліся часта, але шкода ад іх была куды як драбнейшая, чым, напрыклад, ад пажару 1530 г., калі горад адбудоввалі панова.
- ² У тым самым 1530 г. у Вільні была страшная пошасць, якая паўтарылася праз чвэрць стагоддзя, калі са сталіцы, паводле слоў М. Стрыйкоўскага, уцяклі практычна ўсе яе жыхары. Пошасці лютавалі і ў 1570-я, і ў 1580-я гг., і ў самым канцы стагоддзя.
- ³ У 1540-я гг., а таксама ў 1550-я і ў канцы 1560-х гг. у Вільні быў катастрафічны голад, які паўтарыўся ў 1571 і 1589 гг.
- ⁴ Цікавай асаблівасцю з'яўляецца тое, што Іван Фёдарав і Пётр Мсціславец у сваіх пісаных цытуюць старца Арцемія. Пра гэтыя цытацыі Мсціслаўца гл.: Немировский Е. Л. Возникновение книгопечатания в Москве: Иван Федоров. М., 1964. С. 50. Цікава і тое, што выданні Мсціслаўца трапляюць у маёнткі не менш вядомага рускага кніжніка, які жыў на Беларусі і Украіне — А. Курбскага. Гл.: Помесьця князя Курбского // Сборник мелких трудов: Издаи ко дню 25-летия со дня кончины (графа А. С. Уварова). СПб., 1910. Т. 2. С. 176. Як паказваюць пашыя назіранні, неаднаразова спасылаючыся на «московское недавно друкованое» Евангелле, В. Цяпінскі хутчэй за ўсё меў на ўвазе менавіта віленскае Евангелле 1575 г. Пятра Мсціслаўца, а не нейкае іншае. Тэкстуальна яно цалкам «маскоўскае», зусім падобнае, дарэчы, і да апапімных Евангелляў. Выданні, падобныя да гэтага, нават калі яны былі надрукаваныя не ў Маскве і мелі аднаведныя выхадныя дадзеныя, доўгі час пазывалі «маскоўскімі» не толькі на Беларусі, але і на Украіне. Гл., напр., запіс на асобніку Евангелля вучыцельнага 1595 г., выдадзенага Мамонічамі ў Вільні: «Року 1642... сия книга... Евангелие учительное друкованое московское надал... Василий Андреевич писарь... до монастыря паненнского Капевского...» (ДБЛ, іпв. № 2260, асобнік поўны, без дэфектаў, з выхаднымі звесткамі).
- ⁵ Гл.: *Illustrium aliquot Germanorum carminum liber de... Christianorum Ianiena ab... Galliae Tyrannis Lutetiae Parisiorum... pat-rata. Anno Salutis 1572. Vilnae, 1573.*

- ⁶ Гл.: Анушкин А. На заре книгопечатания в Литве. Вильнюс, 1970. С. 14, 134—135.
- ⁷ Тамсама. С. 134.
- ⁸ Гл.: Piekarski K. Polonica XVI-go wieku. Kórnik, 1929. Nr. 184.
- ⁹ Гл., напр.: Kawecka-Gryczowa A., Korotajowa K., Krajewski W. Drukarze dawnej Polski od XV do XVIII wieku. Wrocław; Kraków, 1959. Z. 5. S. 244.
- ¹⁰ Гэтыя падрыхтоўчыя матэрыялы А. І. Анушкіна цяпер захоўваюцца ў Аддз. літуаністыкі Дзярж. б-кі ЛітССР у Вільнюсе.
- ¹¹ Анушкин А. Указ. соч. С. 135.
- ¹² Skarga P. Pro sacratissima eucharistia. Vilnae, 1576.
- ¹³ Гл.: Petrauskienė I. Vilniaus akademijos spaustuvė: 1575—1773. Vilnius, 1976. P. 14—16.
- ¹⁴ Кавечинский М., Будный С., Крышковский Л. (Прывячэнне Радзівілам) // Катехизис. Несвиж, 1562. Арк. 4.
- ¹⁵ Тамсама.
- ¹⁶ Гл.: Skarga P. Żywoty świętych. Wilno, 1579. Cz. 1—2.
- ¹⁷ Krzyżanowski J. Historia literatury polskiej. Warszawa, 1979. S. 167.
- ¹⁸ Гл.: Skarga P. O jedności Kościoła Bożego pod iednym pasterzem. Wilno, 1577.
- ¹⁹ Падрабязную бібліяграфію гэтых выданняў гл.: Śerpienė K., Petrauskienė I. Vilniaus akademijos spaustuvės leidiniai 1576—1805: Bibliografija. Vilnius, 1979. P. 12—29.
- ²⁰ Гл.: Карский Е. Ф. Два памятника старого западпорусского паречья // Журнал Министерства пародного просвещения. 1893. № 8. С. 406—430.
- ²¹ Захоўваецца ў б-цы Упсальскага ун-та.
- ²² Гл.: Śerpienė K., Petrauskienė I. Vilniaus... P. 16—18.
- ²³ Гл.: Alvarez E. De institutione grammatica. Vilnae, 1592.
- ²⁴ Гл., напр., асобнік яго «De pio et in sancta Ecclesia» [Vilnae, 1586] са збораў ЦДАСА — БМСТ, 739.
- ²⁵ Гл.: Wilkowski K. Przyczyny nawrócenia. Wilno, 1583.
- ²⁶ Гл., напр.: Колас Г. «Чы гараст, сподару?» // Літ. і мастацтва. 1988, 1 студз. С. 14—15.
- ²⁷ Анушкин А. На заре... С. 81.
- ²⁸ Гл.: Cicero M. T. O powinnościach. Wilno, 1593.
- ²⁹ Гл.: Nowy Testament. Wilno, 1593.

- ³⁰ Гэта было свайго роду «юбілейнае» выданне, якім «адзначалася» трыццацігоддзе з дня выхаду ў свет кальвінісцкай Брэсцкай бібліі ў 1563 г.
- ³¹ Гл.: Короткий В. Г. Традиции Ивана Федорова в белорусской литературе конца XVI — первой половине XVII вв. // Иван Федоров и восточнославянское книгопечатание. С. 184, 186.
- ³² Тым не меней сувязь з друкарскімі традыцыямі Івана Фёдарова ў Карцапа ў печым заўважаецца — ён неадпарова выкарыстовае арнаментыку рускага першадрукара, прычым робіць гэта ўжо ў рашчых сваіх выдашнях. Не выкалючана, што Карцап няблага ведаў фёдараўскія кнігі, бо ў яго выдашнях з'яўляліся і наследаванні іх гравіраваным упрыгожаннем.
- ³³ Выдадзі 1596 г. невядомыя.
- ³⁴ Гл.: Radvanus J. Radivilias. Vilnae, 1588.
- ³⁵ Radvanus J. Epithalamium in nuptias... Christophori Monvidi Dorohostajski. Vilnae, 1590.
- ³⁶ Гл., напр., яго вершы ў зборніку «Radivilias», пазней Карцап выдаў яго паэму «Orzech włoski» (Wilno, 1603).
- ³⁷ Гл.: Protasowicz J. Paranimphus. Wilno, 1595 і інш.
- ³⁸ Гл.: Apologia pro illustrissimo ac celsissimo principe Janussio duce Radivilio. [Vilnae, 1582].
- ³⁹ Шыфр JG 71. Пераплецепа разам з яшчэ адным выданнем Я. Карцапа, прысвечаным Крыштофу Радзівілу.
- ⁴⁰ Мяркуецца, што гэта адбылося каля 1560 г.
- ⁴¹ Гл.: Cicero M. T. Księgi o starości. Wilno, 1595.
- ⁴² Гл.: Erasmus Roterodamus. Rycerstwo chrześciańskie. Wilno, 1585.
- ⁴³ Гл.: Эразм Роттердамскі. Філософскія произведения. С. 90—217.
- ⁴⁴ Гл.: Heliodori. Historia Aethiopica. [Vilnae, 1589] — Б-ка імя Чартарыйскіх у Кракаве. Сім. 2197.
- ⁴⁵ Упершыню з грэчаскай мовы на лацінскую гэты раман быў перакладзены адным з блізкіх сяброў Яна Хадкевіча, арганізатарам Віленскага калегіума Станіславам Варшэўскім у сярэдзіне XVI ст. Тады ж ён быў выдадзены ў Базелі. Гл.: Heliodori. Aethiopicarum historiae libri X. Bazylea, 1552. Гэта пераклад С. Варшэўскага, ухвалены самім Філіпам Меланхтанам, паслужыў пасля асноваю для перакладаў на народныя мовы, у тым ліку і памецкую, з якога, у сваю чаргу, перакладаў на польскую А. Захарэўскі.
- ⁴⁶ Historyja krotofilna o kupcu, który się z drugim o cnotę swej żony założył. [Wilno, 1582].

- 47 Гл.: Flawiusz J. Historia wojny żydowskiej. Wilno, 1595.
- 48 Цяпер захоўваецца ў Цэнтр. б-цы АН ЛітССР. Ф. 19. № 109.
- 49 Гл.: «История Иудейской войны» Иосифа Флавия в древне-русском переводе. М.; Л., 1958. С. 21—30, 167—467.
- 50 Мещерский Н. А. Источники и состав древней славяно-русской переводной письменности IX—XV веков. Л., 1978. С. 106.
- 51 Гл.: Anzelm Polak. Chorographia albo topographia, to jest osobliwe a okolne opisanie Ziemie Świętej. Wilno, 1595.
- 52 Былі выдадзены ў Супраслі ў 1725 г.
- 53 Гл.: Possevino A. Moscovia. Vilnae, 1586.
- 54 Гл.: Possevino A. Atheismi Lutheri, Melanchtonis, Calvinii. Vilnae, 1586.
- 55 Ibid. P. 33.
- 56 Possevino A. Bibliotheca selecta. Roma, 1593.
- 57 Гл.: Łukaszewicz J. Dzieje kościołów wyznania helweckiego w Litwie. Poznań, 1842. Т. 1. S. 54—55, 92, 97, 104, 139—140, 145—147; 1843. Т. 2. S. 198—204.
- 58 Гл.: Skarga P. Listy... z lat 1566—1610. Kraków, 1912, Nr. 70 (ліст ад 7 сакавіка 1581 г.).
- 59 Гл.: Rymcza A. ...Dziesięcioczne powieści wojennych spraw... Krzysztofa Radziwiłła... Wilno, 1585.
- 60 Гл.: Gradovio F. Hodoeporicon Moschicum Christophori Radivilonis. Vilnae, 1582. Гэта было першае выданне Лячыцкага ў віленскай кальвініскай друкарні. Дакладна гэткае самае выданне, але іншага фармату, выдаў тады Я. Карцап.
- 61 Гл.: Libri quinque contra Scargae jesuitae vilmensis. Vilnae, 1584.
- 62 Пра гэта сведчыць, як відаць з саміх пісанняў Я. Ласіцкага, і яго добрае веданне ўсходнеславянскіх звычаяў і моў.
- 63 Гл.: Canisium P. Catechismus Catholicorum. Vilnae, 1585. Маркуць, што адначасова з латышскім і старабеларускім перакладамі гэтае кнігі пабачыў свет і літоўскамоўны пераклад, выкапаны М. Гедройцам.
- 64 Наўрад ці выпадкова тое, што адзіны асобнік гэтай кнігі захаваны толькі ў той самай Упсальскай ун-кай б-цы, дзе захоўваецца і два найлепшыя асобнікі беларускамоўнага выдання «Катэхізіса» Пятра Канізія.
- 65 Гл.: Mora D. Il cavaliere in riposta del gentiluomo del Mutio Justinopolitano, nella precedenza del armi et delle lettere. Vilnae, 1589.
- 66 Пераклад С. Кулакоўскага Феагііда з Мегары не з'яўраецца. Яго

- фрагмент падаецца ў кн.: Juszyński H. Dykcjonarz poetów polskich. Kraków, 1820. Т. 1. С. 197.
- ⁶⁷ Гл., напр.: Vladimirovas L. Knygos istorija. Vilnius, 1979. Р. 473—476.
- ⁶⁸ Гл., напр.: Volanus A. Meditatio in epistolam divi Pauli apostoli ad Ephesios. Vilnae, 1592.
- ⁶⁹ Гл.: Chrastovius A. Psychotopia abo czyściec X. St. Grodzickiego. Vilnae, 1592.
- ⁷⁰ Гл.: Turnowski S. Zwierciadło nabożeństwa krześciańskiego w Polsce i w Litwie. Wilno, 1594.
- ⁷¹ Гл.: Volanus A. De vita beata sive de summo hominis bono dialogus. Vilnae, 1596.
- ⁷² Гл.: Wołodkiewicz K. Snotliwy Litwin. [Wilno, 1592].
- ⁷³ Гл.: Немировский Е. Л. Новый документ о Петре Тимофееве Мстиславце // Федоровские чтения 1982. М., 1987. С. 40.
- ⁷⁴ Акты, издаваемые Виленскою археографическою комиссиею. Вильна, 1871. Т. 5. С. 11—12.
- ⁷⁵ Гл.: Родосский А. С. Описание старопечатных и церковнославянских книг, хранящихся в библиотеке Санкт-Петербургской духовной академии. СПб., 1891. Вып. 1. № 13.
- ⁷⁶ Гл., напр., запис 1589 г. пра знаходжанне асобніка кнігі на самай поўначы Расіі — Музей гісторыі, рэлігіі і атеізму ў Лешніградзе (Н-416, № 429).
- ⁷⁷ Гл. асобнік Евангелля вучыцельскага В. Гарабурды са збораў ДБЛ (№ 6467), да якога прыплечены Памятнік піжагародскага друку 1613 г. Асобнік рапей палежаў вядомаму збіральшчыку-стараверу Я. Я. Яграву.
- ⁷⁸ Гл.: ДБЛ, № 9078; Бадлеанская б-ка, MS. Laud misc. 34.
- ⁷⁹ Ініцыялы гэтыя наступныя: Б, В, Г, Д, Ж, И, К, М, О, П, Х. Для некаторых з іх, напр. Г, Х і іншых, было выразана некалькі дошак рознага малюнка — гэтаксама, як і ў выданнях Ф. Скарыны.
- ⁸⁰ Гл.: Гарабурда В. Послесловие // Октоих. Вильна, 1582. Арк. 65 апошняга лічэння.
- ⁸¹ Тамсама.
- ⁸² Лауцявичус Э. Бумага в Литве в XV—XVIII веках. Вильнюс, 1979. С. 70.
- ⁸³ Гэты дом размешчаны на вуліцы Вялікай (Didžioji), на яго фасадзе прымацавана памятная дошка ў гонар першадрукара нашай краіны — Ф. Скарыны.

- ⁸⁴ Петраускене И. С. Типография Вильнюсской академии — центр литовской печати в XVI—XVIII веках // *Knugotyra*. 1979. № (7)14. С. 65.
- ⁸⁵ Topolska M. B. Czytelnik i książka w Wielkim Księstwie Litewskim w dobie Renesansu i Baroku. Wrocław, 1984. S. 109.
- ⁸⁶ Документ пeadпаразова публікаваўся. Арыгінал цяпер знаходзіцца ў фондзе Літоўскай метрыкі ў ЦДАСА. Ф. 389, воп. 3, кп. 71, арк. 72 адв.—73 адв.
- ⁸⁷ Служэбнік. Вільня, 1583. Арк. 296—297 апошняга лічэння.
- ⁸⁸ Гл.: Леонид (Кавелин). Библиографическая заметка о Службниках вилепской печати XVI века. СПб., 1882 (Памятники древней письменности. IX).
- ⁸⁹ Зернова А. С. Типографии Мамоничей в Вильпе (XVII век) // *Книга: Исследования и материалы*. 1959. Т. I. С. 177.
- ⁹⁰ Інв. № 76/81.
- ⁹¹ Гл.: Лабынцев Ю. А. Предварительный список старопечатных изданий кирилловского шрифта второй половины XVI века. М., 1979. С. 30.
- ⁹² Гл., папр.: Пташицкий С. Л. Деспоты Зеповичи в конце XVI и в начале XVII веков // *Русская старина*. 1878. Т. 21. С. 125—138.
- ⁹³ Гл.: Сборник. Вильня, [1585].
- ⁹⁴ Тамсама. Арк. 3.
- ⁹⁵ Тамсама. Арк. 2.
- ⁹⁶ Тамсама. Арк. 2 адв.—4 адв.
- ⁹⁷ Тамсама. Арк. 5—8.
- ⁹⁸ Тамсама. Арк. 35—48.
- ⁹⁹ Такой думкі прытрымліваліся А. В. Горскі і К. І. Неваструеў. Гл.: Описание славянских рукописей Московской Синодальной библиотеки. М., 1859. Т. 2. Ч. 2. С. 566—569.
- ¹⁰⁰ Зернова А. С. Указ. соч. С. 181.
- ¹⁰¹ ЦДАСА. БМСТ, № 2777.
- ¹⁰² Гл.: Грамматика. Вильня, 1586.
- ¹⁰³ Гл.: Псалтырь с воследоваицем. Вильня, 1586. Асобнікі гэтага выдання ў вялікай колькасці траплялі ў старадаўнія рускія бібліятэкі. Гл., папр., запісы па самым поўным з вядомых цяпер асобнікаў, які захоўваецца ў ДБЛ (№ 2725), наопа прыналежнасці кнігі ўжо ў XVI ст. славу таму «Нилову скиту Сорскія пустышні» па поўначы Расіі. Цікава, што пазней мясцовы бібліятэкар, апісваючы кнігу, зрабіў у яе канцы такую

- прыпіску — «Печать Киевская», гэта значыць «выданне кіеўскае», пягледзячы на выхадныя звесткі.
- ¹⁰⁴ Літаратура пра Статут 1588 г. і ўвогуле пра Статуты Вялікага княства Літоўскага — помнікі гісторыі права — даволі значная, пералічыць пават асноўныя працы з-за пястачы месца не ўяўляецца магчымым, адзначым толькі асобныя працы сучасных савецкіх навукоўцаў, напр. цудоўна выдадзеную кнігу С. Лазуткі і Э. Гудавічуса «Pirmais Lietuvos Statutas» (Vilnius, 1983—1985. Т. 1—2) і мапаграфію польскага даследчыка Ю. Бардаха «Studia z ustroju i prawa Wielkiego Księstwa Litewskiego» (Warszawa, 1970).
- ¹⁰⁵ Гл.: Карский Е. Ф. Белорусы. Т. 3. Ч. 2. С. 118—127.
- ¹⁰⁶ Тамсама. С. 117.
- ¹⁰⁷ Змешчана ў кн.: Культурные связи народов Восточной Европы в XVI в. М., 1976. С. 71—93.
- ¹⁰⁸ Гл.: Linde S. B. O Statucie Litewskim, Ruskim językiem i drukiem wydanym wiadomość. Warszawa, 1816.
- ¹⁰⁹ Гл.: Rakowiecki I. B. Prawda Ruska. Warszawa, 1820—1822. Т. 1—2.
- ¹¹⁰ Факт гэты падзвычай знамянальнаы. Ён сведчыць пра самую непасрэдную пераемнасць жывой традыцыі стварэння старабеларускіх літаратурных помнікаў і іх навуковым вывучэннем, што пачынала нараджацца, паміж якімі нейкім злучальным звяном у дадзеным выпадку сталіся кірылічныя шрыфты з пядаўна перад тым зачыненай найбуйпейшай беларускай друкарні — Супрасльскай, якая выдала, дарэчы, вялікую колькасць кніг для рускіх старавераў.
- ¹¹¹ Maciejowski W. A. Historia prawodawstw słowiańskich. Warszawa, 1856. Т. 1. S. 207.
- ¹¹² Юхо И. А. Правовое положение населения Белоруссии в XVI в. Мн., 1978. С. 67—68.
- ¹¹³ Первый Литовский Статут 1529 года. Вильнюс, 1982. С. 8.
- ¹¹⁴ Старостина И. П. О месте Судебника Казимира 1468 г. в праве Великого княжества Литовского // Культурные связи народов Восточной Европы в XVI в. С. 95.
- ¹¹⁵ Лазутка С. Академическое издание I Литовского Статута // Первый Литовский Статут 1529 года. С. 152—153.
- ¹¹⁶ Тамсама.
- ¹¹⁷ Нам уяўляецца таксама цалкам састарэлым падзел Статутаў на першы, другі і трэці. Правільней — Статут 1529 г., Статут 1566 г. і Статут 1588 г. Гл.: Бардах Ю. Указ. соч. С. 71—72.

- 118 Гл., напр.: Копон В. М. Гуманистическіе пстоки Статута Великога княжества Литовскаго 1529 года // Первый Литовский Статут 1529 года. С. 94—103.
- 119 Тамсама. С. 103. Гл. таксама: Юхо Я. Грамадскія і прававыя погляды Скарыны // Полямя. 1967. № 6. С. 175—180.
- 120 Гл.: Linde S. В. Op. cit. S. 11—19.
- 121 Гл.: Лапно И. И. Литовский Статут 1588 года. Т. 1. Ч. 1—2 (Исследования). Т. 2 (Текст Статута 1588 г.).
- 122 Тамсама. Т. 1. Ч. 2. С. 329—335 і ішч.
- 123 Тамсама. С. 345.
- 124 Тамсама. С. 357.
- 125 Лазутка С. Указ. соч. С. 149.
- 126 Тамсама.
- 127 Інв. № 6448.
- 128 Гл.: Лапно И. И. Указ. соч. Т. 1. Ч. 1. С. 40—90 і ішч.
- 129 Гл.: Бардах Ю. Указ. соч. С. 82—83.
- 130 Тамсама. С. 78.
- 131 Гл.: Лапно И. И. Указ. соч. Т. 1. Ч. 2. С. 257—309.
- 132 Гл.: Зернова А. С. Указ. соч. С. 188—196.
- 133 Гл., напр.: Лауцявичюс Э. Указ. соч. С. 151—157.
- 134 Гл.: Ptaszycki S. Pierwsze wydanie trzeciego Statutu Litewskiego i jego przeróbki // Księga pamiątkowa ku uczczeniu czterechsetnej rocznicy wydania pierwszego Statutu Litewskiego. Wilno, 1935. S. 164—165.
- 135 Гл.: Лабынцев Ю. А. Предварительный список... С. 32, 34, 36.
- 136 Каропы гэтыя выразаліся асобна ад аспоўнай гравюры, якая ва ўсіх выдапнях была адполькавая, а каропы друкаваліся з розных дошак.
- 137 «Епикграмма» А. Рымшы змешчана ў канцы гэтай кнігі ў спецыяльным дадатку.
- 138 Ючас М. Применение Статута 1588 г. в судебной практике XVII—XVIII веков // Первый Литовский Статут 1529 года. С. 79.
- 139 Тамсама.
- 140 Гл., напр., украінскі спіс Статута 1588 г., зроблены недзе на Левабярэжнай Украіне ў першай палове XVIII ст.—Рукапісны аддз. Ін-та літ-ры імя Т. Р. Шаўчэпкі ў Кіеве. Ф. 20, № 40; апалагічны спіс кашца XVIII ст. са збораў Дзярж. гіст. музея УССР у Кіеве — СТД-75.

- ¹⁴¹ Інв. № 3170.
- ¹⁴² Гл.: ЧОИДР, 1864. Кн. 2. С. 45.
- ¹⁴³ Тамсама. С. 46.
- ¹⁴⁴ Гл.: Kułakowski S. Cathemerinon Xięstwa Sluckiego. Wilno, 1593.
- ¹⁴⁵ Дзяржаўны гістарычны музей у Маскве. Сн. 790, арк. 137 адв.
- ¹⁴⁶ Гл.: Навук. б-ка Вільнюс. дзярж. ун-та. Ф. 5 — В 16, № 2081.
- ¹⁴⁷ Гл.: Гісторыя Беларускай ССР. Т. 1. С. 239—242.
- ¹⁴⁸ Гл.: Акты, относящиеся к истории Западной России. СПб., 1848. Т. 2. № 55.
- ¹⁴⁹ З пайпоўшай літаратуры адзначым грунтоўнае даследаванне В. В. Німчука «Староукраінська лексикографія в її зв'язках з російською та білоруською» (Кпів, 1980), дзе падаецца і шырокая бібліяграфія.
- ¹⁵⁰ Еремін І. П. Литературное последнее Кирилла Туровского // ТОДРЛ, 1955. Т. XI. С. 364.
- ¹⁵¹ Гл., напр.: Кирилл Туровский. Творения. С. ХСVII.
- ¹⁵² Гл.: ΔΙΑΛΟΓΟΣ. EN ΒΥΛΙΝΗ, 1596.
- ¹⁵³ Зберагліся ўсяго толькі два асобнікі гэтага выдання — у ДБЛ і ў б-цы Ангеліка ў Рыме.

ШМАТМОЎНЫ СПЕЎ БЕЛАРУСІ

- ¹ Агульным, пайбольш поўным пералікам гэтых выданняў з'яўляецца шматтамовая «Bibliografia polska» К. Estreichera (Kraków, 1891—1951. Т. 12—34). Беларускія кірылічныя выданні падрабязна апісаны Г. Я. Галепчапкам у яго зводным каталогу «Кніга Беларусі 1517—1917: Зводны каталог» (с. 37—77). Паасобнікавы ўлік гэтых выданняў і часткова іх паасобнікавае апісанне ажыццёўлена Ю. А. Лабынцавым — «Предварительный список старопечатных изданий кирилловского шрифта второй половины XVI века», «Славянская кирилловская печатная книжность XV — первой четверти XVII вв.» (М., 1982). Існуе падрабязнае паасобнікавае апісанне кірылічных выданняў пясвіжскай друкарні і друкарні В. Цяцінскага: «Описание изданий Несвижской типографии и типографии Василия Тяпинского». У 1979 г. літоўскімі даследчыцамі І. Петраускае і К. Чапене выдадзена зводная бібліяграфія выданняў друкарні Езуіцкай акадэміі і яе віленскай папярэдніцы, якая належала Мікалаю Радзівілу Сіротку: «Vilniaus akademijos spaustuves leidiniai 1576—1805: Bibliografija» (Vilnius, 1979). Нельга не адзначыць і бібліяграфічны паказальнік, складзены М. А. Ва-

сілеўскай «Белоруссия в печати XVI столетия: Библиографический указатель на иностранных языках» (Мп., 1985), што выйшаў у серыі апалагічных прац даследчыцы, на жаль, як след пакуль не ацэпеных, нягледзячы на іх асаблівае месца не толькі ў беларускай бібліяграфіі, але і ў комплексе гуманітарных навук Беларусі ў цэлым. М. А. Васілеўская заклала добры пачатак, які патрабуе працягу, і будзе шкада, калі яе праца ў хуткім часе не будзе развіта далей. На падставе сабраных даследчыцай матэрыялаў, звесткі пра якія часцей запачытачы з іншых дапаможнікаў, што прыводзіць да частых вельмі прыкрых памылак, напр., на с. 35 адзначанай кнігі знаходзім «Rumsza A. Chronologia. Ostrog, 1581», на самай справе выданне было надрукавана кірыліцаю, неабходна паступова ствараць фонд літаратуры пра Беларусь усіх часоў, працуючы з якім пасля можна будзе надрыхтаваць капітальны яе звод.

- ² Гл.: Лабынцев Ю. А. Славянская кирилловская печатная книжность... С. 58.
- ³ Агульны тыраж выданняў для беларусаў да 1596 г. у дзесяць разоў перавышае агульны тыраж рускіх друкаваных кніг XVI — пачатку XVII стст. Гл.: Лабынцев Ю. А. Улица 25 Октября, 15. С. 22.
- ⁴ Да 1596 г. на тэрыторыі Вялікага княства Літоўскага была надрукавана таксама адна літоўская кніга і адна латышская, абедзве ў Вільні.
- ⁵ Толстой Л. Н. Полн. собр. соч.: В 90 т. М., 1958. Т. 90. С. 180.
- ⁶ Гл., напр.: Larousse encyclopedia of Byzantine and Medieval art. London, 1981.
- ⁷ Цыт. паводле: O silogizme vytolkovano. Wiesbaden, 1972. S. 80.
- ⁸ Адзіны асобнік гэтага выдання захоўваецца ў Бадлеанскай б-цы ў Оксфардзе.
- ⁹ Гл. падзвычай цікавую кнігу ўкраінскага даследчыка М. М. Сулімы «Українське віршування кінця XVI — початку XVII ст. Київ, 1985.
- ¹⁰ Гл.: Голенищев-Кутузов И. Славянские литературы. М., 1973. С. 216.
- ¹¹ Хочацца перадусім адзначыць серыю прац вядомага заходнегерманскага славіста Ханса Ротэ і выдадзеную пад яго кіраўніцтвам паэтычную анталогію. Гл., напр.: Rothe H. Zum Reim in der ältesten ostslavischen Kunstdichtung // Ost und West. Wiesbaden, 1977. Bd. 2. S. 176—204; Die syllabische Metrik nach ihrem ältesten ostslavischen Quellen // Studien zu Literatur und Auf-

- klärung in Osteuropa. Gissen, 1978. S. 41—60; Die älteste ostslavische Kunstdichtung 1575—1647. Gissen, 1976. I. Halbbd.
- ¹² У свой час нам удалося распукаць адзіп з пайцікавейшых спісаў гэтых дзёпнікаў, які ўяўляе свайго роду кампіляцыю. Лёс гэтага спіса, які параўпаўча пядаўна трапіў у зборы Асалинэум ва Вроцлаве, быў звязаны з Вільняй. Гл.: Лабынцев Ю. А. Памятник старопольской письменности // Сов. славяноведение. 1978. № 4. С. 97—100.
- ¹³ *Funeris laudatio et threnodiae in exequiis*. Vilnae, 1595.
- ¹⁴ Гл.: Juszyński H. *Dykcjonarz poetów polskich*. Kraków, 1820. S. 197.
- ¹⁵ Гл., напр.: Górski K. *Studia nad dziejami polskiej literatury antytrunitariskiej XVI wieku*. Kraków, 1949. S. 52—100.
- ¹⁶ Да нас дайшлі толькі упікальныя асобнікі трох яго польскамоўных выдавняў і аднаго лацінскамоўнага. Усе яны былі надрукаваны ў 1570 г. на Падляшшы ў Венграве, дзе вядомы ўжо нам Я. Кішка ва ўласным маёптку заснаваў сваю першую друкарню, якая дзейнічала, відаць, усяго адзіп год.
- ¹⁷ У каптактах Яна Кахапоўскага з беларускім літаратурным асяродзем понасрэдны ўдзел браў і яго прыяцель Лука Гурніцкі — каралеўскі сакратар і захавальнік каралеўскай бібліятэкі ў Вільні, знаўца старабеларускай мовы, вядомы пісьменнік, чый уклад у беларускую літаратуру яшчэ зусім не вывучаны.
- ¹⁸ Казакова Н. А. Западная Европа в русской письменности XV — XVI веков. Л., 1980. С. 214.
- ¹⁹ Тамсама. С. 227.
- ²⁰ Архіўныя матэрыялы, што датычаць розных абставін яе з'яўлення, велізарныя. Захоўваюцца яны не толькі ў шматлікіх гарадах, але і краінах. Асабліва шмат іх у сховішчах Лепінграда, Кракава, Ватыкана, Львова, Кіева, Варшавы, Масквы, Вільнюса, у прыватнасці ў Аддз. рукапісаў Навук. б-кі Вільнюс. дзярж. ун-та захоўваецца амаль невядомая даследчыкам частка найбагацейшага Архіва уніяцкіх мітрапалітаў.
- ²¹ Гл.: Rotundus A. *Rozmowa Polaka z Litwinem*.
- ²² Гл., напр.: Яремешко В. *Українська поезія XVI століття // Українська поезія XVI століття*. Київ, 1987. С. 27.
- ²³ Гл., напр.: Лихачев Д. С. *Развитие русской литературы X — XVII веков*. С. 180—181 і інш.
- ²⁴ Гл., напр.: Ziomek J. *Renesans*. Warszawa, 1976. S. 341—342.
- ²⁵ Вельмі паказальныя ў гэтых адносінах падпісы беларусаў, зро-

бленыя па лацінскіх кнігах па сваёй роднай мове ў часы Ф. Скарыны і рапей, і лацінскамоўныя падпісы праваслаўных беларусаў, выкапаныя праз паўтара стагоддзя па такіх самых выданнях. Гл., напр.: Maius Junianus. De priscorum proprietate verborum. Treviso, 1477 — старабеларускія запісы кірыліцаю «Адама Якубовича с Котырн... с волости Городенское» канца XVI ст. (Ягелонская б-ка ў Кракаве, Яг. 1620); Huginus. Poeticon astronomicon. Venezia, 1485 — правенцыі першай паловы XVII ст. вядомага беларускага паэта, ураджэнца Магілёва Фамы Іл'ялевіча, рэктара Кіеўскай брацкай школы: «Ex libris Thomae Jewlewicz» (ЦДАСА, ф. БМСТ). Праз Іл'ялевічаў і Сімяона Полацкага гэтая кніга трапіла да Сільвестра Мядзведзева.

СЛОВА ДЛЯ ўСІХ НАРОДАў

- ¹ Гл., напр.: The Library. 1984. Vol. VI. No 1. P. 104—105.
- ² Гл., напр.: Лабынцев Ю. А. Славянская кирилловская печатная книжность XV — XVI вв. и мировая культура. С. 31—33.
- ³ Апроч даклада на IX Міжнародным з'ездзе славістаў (Кіеў, 1983) да гэтага найвышэйшага форуму славяназнаўцаў намі было падрыхтавана спецыяльнае даследаванне, прысвечанае яму, — «Славянская кирилловская печатная книжность XV — первой четверти XVII вв.», якое атрымала ўхвалу савецкіх і замежных навукоўцаў.
- ⁴ Гл.: [Немировский Е. Л.] В помощь составителям Сводного каталога старопечатных изданий кирилловского и глаголического шрифтов: Метод. указания. С. 32—41; а таксама працы, адзначаныя ў спасылках 2 і 3.
- ⁵ Гл.: Лабынцев Ю. А. Предварительный список старопечатных изданий кирилловского шрифта второй половины XVI века.
- ⁶ Гл.: Демин А. С. Писатель и общество в России XVI — XVII веков. С. 247.
- ⁷ Гл., напр., асобнік Скарынавай кнігі Царстваў са збораў ЦДАСА (Ф. 1250, № 1). На яго аркушах ёсць рускі запіс XVII ст., які апавядае пра тое, як кніга сталася ваенным трафеям: «... взята сия книга в Литовской земли в городе Гродне лета 7163», г. зп. у 1655 г.
- ⁸ Гл.: Требник. М., 1639. Арк. 242—246.
- ⁹ Гл.: Папченко А. М. Русская стихотворная культура XVII века. Л., 1973. С. 28.
- ¹⁰ Найбуйпейшая з гэтых слабад знаходзілася ў сталіцы Расіі — Маскве, дзе жыло некалькі сотняў розных беларускіх май-

строў, уключаючы жывапісцаў, разьбяроў, кніжнікаў і іншых.

- ¹¹ Голенченко Г. Я. Белорусы в русском книгопечатании // Книга: Исследования и материалы. 1966. Т. 13. С. 106—119.
- ¹² Гл.: Калеснік У. Тварэнне легенды. Мн., 1987, а таксама рэцэнзію У. Копака «Запрашэнне да роздуму» (Літ. і мастацтва. 1988, 19 лістап. С. 5—6), якая істотна дапаўняе гэтую кнігу.
- ¹³ Гл.: Каўко А. Паходня абуджанай памяці // Літ. і мастацтва. 1987, 4 снеж. С. 14—15; яго ж. Каўка А. Тут мой народ.
- ¹⁴ Тамсама.
- ¹⁵ Нам удалося сабраць і вывучыць практычна ўсё, што збераглося ў савецкіх і замежных сховішчах з архіва М. Баброўскага, а таксама значную частку кніг яго надзвычай багатае бібліятэкі, якая сталася пекалі і першым спецыяльным павуковым зборам помнікаў беларускай старадрукаванай літаратуры.

Змест

Повязь часоў	7
Вобраз яго эпохі	25
Спадчына Старажытнай Русі	79
Беларускі Парнас	98
Пісьмо і шрыфт	114
«Избрал оставити... в книгах...»	125
У Бярэці, Нясвіжы, Заслаўі...	166
Дарогі рускіх першадрукароў	179
Сталічныя друкарні	192
Шматмоўны спеў Беларусі	246
Слова для ўсіх народаў	259
Кароткая анталогія	264
Заўвагі	272

Литературно-художественное издание
ЛАБЫНЦЕВ ЮРИЙ АНДРЕЕВИЧ

Начатое Скориной

*Белорусская
печатная литература
эпохи Ренессанса*

Минск, издательство «Мастацкая літаратура»
На белорусском языке

Літаратурна-мастацкае выданне
ЛАБЫНЦАУ ЮРЫЙ АНДРЭЕВІЧ

Пачатае Скарынам

*Беларуская
друкаваная літаратура
эпохі Рэнесансу*

Рэдактар *Н. А. Давыдзенка*
Мастак *М. Р. Казлоў*
Мастацкі рэдактар *А. І. Дрозд*
Тэхнічны рэдактар *Л. М. Шлапо*
Карэктар *К. А. Крукоўская*

ІВ № 3285

Здадзена ў набор 26.12.89. Падап. да друку 31.07.90. Фармат 84×108¹/₃₂ Папера друк. № 1. Гарнітура звычайная повая. Высокі друк. Ум. друк. арк. 17,64. Ум. фарб.-адб. 19,74. Ул.-выд. арк. 18,65. Тыраж 3900 экз. Зак. 16. Цана 1 р. 10 к.

Выдавецтва «Мастацкая літаратура» Дзяржаўнага камітэта БССР па друку. 220600, Мінск, праспект Машэрава, 11.

Мінскі ордэна Працоўнага Чырвонага Сцяга паліграфкампі-нат МВПА імя Я. Коласа. 220005, Мінск, Чырвоная, 23.

Лабынцаў Ю.

Л 12 Пачатае Скарышам: Беларус. друк. літ. эпохі Рэнесансу/Пер. з рускамоўн. арыг. С. Шупы.— Мн.: Маст. літ., 1990.— 333 с., іл.

ISBN 5-340-00490-2.

Лабынцев Ю. Начатое Скориной: Белорус. печат. лит. эпохи Ренессанса.

У кнізе ўпершыню падрабязна расказваецца пра беларускую друкаваную літаратуру эпохі Рэнесансу, пачынальнікам якой быў вядомы гуманіст, пісьменнік і асветнік Ф. Скарына. Аўтар апавядае пра многіх малавядомых і зусім невядомых беларускіх літаратарах скарынінскага веку, пераканаўча паказвае вядучую ролю беларускай друкаванай літаратуры XVI ст. сярод літаратур шэрагу еўрапейскіх краін. Вялікая ўвага надаецца праблемам міжнародных літаратурных сувязяў, перадусім міжславянскіх.

Л $\frac{4603020102-154}{M302(03)-90}$ 90—90

ББК 83.3Бел7

